

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVRİNDE
HORASAN'DA İLMÎ HAYAT**

Efe YEŞİLDURAK

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Haşim ŞAHİN

KASIM - 2022

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVRİNDE
HORASAN'DA İLMÎ HAYAT**

DOKTORA TEZİ

Efe YEŞİLDURAK

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

“Bu tez 22/11/2022 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN	Başarılı
Prof. Dr. Lütfi ŞEYBAN	Başarılı
Prof. Dr. Ozan YILMAZ	Başarılı
Prof. Dr. Aydın USTA	Başarılı
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Efe YEŞİLDURAK

22/11/2022

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklular siyasi, sosyal, kültürel ve ilmî faaliyetleriyle Türk İslâm tarihinde mühim bir yere sahiptir. Orta Çağ dünyasında âlimler ve ilmî faaliyetleri süreklilik halinde gelişme göstermiştir. Nitekim Selçukluların hâkimiyet kurdukları Horasan bölgesindeki ilmî faaliyetler de Sâ mânîler ve Gazneliler gibi devletlerin mirasıdır. Bu ilmî süreklilik düşünülerek giriş kısmında Selçuklulardan önce Horasan coğrafyasında yaşanan ilmî gelişmelere kısaca değinilmiştir. Tezin birinci bölümünde Horasan’da ilmî faaliyetlerin yapıldığı mekânlar ele alınmıştır. Bu bağlamda Câmiler ve Mescidler, Medreseler, Kütüphaneler, Hastaneler, Hankâhlar ve Âlimlerin Evleri’ne sırasıyla yer verilmiştir. Bu kurumlar ve işleyişleri, Selçuklu Horasanı’ndan örneklerle bilhassa medreseler kısmındaki müfredat, öğretim metotları ve medrese görevlileri gibi başlıklarla izah edilmiştir. İkinci bölümde, Nizâmiye Medreseleri ve müderrislerinin yanı sıra bölgedeki diğer medreseler ve müderrisleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bölümün son alt başlığıysa Horasan kökenli olan fakat farklı coğrafyalarda müderrislik yapan âlimleri içermektedir. Üçüncü bölüm, Horasan âlimleri ve ilmî faaliyetlerinin anlatıldığı kısımdır. Burada fıkıh, hadis, tefsir, kelâm, tasavvuf, dil ve edebiyat, şiir, fizik, tıp, astronomi ve matematik gibi ilim dallarıyla ilgili gelişmeler ve tüm bu alanlarda yetişmiş olan âlimlerin biyografilerine yer verilmiştir. Son bölümde ise Horasan bölgesinde âlimlerin sultanlar ve devlet erkânıyla olan ilişkileri, devlet kademelerindeki görevleri ile savaş ve kuşatmalar esnasındaki tesirlerinin yanı sıra Oğuz isyanı ve Horasan bölgesindeki ilmî hayata tesirleri ele alınmıştır.

Büyük Selçuklular Devrinde Horasan’da İlmî Hayat (1038-1157) isimli bu çalışmada, metin içinde yazım kurallarında Türk Dil Kurumu; Arapça ve Farsça sözcüklerin, özel isimlerin ve eser isimlerinin yazımında ise Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi esas alındı. Hicri tarihler, Miladi karşılığıyla birlikte verilmeye gayret edildi.

İlk teşekkür, tez konusunun belirlenmesinden, yazım aşamasındaki yapıcı ve cesaretlendirici tutumu, yönelttiği doğru ve yerinde sorular ve her daim destekleyici tavrıyla büyük katkıya sahip olan danışmanım Prof. Dr. Haşim ŞAHİN hocamadır. Ardından tez izleme jürisinde bulunan ve hem araştırma hem yazım aşamasında yoğun mesailerine rağmen her türlü destek ve katkılarından dolayı değerli Prof. Dr. Lütfi ŞEYBAN ve Prof. Dr. Ozan YILMAZ’a çok teşekkür ederim. Tez savunma jürisinde yer

alan Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU ve Prof. Dr. Aydın USTA'ya ve her daim nezaketli yaklaşımı ve destekleri için Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ'ye çok değerli katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Halen görev almakta olduğum Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nde, tez yazım sürecinde mesai şartlarında gösterdiği anlayış ve destekleri için Bölüm Başkanım Prof. Dr. Arif BİLGİN başta olmak üzere Prof. Dr. Necmettin ALKAN ve Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ'a teşekkürü borç bilirim. Tez yazım sürecinde her zaman desteğini hissettiğim çok kıymetli hocam Prof. Dr. Ümit EKİN'e de teşekkür ederim.

Oldukça meşakkatli geçen tez yazım aşamasında varlıklarını ve maddi manevi desteklerini her daim yanımda hissettiğim, birlikte yol kat ettiğimiz değerli dostlarım Arş. Gör. Burak ÇITIR, Dr. İsmet Burak BATIR, Arş. Gör. Sinan SAÇAR, Doç. Dr. Murat ÖZKAN ve Dr. Öğr. Üy. Ersin YAVAŞ'a teşekkür ederim. Tez yazım sürecinde uzun süre birlikte mesai harcadığımız ve hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen eski mesai arkadaşlarım Dr. Şaduman TUNCER ve Nagihan GÖKTAŞ'a teşekkür ederim.

Tercümelerle ilgili desteklerinden ötürü Hossein Ranjbari SUFİYANİ (Farsça) ve Menderes KURT ve Mehmet ŞAHHİT'e (Arapça) çok teşekkür ederim. Ekler kısmında yer alan haritaların ArcGIS sistemine göre yerleşimini üstlenen Arş. Gör. Büşranur BEKMAN'a teşekkür ederim. Ayrıca Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki araştırma görevlisi arkadaşlarıma da tezin yazım aşamasında sağladıkları destek ve kolaylıklardan dolayı çok teşekkür ederim.

Araştırmalarımı yaptığım ve tez yazım sürecinde huzurlu ders çalışma ortamından istifade ettiğim Bağlarbaşı'ndaki Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi'ne (İSAM), daha önce bursiyeri olduğum Türk Tarih Kurumu'na (TTK) ve İran'daki araştırmalarım süresince her türlü kolaylığı sağlayan Şiraz Üniversitesi Kütüphanesi ve Tahran Milli Kütüphanesi çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak gösterdikleri emsalsiz sabır ve özveriye çok şey borçlu olduğum aileme teşekkür etmek isterim. Bu uzun süreçte verdikleri koşulsuz desteklerden dolayı her birine minnettarım.

Efe YEŞİLDURAK

22/11/2022

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: HORASAN'DA BULUNAN EĞİTİM KURUMLARI.....	46
1.1. Camiler ve Mescidler.....	46
1.2. Medreseler	49
1.2.1. Medrese Müfredatı	52
1.2.2. Medreselerde Eğitim Metodları.....	54
1.2.2.1. Hıfz ve Tekrar Etme.....	54
1.2.2.2. Münâzara.....	56
1.2.2.3. İmlâ	58
1.2.2.4. Semâ' ve Kırâ'at	61
1.2.2.5. İcâzet	62
1.2.3. Medrese Görevlileri.....	64
1.2.3.1. Müderrisler	64
1.2.3.2. Muîd	67
1.2.3.3. Nâib	68
1.2.3.4. Diğer Görevliler	69
1.3. Kütüphaneler	72
1.3.1. Kütüphane Görevlileri	76
1.3.1.1. Hâzin	76
1.3.1.2. Müstensih ve Verrâk	77
1.3.1.3. Diğer Görevliler	80
1.4. Hankâhlar.....	80
1.5. Âlimlerin Evleri.....	84
1.6. Hastaneler	86
BÖLÜM 2: HORASAN'DA BULUNAN MEDRESELER VE MÜDERRİSLER .	89
2.1. Nizâmiye Medreseleri.....	89
2.1.1. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi	90

2.1.1.1. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi Müderrisleri	93
2.1.1.2. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi Muîdleri	108
2.1.1.3. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Talebe Olan veya Çeşitli Vesilelerle İkâmet Edenler	110
2.1.2. Belh Nizâmiye Medresesi.....	120
2.1.2.1. Belh Nizâmiye Medresesi Müderrisleri ve Talebeleri	121
2.1.3. Merv Nizâmiye Medresesi	124
2.1.3.1. Merv Nizâmiye Medresesi Müderrisleri ve Talebeleri	125
2.1.4. Herat Nizâmiye Medresesi	132
2.1.4.1. Herat Nizâmiye Medresesi Müderrisleri ve Talebeleri.....	133
2.1.5. Hargerd (Hâf) Nizâmiye Medresesi	134
2.2. Horasan'da Bulunan Diğer Medreseler	135
2.2.1. 'Amîdiyye Medresesi (Temîmî Medresesi).....	136
2.2.2. Münî'â Medresesi	137
2.2.3. Sâlim en-Nîşâbûrî Medresesi ve Müderrisleri.....	138
2.2.4. Sultânîyye Medresesi ve Müderrisleri.....	139
2.2.5. Beyhakîyye (Beyhakî) Medresesi ve Müderrisleri.....	140
2.2.6. Câcermî Medresesi ve Müderrisleri	143
2.2.7. Emîr Ebî Nasr b. Ebî'l-Hayr Medresesi	144
2.2.8. Hâzenîyye Medresesi.....	144
2.2.9. İyâzî Medresesi.....	145
2.2.10. Hâkânîyye Medresesi ve Müderrisleri.....	145
2.2.11. Ebû Bekir el-Ersâbendî Medresesi	146
2.2.12. Serre Merd (Serahs) Medresesi ve Müderrisleri	146
2.2.13. Hâtûniyye Medresesi	147
2.2.14. Ziyâdî Medresesi	148
2.2.15. Cerbâzkân Medresesi.....	149
2.2.16. Şerefîyye Medresesi	149
2.2.17. Serhenk Medresesi ve Müderrisleri.....	149
2.2.18. Remcâriye Medresesi	150
2.2.19. Ebû Tâhir eş-Şebbâk Medresesi	150
2.2.20. Sehl es-Sa'lûkî Medresesi ve Müderrisleri.....	150

2.2.21. Suyûrî (Sûrî) Medresesi.....	151
2.2.22. Nâsîhiyye Medresesi	151
2.2.23. Hâce (Şeyh) Emîrek en-Nezlâbâdî Medresesi.....	152
2.2.24. Sâbûnî Medresesi.....	152
2.2.25. Sandalî Medresesi.....	153
2.3. Menşei Horasan Coğrafyası Olan Bazı Müderrisler.....	154
BÖLÜM 3: HORASAN ÂLİMLERİ VE İLMÎ FAALİYETLERİ.....	161
3.1. Tefsir.....	163
3.2. Kelâm.....	170
3.3. Tasavvuf	175
3.4. Dil ve Edebiyat	189
3.5. Şiir	193
3.6. Astronomi	209
3.7. Tıp.....	220
3.8. Matematik.....	230
3.9. Fizik	236
BÖLÜM 4: HORASAN'DA ULEMÂ- SİYASET İLİŞKİSİ.....	239
4.1. Âlimlerin Sultanlar ile Münasebetleri	239
4.2. Âlimlerin Devlet Siyasetine Tesirleri	246
4.2.1. Âlimlerin Devlet Kademesinde Görevleri.....	246
4.2.2. Elçi Olarak Görevlendirilen Âlimler ve Tesirleri.....	252
4.2.3. Horasan Âlimlerinin Savaş ve Kuşatma Sırasında Faaliyetleri.....	258
4.3. Horasan'da Oğuz İstilâsı ve İlmî Hayata Tesirleri	262
4.4. Bölgedeki İlmî Faaliyetleri Etkileyen Diğer Faktörler ve İlmî Miras	268
SONUÇ	271
KAYNAKÇA.....	275
EK	306
ÖZGEÇMİŞ	328

KISALTMALAR

a. mlf.	: Aynı müellif
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CHI	: The Cambridge History of Iran
Çev.	: Çeviren
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DMBİ	: Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-ı İslâmî
El²	: Encyclopaedia of Islam (Second Edition)
Elr	: Encyclopaedia Iranica
GAL	: Geschichte Der Arabischen Litteratur
GAS	: Geschichte Des Arabischen Schrifttums
haz.	: Hazırlayan
hş.	: Hicri şemsi
İA	: İslâm Ansiklopedisi
Krş.	: Karşılaştırınız
MJH	: Mediterranean Journal of Humanities
ö.	: Ölüm Tarihi
nşr.	: Neşreden
thk.	: Tahkik eden
TM	: Türkiyat Mecmuası
s.	: Sayfa
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Trc.	: Tercüme eden
sa.	: Sayı
v.d.	: Ve devamı
t.y.	: Basım tarihi yok
y.y.	: Basım yeri yok

ÖZET	
Başlık: Büyük Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmî Hayat	
Yazar: Efe YEŞİLDURAK	
Danışman: Prof. Dr. Haşim ŞAHİN	
Kabul Tarihi: 22/11/2022	Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 307 (ana kısım) + 22 (ek)
Selçuklular, Orta Çağ Türk-İslâm devletleri arasında önemli bir konuma sahiptir. Çalışmanın konusunu oluşturan ve XI.- XII. yüzyıllarda Selçuklu hâkimiyeti altında olan Horasan bölgesi, İslâm dünyasının karışıklıklar içinde olduğu bir süreçte birçok âlimin ikâmet ettiği bir coğrafya haline gelmiştir. Horasan bölgesinde ilmî çalışmalar yapıldığı kurumlar arasında câmi ve mescidler, mektepler, medreseler, kütüphaneler, hankâhlar, hastaneler ve âlimlerin evleri bulunmaktadır. Bu kurumlarda bir yandan talebeler yetiştirilmekte diğer yandan ilmî çalışmalar yapılarak pek çok eser telif edilmekteydi. Dinî ilimlerin okutulduğu ve Şâfiî mezhebine göre eğitim verilen Nizâmiye medreselerinin yanı sıra bölgede diğer mezheplere ait medreseler de inşa edilmiştir. Bu medreselerin bir kısmı Hârizmşâhlar devrinde dahi faaliyet göstermişlerdir. Bölgede fıkıh, hadis, tefsir, kelâm, tasavvuf, dil ve edebiyat, şiir, fizik, matematik, astronomi ve tıp gibi hemen hemen her alanda pek çok âlim yetişmiştir. Bu durum medreselerin hızla yayılması, sultanlar ve diğer yönetici kesimin âlimleri himayesi ve bölgede huzurun temin edilmesiyle mümkün olmuştur. Bu dönemde âlimlerin en önde gelen özelliklerinden biri ise birden fazla ilimle meşgul olmalarıdır. Âlimler ilmî faaliyetlerin yanı sıra farklı vesilelerle siyasî ve sosyal hayata da dahil olmuşlardır. Divan başkanı, hâtip, kadı ve müftü gibi çeşitli devlet kademelerinde görev almışlar ve hatta birçok âlim elçi olarak görevlendirilmiştir. Bu nedenle bazı âlimler devlet siyasetine de tesir etmişlerdir. Her ne kadar Sultan Sencer devrinin sonlarına doğru göçebe Oğuzlar tarafından bazı yıkımlar söz konusu olsa da Selçukluların inşa ettiği ilmî birikim ortadan kalkmamıştır. Aksine Hârizmşâhlar sayesinde pek çok medrese onarılmış; Horasan'dan uzaklaşmış olan pek çok âlim ve talebeleri bölgeye geri dönmüş veya farklı bölgelerde ilmî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu vesileyle ilmî gelişmeler devam etmiştir.	
Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Horasan, Medrese, Müderris, Âlim	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Scholarly Life in Khorasan during the Great Seljuk Period	
Author of Thesis: Efe YEŞİLDURAK	
Supervisor: Prof. Dr. Haşim ŞAHİN	
Accepted Date: 22/11/2022	Number of Pages: vi (pre text) + 307 (main body) + 22 (add)
The Seljuk State has an important role among the medieval Turkish-Islamic states. The Khorasan region, which they dominated, became a geography where many scientific activities took place at a time when the Islamic world was in turmoil. Among the institutions where scientific studies are carried out, there are mosques and masjids, madrasas, libraries, observatories, inns, hospitals and the houses of scholars. On the one hand, in these institutions, students were trained, on the other hand, scientific activities were carried out and works were copyrighted. During the Seljuk period, many scholars were educated in the geography of Khorasan in almost every field such as fiqh, hadith, tafsir, theology, mysticism, language and literature, poetry, physics, mathematics, astronomy and medicine. In the Seljuk period, sectarian tendencies were prominent in many Muslim countries. However, in the Seljuk period, the Nizamiye madrasahs were mainly based on Shafi'i sect, but there are many madrasahs belonging to other sects in the Khorasan region. Some of these madrasahs operated even during the Harizmshah era. The interest and support of the Seljuk Sultans in science played an important role in all these scientific developments. It is seen that Khorasan scholars are involved in political and social life as well as scientific life. They took part in various government positions and many scholars were appointed as ambassadors. Scholars have close relations with Sultans and state officials. For this reason, some scholars have influenced state politics. There were some destructions by the nomadic Oghuz towards the end of the reign of Sultan Sencer. However, the scientific accumulation built by the Seljuks did not disappear. On the contrary, many madrasahs were repaired thanks to the Harizmshahs; many scholars and students who had moved away from Khorasan have returned. Therefore scientific activities are continued. In this study, we have tried to benefit from all the books and articles related to the subject in the light of contemporary sources and modern literature.	
Keywords: Seljuks, Khorasan, Madrasah, Modarris, Scholar	

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Selçuklular Devrinde Horasan'da İlmî Hayat başlıklı tez çalışması ile Selçuklular devrinde Horasan bölgesindeki ilmî gelişmeler hem medreselerde hem de tüm ilim dallarında yaşanan gelişmeler doğrultusunda ele alınacaktır. Tez giriş ve dört kısımdan oluşmaktadır. Girişte önce tez metninde kullanılan kaynaklar, tez konusuna sağladıkları katkılar kapsamında ele alınmıştır. Ardından Horasan bölgesinin coğrafi yapısı ve şehirlerine yer verilmiştir. Horasan belde ve nahiyelerinin tespiti konumuz açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü Orta Çağ İslâm dünyasında âlimlerin isimleri, doğdukları veya yaşadıkları şehirlere nispetle anılmaktadır. İlmî gelişmeleri bölgesel olarak çalıştığımız için âlimlerin Horasan bölgesine aidiyetleri noktasında da şehirlerin tespiti mühimdir. Giriş kısmında son olarak, ilmî faaliyetlerin sürekliliği düşünülerek Selçuklulardan önce Horasan coğrafyasında yaşanan ilmî gelişmelere kısaca değinilmiştir.

Tezin birinci bölümünde Horasan'da ilmî faaliyetlerin yapıldığı mekânlar ele alınmıştır. Bu bağlamda Câmiler ve Mescidler, Medreseler, Kütüphaneler, Hastaneler, Hankâhlar ve Âlimlerin Evleri sırayla ayrı başlıklar halinde ve örneklerle açıklanmıştır. Bu kurumlar arasında ilmî faaliyetler açısından en önde gelen iki kurum medreseler ve kütüphanelerdir. Bu kurumların ilmî gelişmelere katkılarını anlayabilmek için müfredat, öğretim metotları ve medrese görevlileri yanı sıra kütüphanenin fonksiyonu ve görevlileri gibi konulara yer verilmiştir. İkinci bölümde, Horasan'da Bulunan Medreseler ve Müderrisleri başlığı bulunmaktadır. Burada Nizâmiye Medreseleri ve müderrisleri yanı sıra bölgedeki Nizâmiyeler dışındaki medreseler ve öğretim kadroları hakkında bilgi verilmiştir. Bölümün son alt başlığı ise Horasan kökenli olan fakat farklı coğrafyalarda müderrislik yapan âlimleri içermektedir. Üçüncü kısım Horasan âlimleri ve ilmî faaliyetlerinin anlatıldığı kısımdır. Burada fıkıh, hadis, tefsir, kelâm, tasavvuf, dil ve edebiyat, şiir, fizik, tıp, astronomi ve matematik gibi ilim dallarıyla ilgili gelişmeler ve tüm bu ilim dallarında yetişmiş olan âlimlerin biyografilerine yer verilmiştir. Son bölümde ise Horasan bölgesindeki âlimlerin sultanlar ve devlet erkânıyla olan ilişkileri,

devlet kademelerindeki görevleri ile savaş ve kuşatmalar sırasındaki rolleri yanı sıra Oğuz isyanı ve Horasan bölgesindeki ilmî hayata tesirleri gibi konular ele alınmıştır.

Çalışmanın Önemi

Büyük Selçuklular devrinde dört başkentten ikisi Horasan'ın önemli şehirlerinden Nîşâbûr ile Merv olmuştur. Bu sebeple Horasan bölgesi, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar farklı vesilelerle İslâm dünyasındaki önemini koruyarak ilmî, kültürel ve siyasî hayatın merkezi olan bölgelerden biri haline gelmiştir. Hanedan mensupları tarafından yönetilen bölge, bu vesileyle devletin yıkılışına kadar önemini korumuştur. Selçukluların Horasan'a kısa süre zarfında hâkim olmaları ise bölgenin ilmî ve kültürel mirasının muhafaza edilmesini sağlamıştır. Selçuklu sultanları bu ilmî mirası, âlimleri himaye ederek ve medreseler inşa ettirerek devam ettirmişlerdir. Bu sayede Selçuklu coğrafyası ve özellikle Horasan bölgesinde ilmî bir süreklilik ortaya çıkmıştır. Bölge, farklı coğrafyalardan gelen âlimlerin hem naklî hem de aklî ilimlerde çalışmalarını yaptıkları bir merkez haline gelmiştir. Bu çalışmada, Selçukluların devraldıkları ilmî mirasa katkıları, inşa ettikleri eğitim kurumları, müderrisler ve âlimlerin biyografileri, ilmî çalışmaları ile siyasî hayata etkileri gibi konular ele alınacaktır.

Çalışmanın Amacı

Selçuklular devrinde Horasan coğrafyasında bulunan eğitim kurumları hem Şâfiî Nizâmiye medreseleri hem diğer mezhep mensupları tarafından kurulan medreseler esas alınarak, bu dönemde faaliyet gösteren tüm medreseler ele alınacaktır. Medreselerle ilgili olarak, Nizâmiye medreseleri ve diğer medreselerde hangi ilimlerin okutulduğu, eğitim müfredatı, derslerin işleniş biçimleri, âlimler ile telif ettikleri eserler, Horasan âlimlerinden örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır. Özellikle Nizâmiye medreseleriyle ilgili literatürde pek çok çalışma olmasına rağmen, genellikle Bağdat Nizâmiye medresesi esas alınmakta ve bilhassa medreselerde okutulan derslerle ilgili genelleme içeren ifadeler kullanılmaktadır. Bu genellemelerin önüne geçebilmek adına pek çok tabakât kitabından istifade edilerek, müderrislerin detaylı biyografileri verilmeye çalışılacaktır. Bu sayede medrese müfredatı ve müderrisler hakkında net bilgilere ulaşılması amaçlanmaktadır.

Devrin âlimleri ve eserleri, dönemin ilmî ve fikrî gelişmeleri ile Selçuklu idaresinin İslâm medeniyetine katkısı bağlamında ele alınacaktır. İlim adamlarının biyografileri, eserleri,

alışmaları ve fikrî hayata dair gelişmeler incelenerek, Selçukluların devraldıkları ilmî mirasa katkıları ve Horasan'ın Türk-İslâm tarihindeki ilmî konumu ortaya konmaya gayret edilecektir.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışmanın ön hazırlık aşamasında kütüphane çalışmaları ve online veri tabanlarıyla araştırmanın verileri doküman incelemesi yoluyla toplanmıştır. İlgili literatür tespit edilerek detaylı bir şekilde incelenmiş; döneme ilişkin veriler saptanarak bir çerçeve oluşturulmuştur. Vekâyinâmeler, coğrafya eserleri ve seyahatnameler, Tabakât kitapları, münşeat mecmuaları gibi farklı kaynak türlerinden istifade edilmiştir. Bu eserler, “Kaynaklar” başlığı altında ele alınmıştır. Çalışma konusuyla ilgili bir kavram listesi oluşturulmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda Selçuklular zamanında Horasan bölgesindeki ilmî gelişmelerle ilgili tüm veriler önce belli konulara odaklanarak taranmış ve ardından konu ve kronoloji bakımından tasnif edilmiştir. İlgili kısımların tasnifi ve tercümesi sonrası bazı temalar oluşturularak incelenmiştir. Bu temalar, araştırmanın soruları ve mevcut belgeler doğrultusunda belirlenmiştir. Temaların oluşturulmasından sonra analiz süreci gelmektedir. Analiz sürecinde araştırma konusunun referans kaynakları arasında karşılaştırma yapılarak, bulgular tutarlılık ve güvenilirlik ilkeleri çerçevesinde ele alınmıştır. Literatür çalışmalarının da katkısıyla konuyla ilgili analitik değerlendirmelere ulaşmaya gayret edilmiştir.

Tez alışması kapsamında istifade edilen kütüphaneler arasında Tahran'da bulunan İran Milli Kütüphanesi ve Tahran Üniversitesi Kütüphanesi, Şiraz Üniversitesi Tarih Kitaplığı ve Şiraz Ulusal Kitaplığı ve Arşivi, Meşhed'de bulunan Şehit Bamonur Kütüphanesi ve Firdevsi Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, İsfahan'da Mirdamad, Ragıp İsfahanî ve Merkez Kütüphaneleri bulunmaktadır. Ayrıca Kum'daki Ayetullah Maraşî Kütüphanesi ve Tahran Milli Kütüphanesinden bazı kitaplar temin edilmiştir. Konuyla ilgili kitapların bir kısmı ise archive.org, ketâbnâk.org ve kaffeketab.ir gibi internet siteleri aracılığıyla Arapça, Farsça veya İngilizce olarak bulunmuştur. Bilhassa Tabakât kitaplarının belirlenmesi ve temini noktasında Şâmile programından faydalanılmıştır. Bu vesileyle modern literatürün ve muasır kaynakların detaylı bir şekilde incelenmesi ve fişlenmesi yapılmıştır. Kavramların, isimlerin, yer adlarının yazılışında herhangi bir hata veya karışıklık olmaması adına ise TDV İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır.

Kaynakların Değerlendirilmesi

Orta Çağ İslâm dünyasında ilim ve fikir hayatıyla ilgili çalışmalarda kaynak çeşitliliği çok fazladır. Büyük Selçuklular Döneminde Horasan bölgesindeki ilmî hayata dair olan bu çalışmada devrin pek çok muasır kaynağından istifade edilmiştir. Ayrıca araştırma eserleri ve makaleler de kullanılmıştır. Bu çalışmada müracaat edilen kaynakları çeşitli başlıklarla ele almak mümkündür. Bunlar Coğrafya Eserleri, Genel ve Özel Tarihler, Bölge ve Şehir Tarihleri, Biyografi Eserleri, Münşeat Mecmuaları ve Araştırma Eserleri başlıklarıyla izah edilecektir.

A. Coğrafya Eserleri

Abbâsîlerin Berid teşkilatında görev yapan Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912-913) *el-Mesâlik ve'l-memâlik*¹ adlı eserinde Horasan şehir ve beldelerine dair verdiği bilgiler, tezimizin konusu bakımından oldukça kıymetlidir. Çalışmamızda eserin Türkçe çevirisinden istifade ettik.²

Ebü Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste (ö. 300/913'ten sonra) İsfahan doğumlu olup hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır.³ İbn Rüste'nin kaleme aldığı *el-A'lâku'n-nefise* adlı eseri Ya'kûbî ve İbn Hurdâzbih'in telif ettiği gibi klasik yol kitaplarına benzemektedir. Eser Türkçeye tercüme edilmiş olup biz bu çeviriden Horasan şehir ve beldelerinin tespiti noktasında faydalandık.⁴

Ebü'l-İshâk el-Fârîsî el-İstahrî'nin (ö. 340/951-52'den sonra) hayatına dair günümüze kadar pek bir bilgi ulaşmamıştır.⁵ Nisbesinden anlaşılabileceği üzere Fars bölgesindeki İstahr şehridir. İslâm coğrafyacılarının klasik dönem temsilcilerinden olan İstahrî, Belh ekolüne mensuptur. Çalışmamızda Horasan bölgesi ve şehirleri hakkında detaylı bilgi veren *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.⁶

¹ C. Van Arendonk, "İbn Hurdâzbih", *İA*, V/2, s. 755; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, s. 78-79.

² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, İstanbul 2008.

³ C. Van Arendonk, "İbn Rüste", *İA*, V/2, s. 781; Sayyid Maqbul Ahmad, İbn Rüste, *DİA*, XX, 253-254.

⁴ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, trc. Ali Fuat Eker, *Dünya Coğrafyası*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

⁵ Marina Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, XXIII, s. 203-205.

⁶ İstahrî, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, trc. Murat Ağarı, *Ülkelerin Yolları, Ayışığı Kitapları*, İstanbul 2015.

İbn Havkal'ın (IV./X. yüzyıl) doğum ve ölüm tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.⁷ Orta Çağ'ın güvenilir İslâm coğrafyacıları arasında yer almaktadır. İstahrî gibi o da Belh okuluna mensuptur. Aslen Nusaybinlidir. Müellifin yapmış olduğu seyahatler sonunda telif ettiği *Sûretü'l-'arz* adlı eser Orta Çağ İslâm dünyasında coğrafya alanında yazılmış zirve eserlerden biri olarak kabul edilir. Horasan belde ve şehirlerinin tespiti noktasında mühim eserlerden biridir. Arapça neşri yapılan eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.⁸

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî (ö. 390/1000 civarı) Kudüs'te doğdu.⁹ Bu nedenle Makdisî ya da Mukaddesî olarak tanınırdı. Hayatının yirmi yılından fazlasında İslâm ülkelerine seyahatler gerçekleştirdi. Bu nedenle İslâm coğrafyacıları arasında önemli bir yere sahiptir. Makdisî'nin *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* adlı eserini 378 (988) yılı civarında tamamladığı nakledilmektedir. Sosyo-kültürel ve ekonomik alanda yaptığı tespitler neticesinde eser, beşerî coğrafyanın ilk eserleri arasında kabul edilmektedir. Horasan bölgesi hakkında verdiği geniş çaplı bilgiler de bu eserden çokça faydalanmamızı sağlamıştır. Arapça neşri yapılan eserin Türkçe çevirisinden faydalandık.¹⁰

Müellifi meçhul olan *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib* adlı eser Farsça kaleme alınan ilk coğrafya eseri olarak bilinir. İslâm coğrafyalarına dair özet bilgiler veren eserden Horasan ve şehirlerinin tespiti noktasında faydalandık. Neşri yapılmış olan eserin çalışmamızda Türkçe çevirisini kullandık.¹¹

Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr (ö. 614/1217) Belensiye (Valencia) kökenlidir.¹² İlk eğitimini babasının yanında tamamlayan İbn Cübeyr kısa bir süre Muvahhidlerin kâtipliğini yapmıştır. Asıl şöhretini alışlagelmişin dışında bir hac güzergâhı kullanarak yaptığı hac seyahatine borçludur. O Gırnata'dan 8 Şevval 578 (4

⁷ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, XX, s. 34-35; C. V. Arendonk, "İbn Havkal", *İA*, V/2, s. 747.

⁸ İbn Havkal, *Kitâbu suretil-'arz*, trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

⁹ A. Miquel, "al-Mukaddasî", *EI2*, VII, s. 492- 493; Marina A. Tolmacheva, "Makdisî, Mumammed b. Ahmed", *DİA*, XXVII, s. 431-432.

¹⁰ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, trc. Ahsen Batur, *İslam Coğrafyası*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

¹¹ *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, Tsh. Meryem Mir Ahmedî, Tahran, 1372hş; Türkçe trc. Hudûdü'l-Âlem, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

¹² Me'mûn es-Sâgircî, "İbn Cübeyr", *İA*, V/2, s. 720; Nasuhi Ünal Karaaslan, İbn Cübeyr, *DİA*, XIX, s. 400-402.

Şubat 1183) tarihinde çıktığı yolculuğu 22 Muharrem 581’de (25 Nisan 1185) tamamladı. Yolculuğunu tamamladıktan sonra kaleme aldığı eserinde, Nizâmiye medresesine uğradığı sırada şahit olduklarından bahsetmektedir. Arapça neşrinden istifade edilmiştir.¹³

Ebû Abdullah Şihabüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Anadolu’da doğmuştur.¹⁴ Esir olarak Bağdat’a götürüldüğü sırada Hamalı bir tüccarın yanında çalışmaya başlamıştır. Ancak efendisiyle arasının açılmasından sonra geçimini kitap istinsah ederek sağlamıştır. Değişik kütüphanelerde araştırma yapmak üzere farklı coğrafyalara seyahatler gerçekleştirmiştir. Ancak Moğolların gelmesi nedeniyle seyahatini yarıda bırakıp Irak’a dönmüştür. Bu seyahatler sonunda kaleme aldığı *Mu‘cemü’l-büldân* adlı eseri coğrafya sözlüğü niteliği taşımaktadır. Bölge şehirlerinin tespitinin yanı sıra Horasan’da inşa edilmiş olan medreseler, kütüphaneler ve âkâbetleri ile buralarda düzenlenen münâzara meclislerinden söz etmektedir. Arapça neşri kullanılmıştır.¹⁵

Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvînî (ö. 682/1283) nisbesinden de anlaşılacağı üzere Kazvîn’de dünyaya gelmiştir.¹⁶ Vâsıt ve Hille kadılığının yanı sıra müderrislik de yapmıştır. Telif ettiği *Âsârü’l-bilâd ve ahhârü’l-‘ibâd* adlı eserde klasik İslâm coğrafyacılarının izlediği metot gibi dünyayı yedi iklime ayırmıştır. Bunun yanında yer isimlerini de alfabetik düzende vermiştir. Horasan hakkında diğer eserlerde bulunmayan bilgiler vermesi nedeniyle çalışmamızda kullandığımız eser, önemli bir coğrafya kaynağıdır. Öte yandan bazı müderrisler ve dersleri hakkında Tabakât kitaplarında bulunmayan bazı detaylar aktarmaktadır. Arapça olarak neşri yapılan eserin Farsça çevirisini kullandık.¹⁷

¹³ İbn Cübeyr, Ebû’l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinânî el-Endelüsî, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut, ty.

¹⁴ R. Blachère, “Yâkût Rûmî”, *İA*, XIII, s. 357- 358; Casim Avcı, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, XLIII, s. 288-291.

¹⁵ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah er-Rûmî, *Mu‘cemü’l-büldan*, Beyrut 1995.

¹⁶ M. Streck, “Kazvînî”, *İA*, VI, s. 528 vd.; Cevat İzgi, Kazvînî, “Zekeriyyâ b. Muhammed”, *DİA*, XXV, s. 160.

¹⁷ Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd, *Asârü’l-bilâd ve ahhârü’l-‘ibâd*, Farsça trc. Cihângir Mirzâ Kâcâr, tsh. Mir Haşim Muhaddis, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1373hş.

Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331) Dimaşk'ta dünyaya geldi.¹⁸ İbn Vâsıl gibi devrin ileri gelen hocalarından ders alarak fıkıh, tefsir, mantık, felsefe botanik, tıp, tarih, coğrafya gibi pek çok ilmi öğrendi. Telif ettiği *Takvîmü'l-büldân* adlı eserinde ilk defa tabloyu coğrafyaya uygulayan kişi oldu. Her ne kadar geç bir dönemde kaleme alınmış olsa da Ebü'l-Fidâ'nın vermiş olduğu bilgiler Horasan coğrafyası hakkında şehir isimlerini karşılaştırma yapmamız açısından önemli bir kaynaktır. Eserin Arapça neşrini kullandık.¹⁹

İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349) Dimaşk'ta doğdu. Benî Fazlullah kabilesine mensup olmasından İbn Fazlullah lakabıyla bilinir.²⁰ İlk eğitimini tamamladıktan sonra Kahire'ye gitti ve burada devrin önde gelen âlimlerden ilim tahsil etti. Daha sonra Hicaz'a giderek Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve usulü, kelam, arûz, meânî ve beyân dersleri aldı. Onun kaleme aldığı *Mesâlikü'l-ebâr* adlı eserini çalışmamızda daha çok Horasan coğrafyasının tespiti hususunda kullandık. Ancak eğitim kurumu olarak kullanılan bazı mescidler ile bazı âlimler hakkında da bilgi vermektedir.²¹

B. Genel Tarihler

Ebü'l-Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd el-Gerdîzî'nin (ö. 443/1051'den sonra) hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.²² Genel bir tarih kitabı olan *Zeynü'l-ahbâr* adlı Farsça eserini Zeynülmille lakaplı Gazne Sultanı Abdürreşîd'e ithaf etmiştir. İran'ı merkez alan müellif, İslâm öncesinden başlayarak 423 (1032) yılına kadar hüküm sürmüş olan halifeler dönemini özetler. Eserden Selçuklu öncesi ilmî gelişmeler yanı sıra esasen coğrafya kısmını ele aldığımız kısımda faydalandık.²³

Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Bağdat'ta dünyaya geldi. Devrin ileri gelen âlimlerinden hadis, fıkıh, tarih ve ahlâk ilimleri tahsil etti. Abbâsî devlet adamları ile iyi ilişki içerisinde bulundu. Telif ettiği *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* adlı eseri tezimizde sıkça kullandığımız eserlerin başında

¹⁸ Brockelmann, "Ebülfidâ", *İA*, IV, 78; Abdülkerim Özeydin, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, X, s. 320-321.

¹⁹ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, nşr. J. T. Reinaud-M. G. de Slane, Paris 1840.

²⁰ Abdülazîz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, XIX, s. 483-484.

²¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, nşr. el-Mecmaü's-Sekafi, Abudabi 1423 hş.

²² Barthold, "Gardîzî", *EI2*, II, 978; Orhan Bilgin, "Gerdîzî", *DİA*, XIV, s. 29-30.

²³ Gerdîzî, Ebü Saîd Abdülhay b. Dahhâk b. Mahmûd el-Habîbî, *Zeynü'l-ahbâr*, tsh. Rahîm Rızâzâde Mülk, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1384hş.

gelmektedir. Eser genel itibariyle dünya tarihi özelliği taşısa da olayların geçtiği yılın sonunda o sene vefat eden meşhur şahsiyetlerin hal tercümelerini vermesi bakımından Tabakât niteliği taşımaktadır. Dönemin tüm eğitim kurumları, âlimler ve eserleri ve pek çok müderris hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Arapça neşrinden istifade edilmiştir.²⁴

Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) Cizre'de doğdu.²⁵ Orta Çağ'ın en güvenilir tarihçileri arasında yer almaktadır. Ailesiyle birlikte Musul'a gittikten sonra Musul Atabegliği'nin hizmetinde bulundu. Musul Atabegliği'nde elçilik göreviyle Dımaşk, Bağdat, Kudüs'e gitti. Telif ettiği *el-Kâmil fi't-târîh* adlı eser onu esas şöhretine kavuşturmuştur. Selçuklu medreseleri ve âlimlerine dair verdiği detaylı bilgiler nedeniyle tezimizin önemli bir kısmında eserden istifade ettik. Genel bir dünya tarihi olmasının yanı sıra olayların geçtiği yılın sonunda o sene ölen meşhur şahsiyetleri ve bölgesel olarak önemli olayları zikretmesi esere ayrıca değer katmaktadır. Birden fazla neşri yapılmış olup eserin Türkçe tercümesinden faydalandık.²⁶

Avfî'nin *Lübâbü'l-elbâb* isimli eseri Farsça şiir yazar şairler hakkında tezkire niteliğindedir. 300'e yakın şairin biyografisi hakkında bilgiler ihtiva eden eserde Horasan şairleri hakkında da bir başlık vardır. Bazı meşhur şairler hakkında detaylı bilgiler bulunmasına rağmen diğer pek çok şairle ilgili çok az bilgi verir, hatta ölüm tarihlerinden bile bahsetmez. Bu nedenle bazen şairlerin hangi dönemde yaşadıklarına ilişkin problemler ortaya çıkmaktadır. Eserde hemen her şairin şiirlerinden örnekler verilmektedir. Horasan şairlerinin tespiti ve bazıları hakkında verdiği geniş rivayetleri sayesinde tezimiz için önemli kaynaklardan biri halinde gelmiştir. Eser neşredilmiştir.²⁷

Şemseddîn Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256) Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin torunudur.²⁸ Bağdat'ta iyi bir çevrede yetişen Sıbt, gençliğinde Dımaşk'a giderek vâizlik yaptı ve burada vefat etti. Telif ettiği *Mir'âtü'z-zamân fi't-târîhi'l-a'yân* adlı eseri Garsünni'me'nin günümüze ulaşmayan

²⁴ İbnü'l-Cevzî Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi't-târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, IX-XVIII, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1412hş/1992.

²⁵ Claude Cahen, "İbnü'l-Esîr", *İA*, V/2, s. 851-852; Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, XXI, s. 26-27.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin, VIII- XII, İstanbul 1991.

²⁷ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, tsh. Edward G. Browne, Tahran 1389hş.

²⁸ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XXXVII, s. 87-88.

'*Uyûnü't-tevârih*'inden alıntılar yapması nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. Eserden Selçuklu öncesi ve Selçuklular zamanında Horasan'da bulunan medreseler, müderrisler ve tarikatlar gibi konularda istifade ettik. Eser birden fazla neşredilmiş olup biz Arapça neşrinden faydalandık.²⁹ Eserin aynı zamanda Ali Sevim tarafından Selçuklular kısmı neşredilmiş ve Türkçeye tercüme edilmiştir.³⁰

Kemâleddîn Ebü'l-Kâsım Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262), 588/1193 tarihinde Haleb'te doğdu.³¹ İlk eğitimini burada önde gelen âlimlerden aldı. Ardından Kudüs'e, oradan da Şam'a geçti. 616/1220 tarihinde Haleb'te bulunan Sâdbaht ve Hallâviyye Medreseleri'nde müderrislik yaptı. Pek çok ilim dalında eserleri bulunan İbnü'l-Adîm'in *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb* eseri Haleb tarihi yanı sıra burası ile ilişkili olan Horasan gibi bölgeleri de kapsar. Bilhassa âlimler, müderrisler ve bazı şairlerle ilgili detaylı bilgilere rastladığımız eserin neşri ve tercümesi yapılmıştır.³²

Reşîdüddîn Fazlullâh b. İmâdüddeve Ebi'l-Hayr (ö. 718/1318) Hemedân'da doğmuştur. İlhanlılar zamanında önce devlet bürokrasisinde ardından saray doktoru olarak görev aldı. İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın dikkatini çekmesinin ardından onun vezirliğine atandı. *Câmiu't-tevârih* Farsça olup onun en bilinen eseridir. Eser genel bir dünya tarihi özelliğini taşımaktadır. Fakat Selçuklular bölümü özel bir tarih şeklinde yazılmıştır. Selçuklularla ilgili bilgiler devletin kuruluş aşamasından Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a kadar devam etmektedir. Biz de tezimizin son bölümünde âlimlerin devlet kademelerindeki görevleri ve Horasan'ın Oğuzlar tarafından işgali kısmından bahsederken bu esere başvurduk. Neşri yapılmış olan eserin, Selçuklular kısmının Türkçe çevirisinden faydalandık.³³

Tarihçi kimliğiyle de tanınan Hamdullah el-Müstevfi'nin *Târîh-i güzîde* adlı eseri dünyanın yaratılışından 730 (1330) yılına kadar meydana gelen olayları anlatan genel bir dünya tarihi özelliğini taşımaktadır. *Câmiu't-tevârih*'in özeti niteliğindedir.

²⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî Şemsüddîn Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, Dimaşk 1434h/2013.

³⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, nşr ve çev. Ali Sevim, Ankara 2011.

³¹ Brockelmann, "Kemâleddîn", *İA*, VI, 569-570; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *DİA*, XX, s. 478- 479.

³² İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, trc. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.

³³ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih (Zikr-i Tarihi-i Al-i Selçuk)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2014.

Çalışmamızda bu eserden daha çok Horasan'ın şehir ve köylerinin tespiti noktasında faydalandık.³⁴

Fahrüddîn Hindûşâh b. Sencer en-Nahcivânî (ö. 730/1329), Azerbaycan'ın Nahcivan bölgesinde dünyaya geldi. Bağdat'ta Mustansiriyye medresesinde eğitim aldı. Bir müddet Kâşân'ı idare eden kardeşine nâiblik yapmış ve ardından Lûr-ı Buzurg atabeğinin hizmetinde bulunmuştur. Asr-ı saâdetten Selçuklu devletlerinin sonuna kadar bilgi verdiği Farsça eseri, *Tecâribü's-selef der tevârih-i hulefâ ve vüzerâ-yı îşân*³⁵ ismiyle bilinmektedir. Bazı Nizâmiye müderrisleri hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.³⁶

Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî'nin (ö.748/1348) *el-İber fî haberi men gaber* adlı eser çalışmamızda kullandığımız bir umumî tarihtir. Eser *et-Târihu'l-evsat* adıyla da bilinmektedir. *Târihu'l-İslâm*'ın bir muhtasarı olmakla birlikte yer yer bazı ilâveler de yapılmıştır. Eserde Selçuklu âlimleri, kütüphaneler ve medreselerin inşa tarihlerine dair verilen bilgilerden istifade ettik.³⁷

Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1373) Şam'a yakın olan Busrâ'da doğmuştur.³⁸ İlk öğrenimini ailesinden aldıktan sonra tahsilini tamamlamak üzere Dimaşk'a geldi. Burada devrin önde gelen âlimlerinden hadis, fıkıh, kıraat, kelâm ve tarih dersleri aldı. Telif ettiği *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eseri yaratılıştan 767 (1366) yılına kadar olan hadiselerden bahseden genel bir dünya tarihidir. Ancak eser daha çok Bağdat'ta meydana gelen olayları ele almaktadır. Kendinden önceki müellifler gibi olaylar kronolojik olarak ele alındıktan sonra o yıl ölen meşhur kişiler hakkında bilgi verilmektedir. Horasan'da yaşamış bazı müderrisler, münâzara, semâ' gibi metotlarla ilgili örnekler ve elçi olarak görevlendirilen âlimler gibi konularla ilgili çalışmamızda kullandık.³⁹

³⁴ Hamdullah Mustevfî, Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed el-Kazvinî, *Târih-i güzîde*, Leiden, E. J. Brill, 1910.

³⁵ Hindûşâh b. Sencer b. Abdullah en-Nahcivânî, *Tecâribü's-selef der tevârih-i hulefâ ve vüzerâ-yı îşân*, tsh. Abbas İkbâl, Tahran 1357hş.

³⁶ İsmail Aka, "Hindûşâh es-Sâhibî", *DİA*, XVIII, s. 116-117.

³⁷ Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî, Beyrut, ty.

³⁸ Brockelmann, "İbn Kesîr", *İA*, V/2, s. 762; Abdülkerim Özeydî, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", *DİA*, XX, s. 132-134.

³⁹ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer el-Busrâvî eş-Şâfî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. XI- XII, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.

Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî (ö. 874/1470) Türk asıllıdır.⁴⁰ Memluk Sultanı Berkuk tarafından satın alındığı için Zâhirî nisbesiyle de tanınmaktadır. Dimaşk'ın nâibliği yaptı. Mısır tarihçiliğinin altın devri sayılan IX. (XV.) yüzyılın en başarılı tarihçilerinden biri olarak çok sayıda eser telif etti. Makrîzî'nin açtığı yoldan gitti.⁴¹ Onun telif ettiği *en-Nücûmü 'z-zâhire fî mülûki Mısır ve 'l-Kahire* adlı eser vefatından iki yıl öncesine kadar geçen sekiz buçuk asırlık siyasî tarihi konu edinir. Eserin birçok neşri bulunmakta olup eserden bilhassa müfessir biyografileri konusunda istifade ettik.

Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505) Kahire'de doğmuştur.⁴² Hacer el-Askalânî gibi devrin önde gelen hocalarından ders almıştır. Mısır Abbâsî Halifesi Müstekfi-Billâh'ın imamlığını yapmış ve bir dönem Kahire kadılığının vekâletini de üstlenmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh gibi alanlarda eserler veren Süyûtî'nin bizim için önemli olanı *Târîhu 'l-hulefâ* adlı eseridir. Hz. Ebû Bekir döneminden kendi dönemine kadar gelen halifelerin anlatıldığı eserden çalışmamızda yalnızca bazı müderris ve medreselerden bahsederken istifade edebildik.⁴³ Eserin Türkçeye çevirisi yapılmıştır.⁴⁴

C. Özel Tarihler

Ahmed b. Mahmûd'a (ö.977/1569-1570) nisbet edilen eserin esas kaynağı Hüseyinî'nin *Ahbâr*'ıdır.⁴⁵ Büyük Selçuklular devrinde bilhassa elçi olarak görevlendirilen âlimler ve kuşatma sırasındaki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserin, Türkçe tercümesinden istifade ettik.⁴⁶

Ebü'l-Hasan Ahmed b. Ömer b. Ali (ö. 552/1157 [?]) Semerkant'ta doğdu. Ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Gûr hükümdarının sarayında 45 yıl hizmet veren bir saray şairidir. Onun telif ettiği *Çehâr makâle* eseri isminden de anlaşılacağı üzere 4 kısımdan oluşur. Çalışmamızda da kullandığımız eser müellifin hayatını konu edinen bir hatırat özelliği taşımaktadır. Çalışmamızla ilgili şiir, tıp ve astronomi ilimlerine dair devrin diğer

⁴⁰ Mustafa Çuhadar-İsmail Yiğit, "İbn Tağrıberdî", *DİA*, XX, 385-388; V. F. Büchner, "Tanrı", *İA*, XI, 705, 707.

⁴¹ İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn, *en-Nücûmü 'z-zâhire fî mülûki Mısır ve 'l-Kahire*, Mısır, ty.

⁴² Abdülkadir Karahan, "Süyûtî", *İA*, XI, s. 258-263; Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, XXXVIII, s. 188-198.

⁴³ Süyûtî, *Târîhu 'l-hulefâ*, thk. Hamdi ed-Demirdâş, 1425/2003.

⁴⁴ Süyûtî, *Târîhu 'l-hulefâ*, çev. Abdullah Gündüz, *Halifeler Tarihi*, İstanbul 2018.

⁴⁵ Erdoğan Merçil, "Selçuknâme", *DİA*, XXXVI, s. 397-398.

⁴⁶ Ahmed B. Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.

kaynaklarında bulunmayan çok kıymetli bilgiler içermektedir. Farsça olarak neşredilmiştir.⁴⁷

Sadreddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin (ö. 590/1194) hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Telif ettiği *Ahbârü'd-devleti's-selcukiyye* adlı eserde, Selçukluların başlangıcından Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslanşah'ın ölümüne kadar gelen siyasî olaylardan bahsedilmektedir. Eserin bir yerinde Abbâsî halifesi Nâsır Lidînîllah'ın adının geçmesi nedeniyle bu dönemde telif edildiği düşünülmektedir. Eserden, Horasan'da yaşayan âlimlerin devlet kademesindeki görevlerinden bahsederken faydalandık. Eser neşredilmiş ve Türkçeye çevrilmiştir.⁴⁸

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (ö. 603/1207'den sonra) Kâşân'da dünyaya geldi.⁴⁹ Babasını küçük yaşta kaybetmesi nedeniyle eğitimiyle dayısı Tâceddin ilgilendi. Râvendî, dayısından hat ve tezhip dersleri aldı. Ayrıca devrin önde gelen âlimlerinden dinî ilimler de tahsil etti. 577 (1181) yılında Irak Selçuklu sarayına girdi. Daha sonra Irak Selçukluları yıkılınca Anadolu'ya giderek Türkiye Selçuklu Sultanı I Gıyâseddin Keyhusrev'in hizmetine girdi. Sultana takdim ettiği *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr* adlı eseri Farsça dünya tarihidir. Eserin bizim için önemli olan kısmı Horasan'da yaşayan şairler ve devlet kademelerinde görev alan âlimlerle ilgili bilgi verdiği kısımdır. Eser neşredilmiş ve Türkçeye çevrilmiştir.⁵⁰

el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî (ö. 643/1245) İsfahân'da doğmuştur.⁵¹ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Eyyûbî Devleti'nde kâtiplik yapmıştır. Kaleme aldığı *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-'usra* adlı eser, İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî'nin *Nusretü'l-fetre ve usratü'l-katre* adlı eserinin muhtasarıdır. Eserde Selçukluların başlangıcından 571 (1175) yılına kadarki olaylar anlatılmaktadır. Daha çok siyasî tarih ağırlıklı olayları içerir. Çalışmamızda bu eserden; mekteple ilgili verdiği önemli bilgiler

⁴⁷ Semerkandî, Ahmed Nizâmî 'Arûzî, *Çehâr makâle*, nşr. Muhammed Kazvinî, 9. Bsm., Tahran 1391hş.

⁴⁸ Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-selcukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara 1999.

⁴⁹ P. Kraus, "Râvendî", *İA*, IX, s. 639; Abdülkerim Özeydin, "Ravendî, Muhammed b. Ali", *DİA*, XXXIV, s. 471-472.

⁵⁰ Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, c. I-II, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1999.

⁵¹ Claude Cahen, "Bündârî", *İA*, II, s. 837; Abdülkerim Özeydin, "Bündârî", *DİA*, VI, s. 489-490.

yanı sıra sultanların âlimlerle olan ilişkileri ve devlet kademelerindeki âlimlerden bahsederken sıkça faydalandık. Eser neşredilmiş ve Türkçeye çevrilmiştir.⁵²

D. Bölge ve Şehir Tarihleri

Ebü'l-Hasan Abdülgâfir b. İsmâil b. Abdilgâfir el-Fârisî (ö. 529/1134-35) Nîşâbûr'da doğdu.⁵³ Hayatının ilk yıllarına dair bilgi bulunmamaktadır. Muhaddis bir aileden geldiğinden ilk eğitimini ailesinden aldı. Onun telif ettiği *Kitâbü's-Siyâk li-Târîhi Nîsâbûr*, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Târîhu Nîsâbûr* adlı eserinin 510 (1116) yılına kadar gelen bir zeyli niteliğindedir. Çalışmamızda en sık istifade ettiğimiz eserlerden biridir. Âlimlerin hal tercümelerinin alfabetik sıraya göre verildiği eser medreseler ve müderrisler kısımlarında kullanılmıştır.⁵⁴

Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 571/1176) Şam'da doğdu.⁵⁵ Onun sülâlesinde İbn Asâkir lakabında kimse bulunmamakta ve neden bu lakabın verildiği de bilinmemektedir. İlk eğitimini aile üyelerinden aldı. Dönemin önde gelen hocalarından Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, Kur'ân, hadis ve usûl-i fıkıh dersleri aldı. Müellife şöhretini kazandıran *Târîhu medîneti Dımaşk* adlı eseri çalışmamızda kullandığımız eserlerden biridir. Eser, Dımaşk tarihine ve coğrafyasına dair bilgileri verdikten sonra yaklaşık 9000 kişi civarında tanınmış şahsiyetin biyografisini vermektedir.⁵⁶ Bundan başka müellifin kaleme aldığı *Tebyînu kezibi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* eserinde, Hasan b. Ali el-Ahvâzî'nin *Meşâlibü İbn Ebî Bişr el-Eş'arî*'sine karşı Eş'arî'yi savunmak ve hakkında ileri sürülen iddiaları reddetmek için kaleme alınmıştır. Bilhassa Horasan'da Selçuklu öncesi dönemde kurulan medreselerle ilgili verdiği bilgiler kıymetlidir.⁵⁷

Muînüddîn Muhammed-i İsfizârî Zemcî'nin (ö. 899/1494'ten sonra) hayatı hakkında fazla bilgi yoktur.⁵⁸ Nisbesinden de anlaşılacağı üzere Afganistan'ın batısında yer alan

⁵² Bûndârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999.

⁵³ M. Yaşar Kandemir, "Abdülgâfir El-Fârisî", *DİA*, I, s. 203-204.

⁵⁴ el-Fârisî, el-Hâfiz Ebü'l-Hasan Abdülgâfir b. İsmâil, *Târîh-i Nîsâbûr el-Müntehab min es-Siyâk*, hulusa İbrâhim b. Muhammed es-Sârîfinî, haz. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, Tahran 1362hş.

⁵⁵ C. Brockelmann, "İbn Asâkir", *İA*, V/2, s. 701-702; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, Cengiz Tomar, "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım", *DİA*, XIX, s. 321-324.

⁵⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Amr b. Gurâme el-'Umrevî, 1415/1995.

⁵⁷ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut 1404hş.

⁵⁸ Tahsin Yazıcı, "Muînüddîn-i İsfizârî", *DİA*, XXXI, s. 90.

İsfizâr'a (Esfizâr) bağlı Zemç'te doğduğu anlaşılmaktadır. Kıvâmüddin Nizâmülmülk-i Hâfî'nin isteği üzerine telif edilen *Ravzâtü'l-cennât fî evsâfî medîneti Herât* isimli eser yirmi altı ana bölüm ve birçok alt bölümden oluşmaktadır. Eserde Herat'ın yanı sıra Horasan bölgesindeki Nîşâbur, Merv, Belh, Kuhistan, Gazne, Sîstan, Sebzevâr, İsfizâr, İsferyân ve Cüveyn gibi şehirlerin tarih ve coğrafyası, mimari eserleri, ziraî ve ticarî hayatları ve bu şehirlerin meşhur şahsiyetleri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.⁵⁹

E. Biyografi Eserleri

Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066) Nîşâbûr'a bağlı Beyhak'ta doğdu.⁶⁰ İlk eğitimini burada aldı. Daha çocukluk yaşlarında hadis okudu ve fıkıh öğrenmeye başladı. Fıkıh ilminde derinleşmek için Hemedan, Nîşâbur, Kûfe, Bağdat ve Mekke gibi yerlere seyahatler gerçekleştirdi. Gezdiği bu yerlerde hadis ilmiyle meşgul oldu. Tezimizde onun eserlerinden sıkça istifade ettik. Telif ettiği *Delâ'ilü'n-nübüvve* adlı eserinde Hz. Peygamberin diğer insanlardan farklı olan yönlerini ve mucizelerini konu edinmiştir. Ancak eserde Beyhak'ta inşâ edilen medreseler, burada görev yapan müderrisler hakkında da malumat bulunmaktadır.⁶¹ *Şu'abü'l-îmân* adlı eserde imanın altmış ya da yetmiş küsur kısmı olduğunu belirten hadisten yola çıkarak bunların nelerden oluştuğunu ayet ve hadisler ışığında ispatlamaya çalışılmıştır. Ayrıca Nîşâbûr ve Beyhak kökenli âlimler hakkında bilgiler de bulunur.⁶² Müellifin *Sünenü'l-kübrâ* adlı eserinde diğer hadis kitaplarında bulunmayan pek çok hadisi, sahabe ve tâbiîn sözlerini çeşitli rivayetlerle birlikte, fıkıh konularına göre Şâfiî fıkhnı anlatır. Beyhaklı âlimler hakkında da kıymetli bilgiler verir.⁶³ Bunun yanında *Sünenü'l-kübrâ* adlı esere giriş mahiyetinde *el-Medhal ilâ Kitâbi's-sünen* eseri de bulunmaktadır.⁶⁴

Ebû'l-Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071) Mekke ve Medine arasında yer alan Guzeyye beldesinde doğdu.⁶⁵ Hatîb el-Bağdadî adıyla meşhur olmuştur. İlk eğitimini tamamladıktan sonra Bağdat'a giderek fıkıh ve hadis alanında döneminin

⁵⁹ İsfizârî, Muînüddîn Muhammed, *Ravzâtü'l-cennât fî evsâfî medîneti Herât*, thk. ve nşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmâm, 2 cilt, Tahran 1338/1339hş.

⁶⁰ M. Yaşar Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", *DİA*, VI, s. 61-62.

⁶¹ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, thk. Abdülmü'tî Kal'acî, 1408/1988.

⁶² Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed, *Şuabü'l-Îmân*, thk. Ebû Hâcer Muhammes es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1421/2000.

⁶³ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ', Beyrut 1424/2003.

⁶⁴ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed, *el-Medhal ilâ Kitâbi's-sünen*, Beyrut 1437/2017.

⁶⁵ W. Marçais, "Hatîb Bağdâdî", *İA*, V/1, s. 365-366; M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, s. 452-460.

meşhur âlimlerinden ilim tahsil etti. İlmîni artırmak için çeşitli İslâm beldelerine seyahatler gerçekleştirdi. Onun en meşhur eseri olan *Târîhu Bağdâd*, 450 (1058) yılı öncesinde Bağdat'ta ikamet etmiş veya burada bir müddet çeşitli vesilelerle bulunmuş olan 7831 meşhur şahsiyetin biyografisini içermektedir. Nizâmiye medreseleri ve müderrisleri hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Çalışmamızda bu eserden bilhassa Bağdatlı âlimlerin Horasan'daki faaliyetleri konusunda faydalandık.⁶⁶ Ayrıca çalışmamızda istifade ettiğimiz *el-Fakih ve'l-mütefakkih* isimli eser Şâfiî mezhebinin en eski fıkıh usulü kaynaklarından biridir. Müellif bu eserinde birbirine karşı suçlayıcı tavırlar içerisinde olan hadisçiler ve fıkıhçıları yakınlaştırmayı amaçlamıştır. Aynı zamanda medrese kadrosunda bulunan bazı müftülere de yer vermektedir.⁶⁷

Ebü'l-Hasan Ali b. Osmân el-Hücvîrî (ö.465/1072), Gazne asıllı sûfî müelliftir. Horasan bölgesini de gezmiş ve devrin meşhur sûfîleriyle tanışma şansı olmuştur. *Keşfü'l-mahcub*⁶⁸ isimli eserinde tasavvufun teorik ve pratik konuları yanı sıra ilk dört halife döneminden başlayarak sûfîlerin biyografilerine yer vermiştir. Devrin sûfîlerinin pek çoğuyla bizzat görüştüğü için Horasan bölgesi sûfîlerinin tespitinde önemli bir yere sahiptir.⁶⁹ Farsça olan eserin Türkçe tercümesinden faydalandık.

Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali b. Ebi't-Tayyib el-Bâharzî (ö. 467/1075) Herat ile Nîşâbûr arasındaki Baharz'da doğdu.⁷⁰ Doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Devrin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil edebilmek için seyahatler gerçekleştirdi. Selçuklu veziri Kündürî ile tanıştıktan sonra bir müddet Dîvân-ı Resâil başkanlığı görevini yürüttü. Onun telif ettiği *Dümyetü'l-kasr ve 'usratü ehli'l- 'asr* adlı eser Seâlibî'nin *Yetîmetü'd-dehr*'ine zeyl olarak yazılmıştır. Devrin kütüphaneleri hakkında kıymetli bilgiler içermekte; Nizâmiye medreselerinde katıldığı derslerle ilgili anekdotlar aktarmaktadır.⁷¹

⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut 2001.

⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, II, thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Yûsuf el-Arrâzî, Kahire 1421hş.

⁶⁸ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcub*, trc. Süleyman Uludağ, *Hakikat Bilgisi*, İstanbul 1982.

⁶⁹ Hidayet Hossain- (H. Masse), "Hudjwiri", *EI2*, III, s. 546; Süleyman Uludağ, "Hücvîrî", *DİA*, XVIII, s. 458-460.

⁷⁰ Mehmet Talu, Bâharzî, Ali b. Hasan, *DİA*, IV, s. 474.

⁷¹ Bâharzî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali b. Ebi't-Tayyib, *Dümyetü'l-kasr ve 'usratü ehli'l- 'asr*, Beyrut 1414hş.

Ebü İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) Şîrâz'ın güneyindeki Fîrûzâbâd kasabasında doğdu. İlk eğitimini burada tamamladı. Daha sonra Şîrâz ve 415/1024 yılında Bağdat'a gitti. Bağdat'ta devrin önde gelen âlimlerinden hadis, fıkıh, usul, hilâf ve cedel tahsil etti. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin ilk müderrislerindendir. Onun telif ettiği *Tabakâtü'l-fukahâ* adlı eseri V. (XI.) yüzyılın ortalarına kadar yaşamış olan meşhur fakihlerin hal tercümelerini ihtiva etmektedir.⁷²

Ebü'l-Meâlî Abdülkerîm Cüveynî (ö. 478/1085) Nîşâbur'da doğdu.⁷³ İlk eğitimini aile üyelerinden aldı. Öğrenciliği yıllarında ilmî konularda hocalarıyla tartışacak kadar bilgi birikimi vardı. Önde gelen hocalardan Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, usûl-i fıkıh, hadis dersleri tahsil etti. Onun “hayatımın meyvesi” diye nitelediği *Nihâyetü'l-matlab* eseri Şâfiî fikhî yanı sıra Nîşâbûr ve Beyhak'taki bazı medrese ve müderrislere ilişkin önemli detaylar vermektedir.⁷⁴

Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî (ö. 526/1131) Bağdat'ta dünyaya geldi.⁷⁵ Birçok ilim adamının yetiştiği bir aileden gelen İbn Ebû Ya'lâ küçük yaştan itibaren fıkıh, kıraat, hadis tahsil etti. Onun telif ettiği *Tabakâtü'l-Hanâbile* klasik anlamda Hanbelî âlimlerinin biyografisine dair ilk eserdir. Kitapta Ahmed b. Hanbel'den başlayarak 512 (1118) yılına kadar altı tabaka halinde 706 Hanbelî âliminin biyografisi ele alınmaktadır. Çalışmamızda Horasanlı birçok müderris konusunda istifade ettik.⁷⁶

Ebü'l-Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö. 562/1166) Merv'de doğdu.⁷⁷ Yirmi üç yaşında çıktığı seyahatte İslâm şehirlerini dolaşan Sem'ânî gittiği yerlerdeki âlimlerden istifade etmiştir. Onun en meşhur eseri olan *el-Ensâb*, İslâm coğrafyasında çeşitli sahalardaki âlimlerin hal tercümelerini ihtiva etmektedir. Eserde verilen nisbeler alfabetik sıraya göre verilmiş; şehir, belde, ülke, mezhep ve meslek gibi

⁷² Şîrâzî, Ebü İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1970.

⁷³ C. Brockelmann, “Cüveynî”, *İA*, III, s. 249; Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, “Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn”, *DİA*, VIII, s. 141-144.

⁷⁴ Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Abdülkerîm, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmûde ed-Dîb, Dârü'l-minhâc, 2007.

⁷⁵ Şükrü Özen, İbn Ebû Ya'lâ, *DİA*, XIX, s. 447-448.

⁷⁶ İbn Ebû Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, Kahire 1371/1952.

⁷⁷ R. Sellheim, “al-Sam'ânî”, *EP*, VIII, s. 1024- 1025; Mehmet Efendioğlu, “Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammedî”, *DİA*, XXXVI, s. 461-462.

mensubiyetler esas alarak hazırlanmıştır. Çalışmamız açısından en önemli kaynaklardan biridir. Bu eserden medrese görevlileri ve müderrisler hususlarından bahsederken istifade ettik.⁷⁸

Sem'ânî'nin çalışmamızda kullandığımız diğer bir eseri de *el-Müntehab min mu'cemi şüyûhi 'l-İmâm*'dır. Hocalarının hayatını tanıtmak amacıyla 1193 âlimin biyografisine yer vermiştir. Öte yandan Horasan bölgesinde Oğuz istilâsı ve âlimlerin durumu hakkında verdiği bilgiler başka hiçbir kaynakta yer almamaktadır. Tezimizde oldukça fazla faydalandığımız eserlerin başında gelmektedir.⁷⁹ Müellifin *Edebü 'l-implâ ve 'l-istimplâ* adlı eserinde dinî ilimlerle meşgul olanların bilmesi gereken kurallara yer verilmiştir. Medreselerde öğretim müfredatı ve medrese görevlileri gibi konularda bu eserden istifade ettik.⁸⁰

Zahîrüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî (İbn Fınduk) (ö. 565/1169), Beyhak'ın Sebzevâr kasabasında doğdu.⁸¹ Beyhakî, Fundukîler nisbesiyle tanınan eski bir kadı ailesinden geldiği için İbn Funduk adıyla bilinmektedir. Onun Sicistânî'nin *Sıvani 'l-hikme* adlı eserine zeyl olarak kaleme aldığı *Tetimmetü Sıvani 'l-hikme, Tarihu 'l-hukemâ* olarak da bilinir. Bu eser 111 âlimin biyografisini içermektedir. Bilhassa tıp, matematik, astronomi âlimleri hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Tıp, astronomi, matematik ve fizik başlıklarında eserin İngilizce tercümesinden istifade ettik. Eser neşredilmiştir.⁸² Onun 1167 yılında tamamlamış olduğu *Târîh-i Beyhak* eseri ise Farsça olarak kaleme alınan şehir tarihidir. Eserde Beyhak'ın fethi, coğrafi özellikleri, şehire hâkim olan hânedanlar, Beyhaklı meşhur şahsiyetler ve âlimler ile burada meydana gelen önemli olaylar hakkında bilgi vermektedir.⁸³

⁷⁸ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd., 1382hş 1962.

⁷⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab min mu'cemi şüyûhi 'l-İmâm*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Riyad 1417hş/1996.

⁸⁰ Sem'ânî, *Edebü 'l-implâ ve 'l-istimplâ* adlı , thk. Max Weisweiller, Beyrut 1981.

⁸¹ M. Fuad Köprülü, "Beyhakî", *İA*, II, s. 584-586; Abdülkerim Özeydî, Beyhakî, Ali b. Zeyd, *DİA*, VI, s. 62-63.

⁸² Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (İbn Funduk), *Tarihu hukemâi 'l-İslâm*, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dımask 1946; BAIHAQI, "Tatimma Siwan al-Hikma Texts and Studies", *Historiography and Classification of Science in Islam*, vol. VIII, ed. Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt 2005.

⁸³ BEYHAKÎ, Zahîrüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî (İbn Fınduk), *Tarih-i Beyhak*, Dımask 1325.

İmâdüddin Muhammed b. Muhammed Kâtib el-İsfahânî'nin *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-'asr* adlı eseri İslâm dünyasında yetişen şair ve ediplerin hal tercümelerine dair bir kitaptır. Eser 572/1176 yılında tamamlandı. Horasan ve Herat şairlerine ilişkin ayrı bir cilt kaleme alınmıştır. Edipler ve şairlerin bazıları hakkında detaylı bilgiler verilirken, bazıları hakkında birkaç satırlık malumatla yetinilmektedir. Tezimizle ilgili olan bazı müderrislerin, edip ve şairlerin tespiti ve hayatlarına dair başvuru kaynaklarından birisi olmuştur. Neşri yapılmıştır.⁸⁴

Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbûrî (ö. 618/1221) Nîşâbûr'da doğdu.⁸⁵ Tıp ve eczacılıkla uğraştığı için “Attâr” lakabıyla meşhur oldu. Küçüklüğünden itibaren tasavvufla ilgilendi. Muhtelif İslâm beldelerine seyahatler yaptıktan sonra Nîşâbûr'a döndü ve inzivaya çekildi. Onun çalışmamızda kullandığımız *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sı büyük mutasavvıfların biyografileri ve rivayetlerinin yer verildiği mensur bir eserdir.⁸⁶

Yâkût el-Hamevî'nin coğrafya eserinden başka edebiyatın muhtelif alanlarında meşhur olmuş şahsiyetlerin biyografilerine yer verdiği *Mu'cemü'l-üdebâ* adlı eseri de vardır. Orta Çağ'da pek çok âlim, edebiyata da hâkim olduğundan eserde ele alınan âlim sayısı oldukça fazladır. Medrese ve kütüphanelerle ilgili de detaylı bilgiler içerir. Çalışmamızda en fazla istifade ettiğimiz kaynaklar arasında yer almaktadır.⁸⁷

Cemâlüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Yusuf İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) Mısır'ın Kıft şehrinde dünyaya geldi.⁸⁸ Kahire'de ilk öğrenimini tamamlamasının ardından Kudüs'ün fethinden sonra bu şehre giderek devrin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etti. Bunun yanında Eyyûbî Devleti'nin çeşitli kademelerinde çalıştı. Vezirliğe kadar yükseldi ve bu görevdeyken vefat etti. Tezimizde kullandığımız Kıftî'nin *İhbârü'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ* adlı eseri, kendi zamanına kadar yaşamış olan matematik, astronomi, tıp, felsefe alanlarında öne çıkmış meşhur şahsiyetleri içermektedir. Eserin aslı kaybolmuş, ez-Zevzenî tarafından 647 (1249) yılında yapılan özeti ise günümüze ulaşabilmiştir. Kitap

⁸⁴ İmâdüddîn el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-'asr*, nsr. Adnan Muhammed el-Ta'me, Tahran 1999.

⁸⁵ H. Ritter, “Attâr”, *İA*, II, 7-12; M. Nazif Şahinoğlu, Attâr, Feridüddin, *DİA*, IV, s. 95-98.

⁸⁶ Nîşâbûrî, Feridüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, tsh. Reynold Alleyne Nicholson, Tahran 1394 hş.

⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1999.

⁸⁸ E. Mittwoch, “İbnü'l-Kıftî”, *İA*, V/2, s. 863-864; Mahmut Kaya, “İbnü'l-Kıftî”, *DİA*, XXI, s. 112- 114.

aynı zamanda *Târîhu'l-hükemâ'* adıyla da meşhur olmuştur.⁸⁹ Çalışmamızda kullandığımız İbnü'l-Kıftî'nin *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât* adlı eserinde ise Hz. Ali döneminden VII. (XIII.) yüzyılın ortalarına kadar lügat ve nahiv alanında çalışma yapan âlimlerin hayatı alfabetik sırayla verilmiştir. Lügat ve nahiv ilimlerine ilave olarak diğer ilimlerle ilgili eserler veren âlimler de aynı usul izlenerek sıralanmıştır.⁹⁰

Şemseddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân (ö. 681/1282) Erbil'de doğmuş ve ilk öğrenimini burada tamamlamıştır. Daha sonra ilim tahsili için Musul ve Halep'e seyahatler gerçekleştirerek Şam'a yerleşmiştir. Bunun yanında Kahire ve İskenderiye'de bir süre müderris olarak eğitim vermiştir. Çalışmamız için en önemli eseri *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebna'z zaman* adlı eserdir. Eser, İslâm'ın başlangıcından müellifin eserini kaleme aldığı tarihe kadar yaşamış olan ve çeşitli ilim dallarında meşhur 800'den fazla âlimin hal tercümelerini kapsamaktadır. Eserden âlimler hakkında detaylı bilgiler, bazı medreseler ve medrese görevlileri hususlarında istifade ettik.⁹¹

Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî (ö.687/1288?), Hemedan ile Erbil arasında bulunan Şehrezûr'a nisbetle bu isimle anılır. Hayatı hakkında bilgiler oldukça kısıtlıdır. İşrâkî felsefe ekolüne mensuptur. *Nüzhetü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh (Târîhu'l-hükemâ')*⁹² isimli eserinde, antik filozoflar ve İslâm filozoflarının biyografilerine yer vermiştir. İslâm filozoflarından Sühreverdî'ye kadar olan dönemi kapsar.⁹³ Eserden bilhassa aklî ilimlerle meşgul olan âlimlerin biyografileri konusunda istifade edilmiştir. Türkçe tercümesi kullanılmıştır.

Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 723/1323), Bağdat doğumlu olup İbnü'l-Fuvatî adıyla meşhur olmuştur.⁹⁴ Muhaddis olan İbnü'l-Fuvatî tarih, felsefe, mantık, edebiyat, gibi pek çok ilimle ilgilenmiştir. İlhanlılar döneminde muhtelif kütüphanelerde müdürlük görevinde bulunmuştur. Onun kaleme aldığı *Telhîsu mecma'u'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, lakablara göre alfabetik sırayla düzenlenmiş bir

⁸⁹ İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *İhbârü'l-'ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ*, thk. İbrahim Şemsüddîn, Beyrut 1426/2005.

⁹⁰ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Beyrut 1406/1982.

⁹¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebna'z zaman*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1968.

⁹² Şemsüddîn Muhammed eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzatü'l-efrâh*, Türkçe trc. Eşref Altaş, ed. İlhan Kutluer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2015.

⁹³ Burhan Köroğlu, "Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmûd", DİA, XXXVIII, s. 462-466.

⁹⁴ F. Rosenthal, "İbn al-Fuwaṭī", *EL*, III, 769-770; Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fuwaṭī", *DİA*, XXI, s. 47-49.

biyografi eseridir. Tezimizde faydalandığımız eser, VIII. (XIV.) yüzyılın başlarına kadar yaşamış olan meşhur şahsiyetlerin biyografilerini içermektedir. Bilhassa Nizâmiye medreseleri ve derslerin işlenişi gibi konularda faydalı olmuştur.⁹⁵

Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1347) Dımaşk'ta doğdu.⁹⁶ İlk öğrenimini burada tamamladı. Daha sonra ilim tahsili için İslâm dünyasının önemli şehirlerine seyahatler gerçekleştirdi. Hatiplik ve müderrislik görevinde bulunan Zehebî'nin telif ettiği *A 'lâmu 'n-nübelâ* adlı eserde pek çok ilim dalına ait meşhur âlimin biyografilerine yer verilmekle birlikte daha çok hadis ilminde öne çıkmış muhaddislerden bahsedilmiştir. Horasan'da Selçuklu öncesi ve Selçuklular zamanı medreseleriyle ilgili detaylı bilgiler içerir. Tezimizde sıklıkla faydalandığımız Tabakât kitaplarının başında gelmektedir.⁹⁷

Zehebî'nin çalışmamızda istifade ettiğimiz diğer bir eseri hadis hâfızlarının biyografisinin yer aldığı *Tezkiretü 'l-huffâz* adlı kitabıdır.⁹⁸ Bahsi geçen eserde hadis hâfızlarının yanı sıra hoca ve talebe ilişkileri de ele alınır. Müderrisler ve diğer medrese görevlilerine dair de pek çok örnek bulunmaktadır. Tezimizde sıklıkla başvurduğumuz eserden biridir.

Salâhaddîn Halîl b. İzzeddîn Aybeg b. Abdullâh (ö. 764/1363) Filistin'in Safed şehrinde doğduğundan es-Safedî nisbesiyle bilinir.⁹⁹ Dımaşk'a gidip orada devrin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etti. Kahire'ye giderek orada divan kâtibi olarak görev yaptı. Muhtelif alanlarda pek çok eseri bulunan Safedî'nin çalışmamızda istifade ettiğimiz *el-Vâfi bi'l-vefeyât* adlı eseri, tanınmış âlimlerden mutasavvıflara, şairlerden devlet adamlarına kadar yaklaşık 14.000 kişinin biyografisini ihtiva etmektedir.¹⁰⁰

Ebü Muhammed el-Yâfiî (ö. 768/1367) Himyer kabilesinin Yâfiî koluna mensup olup Yemen'de doğmuştur.¹⁰¹ Fıkıh, hadis, coğrafya, tarih, astroloji gibi pek çok ilimle

⁹⁵ İbnü'l-Fuvatî, Ebü'l-Fazl Kemâluddîn Abdürrezzâk b. Ahmed, *Mecma' i 'l-âdâb fî mu'cemi 'l-elkâb*, thk. Muhammed el-Kâzım, İran 1416hş.

⁹⁶ Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", *İA*, XIII, s. 493- 494; Tayyar Altıkulaç, Zehebî, *DİA*, XLIV, s. 180-188.

⁹⁷ Zehebî, Ebü Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, nşr. Dârü'l-hadis, Kahire 2006.

⁹⁸ Zehebî, *Tezkiretü 'l-huffâz*, nşr. Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 1998.

⁹⁹ F. Krenkow, "Safedî", *İA*, X, 50-52; İsmail Durmuş, *DİA*, "Safedî", XXXV, s. 448

¹⁰⁰ Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut ve Türkî Mustafa, Beyrut 1420/2000.

¹⁰¹ F. Krenkow, "Yâfiî", *İA*, XIII, 333-335; Derya Baş, "Yâfiî", *DİA*, XLIII, 175-177.

uğraşmış olmasına rağmen daha ziyade sûfî kişiliği ile tanınmaktadır Çalışmamızda kullandığımız *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakân fî ma'rifeti havâdisi 'z-zamân* adlı eseri Hicrî birinci yüzyıldan, 750 (1349) yılına kadar ümmetin ileri gelen şahsiyetlerinin biyografilerini konu edinir.¹⁰²

Tacüddîn Ebü'l-Nâsr Abdülvahâb b. Ali es-Sübkî (ö. 771/1370) Mısır'ın Kahire şehrinde doğdu.¹⁰³ İlk eğitimini babasından tahsil etti. Şâfiî fakihî olan Sübkî aynı zamanda tarihçi özelliğiyle de bilinmektedir. Kaleme aldığı *Tabakâtü's-şâfi'îyyeti'l-kübrâ* adlı eser, Şâfiî mezhebi âlimlerinin hal tercümelerine dair bilgi vermektedir. Ayrıca bu mezhebin yayıldığı coğrafyalardan da bahsetmektedir. Sübkî'nin bu eseri çalışmamızda en fazla istifade ettiğimiz biyografi eserlerindendir. Şâfiî müderrislerin tamamına yakını ve medrese eğitimine dair detaylı bilgiler vermektedir.¹⁰⁴

Sübkî'nin *Mu'idü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*'ı çalışmamızda kullandığımız diğer bir eserdir. Siyasetnâme türünde kaleme alınmış olup, idarî ve siyasî görevlerin yanı sıra toplumsal meslekleri zikretmekte, bu mevki ve meslek erbablarının uyması gereken kuralları ele almaktadır. Horasan'da bulunan medreselerin müfredatı, derslerin işlenişi, müderris ve talebelerin uyması gereken kurallar gibi hususlarda önemli bilgiler vermektedir.¹⁰⁵

Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasan b. Ali el-Ümevî el-İsnevî (ö. 772/1370) Mısır'ın güneyindeki İsnâ şehrinde doğduğundan İsnevî nisbesiyle tanınmıştır.¹⁰⁶ İlk eğitimini babasının yanında aldı. Ardından Kahire'ye giderek devrin önde gelen âlimlerinden kelâm, fıkıh ve Arap dili ve edebiyatı üzerine dersler aldı. Kendisi de Şâfiî fakihî olan İsnevî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'îyye* adlı eserinde, kendi zamanına kadar yaşamış olan 1289 meşhur Şâfiî âliminin biyografisine yer verilmiştir. *Mühimmât* isimli eserinde ise Nîşâbûr'da bulunan bazı medreseler ve müderrisleri hakkında bilgi vermektedir.¹⁰⁷

¹⁰² Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleymân, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakân fî ma'rifeti havâdisi 'z-zamân*, Beyrut 1997.

¹⁰³ Joseph Schacht, "Sübkî", *İA*, XI, s. 82; Bilal Aybakan, "Sübkî, Tâceddin", *DİA*, XXXVIII, s. 11-13.

¹⁰⁴ Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhab b. Takıyyüddîn, *Tabakâtü's-şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfeţâh Muhammed el-hulv, Kahire 1413hş.

¹⁰⁵ Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhab b. Takıyyüddîn, *Mu'idü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*, Beyrut 1407/1986.

¹⁰⁶ Saffet Köse, "İsnevî", *DİA*, XXIII, s. 160-161.

¹⁰⁷ İsnevî, *Tabakâtü's-şâfi'îyye*, thk. Kâmil Yusuf el-Hût, Beyrut 2002; *el-Mühimmât fî şerhi'r-Râfi'î ve'r-Ravza*, I, Beyrut 1430/2009.

Ebü'l-Muhammed el-Kureşî (ö. 775/1373) dedesi Ebü'l-Vefâ'ya nisbetle İbn Ebü'l-Vefâ diye de tanınırdı.¹⁰⁸ Kaleme aldığı *Cevâhirü'l-mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye* adlı eseri Hanefî âlimlerinin hal tercümelerine dair yazılmış en eski ve kapsamlı eserdir. Eserde yaklaşık 2000 Hanefî âlimin hayatından bahsedilmiştir. Pek çok medrese ve müderrisi hakkında istifade edilmiştir.¹⁰⁹

Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî (ö. 804/1401) Kahire'de doğdu.¹¹⁰ Üvey babasından Kur'ân okuyarak hıfzını tamamladı. Daha sonra Mâlikî fıkhnı öğrenip hocası İbn Cemâa'nın tavsiyesiyle Şâfiî mezhebine yöneldi. Kahire'de devrin meşhur hocalarından Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve kıraat tahsil etti. Hacca gittiği 740 (1340) ve 761 (1360) yılları arasında önde gelen âlimlerin meclislerinde bulundu. Onun telif ettiği *el-İkdü'l-müzheb* adlı eser kendi zamanına kadar gelen 1200 Şâfiî âlimin biyografisini içermektedir. Nitekim devrin pek çok müderrisi hakkında bilgi vermektedir. Bimaristânlar ile ilgili de istifade ettiğimiz eserlerdendir. Arapça neşri yapılmıştır.¹¹¹

Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî (ö. 851/1448) Dimaşk'ta doğdu.¹¹² Dedesinin babası kırk yıl Şühbe'de kadılık yaptığı için İbn Kâdi Şühbe lakabıyla meşhur oldu. Şâfiî fakih olan İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* (*Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*) adlı eserinde İmâm Şâfiî'den başlayarak 840 (1436-37) yılına kadar olan dönemde yaşamış olan Şâfiî âlimlerin hal tercümelerine yer vermiştir. Eserde Selçuklular zamanındaki Şâfiî âlimlerin biyografilerine ilişkin önemli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bölgedeki Selçuklu öncesi medreseler ve Nizâmiyelerin kuruluş süreci hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.¹¹³

Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449) Mısır'da doğdu.¹¹⁴ Ailesinin memleketi Filistin'in Askalân şehrine nisbetle Askalânî diye

¹⁰⁸ Ahmet Özel, "Kureşî", *DİA*, XXVI, s. 441-442.

¹⁰⁹ Kureşî, Abdülkadir, *Cevâhirü'l-mudîyye fî Tabakâti'l-hanefiyye*, nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1978.

¹¹⁰ Ahmet Özel, "İbnü'l-Mülakkın", *DİA*, XXI, s. 150-152.

¹¹¹ İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn, *el-İkdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb*, nşr. Eymen Nasr el-Ezherî-Seyyid Mühennâ, Beyrut 1417/1997.

¹¹² Adnân Derviş, "İbn Kâdi Şühbe", *İA*, V/2, s. 760; Cengiz Kallek, "İbn Kâdi Şühbe, Takıyyüddîn", *DİA*, XX, s. 102-103.

¹¹³ İbn Kâdi Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed el-Esedî ed-Dimaşkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Hâfız Abdülalim Han, Beyrut 1407 hş.

¹¹⁴ C. Van Arendonk, "İbn Hacerü'l-Askalânî", *İA*, V/2, s. 735-737; M. Yaşar Kandemir, İbn Hacer el-Askalânî, *DİA*, XIX, s. 514-531.

anılmıştır. Küçük yaşta hâfiz olan İbn Hacer hadis ilmi öğrenmek için Mekke'ye gitmiştir. Bunun yanında fıkıh ve usulü, tefsir, lugat, edebiyat ve tarihle de ilgilenmiştir. İlmî seyahatler yaparak devrin önde gelen âlimlerinden faydalanma imkânı buldu. Çalışmamızda kullandığımız *Lisânü'l-Mîzân* adlı eseri Zehebî'nin zayıf râvilere dair *Mîzânü'l-i'tidâl*'inin hem özeti hem de zeyli ve ikmalî niteliğindedir. Devrin bazı âlimlerine dair kıymetli bilgiler aktarmaktadır.¹¹⁵

Devletşah b. Alâüddevle Bahtîşâh es-Semerkindî (ö. 900/1495 civarı) 830/1427 yılında doğdu.¹¹⁶ Hayatının büyük bir kısmını Timurlu sarayında geçirdi. Bu nedenle iyi bir eğitim aldığı söylenebilir. Herat'ta Hüseyin Baykara ve Ali Sîr Nevâî'nin himayesinde uzun yıllar geçirdi. Çalışmamızda istifa ettiğimiz *Tezkiretü's-şuarâ* adlı eseri Farsça yazan şairler hakkındadır. Eserde 10'u Arap, 143'ü de İranlı olan şairlerin hal tercümesi verilmiştir. Bu nedenle tezimiz için büyük önem taşımaktadır. Şairlerle ilgili başka hiçbir kaynaktan yer almayan Selçuklu devri Horasan şairleri hakkında bilgi vermektedir. Eserin farklı neşirleri yapılmış olup, Türkçeye tercümesi de yapılmıştır.¹¹⁷

Süyûtî'nin (ö.911/1505) *Bugyetü'l-vuât fî Tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât* adlı eseri tezimizde kullandığımız diğer bir biyografi kitabıdır. Lugat âlimlerine ayrılan eser başlangıçta yedi cilt olarak tasarlanmıştır. Ancak daha sonra Süyûtî, bu eseri özetleyerek 2209 dil âlimine yer verdiği *Bugyetü'l-vuât* isimli eserini meydana getirmiştir. Medrese görevlileri ve Nizâmiye müderrisleri ile ilgili bilgilere de rastlanmaktadır.¹¹⁸

Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mısrî ed-Dâvûdî'nin (ö. 945/1539 [?]) hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.¹¹⁹ İmâm Süyûtî'nin öğrencileri arasında yer alır. Zamanın önde gelen muhaddislerindendir. Hocası Süyûtî'nin müfessirlerin biyografilerine dair yazdığı eserini tamamlayamadan vefat etmesi üzerine Dâvûdî eseri temize çekmek suretiyle toplam 704 müfessirin hayatına *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserde yer vermiştir. Devrin pek çok âliminin aynı zamanda tefsirle ilgilendiği düşünüldüğünde, önde gelen pek çok âlim hakkında bilgi vermektedir.¹²⁰

¹¹⁵ İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed el-'Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, Beyrut 1390/1971.

¹¹⁶ M. Fuad Köprülü, "Devlet-şah", *İA*, III, s. 560- 561; Ayla Demiroğlu, "Devletşah", *DİA*, IX, s. 244-245.

¹¹⁷ Devletşah, *Tezkiretü's-şuarâ*, çev. Necati Lugal, Pinhan Yay., İstanbul 2011.

¹¹⁸ Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât fî Tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, ty.

¹¹⁹ Ali Rıza Temel, "Dâvûdî, Muhammed b. Ali", *DİA*, IX, s. 51-52.

¹²⁰ Dâvûdî, Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Beyrut ty.

Yukarıda bahsedilen biyografi eserleri hâricinde geç bir dönem olsa da Osmanlı âlimlerinden Katib Çelebi'nin (ö. 1067/1657)¹²¹ *Keşfü'z-Zunûn* adlı eseri çalışmamızda kullandığımız biyografi eserlerindendir. Eserde 300'den fazla ilim dalından 10.000 kadar müellifin adı zikredilmektedir.¹²²

F. Münşeat Mecmuaları

Müeyyidüddeyle Müntecebüddîn Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cüveynî (ö. 552/1157'den sonra) Sultan Sencer'in Dîvân-ı İnşâ başkanı ve aynı zamanda nedimidir.¹²³ İnşâ sanatını öğrenmek amacıyla 516 (1122) tarihinde Merv'e gitmiştir. Daha sonra Sultan Sencer'in Divân-ı Risâleti'nde çalışmıştır. Telif ettiği *Atebetü'l-ketebe* adlı eseri 38 resmi belgenin toplandığı bir Münşeat Mecmuâsı'dır. Eserin ilk kısmında devlet içerisinde yapılan tayinler için fermanlar yer almıştır. İkinci kısımda özel mektuplara yer verilmiştir. Farsça telif edilen eserde müderrislerin özellikleri ve atanması, medrese vakıfları ve müderris maaşları gibi konularda verdiği özgün bilgiler nedeniyle tezimize büyük katkıları olmuştur. Eser neşredilmiştir.¹²⁴

Belh kökenli şair ve münşî olan Reşîdüddîn Vatvât'ın (ö.573/1177) Farsça mektupları ve resmi yazışmaların yer aldığı *Nâme'hâyi Reşîdeddîn Vatvât*¹²⁵ isimli eseri Kâsım Toyserkânî tarafından neşredilmiştir. Devrin pek çok âlimiyle mektuplaşmalarının ve resmi tayinlerin yer aldığı eserden Horasan'la ilgili kısımlarda istifade ettik. Özellikle medreseler ve müderrislerin atanması ile ilgili konularda önemli bilgiler içermektedir.¹²⁶

G. Araştırma Eserleri

Alman şarkiyatçı Carl Brockelmann (ö.1956), *GAL (Geschichte Der Arabiscen Litteratur)*¹²⁷ isimli eserini Arapça yazma eserler literatürüne dair kaleme almıştır. İki cilde, üç ek cilt (Supplement) eklenmesiyle meydana gelen büyük bir külliyattır. Pek çok Tabakât kitabı ve kütüphane kataloglarından istifade edilerek hazırlanan eserin birinci

¹²¹ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi", *DİA*, XXV, s. 36-40.

¹²² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Bağdat 1941.

¹²³ Tahsin Yazıcı, "Müntecibüddîn Bedî'", *DİA*, XXXII, s. 25.

¹²⁴ Cüveynî, Müntecibeddîn Bedî' Atabek, *Atebetü'l-Ketebe*, tsh. Muhammed Kazvînî, Abbas İkbâl Aştîyânî, Tahran 1384hş.

¹²⁵ Reşîdüddîn Vatvât, *Nâme'hâ-yi Reşîdüddîn Vatvât*, nşr. Kâsım Tüyserkânî, Tahran 1383hş.

¹²⁶ M. Nazif Şahinoğlu, "Vatvât", *İA*, XIII, s. 235-240; Derya Örs, "Vatvât, Reşîdüddîn", *DİA*, XLII, s. 573-574.

¹²⁷ Carl Brockelmann, *GAL (Geschichte Der Arabiscen Litteratur)*, I, Leiden 1943; *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Supplementband, III, Leiden 1937.

cildinde İslâm dünyasında kaleme alınan eserler, Bağdat'ın Hülâgu Han tarafından zapt edildiği 656 (1258) yılına kadar olan dönemi kapsar. Ek ciltlerden ilkinde de yine aynı sıralama esas alınarak, bu kez daha detaylı ilaveler yapılmıştır. Kitapların sadece isimleri değil, müelliflerin hal tercümeleri, eserlerin içerik ve üslûpları hakkında da bilgiler verilmiştir.¹²⁸ Selçuklu âlimlerinin pek çoğu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bilhassa aklî ilimlere dair yapılan çalışmaların ele alındığı kısımda istifade edilmiştir.

Fuat Sezgin (ö.2018), *GAS (Geschichte Arabischen Schrifttums)*¹²⁹ isimli eserini dünya kütüphanelerindeki yazma eserlerin bibliyografik dökümü olarak hazırlama niyetinde iken, detaylı bilgilerin ve tahlillerin yer aldığı İslâmî ilimler tarihi olarak kaleme almıştır. Brockelmann'ın eserinde bulunan müellif ve yazmalara birçok ilave yapılmıştır. Müellifi belirlenemeyen pek çok eser de gün yüzüne çıkarılmıştır. XI. Yüzyıl ortalarına kadar her bir ilim dalının kökeni, müellifleri ve eserlerinin (yazma nüshaları, şerh ve muhtasarlariyle birlikte) ve dünya kütüphanelerindeki kataloglarının detaylı olarak yer aldığı devasa bir eserdir.¹³⁰ Bilhassa Selçuklu kuruluş devri âlimlerinden aklî ilimlerle meşgul olanlara dair kıymetli bilgiler içermektedir.

Lübnan asıllı Amerikalı şarkiyatçı olan George M. Makdisi (ö.2002), Orta Çağ İslâm düşüncesi ve eğitim tarihine dair pek çok eser kaleme almıştır. Bilhassa medreselerle ilgili çalışmaları Batı'da bu alanda ilk bilimsel araştırmalar olması bakımından önem taşımaktadır. Tezimizde üç farklı eserinden istifade ettik. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı* isimli eserinden, Selçuklular zamanında eğitim kurumları, medrese müfredatı ve eğitim süreci gibi konularda faydalandık. *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim* eserinden medrese kütüphaneleri, fakihlere verilen icâzetler ve nâib gibi bazı medrese görevlileri gibi konularda; *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler* isimli eserinden ise münâzara meclislerine dair verdiği örnekler kısmında istifade ettik.¹³¹

¹²⁸ Mehmet Kanar, “Geschichte der Arabischen Litteratur”, *DİA*, XIV, s. 35-37.

¹²⁹ Fuat Sezgin, *GAS (Geschichte Arabischen Schrifttums)*, V, VI, VII, ed. Fuat Sezgin, E. J. Brill, Leiden 1974, 1978, 1979; *GAS (Geschichte Arabischen Schrifttums)*, XIII, ed. Fuat Sezgin, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt 2007.

¹³⁰ Ismail Balic, “Geschichte Arabischen Schrifttums”, *DİA*, XIV, s. 37-38.

¹³¹ George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007; *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2009; *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, Klasik Yayınları, İstanbul 2021.

İsmail E. Erünsal'ın *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*¹³² isimli eserinde Orta Çağ süresince kitabın fiziki olarak oluşumundan itibaren tüm yönleriyle ortaya çıkış sürecini, kitapların istinsah, semâ', kıraat ve arz kayıtları, kitap ve kütüphaneye dair pek çok belge yanı sıra İslâm dünyasındaki birçok kütüphane ve görevlileri hakkında bilgi verilmektedir.¹³³ Tezimizde bilhassa medreselerle ilgili kayıtlar ve kütüphaneler kısımlarında faydalandık.

Zebîhullah Safâ (ö.1999), İranlı meşhur edebiyat tarihçisidir. Orta Çağ İslâm dünyasındaki ilmî gelişmelerle ilgili pek çok önemli eser kaleme almıştır. *Tarih-i Edebiyyât der İran ve der Kalemrov-i Zebân-ı Fârsî*¹³⁴ isimli iki ciltlik eserinde başlangıcından XII. Yüzyıl ortalarına kadar İran edebiyat tarihini anlatır. Öte yandan Horasan bölgesinde Nizâmiyeler dışındaki pek çok medrese ve müderrisi hakkında önemli bilgiler vermektedir. *Târîh-i Ulûm-i Aklî der Temeddün-i İslâmî*¹³⁵ eserinde ise XI. Yüzyıl ortalarına kadar İslâm medeniyetinde aklî ilimler ele alınır. Âlimlerin ve eserlerinin tespiti noktasında istifade edilmiştir.

Cihan Piyadeoğlu'nun *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*¹³⁶ isimli eserinin son bölümü Selçuklular zamanında Horasan'ın ilmî ve fikrî yapısına ayrılmıştır. Tez konusunun tespitinde de büyük önem taşıyan eserden medreseler, âlimler ve ilmî çalışmaları konularında istifade edilmiştir. *Büyük Selçuklular*¹³⁷ isimli eserinden ise sultanlar ile ulemâ arasındaki ilişkiler ve devlet kademelerinde görevli âlimlerin tespiti konusunda faydalandık.

Sadık Armutlu'nun *Büyük Selçuklu Şiiri*¹³⁸ isimli kitabından Selçuklu şairlerinin biyografileri, şiirlerindeki üslupları, sultanlar ve devlet erkânı ile temasları noktasında istifade edilmiştir. Nurullah Kisâî'nin *Medâris-i nizâmiyye*¹³⁹ eseri, Nizâmiye

¹³² İsmâîl E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, İstanbul 2008.

¹³³ Seyfi Kenan, "İsmail E. Erünsal, Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne", *Osmanlı Araştırmaları*, 52/52, s. 355-358.

¹³⁴ Zebîhullah Safâ, *Tarih-i Edebiyyât der İran ve der Kalemrov-i Zebân-ı Fârsî*, I-II., Tahran 1385hş.

¹³⁵ Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Ulûm-i Aklî der Temeddün-i İslâmî*, c.1., Tahran 4. Bsm. (Tarih 2536h. Hatalı)

¹³⁶ Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

¹³⁷ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, Kronik Yay., İstanbul 2020.

¹³⁸ Sadık Armutlu, *Büyük Selçuklu Şiiri*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

¹³⁹ Nurullah Kisâî, *Medâris-i nizâmiyye ve tesîrât-ilmî ve ictimâ-yî ân*, Müessesese-yi İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran, 1374 hş.

medreselerinin kuruluşu, işleyişi ve müderrislere dair en kapsamlı çalışmalardan biridir. Farsça olan eser medreseler konusunda en fazla istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

Ahmet Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*¹⁴⁰ isimli kitabında Selçuklular devrindeki tüm Nizâmiye medreseleri ve müderrislerini ele almıştır. Çalışmamızda faydalandığımız eserlerden biridir. Nâcî Ma'rûf'un. '*Ulemâü'n-nizâmiyyât*¹⁴¹ yine Nizâmiye medreseleriyle ilgili Arapça olarak yazılan kapsamlı eserlerdendir.

Mehdî Ferşâd, *Târîh-i ilm der Îrân*¹⁴² adlı iki ciltlik eseri, pek çok ilim dalı ve âlime dair kapsamlı bir çalışmadır. Horasan'da bulunan medreseler ve bölge âlimlerinin tespiti noktasında istifade edilmiştir. Aynı şekilde Jan Rypka'nın Selçuklu ve Moğol Dönemi İran Edebiyatına dair eseri, Yakûb Ajend tarafından *Edebiyyat-ı Îran der zeman-ı Selcukiyan ve Mogulan*¹⁴³ ismiyle Farsçaya tercüme edilmiştir. Aklî ilimlerle ilgili bazı çalışmalar ve devrin bazı şairleri hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*¹⁴⁴ kitabında medreseler, sema, istinsah gibi metotlar ve bazı kütüphaneler hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Muhsin Keyânî'nin *Târîh-i hânkah der Îrân*¹⁴⁵ adlı eseri ise hankâhlarla ilgili olarak en fazla istifade ettiğimiz eserdir. Farsça olarak kaleme alınmıştır. Selçuklular zamanında Horasan'da bulunan hankâhların tespiti noktasında faydalanılmıştır.

Horasan'ın Coğrafi Yapısı ve Şehirleri

Orta Çağ İslâm dünyasında bir bölgenin ilmî hayatı çalışılırken coğrafi sınırlarının tam olarak belirlenmesi; şehir, kasaba ve köylerinin doğru tespiti büyük önem taşımaktadır. Çünkü âlimlerin tamamına yakını doğdukları veya yaşadıkları şehir, kasaba veya köyün ismiyle anılmaktadır. Ayrıca bölgedeki hâkimiyet süresince coğrafi sınırlar değişebilmekte; bu durumda bazı şehir ve köylerin o bölgeye aidiyeti veya isimleri de değişiklik gösterebilmektedir. Tüm bu nedenlerle Horasan bölgesinin coğrafi yapısı ve şehirler kısmının nispeten kapsamlı bir şekilde ele alınmasına ihtiyaç duyulmuştur.

¹⁴⁰ Ahmet Ocak, *Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2017.

¹⁴¹ Nâcî Ma'rûf, '*Ulemâü'n-nizâmiyyât ve'l-medârisü'l-meşriki'l-İslâmî*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdat 1973.

¹⁴² Mehdî Ferşâd, *Târîh-i ilm der Îrân*, 2 cilt, Müesses-e İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1365-66 hş.

¹⁴³ Jan Rypka, *Edebiyyat-ı Îran der zeman-ı Selcukiyan ve Mogulan*, Farsça trc. Yakûb Ajend, Tahran 1364hş.

¹⁴⁴ Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, trc. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yay, İstanbul 2013.

¹⁴⁵ Muhsin Keyânî, *Târîh-i hânkah der Îrân*, Tahran 1369hş.

Horasan, eski Farsçada iklim adı olup hûr “güneş” ve asan “doğan” kelimelerinin birleşimiyle oluşmuş bir sözcüktür ve güneşin doğduğu memleket anlamında kullanılmaktadır. Bölgenin tarih boyunca değişen coğrafi sınırları İslâm coğrafyacılarına göre; Batıdan Cürcân, güneyden Fars, Kûmis, Karkas (Kargas) ve Kûh çölü, doğudan Sicistan, Hindistan ve kuzeyden ise Mâverâünnehir, Türkistan’ın bir kısmı ve Ceyhûn nehri ile çevrilidir.¹⁴⁶ Doğal zenginliği ile meşhur olup, yerleşim merkezlerine yakındır. Türkistan’ın kapısı olarak da bilinir.¹⁴⁷ Otuzdan fazla âmillik bulunan¹⁴⁸ bölgenin iklimi genel olarak kara iklimidir. Yazları ne kadar sıcaksa kışları da o kadar soğuktur. Pek çok nehri ve bol miktarda meyvesi vardır. Kuzeyi dağlık bölgedir. Özellikle bu bölgenin yağmuru ve akarsuyu çoktur. Şehirlerin çoğu nehirler ve kanallarla çevrilidir. Halkının refah seviyesi yüksektir. Bölgede firuze, oltu taşı, mermer, gümüş, altın gibi pek çok maden bulunur.¹⁴⁹ Göç ve istilâ yolları üzerindeki konumu, farklı milletlerin buraya yerleşmesini sağlamıştır.

Orta Çağ İslâm coğrafyacıları, on dört iklimin varlığından bahseder. Bunların yarısı mâmur, diğer yarısı mâmur olmayan bölgelerdir. Dünyanın mâmur olan bu yedi bölgesini eserlerinde yedi iklim olarak adlandırmışlardır.¹⁵⁰ İbn Haldun, Horasan’ın üçüncü iklimin sekizinci kısmında olduğunu söylerken¹⁵¹; Mesudî ise yedi iklim arasında birinci iklimde yer aldığını ifade etmektedir.¹⁵² Makdisî, Cürcân’ın sınır kesimi, Hulvân, Dînever, Nihâvend, Tûs, Belh ve aynı enlemde bulunan tüm toprakların dördüncü iklimde yer aldığını; Merv, Cürcân bölgesi, Serahs, Nesâ, Ebîverd gibi doğu ve batı istikâmetindeki toprakların da beşinci iklimde bulunduğunu nakleder.¹⁵³ Ancak coğrafyacıların çoğu Horasan’ı dördüncü iklimde konumlandırırlar. Aynı şekilde İbn Rüste ve Kazvînî,

¹⁴⁶ İstahrî, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, trc. Murat Ağarı, *Ülkelerin Yolları*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 202, 221; Hudûdü'l- Âlem -*Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib*, Farsça trc. Mir Hüseyin Şah, Tsh. Meryem Mir Ahmedî, Tahran, 1372hş, s. 291- 292; İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, trc. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 325; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, nşr. J. T. Reinaud-M. G. de Slane, Paris 1840, s. 441; Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, Leiden, E. J. Brill, 1910, s. 181; Seccâdî, Seyyid Mansur Seyyid, *Merv*, İdare-i Külli Amûzeş, İntişârât ve Tovlîdât-ı Ferhengî, Tahran 1383 hş., s. 65- 67; Cl., Huart, “Horasan”, *İA*, s. 560; C. E. Bosworth, “*Khurasan*”, *EP*, c. V, s. 56, 58; Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, c. XVIII, s. 234; Guy L. Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, çev. Adnan Eşikurt-Cengiz Tomar, İstanbul 2015, s. 466; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 15-16.

¹⁴⁷ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 292.

¹⁴⁸ İbn Havkal, s. 326.

¹⁴⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 333- 340.

¹⁵⁰ Murat Ağarı, “İslâm Coğrafyacılarında Yedi iklim Anlayışı”, *AÜİFD*, c. 47, sa. II, 2006, s. 198.

¹⁵¹ İbn Haldun, *Mukaddime I*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 240.

¹⁵² Mesudî, s. 25.

¹⁵³ Makdisî, s. 82- 83.

Horasan'ı yedi iklim bölgesinden dördüncüde zikreder.¹⁵⁴ Dördüncü iklimin uzunluğu 11619 kilometrelik bir alanı kapsar.¹⁵⁵

Horasan bölgesi tarih boyunca farklı coğrafi sınırları kapsamış olsa da İslâm coğrafyacılarının çoğu bu bölgenin dört kısma ayrıldığını ifade etmektedirler. Çoğunun ittifak ettiği üzere bu bölgeler Merv, Herat, Belh ve Nîşâbûr'dur.¹⁵⁶ Bazı coğrafyacılar Sicistan ve Mâverâünnehir vilâyetlerini de Horasan'a dahil etmekte ancak büyük bir kısmı ayrı olarak ele almaktadırlar.¹⁵⁷ Horasan bölgelerinin en büyüğü Nîşâbûr'dur. Diğerleri ise Merv, Herat, Belh, Kuhistân, Tûs, Nesâ, Ebîverd, Serahs, Esfizâr, Bûşenc, Bâzegîs, Kencü Rüstâk, Merverûz, Cûzecân, Garc eş-Şâr, Bâmiyân, Tohâristân, Zemmü ve Âmul'dur.¹⁵⁸ İstahrî, Horasan'ı şöyle betimlemektedir: “Bu bölgelerde en kıymetli hayvanlar Belh ve civarından, gulamlar Türk ülkelerinden, pamuklu ve ipekli giysiler Nîşâbûr ve Merv'den, keten kumaşlar Merv'den, koyunlar Gûz ülkelerinden getirilir. En tatlı ve hafif su Ceyhûn'un suyudur. En sağlıklı olan yöre Belh ile Merverûz arasındır. Horasan'ın sıcak/cerûm iklim bölgesi sadece Fars ve Kirmân arasında kalan Kuhistân bölgesidir. Soğuk ve karın en şiddetli olduğu yer ise Bâmiyân'dır.”¹⁵⁹

Nîşâbûr Bölgesi ve Şehirleri

Ebreşehir ismiyle de bilinen Nîşâbûr (نیشابور، نیشابور، نيسابور، نساور)، Horasan bölgeleri arasında gerek iklim gerekse mamurluğu yönüyle en fazla öne çıkarıdır. Düz arazide kurulu olup yerleşim bir fersahlık alanda bulunur. Temiz suyu ve elverişli havası ile yaşamaya en uygun bölgelerden biridir. Evleri kerpiçtendir. Arklardan çıkan su, kanallar vasıtasıyla evlerin ilk katına ve ardından şehrin dışındaki ekilebilir arazilere ulaşır. Bağlar ve evlerde bu sular kullanılır. Şehristanı (asıl şehir), kuhendizi (iç kale) ve rabazı (dış şehir) bulunur. Çarşıları rabaz kısmındadır. Bölge dağlarından bakır, demir, gümüş, firûze, sülfat, billur gibi pek çok maden elde edilir. Ayrıca üretilen pamuk ve ipek giysiler, çokluğu ve dayanıklılığı sayesinde diğer ülkelere götürülür. Herat, Cürcân, Dâmğan şehirlerinin her birine 10 konak mesafededir. Nîşâbûr'a bağlı pek çok şehir

¹⁵⁴ İbn Rüste, s. 116; Kazvîni, s. 341.

¹⁵⁵ Kazvîni, s. 341.

¹⁵⁶ İbn Havkal, s. 430; Yâkût el-Hamevî, c. II, s. 351; Kazvîni, s. 426; Seccâdî, s. 75- 76; Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, c. XVIII, s. 235.

¹⁵⁷ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, trc. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 32; Seccâdî, s. 71, 75- 76.

¹⁵⁸ İstahrî, s. 221.

¹⁵⁹ İstahrî, s. 241.

bulunmaktadır. Bunlar Tabeseyn, Kuhistan, Nesâ, Bâharz, Üstuvâ, Hâf, Bûzcân, Câ'emnd, Senkân, Zevzen, Kündür, Turşîz, Hânrevân, Ezâzvâr, Husrevgerd, Behmenâbâz, Mezniyân, Sebzevâr, Mihrecân, İsferyân, Hûcân, Ruzeyle ve Tûs şeklinde sıralanabilir.¹⁶⁰

Dağlar bölgesi anlamına gelen Kuhistân (قوهستان), Horasan bölgelerinden bir diğeridir. Bu nedenle Cebâl (جبال) olarak da bilinir. Kâyin (قاین), Zevzen (زوزن), Yûnâbiz (نیابذ), Hûr, Host, Kurî ve diğer bazı Tabes (طیس) şehirlerini kapsar. Kuhistân'ın beldeleri birbirine uzak mesafede, aralarında çöllerin yer aldığı, yer altı arkları dışında su kaynakları olmayan yerlerdir. Nîşâbûr, Herat, İsfahan ve Yezd arasında, merkezi Kâyin ve Tabes olan bir bölgedir.¹⁶¹ Kuhistân'ın en büyük beldelerinden birisi Herat ile Nîşâbûr arasındaki Zevzen'dir. (زوزن),¹⁶² Kâyin (قاین),¹⁶³ Tabeseyn (طیسین),¹⁶⁴ Tûn (تون),¹⁶⁵ Yûnâbez (نیابذ),¹⁶⁶ Hûr (Hevâr) (خور, خوار) ve Hûsb (خُصب), Kuhistân'ın diğer bazı şehirleridir.¹⁶⁷

Devrin meşhur tarihçilerinden biri olan Beyhakî'nin memleketi olan Beyhak (بیهق), bölgedeki diğer önemli şehirlerden birisi olup, Nîşâbûr'dan 20 fersah uzaklıkta bir köyler topluluğudur. Kasaba olarak da bilinir. Tarım ürünleri, bereketli toprakları, mutedil

¹⁶⁰ İbn Rüste, s. 193; İstahrî, s. 204- 205, 221- 223; İbn Havkal, s. 327- 328; Kazvînî, s. 547- 548; Makdisî, s. 325- 326; C. L. Huart-C. E. Bosworth, "Turshiz", *EF*, c. X, s. 737; Guy L. Strange, s. 520; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 111; İbn Hurdazbih, s.35; Ya'kûbî, s. 59; Hudûdü'l- Âlem, s. 292; İbn Havkal, s. 327- 328; Gerdîzî, s. 181; Makdisî, s. 309- 310; Kazvînî, s. 429; Hâkim Nîşâbûrî, s. 120- 130; Nâsır Hüsrev, s. 140; Ebü'l-Fidâ, s. 450- 451; Hamdullah Müstevfî, s. 181- 183; E., Honigmann, "Nîşâpûr", *İA*, c. IX, s. 302- 303; E. Honigmann – C. E. Bosworth, "Nishapur", *EF*, c. VIII, s. 62- 64; Osman G. Özgüdenli, "Nîşâbûr", *DİA*, c. XXXIII, s. 149- 150; C. E. Bosworth, "Nishapur", *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-i> (Erişim Tarihi 18.10.2022); Guy L. Strange, s. 467- 471; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 96- 97.

¹⁶¹ İstahrî, s. 235-236; İbn Havkal, s. 338; Gerdîzî, s. 193- 194; Makdisî, s. 76- 77, 310, 332; Nâsır Hüsrev, s. 141- 142; Kazvînî, s. 404, 476; Ebü'l-Fidâ, s. 444; Elhâme, s. 204; J. H., Kramers, "Kuhistan", *İA*, c. VI, s. 970- 972; J. H. Kramers, "Kuhistan", *EF*, c. V, s. 354- 356; C. E. Bosworth, "Tabas", *EF*, c. X, s. 22- 23; C. E. Bosworth, "Ka'in", Supplement, s. 507. Kuhistan'ın merkezi büyük şehirlerinden biri olarak bilhassa XIII. yüzyıl kaynaklarında "Bircand (Birjand)" şehri de zikredilir. Bkz. Mohammad-Hasan, Ganji, "Birjand", *Elr*, c. IV, s. 272.

¹⁶² Nâsır Hüsrev, s. 142; Gerdîzî, s. 181; Ebü'l-Fidâ, s. 452- 453; C. Adle, "Zawzan", *EF*, c. XI, s. 470- 471.

¹⁶³ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 295; Makdisî, s. 76- 77; Ebü'l-Fidâ, s. 452- 453; Elhâme, s. 204.

¹⁶⁴ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 295; İbn Havkal, s. 338; Nâsır Hüsrev, s. 140- 141; Ebü'l-Fidâ, s. 448- 449; Elhâme, s. 4; C. E. Bosworth, "Tabas", *EF*, c. X, s. 22- 23.

¹⁶⁵ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 295; Makdisî, s. 76- 77, 328; Hâkim Nîşâbûrî, s. 140; Beyhakî, s. 56; Kazvînî, s. 520; Nâsır Hüsrev, s. 141; Ebü'l-Fidâ, s. 443; C. E. Bosworth, "Tun", *EF*, c. X, s. 623.

¹⁶⁶ İstahrî, s. 236; İbn Havkal, s. 338; Makdisî, s. 76; Ebü'l-Fidâ, s. 453.

¹⁶⁷ İstahrî, s. 236; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 296; Hâkim Nîşâbûrî, s. 141; İbn Havkal, s.338; Beyhakî, s. 56; Kazvînî, s. 428; Elhâme, s. 343.

havası ve güzel manzaralı yüzlerce köyüyle bilinmektedir. Hüsrevgerd olan merkezi sonradan Sebzevâr olmuştur.¹⁶⁸

Hüsrevgerd (خسروگرد، خسروگرد), Beyhak beldelerinden biri ve dördüncü iklimdendir. Pek çok köyden oluşmaktadır. Önceleri Beyhak'ın merkeziyken sonradan Sebzevâr yerini almıştır. Sebzevâr'a yakındır. Nîşâbûr şehir merkezine ise 4 günlük mesafededir.¹⁶⁹

Sebzevâr (سبزوار), Nîşâbûr'da Beyhak'ın merkezi olan küçük bir şehir ve köy kasabasıdır. Asıl ismi Sâbzevâr olan şehir söyleniş kolaylığı nedeniyle zamanla halk tarafından Sebzevâr olarak anılmaya başlanmıştır.¹⁷⁰

Nesâ (نسا), Nîşâbûr çevresinde, dağ ile çöl arasında ve dördüncü iklimde bulunur. Dağ eteğinde bulunan nahiyenin suları boldur ve dağlar arasında geniş kantonu vardır. Ebîverd ile Serahs arasındadır. Akarsuları bol, verimli bir şehir olsa da iklimi kötüdür. Ancak yerleşim yerleri çoktur. İsfingân, Cermekân, Ferâve ve Şehristan gibi kasabaları vardır.¹⁷¹

İsfingân, (Sefingân) (سفینگان, اسفینگان), Nîşâbûr bölgesinde, Nesâ'ya bağlı olan küçük bir beldedir. Dağ ve bozkır arasında bulunur ve Cermekân'dan biraz daha büyüktür. *Hudûdü'l- Âlem*'de Sebîngân olarak zikredilir.¹⁷²

Ferâve (فراوة), Hârizm sınırında beşinci iklimde bulunan bir beldedir. Buraya Ribat-i Ferâve denir. Nesâ'ya bağlı ribatlardan biridir. İbn Havkal, bu beldeyle ilgili olarak, “Burası çölde Oğuzlara/ Guzziyye karşı cephedir. Köylerden uzaktır. Köy değildir, bir meskûn yere bitişik değildir ve imaret yoktur. Ancak ortasında mücahitlerin su içmesine yetecek bir pınar vardır.” demektedir.¹⁷³

¹⁶⁸ Makdisî, s. 329- 330; Hâkim Nîşâbûrî, s. 139; Beyhakî, s. 43- 45, 56; Kazvînî, s. 398; Ebü'l-Fidâ, s. 442; Hamdullah Müstevfî, s. 184; C., Brockelmann, “Beyhak”, *İA*, s. 582; A. K. S. Lambton, “Bayhak”, *Elr*, c. I, s. 1130; C. E. Bosworth, “Bayhaq”, *Elr*, c. III, s. 888; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 110.

¹⁶⁹ İbn Rüste, s. 192; Beyhakî, s. 45; Beyhakî, s. 63- 64; Ebü'l-Fidâ, s. 448- 449; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 292; Seccâdî, s. 299; Guy L. Strange, s. 476; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 110.

¹⁷⁰ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 292; Gerdîzî, s. 197; Beyhakî, s. 57; Elhâme, s. 204; T. W., Haig, “Sebzvar”, *İA*, c. X, s. 299; C. E. Bosworth, “Sabzavar”, *Elr*, c. VIII, s. 694; Guy L. Strange, s. 476; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 110.

¹⁷¹ İstahrî, s. 235; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 294; İbn Havkal, s. 337; Makdisî, s. 77, 331; Hâkim Nîşâbûrî, s. 127; Kazvînî, s. 540; Ebü'l-Fidâ, s. 450- 451; Seccâdî, s. 285; V., Minorsky, “Nesâ”, *İA*, c. IX, s. 198; Guy L. Strange, s. 479, 518; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 89.

¹⁷² Makdisî, s. 77; Yâkût el-Hamevî, c. I, s. 180; Ebü'l-Fidâ, s. 446; Seccâdî, s. 291.

¹⁷³ İstahrî, s. 235; İbn Havkal, s. 337- 338; Gerdîzî, s. 277; Makdisî, s. 77; Ebü'l-Fidâ, s. 448- 449; Hamdullah Müstevfî, s. 186; Seccâdî, s. 291; C. E. Bosworth, “Farava”, *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/farava> (Erişim Tarihi 18.10.2022).

Şehristân (شهرستان), Horasan'ın sınır kısmında, Nîşâbûr ile Hârizm arasında bulunur ve dördüncü iklimdendir. Nesâ yakınında ve Hârizm kumluklarının başlangıcında yer alır. Sabur bölgesinin de merkezidir. Nesâ'ya bağlıdır ve Ribat-ı Şehristân olarak da anılır.¹⁷⁴

Cermekân (جرمکان, شرمکان, شرمغول),¹⁷⁵ ve Sebînîkân (سببنيکان), Hûcân (خوجان) ve Râvinî (راوينی)¹⁷⁶ ve Tûs bu bölgede yer alan şehirlerdir. Bu şehirlerden Tûs (طوس), Nîşâbûr'un merkezine on fersah mesafede ve dağlar arasında bulunan büyük bir şehirdir. Pek çok küçük kasabadan meydana gelen bu şehir İmam Gazzâlî başta olmak üzere pek çok âlimin doğduğu bir yerdir. 1000'den fazla köyü ve tepeler arasında kurulu irili ufaklı pek çok şehri bulunur. Horasan'ın en büyük iki şehri olan Tâberan (Tâveran) ile Nûkan arasındadır. Bu iki şehir, Horasan'ın en büyük şehirlerindendir. Ayrıca Bezdigûr (Berûgûn), Râvegân (رانگان) gibi şehirleri vardır.¹⁷⁷ Horasan'ın emirlik merkezi önceleri Tûs iken sonradan Nîşâbûr'a geçmiştir.¹⁷⁸

Tâberân (الطابران), Tûs'un merkezi ve iki büyük beldesinden biridir. Kanalları ve kuyuları vardır. İklimi soğuk olmasına rağmen üretimin bol olduğu bir şehirdir.¹⁷⁹

Nûkan (نوقان), Tûs bölgesinin bir diğer büyük beldesidir. Dördüncü iklimde olup, 1000'den fazla köyü vardır. Horasan bölgesinin en mamur şehirleri arasında yer alır.¹⁸⁰ Nîşâbûr bölgesinin diğer şehirleri Câcerm,¹⁸¹ Cüveyn (جوین),¹⁸² Azâdvâr

¹⁷⁴ Makdisî, s. 77; Hâkim Nîşâbûrî, s. 124; Ebü'l-Fidâ, s. 462- 463; F. C. Blois, "Shahristan", *EP*, c. IX, s. 220.

¹⁷⁵ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 293; Makdisî, s. 77; Ebü'l-Fidâ, s. 451, 458- 459; Seccâdî, s. 292- 293; Elhâme, s. 354.

¹⁷⁶ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 293; Seccâdî, s. 255; Guy L. Strange, s. 479.

¹⁷⁷ Ebü'l-Fidâ, s. 443.

¹⁷⁸ Ya'kûbî, s. 59; İstahrî, s. 205, 223; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 294; Makdisî, s. 77; Ebü'l-Fidâ, s. 443, 450- 451; Hamdullah Müstevfî, s. 185- 186; Elhâme, s. 207; V., Minorsky, "Tûs", *IA*, c. XII, s. 123- 124; C. E. Bosworth, "Tûs", *EP*, c. X, s. 740- 741; Rıza Kurtuluş, "Tûs", *DİA*, c. XLI, s. 431; Guy L. Strange, s. 473; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 102.

¹⁷⁹ Gerdîzî, s. 235; Makdisî, s. 77; Ebü'l-Fidâ, s. 448- 449; Guy L. Strange, s. 473.

¹⁸⁰ Gerdîzî, s. 235; Makdisî, s. 77; Ebü'l-Fidâ, s. 452- 453; Guy L. Strange, s. 473.

¹⁸¹ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 293; Makdisî, s. 330; Hâkim Nîşâbûrî, s. 141; Beyhakî, s. 55-56; Gerdîzî, s. 232; Kazvînî, s. 404; Ebü'l-Fidâ, s. 442; Hamdullah Müstevfî, s. 184; Elhâme, s. 204, 313; C. E. Bosworth, "Rudhbar", *Supplement*, s. 235; Rıza Kurtuluş, "Câcerm", *DİA*, c. VI, s. 542; Guy L. Strange, s. 474.

¹⁸² İbn Rüste, s. 195; Makdisî, s. 330; Kazvînî, s. 415; Hâkim Nîşâbûrî, s. 139; Ebü'l-Fidâ, s. 450- 451; Hamdullah Müstevfî, s. 184; R. Hartmann, "Djuwayn", *EP*, c. II, s. 604; C. E. Bosworth, "Jovayn", *Elr*, c. XV, s. 59- 61; Guy L. Strange, s. 477.

(کندر) (Kunder) (Kunder),¹⁸⁵ Büst (بشت),¹⁸⁴ Büstenikan (بشتنقان),¹⁸³ Sâve (ساوة),¹⁸³ (ازادوار), Büst (بشت),¹⁸⁶ merkezi Hûcan (خوجان) veya Hubûşân (خبوشان) olarak bilinen Üstûvâ (اسفراین، المهرجان،) (İsferâyin (Mihrican, Seberâyin),¹⁸⁸ Bâharz (باخرز),¹⁸⁷ (استوا),¹⁸⁹ Esedâbad (اسداباذ),¹⁹⁰ (سبراین)

(سنگان) (Sengân), (خایمند) (Hâymend), (بوژگان) (Bujegân),¹⁹² Rivend (ریوند),¹⁹¹ Bûzcan (بوزجان), Selumez (سلومذ), Zevzen (زوزن), Şâziyah (الشذیخ),¹⁹³ Mezînan (مزینان) ve Behmen Âbâd (بهمن آباد)¹⁹⁴ şeklinde sıralamak mümkündür.

Merv Bölgesi ve Şehirleri

Pek çok tarihi kaynağın şahitliği Merv'in (Mervü'sh-Şâhcân) (مرو، مرو شاه جان), Horasan'ın merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bölge, Horasan'ın en büyük ve kadim bölgelerinden biridir. Toprağı çorak ve çok kumludur. Pek çok nehri vardır. Şehrin kapısı önünden Razik adında bir nehir akar. Bu nehirden şehrin havuzlarına su gider ve ahali bu suyu içer. Ayrıca Merverûz'dan akan ve pek çok bölgeyi sulayan Murgâb nehri, Serahs yönünde Hüzmüzerre nehri, Mâhân nehri ve Es'adî el-Horasanî gibi kanalları bulunur. Bilhassa kurutulmuş meyveleriyle meşhurdur. Ayrıca pamuk, sirke, bazı baharatlar ve

¹⁸³ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 293; İbn Havkal, s. 338; Gerdîzî, s. 160; Ebü'l-Fidâ, s. 450- 451; C. E. Bosworth, "Azadvar", *Elr*, c. III, s. 179; Guy L. Strange, s. 477.

¹⁸⁴ Nâsir Hüsrev, s. 5; Gerdîzî, s. 180; Kazvînî, s. 456; Ebü'l-Fidâ, s. 418- 419; V. Minorsky-C. E. Bosworth, "Sawa", c. IX, s. 85- 86.

¹⁸⁵ Makdisî, s. 328; Gerdîzî, s. 181; Hâkim Nişâbü'rî, s. 138,140; Kazvînî, s. 520; Ebü'l-Fidâ, s. 443; Elhâme, s. 350; J. Sourdell-Thomine, "Bust", *Elr*, c. I, s. 1344; C. E. Bosworth, "Nishapur", *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-i> (Erişim Tarihi 18.10.2022).

¹⁸⁶ İstahrî, s. 215; İbn Havkal, s. 334; Makdisî, s. 76, 306, 314; Ebü'l-Fidâ, s. 443; Tahsin Yazıcı, "Büst", *DİA*, c. VI, s. 495.

¹⁸⁷ Gerdîzî, s. 236, 502; Makdisî, s. 330; Ebü'l-Fidâ, s. 443; Hâkim Nişâbü'rî, s. 140; Ebü'l-Fidâ, s. 442; Hamdullah Müstevfî, s. 185; "Ustuwa", *Elr*, c. X, s. 928; C. E. Bosworth, "Ostova", *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/ostova> (Erişim Tarihi 18.10.2022); Guy L. Strange, s. 479.

¹⁸⁸ Hâkim Nişâbü'rî, s. 141; Kazvînî, s. 398; Ebü'l-Fidâ, s. 443; Hamdullah Müstevfî, s. 188; Seccâdî, s. 260; Cl., Huart, "Bâharz", *İA*, c. II, s. 222; B. Spuler, "Bakharz", *Elr*, c. I, s. 857; C. E. Bosworth, "Bakarz", *Elr*, c. III, s. 533.

¹⁸⁹ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 293; Makdisî, s. 330; Hâkim Nişâbü'rî, s. 140; Kazvînî, s. 355; Ebü'l-Fidâ, s. 448- 449; Hamdullah Müstevfî, s. 183; Elhâme, s. 33, 354; Cl., Huart, "İsferâyîn", *İA*, c. V, s. 1074; C. E. Bosworth, "İsferâyîn", *Elr*, c. IV, s. 107; C. E. Bosworth, "Esferayen", *Elr*, c. VIII, s. 595; Guy L. Strange, s. 478.

¹⁹⁰ İbn Rüste, s. 192; Ebü'l-Fidâ, s. 416- 417. Ayrıca Bosworth, Cibâl (Kuhistan) bölgesinde olduğunu ifade eder. Bkz. C. E. Bosworth, "Asadabad", *Elr*, c. II, s. 697.

¹⁹¹ Ebü'l-Fidâ, s. 454- 455; Mehmet Saray, "Bedahşân", *DİA*, c. V, s. 291; Guy L. Strange, s. 521.

¹⁹² Makdisî, s. 327; Ebü'l-Fidâ, s. 443.

¹⁹³ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 296; Ebü'l-Fidâ, s. 443; Guy L. Strange, s. 470.

¹⁹⁴ İbn Rüste, s. 192; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 293; Ebü'l-Fidâ, s. 445- 446; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 111.

ham ipek ürünleri ile koza üretilir. Bölge son derece temiz olup yerleşim kanalları ve ağaçlıklar üzerindedir. Harak, Hüzmüzferre, Sencân, Sehbe, Senk, Abâdî, Dandanakan, Merverûz, Tâlekân ve Kasr-ı Ahnef gibi şehir ve nahiyeler buraya bağlıdır.¹⁹⁵

Merv bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Serahs (سرخس), Nişâbûr ile Merv arasında düz bir arazide, Horasan'ın merkez kısmında ve bozkırda kurulmuş görkemli bir şehirdir. Mâmur, geniş ve kalabalık nüfusludur. Yılın bazı mevsimlerinde, şehrin pazar yeri boyunca akan bir nehri vardır.¹⁹⁶ Merverûz (مرورود، مروود، مروالروذ) ise dağ eteğinde bulunur ve büyük bir nehre (Murgab nehri) sahiptir. Bu nehir, şehrin kenarından geçer ve üzerinde bostanlar bulunur. Merverûz'un toprağı ve havası hoş; mahsulü ise boldur. Garcistan'a yakınlığı nedeniyle bazı haritalarda bu bölgeye dahil edilir.¹⁹⁷

Kasr-ı Ahnef (قصر أحنف، أحنف، دزحنف)،¹⁹⁸ Dizah (دزه)،¹⁹⁹ Selçukluların bağımsızlık anahtarı olan Dandânakân (دندانقان)، Mervîşşahcan âmilliğinde bulunan şehirlerdir.²⁰⁰

Zevzen kasabıyla tanınan Hâf-ı Sencan (Hâf) (خواف سنجان)،²⁰¹ Senc-i Abâdî (شنک عبادی)،²⁰² Hüzmüzferre (هرمزفره) veya Mesferî (مسفری)،²⁰³ Mâşân (Fâşân) (ماشان، فاشان)،²⁰⁴ Keşmihin (Kuşmîhen) (کشمیهن، کشمیهن) yanısıra Berkedidez (برکیدیز) ve

¹⁹⁵ İbn Hurdazbih, s. 36; Ya'kübî, s. 60- 61; İstahrî, s. 205- 209, 224-227; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 300- 301; İbn Havkal, s. 329- 331; Makdisî, s. 76, 262, 309, 322; Beyhakî, s. 53; Kazvînî, s. 426, 529- 530; Nâsır Hüsrev, s. 3, 143; Ebü'l-Fidâ, s. 445, 446, 456, 457; Hamdullah Müstevfî, s. 192- 193; Seccâdî, s. 187- 188; A., Yakubovskiy, "Merv", *İA*, c. VII, s. 773- 774; A. Yakubovskii-C. E. Bosworth, "Marw al-Shâhidjân", *EI*², c. VI, s. 618- 621; Osman G. Özgüdenli, "Merv", *DİA*, c. XXIX, s. 223- 225; Guy L. Strange, s. 483- 486.

¹⁹⁶ Ya'kübî, s. 60; İbn Rüste, s. 194- 195; İstahrî, s. 235; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 298; İbn Havkal, s. 337; Makdisî, s. 76, 324; Nâsır Hüsrev, s. 4, 142; Ebü'l-Fidâ, s. 454- 455; Hamdullah Müstevfî, s. 195; Seccâdî, s. 294- 295; Elhâme, s. 322; J., Ruska, "Serahs", *İA*, c. X, s. 502; C. E. Bosworth, "Sarakhs", *EI*², c. IX, s. 34; Yüksel Sayan, "Serahs", *DİA*, c. XXXVI, s. 539- 540; Guy L. Strange, s. 481- 482.

¹⁹⁷ Ya'kübî, s. 71; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 299; İbn Havkal, s. 335; Makdisî, s. 76, 324; Kazvînî, s. 529; Nâsır Hüsrev, s. 3, 142; Ebü'l-Fidâ, s. 456- 457; Hamdullah Müstevfî, s. 195; Seccâdî, s. 278- 279; C. E. Bosworth, "Marw al-Rûdh", *EI*², c. VI, s. 617- 618; Guy L. Strange, s. 487, 492.

¹⁹⁸ İstahrî, s. 232- 233; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 300; İbn Havkal, s. 335; Makdisî, s. 76, 325; Ebü'l-Fidâ, s. 356; Yâkût el-Hamevî, c. IV, s. 355; Seccâdî, s. 281; Guy L. Strange, s. 493.

¹⁹⁹ İstahrî, s. 232- 233; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 299; İbn Havkal, s. 335; Makdisî, s. 325; Seccâdî, s. 281; Guy L. Strange, s. 493.

²⁰⁰ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 301; İbn Havkal, s. 331; Gerdîzî, s. 293; Makdisî, s. 76, 323; Ebü'l-Fidâ, s. 458- 459; Seccâdî, s. 246- 247; Elhâme, s. 368; B. Spuler, "Dihistân", *EI*², c. II, s. 253; C. E. Bosworth, "Dandankan", *EI*², Supplement, s. 195; C. E. Bosworth, "Dandankan", *Elr*, c. VI, s. 645.

²⁰¹ Makdisî, s. 76; Ebü'l-Fidâ, s. 445; Hamdullah Müstevfî, s. 189- 190; Seccâdî, s. 257; Elhâme, s. 3; P., Schwarz, "Hâf", *İA*, c. V, s. 61; C. E. Bosworth, "Khaf", *EI*², c. IV, s. 910.

²⁰² *Hudûdü'l- Âlem*, s. 301; Seccâdî, s. 239- 240.

²⁰³ İstahrî, s. 209; İbn Havkal, s. 171; Yâkût el-Hamevî, s. 126; Seccâdî, s. 245- 246.

²⁰⁴ Seccâdî, s. 244.

²⁰⁵ Ebü'l-Fidâ, s. 446; Seccâdî, s. 241- 243; Guy L. Strange, s. 487.

Perkedir (پرکدیر) isimleriyle de anılan Karînin (قرنین)²⁰⁶ ile Berekdiz (Perekder) (برگدیز) ²⁰⁷ ve Sâğan (صاغان) ya da Çâğan (جاغان)²⁰⁸ bölgedeki diğer önemli şehirlerdir.

Herat Bölgesi ve Şehirleri

Horasan sahasının büyük ve meşhur bölgelerinden birisi Herat'tır. (Herî) (هری، هرات) Akdeniz'den Hindistan ve Çin'e giden ana yol üzerinde önemli bir ticaret merkezidir. Bol akarsuyu bulunur. Herî-rûd (nehir) yanında ve etrafı surlarla çevrilidir. Gûr ve Gûzgân arasındaki sınırdan gelen büyük bir nehri vardır. Bu nehirden Herat'ın tüm nahiyelerinde istifade edilmektedir Nüfusu kalabalık ve mâmur, arazileri sulaktır. Nîşâbûr, Merv ve Sicistan'a 11 günlük mesafededir. Kuzeyde Belh tarafına çıkan Bâb-ı Serây, batıda Nîşâbûr'a doğru çıkılan Bâb-ı Ziyâd, güneyde Sicistan'a doğru çıkılan Bâb-ı Firûzâbâd ve son olarak doğu yönünde Gûr'a doğru çıkılan Bâb-ı Huşk olmak üzere dört kapısı vardır. Fars bölgesinden Horasan'a götürülen malların toplandığı yerdir. Aynı zamanda Horasan, Sicistan ve Fars'ın limanıdır. Kerûh, Mâlin, Bûşenc, Hergerd, Ferkerd, Kereh, Bâdgîs, Dihistân, Kâlvûn, Cebel el-Fida, Beben, Kîf, İsfizâr gibi bazı şehir ve nahiyeleri kapsar. ²⁰⁹

Adı geçen bu şehirlerden Bûşenc (Fûşenc, Bûseng) (بوشنگ، بوشنج، فوشنج), Herat bölgesinin en önemli şehirlerinden biridir. Herî-rûd'un güneyinde; Herat'ın yarısı büyüklüğünde ve altı ila on fersah mesafede bulunur. Hendekle çevrili olan şehir düz bir arazidedir. Horasan'da başka hiçbir yerde yetişmeyen, dağ selvisi denilen ardıç ağacı boldur ve yaprakları panzehir olarak kullanılır. Hargerd, Felcerd, Kusuy ve Kereh Bûşenc'e bağlı şehirlerdir. ²¹⁰

²⁰⁶ Ebü'l-Fidâ, s. 458- 459; Seccâdî, s. 240.

²⁰⁷ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 300; Seccâdî, s. 238- 239.

²⁰⁸ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 293; Ebü'l-Fidâ, s. 446.

²⁰⁹ Ya'kübî, s. 61; İbn Rüste, s. 194; İstahrî, s. 209-210, 228-229; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 296; İbn Havkal, s. 331- 333; Makdisî, s. 307, 317; Nâsır Hüsrev, s. 142; Kazvîni, s. 556; Ebü'l-Fidâ, s. 454- 455; Hamdullah Müstevfî, s. 186- 187; Z. V., Togan, "Herat", *İA*, c. V, s. 429- 430; R. N. Frye, "Harât", *EF*, c. III, s. 177- 178; Recep Uslu, "Herat", *DİA*, c. XVII, s. 215- 216; Arash Khazeni, "Herat i. Geography", *EIr*, c. XII, s. 203; Guy L. Strange, s. 494- 498.

²¹⁰ Ya'kübî, s. 61; İbn Rüste, s. 194; İstahrî, s. 231; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 296; İbn Havkal, s. 333- 334; Makdisî, s. 76, 307, 318; Kazvîni, s. 396; Ebü'l-Fidâ, s. 454- 455; Hamdullah Müstevfî, s. 188; W., Barthold, "Bûşenc", *İA*, c. II, s. 825- 826; "Herî-rûd", *İA*, s. 444; W. Barthold – B. Spuler, "Bushandj", *EF*, c. I, s. 1342; R. N. Frye, "Harirud", *EF*, c. III, s. 207; C. E. Bosworth, "Fusanj", *EIr*, c. X, s. 229- 230; Guy L. Strange, s. 495.

Harger (Fergerd, Gerh) (خرگرد، فرگرد، گره),²¹¹ Kerûh (کروخ),²¹² Bâdeğis (بادغیس),²¹³ Kâtûn (Kâlun, Kâberûn) (کاتون، کالون، کابرون، کالیون) (بادغیس),²¹⁴ Kûh-i Sîm (Cebelü'l-feza),²¹⁵ Genc-i Rustâk (کنج رستاق),²¹⁶ Beven (بون),²¹⁷ Bağşûr (کواژان),²¹⁸ Mâlin (مالن),²¹⁹ Îsfizâr (İsbûzâr) (اسفزار، اسبوزار)،²²⁰ Kuvâjân (کواژان)،²²¹ Eresken (ارسکن)،²²² Kûjed (کوژد)،²²³ Cerâşân (جراشان)،²²⁴ Şûrmîn (شورمین)،²²⁵ Bâverd (Ebâverd, Ebîverd) (باورد، ابیورد، اباورد) ve Kûfen (کوفن)²²⁶ Herat bölgesinde bulunan şehirlerdir.

Belh Bölgesi ve Şehirleri

Horasan'ın en büyük ve âlim yetişen coğrafyalarından birisi de Belh bölgesi ve ona bağlı şehirlerdir. Bölgenin merkezini meydana getiren Belh (بلخ), Nevbehâr adıyla da bilinir. Ceyhun nehri boyunca yer alan en büyük bölgedir. Düz bir arazide bulunur. Dehâs isimli on değirmen döndüren bir nehri vardır ve yerleşim alanlarını sular. Belh, Horasan'ın ortasında yer almakta ve doğu yönünde Fergana'ya 30 konak, batı yönünde Rey'e 30 konak, kuzey yönünde Hârizm'e 30 konak ve güney yönünde Sicistan'a, Kirman'a ve Multan'a 30 konak mesafededir. Köyleri ve mezraları tek bir surla kuşatılmıştır. Tüccarların en sık uğradıkları bölgelerden biridir. Toharistan, Velvâlic, Tâlekân, Hulm, Simincân, Sekelkend, Bağlan, Sekimeşt, Râven, Enderâb, Hust (خوست), Bâmiyân gibi pek

²¹¹ İstahrî, s. 231; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 297; İbn Havkal, s. 334; Makdisî, s. 76, 318; Ebü'l-Fidâ, s. 452- 453; J. T. P. Brujin, "Khargird", *EP*, c. IV, s. 68- 69; Guy L. Strange, s. 499.

²¹² İstahrî, s. 229, 232; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 299; İbn Havkal, s. 333; Gerdîzî, s. 236; Makdisî, s. 317; Ebü'l-Fidâ, s. 458- 459; Guy L. Strange, s. 497- 498.

²¹³ Ya'kûbî, s. 61; İstahrî, s. 232; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 297; İbn Havkal, s. 334; Makdisî, s. 76, 307, 318; Ebü'l-Fidâ, s. 454- 455; Hamdullah Müstevfî, s. 188- 189; Elhâme, s. 111; W., Barthold, "Bâdgîs", *IA*, c. II, s. 192; W. Barthold, "Badghis", *EP*, c. I, s. 857; C. E. Bosworth, "Badgis", *Elr*, c. III, s. 370; Guy L. Strange, s. 500.

²¹⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 297.

²¹⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 297; İbn Havkal, s. 334; Makdisî, s. 76, 319; Guy L. Strange, s. 502.

²¹⁶ Gerdîzî, s. 262; Makdisî, s. 319; Guy L. Strange, s. 500- 501.

²¹⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 298; İbn Havkal, s. 334; Makdisî, s. 76; Ebü'l-Fidâ, s. 455; C. E. Bosworth, "Baban", *Elr*, c. III, s. 306- 307; Guy L. Strange, s. 500- 501h

²¹⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 298; İbn Havkal, s. 334; Kazvînî, s. 387; Ebü'l-Fidâ, s. 456- 457; Guy L. Strange, s. 500- 501.

²¹⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 297; İbn Havkal, s. 333; Ebü'l-Fidâ, s. 456- 457; Abdulkadir Şenel, "Mâlinî", *DİA*, c. XXVII, s. 535; Guy L. Strange, s. 494.

²²⁰ İstahrî, s. 230; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 298; Makdisî, s. 76, 319; Ebü'l-Fidâ, s. 456- 457; Hamdullah Müstevfî, s. 187; C. E. Bosworth, "Asfezar", *Elr*, c. II, s. 748; Guy L. Strange, s. 499.

²²¹ İbn Rüste, s. 195; Ebü'l-Fidâ, s. 445.

²²² İstahrî, s. 222- 223; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 294; İbn Havkal, s. 166, 187; Makdisî, s. 77, 331; Kazvînî, s. 348; Ebü'l-Fidâ, s. 445; Hamdullah Müstevfî, s. 194; Seccâdi, s. 296- 297; Elhâme, s. 165, 219; V., Minorsky, "Ebîverd", *IA*, c. IV, s. 5-6; V. Minorsky, "Abiward", *EP*, c. I, s. 99; C. E. Bosworth, "Abivard", *Elr*, c. I, s. 218; Guy L. Strange, s. 480, 518; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 89.

²²³ Ebü'l-Fidâ, s. 445.

çok şehir Belh'e bağlıdır.²²⁴ Bu bölge, Selçukluların en fazla ihtimam gösterdikleri yerler arasındadır.

Bölgedeki şehirlerden Huttal (Huttelân) (الختل, ختلان), Ceyhun nehrinin ötesinde bulunur. Merkezi Helâverd ve Lâvkerd şehirleridir. Bu bölge Mâverâünnehir bölgesine bitişiktir. Bütün şehirleri ağaç ve ırmaklarla kaplıdır. Vahşâb ve Ceryâb olarak isimlendirilen Bedehşân nehirleri arasında yer alır. Bu nehrin kolları toplanarak Ceyhun nehrini meydana getirirler. Helâverd, Lâvenekend, Münk, Kârebenk, Hulbuk, Sekendere gibi şehirlerle çevrilidir.²²⁵

Bedehşân (بدخشان), köyleri olan bir şehir olup Belh'e bağlıdır. Çok sayıda akarsuyu ve bağları vardır.²²⁶ Âmul ve Zemm (زم), Ceyhûn nehri kenarında, birbirine yakın büyüklükte olan iki şehirdir. Akarsuları, bağları ve tarım arazileri boldur. Âmul, Horasan yollarının Ceyhun sahili boyunca Mâverâünnehir ve Hârizm'e geçtiği ve yolların birleştiği yerdedir. Zemm ise Mâverâünnehir'den gelen yollardan Horasan'a geçişin olduğu bölgede yer alır. Belh sınırından itibaren Hârizm denizine kadar olan kısmının etrafı çöllerle kaplıdır.²²⁷ Entehûz (Endehûd) (آنتخذ, اندخود),²²⁸ Bencehîr (بنجهير),²²⁹ Kubâdiyan (قباديان),²³⁰ Cûzcân (Gûzgânân) (جوزجان, گوزگانان),²³¹ Hâberân

²²⁴ Ya'kübî, s. 69; İstahrî, s. 237; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 311; İbn Havkal, s. 339, 342; Makdisî, s. 305, 310-311; Nâsır Hüsrev, s. 14; Kazvînî, s. 430; Ebü'l-Fidâ, s. 460- 461; Hamdullah Müstevfî, s. 190; Elhâme, s. 100- 103; R., Hartmann, "Belh", *IA*, c. II, s. 485- 486; R. N., Frye, "Balkh", *EI*², c. I, s. 1000- 1001; X. de Planhol, "Balk", *Elr*, c. III, s. 587; Guy L. Strange, s. 508- 510.

²²⁵ Ya'kübî, s. 70, 72; İstahrî, s. 237-238; İbn Havkal, s. 340; Gerdizî, s. 229; Makdisî, s. 74, 296- 297; Ebü'l-Fidâ, s. 460- 461; Hamdullah Müstevfî, s.191; Elhâme, s. 337- 338; W., Barthold, "Huttel", *IA*, c. V, s. 620- 621; C. E. Bosworth, "Khuttalan", *EI*², c. V, s. 75- 76; C. E. Bosworth, "Kottal", *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/kottal-province-of-medieval-islamic-times-in-modern-tajikistan> (Erişim Tarihi 18.10.2022); Guy L. Strange, s. 517.

²²⁶ İbn Havkal, s. 339- 340; Makdisî, s. 312- 313; Kazvînî, s. 365- 366; Elhâme, s. 298- 300; W., Barthold, "Bedahşân", *IA*, c. II, s. 435- 436; W. Barthold, "Badakhshan", *EI*², c. I, s. 851; Mehmet Saray, "Bedahşân", *DİA*, c. V, s. 291.

²²⁷ İbn Hurdazbih, s. 40; Ya'kübî, s. 58, 71; İstahrî, s. 240; Ebü'l-Fidâ, s. 460- 46; İbn Havkal, s. 342; Makdisî, s. 298, 324; Guy L. Strange, s. 491.

²²⁸ İstahrî, s. 213; İbn Havkal, s. 335-336; Elhâme, s. 276- 278; Guy L. Strange, s. 515.

²²⁹ Mesudî, s. 73; İstahrî, s. 238- 239; İbn Havkal, s. 340; Makdisî, s. 312; Hamdullah Müstevfî, s. 191; Elhâme, s. 297.

²³⁰ Ya'kübî, s. 70; Yâkût el-Hamevî, c. 4, s. 26; Ebü'l-Fidâ, s. 445; Hamdullah Müstevfî, s. 192; Elhâme, s. 375; C. E. Bosworth, "Kubadhiyan", *EI*², c. V, s. 286- 287.

²³¹ İbn Hurdazbih, s. 40; Ya'kübî, s. 68; İstahrî, s. 233; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 301- 302; İbn Havkal, s. 335; Makdisî, s. 76, 307- 308; Hâkim Nişâbüri, s. 119; Kazvînî, s. 411; Ebü'l-Fidâ, s. 446; Hamdullah Müstevfî, s. 191- 192; Elhâme, s. 327- 329; R., Hartmann, "Cûzcân", *IA*, c. III, s. 229; R. Hartmann, "Djuzdjan", *EI*², c. II, s. 608; Tahsin Yazıcı, "Cûzcân", *DİA*, c. VIII, s. 96- 97; C. E. Bosworth, "Jowzjan", *Elr*, c. XV, s. 81- 82; Guy L. Strange, s. 511.

شبرغان، اشبورقان،) Şeburgân (Eşbürgân),²³² Meyhene (میهنه),²³³ (خاوران،خابران) (Hâverân),²³⁴ Enber (کندرم) (Kenderm),²³⁵ (پاریاب،فاریاب) (Fâryâb (Pâryâb),²³⁶ (اشبورغان، ربوشاران،) (Rubûşârân (Rîvşârân),²³⁷ Garc eş-Şâr,²³⁸ (انبر، انبیر انبار) (Enbîr, Enbâr),²³⁹ Ribât-ı Kervân (ربات کروان),²⁴⁰ Seng-i Çârek (سنگ چارک),²⁴¹ Bâmiyân (بامیان),²⁴² yanı sıra Bedehşan, Bencehir, Sekâvend, Gâbul, Necerâ, Ferevan ve Gazne gibi şehir ve kasabalar da yine Belh ve civarında bulunan önemli yerleşim yerleridir.²⁴³

Belh'in doğusunda ve Bedehşan'ın batısında bulunan Tohâristân (تخارستان) bölgesi, Belh'in dörtte biri büyüklüğünde olup, ayrıca zikre şayandır. Tohâristân, Ceyhun nehrinin güneyinde ve Belh'e bağlı olan tüm dağlık bölgeleri kapsar. Hulm, Simincân, Bağlân, Seklekend (Siğilkend), Velvâlîc (Vervaliz), Râven, Tâlekân (Tâyekân), Enderâb, Reva, Mezer ve Kih gibi şehirleri bulunur. Bu şehirler arasında Tâlekân en büyüğü olup Belh'in üçte biri kadardır. Ardından dağ yolları üzerinde kurulu olan Velvâlîc ve Enderâb gelir. Diğer şehirler daha ufaktır. İslâm coğrafyacıları Tohâristân ismini Belh ile Bedehşan arasındaki tüm bölge ve Amuderya'nın iki tarafını kaplayan ve Belh'in doğusunda bulunan bölge olmak üzere iki şekilde kullanmışlardır.²⁴³

²³² *Hudûdü'l- Âlem*, s. 308; Ebü'l-Fidâ, s. 447.

²³³ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 295; Makdisî, s. 77; Yâkût el-Hamevî, s. 251, 334; Ebü'l-Fidâ, s. 445; Seccâdî, s. 297- 298; Elhâme, s. 392- 394; R. B., Whitehead, "Meymene", *İA*, c. VIII, s. 180; C. E. Bosworth, "Mayhana", *Elr*, c. VI, s. 914; Guy L. Strange, s. 480, 513; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 89.

²³⁴ İstahrî, s. 233; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 309; İbn Havkal, s. 335-336; Nâsır Hüsrev, s. 3, 143; Gerdîzî, s. 171; Ebü'l-Fidâ, s. 446; Hamdullah Müstevfî, s. 194; Elhâme, s. 371- 372; J. L. Lee, "Shibarghan", *Elr*, c. IX, s. 431; Guy L. Strange, s. 515.

²³⁵ İbn Hurdazbih, s.40; Ya'kübî, s. 68; İstahrî, s. 233; İbn Havkal, s. 335; Gerdîzî, s. 176; Ebü'l-Fidâ, s. 460- 461; Elhâme, s. 128, 371- 373; R. N. Frye, "Faryab", *Elr*, c. II, s. 52- 53; C. E. Bosworth, "Faryab", *Elr*, c. IX, s. 379- 382; Guy L. Strange, s. 513- 514.

²³⁶ Ya'kübî, s. 68; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 308; Elhâme, s. 381; Guy L. Strange, s. 513.

²³⁷ Ya'kübî, s. 68; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 309; İbn Havkal, s. 336; Makdisî, s. 127; Elhâme, s. 274- 276; C. E. Bosworth, "Anbar", *Elr*, c. II, s. 6; Guy L. Strange, s. 515.

²³⁸ Makdisî, s. 320; Elhâme, s. 294; Cl., Huart, "Horasan", *İA*, s. 560; R. N. Frye, "Ghardjistan", *Elr*, c. II, s. 1010; C. E. Bosworth, "Garcestan", *Elr*, c. X, s. 292; Guy L. Strange, s. 503- 504.

²³⁹ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 310.

²⁴⁰ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 306, 310.

²⁴¹ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 309; Elhâme, s. 351.

²⁴² Ya'kübî, s. 70; İstahrî, s. 239; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 316; İbn Havkal, s. 339, 341; Gerdîzî, s. 206; Makdisî, s. 74- 75, 305, 312; Hamdullah Müstevfî, s. 190; W., Barthold, "Bâmiyân", *İA*, II, s. 296- 298; W. Barthold, "Bamiyan", *Elr*, I, s. 1009; X. de Planhol, "Bamian", *Elr*, c. III, s. 657- 658; Guy L. Strange, s. 501, 506.

²⁴³ İstahrî, s. 236- 238; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 312; İbn Havkal, s. 339; Makdisî, s. 74; Elhâme, s. 297- 300; W., Barthold, "Toharistan", *İA*, c. XII, s. 399- 400; C. E. Bosworth, "Tukharistan", *Elr*, c. X, s. 600- 603; Hüseyin Salman, "Toharistan", *DİA*, XLI, s. 214- 215; Guy L. Strange, s. 515- 516.

Tâlekân (Tâyegân, Târekân) (طالقان، طایقان، طارکان) da aynı şekilde iki yerin adıdır. Bunlardan birisi Horasan'da olup Horasan Tâlekân'ı denir²⁴⁴. Tohâristan'ın en büyük şehridir. Merverûz ile Belh arasında bulunur. Dağ yamacında ve iki dağ arasındadır.²⁴⁵

Enderâb (اندرآب),²⁴⁶ Cârîyâne (جاریانه),²⁴⁷ Bağlan (بغلان),²⁴⁸ Semengân (Simincân) (ولوالج، قندز، کهن دژ،)،²⁴⁹ Hulm (خلم),²⁵⁰ Velvâlic (Kühendiz, Kündiz) (سمنگان، سمنجان)،²⁵¹ Sekelkend (سکلکند)²⁵² ve Hust (Hast) (خوست، خست)²⁵³ bu bölgedeki bazau mühim yerleşim yerleridir.²⁵⁴

Horasan'da Selçuklu Öncesi İlmî Gelişmeler

Horasan bölgesindeki eğitim ve ilmî faaliyetler, ilk dönemlerde Emevîler ve Abbâsîler zamanında inşa edilen cami ve mescidlerle sürdürülüyordu. Ardından Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler gibi bölgede hâkimiyet kuran diğer devletler zamanında da ilmî gelişmeler cami, medrese ve bazı kütüphaneler aracılığıyla devam etti.²⁵⁵ Bölgedeki İslâm hâkimiyetiyle birlikte inşa edilen mescidler, ibadet mekânı olmaları yanı sıra devlet yönetimi için propaganda merkezi ve ilmî merkez konumundaydılar.²⁵⁶ VII. yüzyıldan itibaren tebliğ ve irşad faaliyetleri için bölgeye pek çok sahabe, tâbiün, etbâu't-tâbiîn ve âlimin geldiği bilinmektedir. Bu dönemdeki eğitim Kur'ân, tefsir, hadis ve fıkıh gibi dinî ilimler ile temel İslâm esaslarının halka öğretilmesi

²⁴⁴ Ebü'l-Fidâ, s. 420- 421.

²⁴⁵ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 314.

²⁴⁶ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 315; Makdisî, s. 312; Streck, "Enderâb", *İA*, c. IV, s. 268; V. Minorsky, "Andarab", *El*², c. I, s. 504; C. E. Bosworth, "Andarab", *Elr*, II, s. 10; Guy L. Strange, s. 488; Seccâdî, s. 250; Elhâme, s. 281.

²⁴⁷ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 316; İbn Havkal, s. 339.

²⁴⁸ Makdisî, s. 312; Ebü'l-Fidâ, s. 447; Elhâme, s. 305- 306, 318; Guy L. Strange, s. 516.

²⁴⁹ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 313; Makdisî, s. 312; Yâkût el-Hamevî, c. 3, s. 142; Hamdullah Müstevfî, s. 191; Elhâme, s. 355- 356; Guy L. Strange, s. 477, 516.

²⁵⁰ *Hudûdü'l- Âlem*, s. 311- 312; Gerdîzî, s. 235; Makdisî, s. 312; Yâkût el-Hamevî, c. 1, s. 372; Ebü'l-Fidâ, s. 447; Elhâme, s. 340- 342; V. F., Büchner, "Hulm", *İA*, c. V, s. 583- 584; C. E. Bosworth, "Khulm", *El*², c. V, s. 47- 48; Guy L. Strange, s. 516.

²⁵¹ İstahrî, s. 218; *Hudûdü'l- Âlem*, s. 312 (Dipnot kısmı), 314; Yâkût el-Hamevî, c. 4, s. 918; Elhâme, s. 400; C. E. Bosworth, "WalwAlidj", c. XI, s. 133- 134; Guy L. Strange, s. 517.

²⁵² *Hudûdü'l- Âlem*, s. 313- 314; Makdisî, s. 312; Elhâme, s. 271- 272.

²⁵³ Makdisî, s. 312; Yâkût el-Hamevî, c. 2, s. 9; Hâkim Nişâbûrî, s. 158; Ebü'l-Fidâ, s. 452- 453; Elhâme, s. 343- 344; C. E. Bosworth, "Khost", *El*², c. V, s. 36- 37.

²⁵⁴ Ebü'l-Fidâ, s. 447; Elhâme, s. 358.

²⁵⁵ Barthold, s. 224; Lombart, s. 71; Cahen, s. 224; Brockelmann, s. 135, 168; C. E. Bosworth, "Tahirids and Saffarids", *The Cambridge History of Iran*, IV, 1993, s. 126.

²⁵⁶ Semâvi Eyice, "Mescid", *DİA*, s. 3-4.

şeklinde gerçekleşmekteydi.²⁵⁷ VIII. yüzyıl sonlarından itibaren ise Merv, Nîşâbûr gibi bölgelere civar şehirlerden tahsil amacıyla gelenler olmuştu. Mesela Cehmiyye tarikatının kurucusu Sicistanî Merv'e, Zahirî mezhebinin kurucusu Davud b. Ali Nîşâbûr'a ilim tahsili için gelen isimler arasındaydı.²⁵⁸ Tâhirîler (821-873) zamanında hanedan mensuplarından dahi ilim adamları, şair ve hatipler yetişmiştir. Bu dönemde Merv valiliği yapan Mansûr b. Talha, felsefe, müzik ve astronomi alanında eserler telif etmiştir.²⁵⁹ Bu âlimlerin gayretleri neticesinde Horasan'a mahsus ilmî bir yapı oluştuğu görülmektedir. Horasan'daki hadis ve fıkıh ulemâsının Bağdat'ta ayrı bir ekol oluşturmaları, hatta İmam Buhârî'yi (ö.256/870) Bağdat'ta Horasanlı âlimlerin de katıldığı bir heyetin imtihan etmesi bunun en iyi göstergesi olsa gerektir.²⁶⁰ Horasan ekolü farklı ilim dallarında da etkisini göstermiş, haritacılıkta Belh ekolü, itikatta Mâtürîdî ekolü ve hatta düşünce hayatında Horasan felsefe ekolü ortaya çıkmıştır.²⁶¹

Hadis ilminde, hadisleri rivayet eden ve derleyen muhaddisler vardı. Hatta en meşhur muhaddislerden olan ve Horasan'da eser yazan ilk âlim olarak bilinen Abdullah b. Mübârek (ö.181/797), hadisleri ilk defa kitap halinde bir araya getiren ve fikhü'l-hadis alanında derinleşen bir muhaddistir. Zeyd b. Habbâb (ö.203/819), Nadr b. Şümeyl (ö.204/820) ve Muhammed b. Eslem b. Sâlim et-Tûsî (ö.242/857) gibi muhaddislerinde bu coğrafyada yaşadıkları bilinmektedir. Ayrıca Nesâî, Ebû Müslim gibi Horasan asıllı *Kütüb-i Sitte* müellifleri de eserlerini burada tamamlamışlardır. Saffârî emiri Halef es-Saffâr'ın (ö.399/1009), muhaddisleri bir araya toplayarak 100 ciltlik bir tefsir hazırlattığı rivayet edilir. Sâmânîler devrinde Nîşâbûr kadısı olan Hâkim en-Nîşâbûrî (ö.405/1014), 2000'den fazla hocadan hadis rivayet etmişti. Rivayet ettiği hadisler ve hadis usulüne dair eserleri vardı.²⁶²

²⁵⁷ İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân, *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*, nşr. M. Fleischhammer, Kahire 1959, s. 195 vd.; Hüseyin Atvan, *ed-Dirasatü'd-diniyye bi-Horasan fi'l-asri'l-Ümevi*, Beyrut 1993, s. 109 vd.; Muhammed Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", *DİA*, VIII, s. 410- 411; Celal Kırca, "İbn Ya'mer", *DİA*, XX, s. 447- 448; Selman Başaran, "Ebû Berze", X, s. 114- 115; Mehmet Ali Sönmez, "Hakem b. Amr", *DİA*, XV, s. 175; Ahmet Özel, "Kinânî, Yahyâ b. Ömer", *DİA*, XXVI, s. 33- 34;

²⁵⁸ Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi (Basılmamış Doktora Tezi)*, 1997, s. 172.

²⁵⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhim Ramazan, Beyrut 1997, s.148; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi Tabakâti'l-etubbâ'*, thk. Nizâr Rızâ, Beyrut, s. 426; Hasan Kurt, "Tâhirîler", *DİA*, XXXIX, s. 403.

²⁶⁰ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, nşr. Abdülvehhab Abdüllâtîf, 1959, s. 109.

²⁶¹ İlhan Kutluer, *İslâm'ın Klâsik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul 1996, İndeks kısmı; Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı: Horasan*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2020, s. 41-42.

²⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, s. 370 vd; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XI, s. 360; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, IV, s. 280; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Giriş kısmı, s. 48; İbn Kesir, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 358; Siddık Hasan, *Ebcedü'l-ulûm*, c. I, s. 178; Atvan, s. 85; H. Kamil Yılmaz,

Fıkıh ilmi burada görevlendirilen kadılarla başlamıştır. Ancak ilerleyen süreçte Hanefî ve Şâfiî fakihleri, Horasan ekolünü oluşturmuşlardır. Heratlı fakih Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö.154/771) fıkıhta telif sahibi olması ve meşhur pek çok fakihi yetiştirmesiyle bilinir. Fakihler arasında Belhli İbrâhim b. Edhem (ö.161/778), Nîşâbürlü Ebû Hafs en-Nîşâbüri (ö.260/874) gibi vâiz ve hatiplik yapanlar da vardır. Sâ mânî fakihlerinden Ebû Bekir Muhammed el-Kaffâl (ö.365/976), cedel sahasında eser veren ilk fıkıh âlimidir. Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö.294/906) ise fıkıh usulü ve hilâf ilmine dair eserler kaleme almıştır.²⁶³

Tefsirle ilgili olarak müfessirler, Kur'ân ve tefsir dersleri vermenin yanı sıra bazı tefsirler de kaleme almışlardır. Mukâtil b. Süleyman el-Belhî (ö.150/767), tefsir tarihinde Kur'ân'ın tamamını baştan sona açıklayan ve eseri günümüze ulaşan ilk müfessirlerdendir. Ayrıca Nûh b. Ebû Meryem el-Mervezî (ö.173/789), Dahhâk b. Müzâhim (ö.105/723), Ebû Osman Saîd b. Mansûr el-Mervezî (ö.229/844) ve Sâ mânî devrinin meşhur âlimlerinden İbn Habîb en-Nîşâbüri (ö.406/1016) Horasan bölgesinin önde gelen müfessirleri olarak zikredilebilir.²⁶⁴

Horasan'daki Arap fetihlerinin ardından, bazı dilci ve hatiplerin de buraya geldikleri görülmektedir. Bölgenin Arap valiler tarafından yönetilmesiyle birlikte saray çevresi ile yazışmalarda Arapçanın kullanımı söz konusuydu. Bu nedenle bölge dili olan Farsçanın yanı sıra Arapça da edebiyatta etkili hale gelmiştir. Abbâsî hâkimiyeti süresince edebiyatta Arapça yine ön planda olmasına rağmen Türk, Fars ve Rum kökenli şairlerin katkısı nedeniyle edebiyat "Edebü'l-Müvelled/Yeni Edebiyat" olarak anılmıştır. IX. yüzyıldan itibaren bölgede Abbâsî hâkimiyetinin sarsılması ve yerel hanedanların ortaya çıkmasıyla, edebî faaliyetlerde Farsça tekrar ön plana çıkmıştır. Gazneliler devrinde artık saraylarda Türk ve Fars asıllı şairler tarafından Farsça olarak yazılan şiirler söz konusudur. Ancak hem kafiye, vezin ve edebî sanatlarda hem de şiirlerde kullanılan kalıplar ve konularda hala Abbâsî edebiyatı etkisi devam etmekteydi. Sâ mânî ve

Tasavvufî Hadis Şerhleri, İstanbul 1990, s. 36; Recep Uslu, "Halef es-Saffâr", *DİA*, XV, s. 239; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, s. 234- 241.

²⁶³ Şîrâzî, *Tabakât*, s. 112; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LIII, s. 248; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, III, s. 200; Adil Nüveyhîz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatte'l-'asri'l-hâzir*, II, s.577; Ignaz Goldziher, *Zahiriler*, Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1982, s. 46; Atvan, s. 107.

²⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, s. 372-373; Belâzûrî, s. 411; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, s. 144; R. N., Frye, "Balkh", *EI*², c. I, s. 1000- 1001.

Gaznelilerle birlikte Saray Farsçası olarak da bilinen “Farsî-yi Derî”, saray çevrelerinde kullanılmış ve ardından Selçuklular ile bu gelenek devam etmiştir. Emevîler zamanında Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ (ö.787), Sâbit Kutnâ (ö.110/728), Ziyâd el-Acem (ö.100/718) gibi şairler Horasan'a yerleşmişlerdi. Horasan bölgesinden başka şehirlere göç ettikten sonra şair olarak yetişenler de olmuştu. Tohâristanlı Beşşâr b. Bürd (ö.167/783), Ebü'l-Fadl el-Abbâs b. el-Ahnef (ö.187/803) bu isimlerdendi. Sâ mânî ve ardından Gazneliler zamanında binlerce beyitten oluşan divanı ile Rûdekî (ö.329/941), Dakiki-yi Tûsî (ö.980), *Şâhnâme* adlı destanı ile bilinen Firdevsî (ö.411/1020?), Gazneli Sultan Mahmûd'a yazdığı mersiye ve onun fetihleriyle ilgili yazdığı kasidelerle tanınan Ferruhî-yi Sistânî (ö.429/1037- 38), Farsça dinî ve ahlâkî şiirleriyle tanınan Kisâ-yi Mervezî (ö.391/1001) de meşhur şairler arasındaydı.²⁶⁵

Arap dili, Kur'ân ve hadislerdeki garîb ve nadir kelimelere dair yazdığı *el-Garîbü'l-musannef*, *Garîbü'l-Kur'ân* ve *Garîbü'l-hadîs* eserleriyle bilinen Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö.224/838), *Tehzîbü'l-luga* isimli hacimli sözlüğün sahibi Ebû Mansûr b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (ö.370/980), *el-Muhît* adlı sözlüğün müellifi edip, şair, lugat âlimi ve Büveyhî veziri olan Sâhib b. Abbâd et-Tâlekânî (ö.385/995), *el-Vesâta* adlı edebî eleştirinin müellifi edip ve şair olan Cürcân kadısı Ebü'l-Hasan el-Cürcânî (ö.392/1002), Arap belâgatının metodolojisini *Esrârü'l-belâga* isimli eseriyle ortaya koyan Abdülkâhir el-Cürcânî (ö.471/1078-79) gibi pek çok âlim Arap dili ve edebiyatı alanlarında değerli eserler yazmışlardı. İbn Ya'mer'in (ö.89/708) ismi özellikle kıraatte, Mushaf'a ilk noktalama işaretlerini koyanlar arasında sayılıyordu.²⁶⁶

Horasan'da Sâ mânîler ve Gazneliler zamanında aklî ilimlerde pek çok âlim yetişmiştir. İbn Sînâ'nın hocası olduğu nakledilen tabip ve filozof Ebû Sehl el-Cürcânî (ö.401/1011), tıp ansiklopedisi, hastalıklar, organlar ve işlevleri gibi konularda pek çok eser telif etmiştir. Mervli matematikçi ve astronom Ebû Ca'fer el-Hâzin (ö.360/971), geometri ile astronomiye dair eserleri ve hazırladığı zîc ile tanınır.²⁶⁷ Filozof, tabip ve coğrafya âlimi

²⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, s. 373; Taberî, VIII, s. 411; Cl. Huart, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, trc. Cemal Sezgin, s. 77 vd; Çetin, “Horasan”, s. 234- 241.

²⁶⁶ Ebû Sehl Herevî, *İşfâr el-fesîh*, thk. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kuşâş, Medine 1420hş. I, s. 223; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, s. 392; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, I, s. 99; Çetin, “Horasan”, s. 234- 241.

²⁶⁷ İhsan Fazlıoğlu, “Hâzin, Ebû Ca'fer”, *DİA*, XVII, s. 126; D. Pingree, “Abu Ja'far al-Kazen”, *Elr*, I, s. 326; Aydın Sayılı, *The Observatory in İslam*, s. 104.

Ebû Zeyd el-Belhî (ö.322/934), vezirlik teklifini reddederek ilmî çalışmalara yönelmiş; din ile felsefeyi uzlaştırma çabalarının yanı sıra felsefe, tıp ve astronomiye dair eserler yazmıştır. Nîşâbürlü filozof olarak bilinen Ebü'l-Hasan el-Âmirî (ö.381/992), İslâm felsefesi ve sünnet temelli felsefî eserler yanı sıra ahlak, mantık ve tabiat ilimleriyle ilgili otuza yakın eser kaleme almıştır. Horasanlı Ebü'l-Hasan el-Kâyinî'nin, Kâyin şehrinde yaptığı rasatlara dair eseri vardır.²⁶⁸

Horasan bölgesinde Sâ mânî ve ardından Gazneliler zamanında -X. yüzyılın ortalarından itibaren- medreseler kurulmaya başlanmıştır.²⁶⁹ Ebû Bekir Ahmed b. İshak es-Sıbgî (ö.342/953) tarafından Nîşâbü'r'da inşa edilen Dârüssünne, İslâm dünyasındaki ilk medrese olarak kabul edilir.²⁷⁰ Bunun sebebi, pek çok talebeyi barındıracak bir mekâna ve bu mekâna vakfedilmiş imaretlere sahip olmasıdır. Bu dönemde medreselerin mescidlerden temel farkı, ayrı bir mekân tahsis edilmesi, kalabalık ders halkalarının daha düzenli ve tekli halka haline gelmesi ve talebelerin ikâmet edebileceği han denilen yapının eklenmiş olmasıdır.²⁷¹ Bu medresenin ardından, başta Nîşâbü'r olmak üzere Horasan'ın pek çok farklı kısmında hızla medreseler inşa edilmiştir. Ebî'l-Velîd en-Nîşâbü'rî el-Kureşî (ö.349/960) tarafından inşa ettirilen medrese²⁷², Kadî İbn Hallikân (ö.354/965) medresesi²⁷³, Hâfız Muhammed b. Ahmed b. Hibbân el-Büstî (ö.354/965) tarafından inşa edilen, talebelerin barınabileceği bir mekânı ve hatta kütüphanesi olan Dârü'l-ilm²⁷⁴, Emir Nasr b. Sebüktegin'in Nîşâbü'r valisi iken 389 (999) yılında inşa ettirdiği Sa'diyye medresesi²⁷⁵, Hasan b. Dâvud b. es-Semerkindî (ö.395/1004) medresesi²⁷⁶, Dârülhadîs olarak inşa edilen Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed ed-Dârî (ö.403/1012) Medresesi²⁷⁷, Kattân isimli mâlikî medresesi²⁷⁸, Ebî Bekr Muhammed

²⁶⁸ Beyhakî, *Tetimme*, s. 18; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 436,457; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 342; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ*, s. 293; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, s. 110-VI, s. 98; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, III, s. 138-139; D. Pingree, "Alî b. Bâmsâd Qa'eni", *Elr*, I, s. 870; "İbn Bâmsâd", *DİA*, XIX, s. 358; Mahmut Kaya, "Âmirî, Ebü'l-Hasan", *DİA*, III, s. 70; Aydın Usta, "Sâ mânîler", *DİA*, XXXVI, s. 68.

²⁶⁹ Nâcî Ma'rûf, *Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 9.

²⁷⁰ Sübkî, *Tabakât*, IV, s. 159; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, c. I, s. 42; Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, s. 323.

²⁷¹ Bozkurt, "Medrese", s. 324; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s. 71- 72.

²⁷² Sübkî, *Tabakât*, III, s. 227.

²⁷³ Ebû Sehl Herevî, *İsfâr el-fesih*, thk. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kuşâş, Medine 1420hş. I, s. 66

²⁷⁴ Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, II, s. 94.

²⁷⁵ Sübkî, *Tabakât*, IV, s. 314; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, s. 255; *Gazzâlînâme*, s. 45.

²⁷⁶ Kureşî, *Cevâhirü'l-mudiyye*, I, s. 393.

²⁷⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, c. I, s. 20.

²⁷⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, c. I, s. 42; Mevlevî, *Asâr-ı Bâstânî-yi Horâsân*, I, s. 123.

b.Fûrek el-İsfahânî (ö.406/1015) Medresesi²⁷⁹, Ebû Sa‘d Abdülmelik b. Ebî Osmân b. İbrâhim el-Hargûşî en-Nîşâbûrî (ö.407/1017) tarafından inşa ettirilen medrese²⁸⁰, Ebû Bekir el-Beyhakî tarafından 408 (1018) yılından önce inşa edilen Beyhakîyye Medresesi²⁸¹, Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö.418/1028) Medresesi²⁸², Ebû Saïd b. Ebî Osman el-Hargûşî (ö.406/1016) tarafından inşa edilen medrese²⁸³ ve Sâ‘adî Medresesi²⁸⁴ çok kısa bir zaman dilimi içinde peş peşe inşa edilmiştir. Beyhakî, Horasan’da Gaznelilerin hâkimiyet sürdüğü 414 (1024) yılında, sadece Nîşâbûr’da yirmi medrese bulunduğunu nakleder.²⁸⁵ Hatta Bağdat Nizâmiyesi kurulmadan önce, Doğu İslâm dünyasında otuzdan fazla medrese olduğu ifade edilmektedir.²⁸⁶ Ayrıca Nîşâbûr dışındaki Horasan’ın diğer bölgelerinde de bazı medreselere rastlanmaktadır. Bunları Belh’te Zendân Medresesi,²⁸⁷ Ebü’l-Abbâs Fazl b. Ahmed el-İsferâyînî’nin 401 (1011) yılından önce kurduğu medrese,²⁸⁸ Ebü’l-Kâsım Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Amr’ın, 410 (1020) yılında Sebzevâr’da Şâderâh mahallesinde inşa ettirdiği medrese,²⁸⁹ Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan el-Fûrân’ın Beyhak’ta inşa ettirdiği medrese²⁹⁰ ve Sultan Sencer’in eşi Terken Hatun’un babası, Karahanlı II. Muhammed Arslan Han’ın inşa ettirdiği medrese²⁹¹ şeklinde sıralamak mümkündür.

Horasan bölgesi, tasavvuf tarihi açısından da önemli bir konuma sahiptir. Horasan’ın fethi ardından “Zühhâd” ismi verilen Horasan sûfileri, VII. yüzyıldan itibaren bu bölgedeki faaliyetlerini arttırmışlardır. Nitekim ilk sûfilerden kabul edilen İbrâhim b. Edhem (ö. 160/777) ve Şakîk el-Belhî (ö. 194/810) Horasan asıllıdır. Melâmet ve fütüvvet esaslı olan ve Hamdûn el-Kassâr’ın temsil ettiği Nîşâbûr (Horasan) tasavvuf ekolü IX.

²⁷⁹ İbn Hallikân, IV, s. 272; İbnü’s-Salâh, *Tabakât*, c. I, s. 136- 138; Sübkî, IV, s. 148; İbn Kesîr, *Tabakâtü’l-fukahâi’s-şâfi’iyyîn*, s. 355; Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, XIII, s. 24; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü’s-Şâfi’iyye*, I, s. 191; Safedî, *el-Vâfi*, II, s. 254.

²⁸⁰ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, XIII, s. 48; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi’l-müfterî*, 236.

²⁸¹ Sübkî, IV, s. 314-V, s. 169, 313; Makrizî, *el-Hutât*, II, s. 363; İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşk*, XIII, s. 250; *Gazzâlînâme*, s. 45.

²⁸² Sübkî, IV, s. 256,314; Yâfiî, *Mir’âtü’l-cenân*, III, s. 25; Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, XIII, s. 101; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi’l-müfterî*, 243-244.

²⁸³ Kazvinî, *Âsârü’l-bilâd*, s. 476; Süleyman Uludağ, “Hargûşî”, *DİA*, XVI, s. 167- 168.

²⁸⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 350.

²⁸⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 43.

²⁸⁶ Nâcî Ma‘rûf, ‘*Ulemâü’n-Nizâmiyyât*, s. 67-68.

²⁸⁷ Meftâh, s.194.

²⁸⁸ Meftâh, s. 196.

²⁸⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s.405. Safedî, *el-Vâfi*, XXI, s. 137.

²⁹⁰ Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 429.

²⁹¹ Emel Esin, “Merv”, *Türk Ansiklopedisi*, XXIV, MEB Basımevi, Ankara 1976, s. 20.

yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, öğrencisi Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî ve onun da öğrencisi Abdülkerîm el-Kuşeyrî bu ekolün önde gelen temsilcileridir.²⁹² Horasan'daki sûfî vâizler bilhassa bölge halkının İslâmlaşmasında büyük rol oynamışlardır.²⁹³ Sûfîlerin yaşam alanı olan, tasavvufî eğitim ve diğer faaliyetlerini yürüttüğü hânkâhlar ise Horasan'da VIII. yüzyılda ortaya çıkan yapılardır.²⁹⁴ Bu hânkâhların ilki, Nîşâbûr'da Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910) tarafından Hîre mahallesinde açılmıştır. Ardından Kerrâmîlerin de Horasan'ın belli başlı şehirlerinde hânkâhlar kurdukları belirtilir. X. yüzyılda ise Belh, Nîşâbûr gibi bölgelerde sultanlar ve devlet adamlarının da etkisiyle tasavvufî kurumlar hızla yayılmaya başlamıştır. Her yaş ve meslek grubundan insanları bünyesinde barındıran hânkâhların Horasan'da sayıca artması, tasavvuf düşüncesinin de yayılmasına önayak olmuştur. Nitekim XI. Yüzyılda bölgedeki hânkâh sayısı iki yüzün üzerine çıkmıştır.²⁹⁵ Bölgede mezhebi çeşitliliğin artması ve devlet adamları ile servet sahiplerinin hânkâh yapımına dahil olmasıyla hânkâhların çoğunda kütüphane, dersane gibi bölümler yer alarak medrese işlevi görmüş ve hatta bir süre medreseye rakip olarak görülmüştür.²⁹⁶

²⁹² Seyyed Hossein Nasr, "Sûfism and Spirituality in Persia", *Islamic Spirituality: Manifestations*, ed. Seyyed Hossein Nasr, New York 1991, s. 207; Mustafa Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yay., s. 29-30.

²⁹³ W. F. Madelung, "Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, ed. Sönmez Kutlu, Kitâbiyât Yay., çev. Muzaffer Tan, , Ankara 2003, s. 305- 368.

²⁹⁴ Baz, s. 144- 145; Öngören, s. 224.

²⁹⁵ Hüseyin Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış: İmâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, çev. Hikmet Soylu, Anka Yay., İstanbul 2001, s. 40 vd; Uludağ, "Hankah", *DİA*, XVI, s. 42-43.

²⁹⁶ Sem'ânî, *Ensâb*, V, s. 28; Süleyman Uludağ, "Hankah", *DİA*, XVI, s. 42-43; Erhan Yetik, "Ebû Osman el-Hîrî", *DİA*, X, s. 208.

BÖLÜM 1: HORASAN'DA BULUNAN EĞİTİM KURUMLARI

1.1. Camiler ve Mescidler

Mescid ve camiler²⁹⁷, esas itibariyle ibadet mekânı olsalar da İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren kazâ mahalli, ordu karargâhı, elçilerin kabul edildikleri mekânlar ve eğitim mahalli gibi pek çok farklı işlevi üstlenmişlerdir. İslâm tarihinde ilk eğitim kurumu olan camilerdeki ilmî faaliyetler, medreselerin ortaya çıkışıyla sona ermemiştir. Aksine sarf, nahiv, edebiyat ve şiirin yanı sıra bilhassa dinî ilimlerin okutulduğu; fetvâ, münâzara ve vaaz meclislerinin düzenlendiği ve ders halkalarının oluşturulduğu kurumlar olarak varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.²⁹⁸

Talebeler, medreselerdeki fıkıh ağırlıklı eğitim yerine camilerde belli kitapları istedikleri hocadan okuma şansı bulmuşlardır. Camilerde -medreselerin aksine- herhangi bir mezhebi kısıtlama olmaksızın ders halkaları oluşturulabiliyordu. Bu sayede dahil olmak isteyen herkes müderrislerin derslerine katılabiliyordu.²⁹⁹ Şeyhler ve hocalar camilerde günün çeşitli saatlerinde düzenledikleri meclislerde farklı dersler okutuyorlardı. Nitekim bu dönemde ders halkaları dilciler halkası (halkatü'n-nahviyyîn) ya da hadisçiler halkası (halkatü ehli'l-hadîs) gibi farklı isimlerle anılmıştır. Bir hocanın birden fazla ders halkası olabiliyor ya da tek bir ders halkasında farklı alanlarda eğitim verebiliyordu. Bu ders halkalarının büyüklüğü okutulan derse veya hocanın şöhretine göre değişiyordu. Genellikle en kalabalık ders halkaları hadis sahasında olmaktaydı. Cami ve mescidlerdeki ders halkalarında dinlenen veya okunan kitapların, talebeler tarafından imlâ edilmesi kitapların nüshalarının çoğalmasına da katkı sağlıyordu. Derste belirli bir seviyeye gelmiş

²⁹⁷ Cami kelimesi, ilk zamanlar sadece Cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan “el-mescidü'l-cami (cemaati toplayan mescid)” tamlamasının kısaltılmış halidir. Ancak X. yüzyılın sonlarından itibaren “cami” kelimesinin tek başına kullanılmaya başlandığı görülür. Zaman içinde Cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan büyük mescidler “cami”, minberi bulunmayan, yani Cuma namazı kılınmayan küçük ibadet mekanları ise “mescid” olarak anılmaya başlanır. Elbette bu ayrımın temelinde mescid ve caminin ibadet mekânı olmalarından ziyade eğitim işleviyle ilgilidir. Mescidlerin sayısı camilere nispeten oldukça fazladır. XI. yüzyıl ortalarında Bağdat'ta 3 bin kadar mescid varken yalnızca 6 tane cami vardır. Bkz. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XIX, s. 348; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, *DİA*, VII, s. 46; J. Pedersen, “Mescid”, *İA*, VIII, s. 18-20; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, Klasik Yayınları, İstanbul 2021, s. 47-48.

²⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, I, s. 382.

²⁹⁹ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Târîhi*, Damla Yay., İstanbul 1983, s. 96, 108; Ziya Kazıcı, “İslâm Eğitim Tarihi ve Önemi”, *Yükseköğretimde Din Bilimleri Öğretimi Sempozyumu*, Samsun 1988, s. 255; Munir D. Ahmed, “Muslim Education Prior to The Establishment of Madrasah”, *Islamic Studies*, 26/4, s. 324; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 52; J. Pedersen, s. 68.

kimseler hocaya daha yakın oturuyorlardı.³⁰⁰ Mescidlerde eğitim gören ve uzak beldelelerden gelen talebeler, yurt hizmeti veren “han” denilen imaretlerde kalıyorlardı.³⁰¹ Mescidlerde ders veren ve genellikle imâmlık görevini de yürüten hocaların maaşı, mescide yapılan bağışlar ve vakıf gelirleriyle karşılanmaktaydı. Bu durumda talebeler de herhangi bir ücret ödemek zorunda kalmıyordu. Çoğu zaman iâşe ve bazen de barınma ihtiyaçlarını karşılamaları yeterliydi.³⁰²

Selçuklular zamanında Horasan coğrafyasında da pek çok cami ve mescidde ilmî faaliyetler devam etmiştir. Selçuklulardan çok daha önce inşa edilen ve hala faaliyette olan camilerin yanı sıra yeni inşa edilenler de vardı. Mescidlerin çoğu, medreselerin yanına inşa edilirdi. Aynı zamanda birçok mescidde kütüphane de bulunurdu. Selçuklu devri kaynaklarının pek çoğunda, âlimlerin mescidlerden çok fazla istifade ettikleri görülür. İbn Havkal ve İstahrî, Merv’de Cuma Mescidi, Şâristân (Şehristân) Mescidi, Mâcân (Ebû Müslim) Mescidi ve Âdîne Mescidi’nin ilmî faaliyetlerin devam ettiği mescidler olduğunu ifade ederler. Yâkût el-Hamevî ise Merv’de bulunan mescidleri Hanefî ve Şâfiî mescidleri olarak ikiye ayırır. Âlim ve talebeler, mezhebi teamüllerine göre bu mescidleri tercih etmişlerdir.³⁰³ Beyhakî (ö.565/1169), Merv’de bulunan mescidlerde vaaz meclisleri düzenlediğini nakleder.³⁰⁴ Ebû Saîd Abdülkerîm es-Sem’ânî’nin, Horasan’ın ilim ve fetva makamına atandığına dair menşurda ona, Merv’deki tüm minber ve mihrabların sorumluluğu ve Şâfiî Müslümanlara ait Mescid-i Cami’de vaaz meclisi kurma ve ders verme yetkisi verilmişti.³⁰⁵ Ebû Bekir es-Sem’ânî’nin (ö.510/1116), merkez camide ders halkası oluşturduğu ve burada 140 civarında meclis düzenlediği nakledilir. Aynı camide Ebû’l-Kâsım es-Sem’ânî (ö.534/1140) ise hatiplik yaparak hem hadis okutmuş hem de halkı irşad etmiştir.³⁰⁶ Şafi fakihi Ahmed b. Abdurrezzâk b. Hasan b. Saîd b. Hasan el-Müni’â, servetinin büyük

³⁰⁰ İsmâîl E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 43-44.

³⁰¹ Makdisi, s. 62; Ayrıca bu dönemde handa ikâmet eden talebeler için bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 329.

³⁰² Makdisi, s. 68-69.

³⁰³ Seyyid Mansûr Seyyid Seccâdi, *Merv: Bâzsâzi-yi Coğrafyâ-yı Târihi Yek Şehr ber pâye-i neviştehâ-yi târihi ve şevâhid-i bâstân şinâsi*, Tahran 1383hş., s. 202-204; Emel Esin, “Merv”, *Türk Ansiklopedisi*, XXIV, MEB Basımevi, Ankara 1976, s. 20.

³⁰⁴ Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, Dimaşk 1325hş, s. 47.

³⁰⁵ Müntecebüddin Bedî’, *Atabetü’l-ketebe*, tsh. Muhammed Kazvîni-Abbâs İkbâl, Tahran 1384hş, s. 86-87.

³⁰⁶ İbnü’l-Esir, X, s. 521; İbn Hallikân, III, s. 211.

kısmını mescid ve ribatlar inşa etmek için kullanmış ve Merverûz'da Cuma namazlarının kılındığı ve hadis derslerinin yapıldığı büyük bir mescid inşa ettirmiştir.³⁰⁷

Reis Ebû Ali (ö.463/1072), Nîşâbûr'da inşa ettirdiği Münî'â Camii ile tanınır. Bu cami, İmâmü'l-Haremeyn'den sonra, devrin en meşhur hatibi olan Ebû'l-Osman es-Sâbûnî (ö.449) ile meşhur olmuştur. Reis Ebû Ali, servetinin büyük kısmını mescid ve ribatlar inşa etmek için kullanmıştır. Merverûz'da Cuma namazlarının kılındığı büyük bir mescid inşa etmiş, ardından Nîşâbûr'da Münî'â Camii'ni yaptırmıştır. Hatta mal varlığının büyük kısmını da bu camiye ayırmıştır.³⁰⁸ Bu camide Esed b. el-Utbî için imlâ meclisi düzenlenir.³⁰⁹ Ebû Saîd b. Ebî Osman el-Hargûşî (ö.406/1015) Nîşâbûr'da bir medrese ve mescid inşa ettirir.³¹⁰ Şafi fakihi Ebû'l-Kâsım İsmâîl b. en-Nevgânî (ö.479/1086), Nîşâbûr'a geldikten sonra Remcâr mahallesindeki mescidde kalmış ve burada ders vermeye başlamıştır.³¹¹ Ebû Nasr er-Râmuşî (ö.489/1095), hem Nizâmiye medresesinde hem de medresenin bitişiğindeki el-Mübtenî mescidinde ders vermiştir.³¹² İmâmü'l-Haremeyn'in oğlu Ebû'l-Kâsım Muzaffer (ö.492/1098), babasının vefatından sonra Nîşâbûr Nizâmiye medresesinde ders vermek istemiş fakat izin verilmemişti. O da Mescid-i Mutarrız'da³¹³ ders vermeye başlamış ve hatta babasının ders halkasına katılmış olan fakih ve talebeler de kendisini desteklemiştir.³¹⁴ Ebû Abdullah en-Nîşâbûrî (ö.530/1136) de Mutarrız mescidinde imâmlık yapmıştı.³¹⁵ Beyhakî (ö.565/1169), Hâc mescidinde Pazartesi günleri, Mürebbî mescidinde Çarşamba günleri ve Nîşâbûr caminde Cuma günleri vaaz meclislerine katıldığını nakleder.³¹⁶ Hüseyin b. el-Fûrân, Nîşâbûr

³⁰⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, XII, thk. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdûlfettâh Muhammed, Kahire 1413hş., s. 470; Zebihullah Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, I, s. 64.

³⁰⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 291; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 94- 95.

³⁰⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, II, s. 234.

³¹⁰ Kazvînî, *Âsârü'l-billâd ve ahbârü'l-i'bâd*, Farsça trc. Cihângir Mirzâ Kâcâr, tsh. Mir Haşim Muhaddis, Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1373hş., s. 476; Süleyman Uludağ, "Hargûşî", *DİA*, XVI, s. 167-168.

³¹¹ Nurullah Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye ve tesîrât-ı ilmî ve ictimâ-yî ân*, Müessesesi-yi İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1374hş., s. 94; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât ve'l-medârisü'l-İslâmî, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdat 1973, s. 48.

³¹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd., 1382hş., s. 44-45; *el-Müntehab min es-Siyâk*, s. 71; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 51.

³¹³ Mescid-i Mutarrız, Nîşâbûr'da iki bin kişilik kapasiteye sahip büyük bir camiydi. Yüksek, cilâlı tahtalarla yapılmış muazzam bir kubbesi olduğu tasvir edilir. 548/1153 yılında Oğuzlar Nîşâbûr'u yağmaladıkları sırada bu camiye ateş vermişlerdir. Bkz. Râvendî, I, s. 176-177.

³¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, X, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerîm Özeydin, İstanbul 1991; s. 211; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim-Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb, Kahire 1993, s. 705

³¹⁵ İbn Hallikân, IV, s. 290- 291; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VI, s. 166.

³¹⁶ Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, s. 47.

Beyhak'ta Nâmîn'de bir cami ve Kesken'de bir Cuma mescidi inşa eder.³¹⁷ İbn Fazlullâh ise, 556 (1161) yılı olaylarını anlatırken, yıkılan imaretler arasında ulemâ için bir külliye olan ve içinde vakfedilmiş kitaplarla dolu bir kütüphane bulunan 'Akîl mescidinin de olduğunu nakleder.³¹⁸

Belh'te Emir Zâhüriddîn'e menşurla Ser-i Seng mescidinin idaresi, şehrin merkez camisinin münâzara için ayrılan makamı, Sîmgirân ve Zergirân mescidlerinde vaaz meclisi kurma görevi tefviz ile verilmekteydi.³¹⁹ Ayrıca Ebü'l-Kâsım el-Belhî (ö.502/1108), Belh'teki Râ'ûm mescidinde müderrislik yapmıştı.³²⁰ Beyhak'ta ise Mescid-i Âdîne'nin yanı sıra Kesken ve Sedîr köylerinde de mescidler vardı.³²¹

1.2. Medreseler

İslâm dünyasındaki ilmî faaliyetler, X. yüzyıl ortalarına kadar mescidler başta olmak üzere küttâb, mektep, ulemâ evleri ve saraylar gibi mekânlarda yürütülüyordu.³²² X. yüzyıldan itibaren mescidler ve talebelere yurt hizmeti sunan hanların bir arada olduğu birleşik yapılar yaygınlık kazanmaya başladı. Bu mescid-hanlar medreselerin kuruluşunun da habercisiydi.³²³ Ardından devlet kontrolünde olan, fakih ve devlet adamı yetiştirmek amacıyla kurulmuş olan medreseler hızla yayılmıştır. Elbette mescidden medrese eğitimine geçişin farklı sebepleri de vardır. Mescidlerde toplanan ders halkalarının ibadet amacıyla mescidlere gelen halkın sükûnet halinde olmasını engellemesi, zamanla talebe sayılarının artması, tartışan ve soru soran talebelerin yüksek sesle konuşmaları, ilmî çeşitliliğin artması, derslerin genellikle münakaşaya dayalı olması

³¹⁷ Beyhakî, s. 429.

³¹⁸ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr*, XVII, nşr. Mecmâû's-Sekafî, Abudabi 1423hş., s. 71.

³¹⁹ Müntecebüddin Bedî', *Atabetü'l-ketebe*, s. 36.

³²⁰ Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 126; Safedî, *el-Vâfi*, XVII, s. 203; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 71.

³²¹ Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, s. 92; Piyadeoğlu, s. 116.

³²² Küttâb ve mekteplerle ilgili genel kanı medrese öncesi eğitimin buralarda verildiği yönündedir. Bununla ilgili birkaç örnek vardır. Abdülgâfir el-Fârisî (ö.529/1134), 456 (1064) yılında beş yaşındayken Nîşâbûr'da Mektep'e giderek Kur'ân ve Farsça akâid eğitimi almıştır. Ardından bir süre amcaları yanında eğitim görmüş, 466 (1074) yılında on yaşındayken artık Kur'ân'ı ezberlemiş ve Arapça öğrenmeye başlamıştı. Aynı yıl küttâba kaydolmuş ve burada edebiyatla ilgili eserleri imlâ etmiş ve ezberlemiştir. Bu durumda eğitim hayatını mektep, küttâb ve medrese şeklinde sıralamak mümkündür. Bkz. *Müntehab min es-Siyâk*, s. 541; Makdisi, s. 55. Ayrıca Müstevfî Azîzüddîn (ö.526/1132), Bağdat'ta Attâbî mahallesinde yetimler için bir mektep inşa ederek, vakıflar tahsis etmiştir. Yetimler, buluş çağına gelene kadar burada adâb, Kur'ân ve hâfızlık öğrenmişler, tüm masrafları da vakıflardan karşılanmıştır. Bkz. Bündârî, s. 129-130.

³²³ Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, s. 68-70.

ve son olarak müderris ve yardımcılarının geçim sıkıntıları gibi gelişmeler İslâm dünyasında medreselerin ortaya çıkması ve hızla yayılmasının sebepleri olarak görülebilir.³²⁴ Medreselerin, mescidlerden ayrılan en önemli bölümü “eyvân” denilen dershanedir. Mescidlerde böyle ayrı bir alan mevcut değildir. Diğer yandan medreseye intisâb eden müderris ve talebelerin ikâmet etmeleri için yapılmış hanlar vardır. Mescidlerde müderrisler herhangi bir tayine ihtiyaç duymadan ders halkaları oluşturabiliyorlar ancak medreselerde müderrisler tayin ile görevlendiriliyordu. Ayrıca mescidin aksine medrese için inşa edilen vakıflardan müderris ve talebeler de faydalanabiliyordu.³²⁵

İslâm dünyasında medreselerin ortaya çıkışı, ilk olarak ne zaman veya kimin tarafından inşa edildiği hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.³²⁶ Ancak devrin pek çok müellifi tarafından kabul edilen görüş, medrese olarak anılan ilk kurumun fakih ve muhaddis Ebû Bekir Ahmed b. İshâk es-Sıbgî en-Nîşâbûrî (ö.342/954) tarafından Nîşâbûr’da kurulan dârüssünne olduğu yönündedir. Bu medresede 1000’e yakın öğrencinin derslere katılabildiği, hadis ve imlâ meclislerinin düzenlendiği ve hatta bir de vakfının olduğu nakledilir.³²⁷ Fakihler için kurulan ilk medrese ise Bağdat’ta Sâbûr b. Erdeşîr’in 383 (993) yılında inşa ettirdiği dârülilimdir.³²⁸ Ardından Horasan’ın pek çok farklı şehrinde şahıslar eliyle medreseler kurulmuştur. Medreseler çoğunlukla yöneticiler, reayadan varlıklı olanlar veya bizzat âlimler tarafından inşa edilmiştir.³²⁹

Selçuklular zamanında Horasan coğrafyasında kurulan medreselerde ağırlıklı olarak dinî ilimler okutuluyordu. Çünkü ehli sünnet karşısında Şîilik en büyük tehdit olarak görülmekteydi. Büveyhî ve Fâtımîler, ehli sünnet tarafından bâtıl olarak kabul edilen Şîî mezhebini İslâm dünyasının pek çok bölgesine yaymıştı. Ancak 447 (1055) yılında Selçukluların Bağdat’a girişiyle Şîiliğe karşı siyasî olarak ilk galibiyet elde edilmiş oldu.

³²⁴ Ahmed Çelebi, *İslâmda Eğitim Öğretim Târîhi*, Damla Yay., İstanbul 1983, s. 108- 109.

³²⁵ Çelebi, s. 109- 110.

³²⁶ Farklı yaklaşımlar için bkz. J. Pedersen-G. Makdisi, “Madrasa”, *EP*, (İng.), V, s. 1123-1134; Nebi Bozkurt, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, s. 323; Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, s. 67 vd; Çelebi, s. 111.

³²⁷ Sa’lebi, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, I, Cidde 2015, s. 41; Ebû’l-Hasen Ali b. Vâhidî en-Nîşâbûrî, *et-Tefsîrü’l-basît*, thk. Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430hş., I, s. 123; Sem’ânî, *el-Ensâb*, VIII, s. 278; Safedî, *el-Vâfi*, VI, s. 150; Zehebî, *Târîhu’l-islâm* XXVIII, s. 128; Sübki, *Tabakâtü’ş-Şâfiyyeti’l-kübra*, IV, s. 159.

³²⁸ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 172; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü’l-üdebâ’*, VII, s. 3512; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I, s. 534; Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 209.

³²⁹ Bozkurt, “Medrese”, *DİA*, s. 324.

Selçuklular, Şiîliğin yayılışına son vermek ve ehli sünnet inancını yaymak amacıyla önce Nîşâbûr'da ardından hâkimiyet kurdukları diğer bölgelerde Nizâmiye medreselerini kurdular. Medreselerden mezun olan fakihler sayesinde devletin ihtiyaç duyduğu görevliler de yetişmiştir. Bu dönemde kurulan Nizâmiyeler Şâfi'î mezhebi temelli olsa da Mâlikî, Hanbelî ve Hanefî fıkıh eğitimi veren ehli sünnet medreseleri de bulunmaktaydı.³³⁰ Şiî yanlısı olan müderrisler ise bu medreselerden uzaklaşmıştı.³³¹ Tuğrul Bey döneminde bazı medreselerin varlığına rastlasak da Sultan Alparslan ve vezir Nizâmülmülk aracılığıyla kurulan ve Nizâmülmülk'e nisbet edilen Nizâmiye Medreseleri, devlet kontrolünde olan ve eğitimin parasız olduğu, talebe ve müderrislerin yemekhane, yatakhane, ders malzemeleri gibi ihtiyaçlarının karşılandığı, kütüphane, mescid ve hamamı bulunan ve vakıflar tarafından desteklenen birer kurum olarak inşa edilmişlerdir.³³²

İsfahânî, "Nizâmülmülk herhangi bir belde, ilmî konularda ün yapmış birini bulduğunda, onun adına medrese inşa eder, vakıf tesis eder ve kütübhâne kurardı" demek suretiyle onun ilme verdiği değeri över. Ayrıca Sübkî de bu dönemde Irak ve Horasan'ın her bir şehrinde medrese kurulduğunu ifade eder.³³³ Nitekim Nizâmülmülk tarafından Bağdat, Basra, İsfahân gibi şehirlerin yanı sıra Horasan bölgesinde ilk olarak Nîşâbûr'da ve ardından Merv, Belh, Herat ve Bûşenc'te Nizâmiye medreseleri kurulmuştur.³³⁴ Nizâmiye medreseleri ile birlikte aynı dönemde şahıslar ve âlimler tarafından kurulan medreseler de vardır. Merv'de 'Amîdiyye, Hâzeniyeye, Hâkânîyye ve el-Ersâbendî medreseleri; Nîşâbûr'da Münî'â, Sâlim en-Nîşâbûrî, Sultânîyye, Beyhakî, Ebî Nasr b. Ebî'l-Hayr, Şerefiyye ve Remcâriyye medreseleri; Serahs'ta İyâzî, Ziyâdî ve Serre Merd medreseleri ve yine Cürcân, Câcerm ve Cerbâzkân'da da bazı medreseler kurulmuştur.³³⁵

³³⁰ Abdülkerîm Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, s. 188; Çelebi, s. 111.

³³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, V, s. 415.

³³² Mehdî Ferşâd, *Târih-i ilm der İran*, I, s. 91.

³³³ İmâdüddin İsfahânî, s. 57; Sübkî, III, s. 137.

³³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XVI, s. 44-45; İbn Hallikân, III, s. 167; Kazvinî, *Vefâyâtü'l-Ayân*, II, s. 243; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 313; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyîn*, s. 467; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 18; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 91; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 255; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, s. 255; Safedî, *el-Vâfi*, V, s. 49- XIX, s. 117; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 41; Mehdî Ferşâd, *Târih-i ilm der İran*, II, s. 510-511.

³³⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, s. 468-70; *el-Müntehab*, s. 151; Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 301; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 291; VI, s. 22; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 72- 73; IX, s. 129; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, XIX, s. 519- 520; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 114; İbnü'l-Fuâtî, *Mecma'i'l-âdâb*, II, s. 249; Safedî, *el-Vâfi*, V, s. 51; ; İbnü'l-Esîr, X, s. 193; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 87, 98, 108.

İbnü'l-Cevzî, medreselerle birlikte ribât, çarşı ve kütüphanelerin de inşa edildiğini ve bu şekilde birçok yapının vakfedildiğini ifade eder. Ayrıca bu medreselerde görevli müderris, hatip ve nahiv âlimi olmasının zorunlu kılındığını ve kütüphanelere pek çok kitap bağışlandığını nakleder.³³⁶ Selçuklular zamanında kurulmuş olan bu medreseler; kurucusu, müderrislerinden biri yahut her kimin adına inşa edildiyse o kişi ya da inşa edilen yerin ismiyle anılmıştır.³³⁷

1.2.1. Medrese Müfredatı

Medreselerde tüm talebelerin uymak zorunda olduğu bir program mevcut değildi. Medresenin kurucusu veya müderrisi tarafından, mensup olunan mezhep kâidelerine göre belirlenen bir program olurdu. Müderris veya fakih olmak için geçerli olan süre de talebeden talebeye değişebiliyordu. Eğitim dili Arapçaydı. Hatta yazışmalarda veya telif edilen kitaplarda Arapça olmayan bir kelime varsa ayıp karşılanırdı. Nitekim Abdülgâfir el-Fârisî, bu konuyla ilgili olarak Gazzâlî'yi eleştirmiştir.³³⁸

Medreselerde ağırlıklı olarak, resmi dinî akîde gereğince dinî ilimler okutulurdu. Nizâmiye medreselerinde ise Şâfiî mezhebi esas alınırdı. Fıkıh, hadis, kelâm, cedel, nazar, hilâf, usûl, akâid, ferâiz, mezhep, hitâbet, Arapça, lugat, nahiv ve şiir medreselerde okutulan ilimlerdi.³³⁹ Aklî ilimlerin müfredatta bulunduğu dair bir bilgi olmasa da bu dersler daha çok özel ders havzaları, kütüphane veya bîmâristanlarda yürütülmüştür. Nitekim bazı müelliflerin, Nizâmiye medresesi kütüphanelerinde bu ilimlere dair eserlerle karşılaşmaları söz konusudur.³⁴⁰ Anlaşılan talebeler bu ilimlerle de meşgul olmaktaydı.

Her müderrisin ihtisası farklı bir alanda olduğu için, başka bir ilim öğrenmek isteyen talebeler farklı bir medreseye giderlerdi.³⁴¹ Elbette aynı medrese içinde farklı ilim dallarında ihtisas sahibi olan müderrisler de olabiliyordu. Esas olan, dersin ihtisas sahibi hocadan alınmasıydı. Bunun yanı sıra talebe olmak için herhangi bir yaş kaydı yoktu. İlme olan ilgi esas alınırdı. Talebeler dışında bilgisini arttırmak isteyen devlet görevlileri

³³⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü 'z-zaman*, XIX, s. 436.

³³⁷ Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 41.

³³⁸ Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 13.

³³⁹ Mehdi Ferşâd, *Târîh-i ilm der Îrân*, c. II, s. 813.

³⁴⁰ Beyhakî, *Tetimme*, s. 18.

³⁴¹ İbn Kadî Şühbe, Çelebi, s. 33; Ocak, s. 243.

de derslere katılabiliyordu.³⁴² Selçuklular devrindeki eğitimin süresi için de net bir rakam söylemek mümkün değildir. Yıl bitirmekten ziyade belli kitaplar okunup iyice öğrenildikten sonra bir sonraki kitaba geçilirdi.³⁴³ Ders sırasında müderris genellikle bir seccade ya da posta bağdaş kurarak oturur, talebeler de karşısında halkalar halinde yerde oturlardı.³⁴⁴

Dersler, güneş doğmadan önce veya sabah namazı ile başlardı. Kur'ân okunur, ardından İslâm alemine ve huzurda bulunanlara dua edilir ve derse başlanırdı. Müderris dersi anlatır veya talebelere imlâ ettirirdi. Talebeler, ders esnasında saygı ve edebe dikkat etmek şartıyla soru sorabilir ve tartışabilirlerdi. Bu sayede münâzara yeteneklerini geliştirirlerdi. Dersler haftanın her günü yapılmasına rağmen Cuma günleri öğleden sonraki saatler hadis imlâsı, vaaz ve hitabete ayrılırdı.³⁴⁵ Bu dönemde medreseye düzenli gelen ve dersini ezberleyen öğrencilere teşvik amacıyla bir dirhem veya Kur'ân kopyası verilmesi gibi örnekler de mevcuttur.³⁴⁶

İbn Cemâ'a, *Tezkiretü's-Sâmi'* isimli eserinde, medreselerle ilgili uyulması gereken birtakım kurallara ve müderris ve talebelere yönelik bazı tavsiyelere yer vermiştir:

“Müderris gereksiz yere medreseden ayrılmamalıdır. Eğer sık sık medreseyi terk ederse saygınlığını yitirebilir. Medrese içinde kimse yüksek sesle konuşmamalı ve ibadet edenler ya da kıraat edenlerin yanlarından geçerken sessiz olunmalıdır. Medresenin kapıları dahi dikkatle ve sessizce açılıp kapanmalıdır. Talebe ve müderrislerin odaları dışarıyla çok bağlantılı olmamalı hem korunaklı hem de çalışmaya müsait ve sessiz olmalıdır.”³⁴⁷

³⁴² İbnü'l-Cevzî, IX, s. 19, 163; İbn Kesîr, XII, s. 164; Emin, s. 229-30.

³⁴³ Yahya Akyüz, s. 36.

³⁴⁴ Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, trc. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yay., s. 39; Ocak, s. 269; İbn Cemâ'a, bunun aksine, müderrisin şayet ders anlatıyorsa ayakta durması gerektiğini nakleder. Bkz. İbn Cemâ'a, *Tezkiretü's-Sâmi'*, s. 38.

³⁴⁵ İbn Cemâ'a, *Tezkiretü's-Sâmi'*, s. 34, 44; Emin, s. 30; Hasaneyn, s. 187; Özeydin, “Nizâmiye Medresesi”, s. 189.

³⁴⁶ Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, II, s. 276.

³⁴⁷ İbn Cemâ'a, *Tezkiretü's-Sâmi'*, s. 202, 233.

1.2.2. Medreselerde Eğitim Metodları

1.2.2.1. Hıfz ve Tekrar Etme

Hıfzetme (Ezberleme), Orta çağ İslâm eğitim tarihinde medrese eğitiminin önemli bir parçasıdır. Medreselerde ezber gerektiren pek çok ders olurdu. Hatîb el-Bağdâdî, talebelerin ders tekrarı ve ezberlerini şafak vaktinde yapmalarını ve ezber yapılacak en iyi mekânın ise medrese dışındaki gürültülü ve dikkat dağıtan yerlerden ziyade talebelerin odaları olduğunu ifade etmektedir. Talebe, okuduğunu veya yazdığını ezberlemeden önce ya şeyhinin (müderres) ya da ona yardımcı olan bir başkasının nezaretinde bir kez okuyup düzeltmeli ve daha sonra ezberleyip tekrar etmelidir.³⁴⁸ Tekrar, hem müderresin ders anlattıktan sonra müddin dersi tekrar etmesi hem de talebelerin kendi kendilerine dersi ezberlemek için tekrar etmeleri anlamında kullanılmaktadır.

Medreselerde özellikle hadis ilminde hafıza önemli yer tutmaktadır. Hadislerin ve rivayet zincirlerinin ezberlenmesi o kişinin ilmine olan güveni arttırmıştır. Ayrıca edebiyat, fıkıh ve şiir gibi konularda da ezber yöntemine başvurulduğu sıkça görülmektedir. Ezberleme yöntemi, düşünülenin aksine muhakemesiz bir öğrenme değildi ve ilgili metni kavramak da gerekiyordu. Nitekim birçok âlim ve müderres kendilerini kopya etmekle sınırlayan ve anlayıp kavrama zahmetine katlanmayan çağdaşlarını eleştirmiştir.³⁴⁹ Devrin kaynaklarında güçlü hafızasıyla bilinen âlimlerden övgüyle bahsedilir. Nitekim hafızası ve ezber yeteneğiyle ön plana çıkan pek çok talebe, sonradan devrin önde gelen müderres ve âlimleri olmuşlardır. Horasan'da hadisler ve ezber yöntemiyle ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Benzersiz hafızası ve ezber yeteneğiyle meşhur olan Ebû Muhammed b. Hasan es-Semerkindî (ö.491/1098), Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Kur'ân, imlâ ve hadis dersleri vermiş ve Ebû'l-Hasan Abdülgâfir'e *Sahîh-i Müslim*'i ezberinden 30 defadan fazla okutmuştur.³⁵⁰ Muhaddis, edip ve sûfî olan Ebû Bekir eş-Şîrâzî'nin (ö.487/1094) her bir dersi yüz defa tekrar ettiği nakledilir. Nîşâbûr'da hadis ve imlâ dersleri verdiği sırada Abdülgâfir el-Fârisî onun güvenilirliği ile ilgili olarak şöyle

³⁴⁸ İbn Cemâa, *Tezkiretü's-sâmi' ve'l-mütekellim fî edebi'l-âlim ve'l-müte'allim*, thk. Muhammed Hâlim en-Nedvî, Beyrut 1354, s. 73, 121.

³⁴⁹ İbn Cemâa, *Tezkiretü's-sâmi'*, 52, 67; İbnü'l-Cevzî, el-Gaznevî'den (ö.551/1156) bahsederken, "Ezberindeki mâlûmat çok azdı. Bu nedenle ezbere bildiği bu az mâlûmatı sürekli tekrar ediyordu" der. Bkz. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 166, 168.

³⁵⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 429; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, IV, s. 21; Zehebî, *Târîhu'l-islâm XXXVI*, s.91; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95.

demoştir: “Ondan aldığım rivayetler o kadar muntazam ve güvenilir isimlere dayanıyordu ki düzenleme ihtiyacı hissetmiyordum. Yazdıklarında abartılı hiçbir şey yoktu. Kendisinden sonra gelenler de ondan gelen tüm rivayetleri ihtiramla kabul ettiler”³⁵¹ Yine güçlü hafızasıyla bilinen ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi’nde imlâ ve hadis meclisleri düzenleyen Ebü’l-Kâsım Abdülvâhid el-Kuşeyrî (ö.494/1101) ile ilgili olarak, Nîşâbûr’daki Münî’â camisindeki on yılı aşkın süren hutbeleri süresince hiçbir hutbede aynı konuşmayı yapmadığı nakledilir. Hafızasını güçlendirmek için otururken, yürürken ve hatta binek üzerindeyken dahi Kurân okuduğu ifade edilmektedir.³⁵² Ebû Bekir Muhammed es-Sem’ânî (ö.510/1116), Merv camisindeki vaazlarında hadisleri rivayet zincirleriyle birlikte ezbere naklederdi. Hatta Merv Nizâmiye Medresesi’nde rivayet ettiği ve ezberinden yazdırdığı hadislerden oluşan *el-Emâlî* adlı eseri vardır.³⁵³

Fakihlerin ezber yapmasıyla ilgili olarak da pek çok örnek bulunmaktadır. Sübkî, fıkıh talebesi olan İlkiyâ el-Herrâsî’nin Serhenk medresesinde yetmiş basamaklı bir merdivenden bahsettiğini ve dersi tamamen ezberleyene kadar her bir basamakta tekrar ettiğini nakleder.³⁵⁴ Ebü’l-Mehâsin er-Rûyânî (ö.502/1118), Şâfiî mezhebi hükümlerini ezberlemiştir. Hatta, İmâm Şâfiî’nin kitapları yakılsa bile onları hafızasından yazdırabileceğini nakleder.³⁵⁵ İmâm Gazzâlî ile ilgili de meşhur bir rivayet vardır: Gazzâlî, Cürcân’dan Tûs’a doğru Horasan kervanıyla birlikte gitmektedir. Yanında kitapları ve Cürcân’da iken Ebü’l-Kâsım el-İsmâîlî’nin dersinde yazdığı notları vardır. Kervan yolda eşkıyaların saldırısına uğrar ve Gazzâlî’nin ders notlarını da alırlar. Eşkıyaları takip eden Gazzâlî yalvararak notlarını geri ister. Bu kağıtlara yıllarca emek verdiğini ve başka kimsenin işine yaramayacağını söyler. Kervan reisi: “Biz senin kitaplarını alarak seni ilminden mahrum ediyorsak, o bilgilere sahip olduğunu nasıl iddia edebiliyorsun? Bu nasıl bir ilimdir ki hırsız onu senden çalabiliyor?” der. Ardından

³⁵¹ Şehrezûrî, *Mukaddimeti İbni’s-Salâh*, s. 446; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 135-137; Zehebî, *Târîhu’l-islâm XXXIII*, s. 317; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94- 95; Nâcî Ma’rûf, ‘*Ulemâü’n-Nizâmiyyât*, s. 49- 50.

³⁵² Sem’ânî, *et-Tahbîr*, I, s. 474; Sem’ânî, *el-Müntehab*, s. 682; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtü’z-zaman*, XIX, s. 265- 267; İbn Hallikân, I, 97- III, s. 205-208; Safedî, *el-Vâfi*, XIX, s. 172.

³⁵³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 149-150; İbnü’l-Esir, X, s. 521; İbn Hallikân, III, s. 211; İbn Kesîr, *Tabakâtü’l-fukahâi’s-şâfi’iyyîn*, s. 539-40; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIV, s. 294; Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, III, s. 43; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 241; H. Eisenstein, “al-Sam’ânî”, *EP*, VIII, 1024.

³⁵⁴ Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfiyyeti’l-kübra*, VII, s. 232.

³⁵⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 113.

notlarını Gazzâlî'ye geri verir. Ancak Gazzâlî bu olayı bir uyarı olarak görmüş ve memleketi Tûs'a döndükten sonra üç yıl boyunca tüm ders notlarını ezberlemiştir.³⁵⁶

1.2.2.2. Münâzara

Sözlükte nazar (bakmak, düşünmek) kökünden türeyen ve “karşılıklı olarak bakmak, birlikte düşünmek” anlamına gelen münâzara kelimesi, terim olarak gerçeğin bilinmesi amacıyla yapılan tartışmaların yöntem ve kurallarını inceleyen ilmî disiplini ifade etmektedir.³⁵⁷ Talebeler genellikle fıkıh eğitimlerinin sonuna doğru münâzara çalışmalarına başlar, medreseyi bitirdikten sonra ise bilfiil münâzaralara katılırlardı. Burada amaç fikhî birikimini ve görüşlerini ortaya koyabilecek bir seviyeye ulaşmak ve zıt görüşler ileri süren fakihlere karşı kendi görüşlerini savunabilmektir.³⁵⁸ Münâzara talebeler arasında yapılabildiği gibi birkaç âlim arasında da olabiliyor, talebeler dinleyici oluyordu.³⁵⁹ Münâzara için oluşturulan meclis ya da halkalar camilerde veya medreselerde olurdu.³⁶⁰ Ancak münâzara için caminin uygun ortam olmadığına ve medreselerde, kütüphanelerde veya ayrı bir salonda yürütüldüğüne yönelik görüşler de vardır.³⁶¹ Münâzara, yalnızca eğitim metodu olarak değil aynı zamanda Şâfiî fikhî esaslarını belirleme noktasında da hayati önem taşıyordu. Çünkü fakihlerin bu meclislerde icmâsı söz konusudur.

Münâzara ilminde yetkin olan birinin hitabet gücü ve belagatteki üstünlüğü sebebiyle elçilik gibi vazifelerde tercih edilmesi de söz konusudur.³⁶² İlkiyâ el-Herrâsî, zekâsı, gür sesi ve akıcı üslûbuyla münâzara meclislerinde önemli yer edinmişti. Bu meclislerde

³⁵⁶ Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VI, s. 195; Abdülhüseyin Zerrinkub, *Medreseden Kaçış*, trc. Hikmet Gök, Ağaç Yay., İstanbul 2007, s. 43-44.

³⁵⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Münâzara”, *DİA*, XXXI, s. 574. Münâzara ve cedel genellikle bir arada kullanılsa da esasen birbirinden ayrılmaktadır. Cedelde bir düşüncedeki çelişkileri tartışarak gösterme ve rakibi mağlup etme fikri hâkim iken, münâzara da esas olan birlikte gerçeğe ulaşmaktır. Her ikisi de medrese eğitiminde yer almış ve zamanla her talebenin bu alanlarda yazılan bir eseri okuması gelenek haline gelmiştir.

³⁵⁸ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 177.

³⁵⁹ Halife veya sultanlar için de zaman zaman münâzara meclisleri kurulurdu. Abbâsî halifesi Halife Mustansır-billah için Nizâmiye medresesinde münâzara meclisleri düzenlenmiştir. Bu medresede ayrı bir oda vardı. Buradaki münâzaralarda halife odadan fakihleri görür ve duyar, ancak fakihler onu göremezlerdi. Bkz. İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, s. 317.

³⁶⁰ Örnekler için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 357; İbnü'l-Fuâtî, *Mecma'i'l-âdâb*, II, s. 160; Safedî, *el-Vâfi*, I, s. 214; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 288.

³⁶¹ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yay. İstanbul 2000, s. 215; Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 260; Talas, s. 27.

³⁶² Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 214.

ezberlediği hadislerden çok fazla istifade ederdi.³⁶³ Araştırmacı bir yapısı vardı ve münâzaralarında istidlâl (delillendirme) metodunu kullanırdı.³⁶⁴ Tüm bu özelliklerinden dolayı Sultan Berkıyaruk tarafından elçilik vazifesiyle görevlendirilmişti.³⁶⁵

Horasan'da düzenlenen münâzara meclislerine dair pek çok örnek vermek mümkündür. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö.478/1085) Hicaz'da kaldığı 4 yıl süresince münâzaralara devam etmiş ve burada "İmâmü'l-Haremeyn" lakabını almıştı. Nîşâbûr'a döndüğünde Nizâmiye Medresesi'nde münâzara meclislerine başkanlık etmeye devam etmişti. Hatta Bağdat Nizâmiye müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî ile Nîşâbûr Nizâmiyesi'nde münâzara yapmıştı.³⁶⁶ Ebü'l-Me'âlî el-Verekânî (ö.559/1163-1164), Nîşâbûr Nizâmiye medresesinde fasîh anlatımı ve münâzara meclislerinde talebeleri cesaretlendirmesiyle bilinirdi.³⁶⁷

Nîşâbûr Nizâmiye medresesinde İmâmü'l-Haremeyn'in talebesi olan Ebü'l-Muzaffer el-Hâfî (ö.500) âlimler arasında münâzaralarda ve mezhebi konularda deliller sunmadaki yetkinliği ile tanınıyordu. Hatta Sem'ânî, "Gazzâlî'nin rızkı eserlerinden, Ebü'l-Muzaffer el-Hâfî'nin rızkı ise münâzaralarından geliyordu", der. Dönemin kaynaklarında söz konusu bu münâzaralarının heyecan dolu olduğu nakledilir.³⁶⁸ Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi muîdlerinden olan Ebü'l-Mehâsin Abdürrezzâk et-Tûsî (ö.515/1121), Sultan Sencer'in veziri olduğu sırada dahi fakih ve imâmları toplayarak münâzara meclisleri düzenlemeye devam etmişti.³⁶⁹

Ebü'l-Feth Es'ed el-Meyhenî (ö.523/1129), fıkıh, hilâf ve münâzara konusunda devrin önemli âlimlerindendi. Hilâfta kendine has bir metodu olduğu ifade edilen bu zât Sultan Muhammed Tapar huzurunda Gazzâlî ile münâzara yapmıştı. Ebû Sa'd es-Sem'ânî, onun

³⁶³ İbn Hallikân, III, s. 287; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXV, s. 93; Safedî, *el-Vâfî*, XXII, s. 54; Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, I, s. 225.

³⁶⁴ İbn Kesîr, *Tabakât*, s. 529.

³⁶⁵ İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî*, s. 289; İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'i'l-âdâb*, II, s. 119; Safedî, *el-Vâfî*, XXII, s. 54; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 100.

³⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, s. 44-47; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 244-247; İbnü'l-Esir, X, s. 387; İbn Hallikân, III, s. 167-169; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 353; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, V, s. 171; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyyîn*, s. 466-470.

³⁶⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 640; Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, I, s. 205-206; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 66-67; Safedî, *el-Vâfî*, XII, s. 145; Nâcî Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 56.

³⁶⁸ İbn Hallikân, I, s. 97; Yâkût el-Hamevî, *Mücmü'l-üdeba'*, II, s. 399; İbn Kadî Şühbe, I, s. 288; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 102; *Gazzâlînâme*, s. 120,315.

³⁶⁹ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 391; İbnü'l-Esir, X, s. 472; İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'i'l-âdâb*, V, s. 138; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 168; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99.

fıkıhta üstün olduğunu, güçlü hafızasıyla bilindiğini ve ilmî meseleleri tartışırken akranlarından çok önde olduğunu ifade etmektedir.³⁷⁰

Ebû Bekir Muhammed en-Nâsîhî en-Nîşâbûrî (ö.515/1121), Nîşâbûr'da bulunan Sultânîyye (Sultân) medresesinde müderrislik yaptığı sırada pek çok farklı kesimden âlimle münâzara meclisleri düzenlemişti.³⁷¹ Hanefî fakihî, münâzır, vâiz, edîb ve şâir olan Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Bundâr el-Lârecânî de Merv'de 'Amîdiyye medresesinde münâzırdı.³⁷² Son olarak Ebû Nasr es-Serahsî (ö.534 /1140), Serahs'ta fetva vermekte, aynı zamanda münâzara ve hadis meclisleri düzenlemekteydi. Bu sayede Şâfiî mezhebinin müdafaasına tüm ömrünü sarf etmişti.³⁷³

Derslerdeki münâzara metoduna dair İbn Cübeyr'in verdiği bir örnek oldukça dikkat çekicidir: Şâfiî fakihî ve müderris İmâm Radiyyüddîn el-Kazvînî'nin Nizâmiye medresesindeki meclisine ikinci vaktinde katılmıştır. Bu mecliste, Kazvînî'nin etrafında sandalyelere oturmuş talebeler vardır. Müderris talebelere Kur'ân'dan bir âyeti hadislerle şerh ederek anlatmakta ve talebeler hocaya sorular sormaktadır. Bu esnada hoca sakince soruları cevaplar. Ardından kimi talebe ve dinleyiciler, yazılı sorularını hocaya teslim ederler. Kazvînî, sırayla her bir soruya cevap vermiştir. Meclis akşama kadar devam etmiştir.³⁷⁴

1.2.2.3. İmlâ

İmlâ terim olarak, “bir kimsenin etrafındakilere kitaptan okuyarak veya ezberinden bir şey yazdırması” anlamına gelmektedir. Bu şekilde yazılan esere de imlâ veya çoğul şekliyle emâlî denilmektedir.³⁷⁵ İmlâ sırasında hoca veya talebelerden biri, metni yüksek sesle okur ve ardından hoca metnin izahını yapardı. Bu sırada öğrenciler yazmakla meşgul olurdu. İmlâ metodu, ilgili kitabın yazıya geçirilmesinden ibaret değildi. Öğrenciler aynı

³⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 252, 255; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XX, s. 218; İbnü'l-Esir, X, s. 429,521; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, s. 412; İbn Hallikân, I, s. 207-III, s. 210-211; Beyhakî, *Tetimme*, s. 27-28; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, XIV, s. 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 199; Kureşî, *Cevâhirü'l-mudiyye*, I, s. 106; Nâci Ma'rûf, 'Ulemâü'n-nizâmiyyât, s. 100.

³⁷¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 199; Kureşî, *Cevâhirü'l-mudiyye*, I, s. 106; Nâci Ma'rûf, 'Ulemâü'n-nizâmiyyât, s. 100.

³⁷² Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, s. 455.

³⁷³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 425; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, s. 62; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 610; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXVI, s. 359; Nâci Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 91- 92.

³⁷⁴ İbn Cübeyr, *er-Rıhle*, s. 174- 175.

³⁷⁵ Abdullah Aydın, "İmlâ", *DİA*, XXII, s. 225; G. H. Juynboll, "Mustamlî", *EIF*, VII, s. 725.

zamanda birçok nüshanın kopyalarını azar azar istinsah etmiş oluyorlardı. Bu metot başta hadis olmak üzere fıkıh, tefsir, Arap dili ve edebiyatı gibi alanlarda da kullanılırdı. Ancak en fazla hadis derslerinde yaygın olan yöntemdi. Nitekim semâ yoluyla nakledilen hadislerin talebelere yazdırılmasıyla oluşan meclislere imlâ meclisi adı verilmekteydi.³⁷⁶ İmlâ meclislerinde hadislerin metni ile yorumu da öğrenilir, râvilerin güvenilirliği tartışılır ve bu sayede hadislerin sıhhat derecesi anlaşıldı.³⁷⁷ Bazı muhaddislerin meclislerinde binlerce talebe bulunduğu için, muhaddisin sesini uzakta oturanlara duyurabilmek için *müstemlî* denilen görevliler de olurdu.³⁷⁸ İmlâ meclisleri genellikle haftada bir gün olmak üzere cuma camisinde veya medreselerde düzenlenirdi. Herhangi bir kitap imlâ ettirilirken, rivayet eden rivayet hakkını alabilmek için okuma işini tamamen bitirmiş olmalıydı.³⁷⁹ Meclise katılan öğrenciler önlerindeki kağıtların baş tarafına imlâ ettiren hocanın adını, imlâ yerini ve tarihi de yazarlardı.³⁸⁰ Genellikle imlâ sonunda konuyla ilgili hikâye ve şiirlerle meclis sona ererdi.³⁸¹ Devrin müelliflerinden Sem'ânî'ye göre imlâ metodu semâ', kırâat ve 'arz gibi öğretim metotlarından önce gelir. Çünkü talebe hocaya okuduğunda ya da hoca talebeye takrir ettiğinde ikisinden biri dalgın olabilir ve bazı bilgileri atlayabilir. İmlâ metodunda ise böyle bir tehlike söz konusu değildir.³⁸² Ayrıca Sem'ânî, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'den naklederek, yirmi bin hadis imlâ etmeyenin muhaddis sayılmayacağını ifade etmektedir.³⁸³

Horasan'da bulunan mescid ve medreselerde de imlâ meclislerine dair pek çok örnek bulunmaktadır. Beyhakî, Nîşâbûr'da Sikke Seyyâr mevkiinde bulunan medresede eğitimin üç kısma ayrıldığını ve bunlardan birinin hadis imlâsı olduğunu nakleder.³⁸⁴ Nîşâbûrî (ö.1066) büyük Kur'ân tefsirini hafızasından imlâ ettirmiş, hatta vefatı ardından yalnızca dört cildi kütüphanesinde bulunabilmiştir.³⁸⁵ Ebû Sa'd Abdürrahîm b. Mansûr

³⁷⁶ Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, AÜİF Yay., Ankara 1981, s. 106; M. Asad Talas, *Nizamiye Medresesi*, çev. Sadık Cihan, Etüt Yay., s. 51.

³⁷⁷ Ahmet Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi – Hicri İlk Üç Asır*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996, s. 58-59; Çakan, *Ana hatlarıyla Hadis*, s. 45.

³⁷⁸ Nizâmiye medreselerinde görevli olan müstemlî örnekleri için bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, s. 419; Sem'ânî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, thk. Max Weisweiller, Beyrut 1981, s. 73; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, s. 233; Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, I, s. 232; Zehebi, *Târîhu'l-islâm* XXXI, s. 214.

³⁷⁹ Pedersen, s. 41.

³⁸⁰ Sem'ânî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, s. 171.

³⁸¹ Aydın, "İmlâ", s. 226.

³⁸² Erünsal, s. 87.

³⁸³ Sem'ânî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, s. 11.

³⁸⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 327.

³⁸⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, VI, s. 2589; Pedersen, s. 39.

ez-Zeydem (ö.474/1082), Nîşâbûr Nizâmiyesi'nde cuma günleri ve öğle namazlarından kısa bir süre sonra hadis ve imlâ dersleri verirdi. Cuma namazı ardından, Ebî 'Abîd'in *Garîbü'l-Hadîs* isimli eserini, Ebî Abdurrahmân en-Nesâî'nin *Sünen*'i ile ez-Zübeyir b. Bekkâr'ın *Meâli Kur'ân*, *Müdebbec*³⁸⁶ ve *Ensâb* gibi eserlerini okur ve imlâ ettirirdi.³⁸⁷

Ebü'l-Fazl Muhammed et-Tabesî (ö.482/1089), Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde imlâ ve hadis meclisleri düzenlediği sırada kendi yazdığı *Bostânü'l-Ârifîn* isimli eseri imlâ ettirmiştir.³⁸⁸

Ebü'l-Kâsım Abdülvâhid el-Kuşeyrî (ö.494/1100), cuma geceleri Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde imlâ ve hadis meclisleri düzenliyordu. Metinler üzerinden imlâ ettirir ve bu metinlerde anlaşılmayan kısımları sorular sorarak, hikâyelerle, işaretlerle ve fasih bir anlatımla açıklardı. Nitekim, Zeynüslâm zamanında düzenlediği bir mecliste, rivayetler ve bunlarla ilgili önemli meselelerin cevapları yanı sıra selefleri ve eski şeyhlere dair hikâyeleri dahi özetlemekteydi.³⁸⁹

Ebü Bekir Muhammed b. es-Sem'ânî el-Mervezî (ö.510/1116), eşsiz bir imlâ yeteneğine sahipti. Ders halkalarında şerh edip yazdırmak suretiyle rivayet ettiği hadislerden oluşan *el-Emâlî* adlı eseri vardır. Eser, 142 imlâ meclisini ihtiva etmektedir.³⁹⁰ Oğlu Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî ise (ö.562/1166) *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ* isimli eserinde, hadis öğrenim ve öğretim sürecini, öğrenim adâbını detaylı bir şekilde açıklamaktadır.³⁹¹ Son olarak fetvâ sahibi olan Nizâmülmülk, bizzat kendisi medresede bazı hadisleri okuyarak imlâ ettirmiştir.³⁹²

³⁸⁶ Hadis terimi olarak, akran sayılan râvilerin karşılıklı olarak birbirlerinden rivayette bulunmalarına "müdebbec" denilmektedir. Bkz. Salahattin Polat, "Müdebbec", *DİA*, XXXI, s. 464.

³⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, s. 44; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXII, s. 145,231; Safedî, *el-Vâfî*, XIX, s. 117; İbn Kesîr, *Tabakât*, s. 467; Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, s. 128; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 344; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 44-45.

³⁸⁸ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 61; Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 59; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 82; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94.

³⁸⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 682; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 265-267; İbn Hallikân, I, 97-III, s. 205-208; Safedî, *el-Vâfî*, XIX, s. 172; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 509.

³⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 149-150; İbnü'l-Esir, X, s. 521; İbn Hallikân, III, s. 211; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 539; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, III, s. 43; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 241.

³⁹¹ Bkz. Sem'ânî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, thk. Max Weisweiller, Beyrut 1981.

³⁹² İbnü'l-Esir, X, s. 143; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 145.

1.2.2.4. Semâ‘ ve Kırâ‘at

Sözlük anlamı, “duymak, işitmek, dinlemek” olan semâ‘ kelimesi, terim olarak ise “hadisi hocadan işiterek öğrenme” anlamında kullanılmıştır.³⁹³ Esasen, sadece hadisi dinleme değil hocadan hadisleri işiterek rivayet (başkalarına okutma, nakletme) hakkının elde edilmesi kastedilmektedir. Hadisin semâ‘ yoluyla rivayet edilmesi ilk asırlarda en güvenilir yöntem olarak görülmüştür.³⁹⁴ Çünkü pek çok kitapta noktalama ve harekeleme işaretleri kullanılmıyordu. Ancak zamanla yerini imlâ metoduna bırakmıştır. Semâ‘, genellikle medreselerde hadis eğitiminde kullanılan bir metottur. Kaynakların pek çoğunda hadisin alındığı kitaptan ziyade kendisinden semâ‘ edilen hocanın ismi yer alır. Yapılan nakiller çoğunlukla “semi‘tü” (..den işittim) veya “kara‘tü ‘ala” (...ya okudum) şeklinde ifade edilmektedir.

Kırâ‘at/arz ise talebenin ezberden ya da kitaba bakarak okuması, şeyh ya da müellifin de elinde olan veya hafızasındaki eserle okunanları karşılaştırıp gerekli tahsisleri yapmasını ifade eder. Talebe kitabı hocaya tek başına okuyabildiği gibi diğer öğrencilerin katılımıyla da okuyabilirdi. Bu nedenle semâ‘ ve kırâ‘at/arz meclislerini birbirinden ayırmak hayli zordur.³⁹⁵ Esas olan bir kitabı ya müellifinden ya da rivayet yoluyla müellife bağlanan birinden duymaktır. Semâ‘ meclislerinde genelde kitaplar cüz cüz okunur ve her cüz üzerine semâ‘ kaydı konurdu. Hatta bu durum bazı müelliflerin yazdığı her bir cüzün (cilt) bir kitap olarak sayılmasına da neden olmuştur.³⁹⁶ Her gün belirli saatlerde gerçekleşen semâ‘ meclislerinde, bir kitabın tamamen dinlenmesi bazen aylarca sürebiliyordu. Eğer kitabın üzerinde semâ‘ kaydı olursa maddi değeri de çok artmaktaydı. Semâ‘ meclislerine sadece âlim, şeyh ve talebeler değil aynı zamanda sultanlar, emirler, kadınlar yanı sıra pek çok farklı meslekten de insanlar katılabiliyordu.

Selçuklular zamanında medrese ve kütüphanelerin yaygınlaşmasıyla birlikte semâ‘ ve kırâ‘at kayıtları hızla artmıştır. Birkaç örnek vermek gerekirse; Abdülgâfir el-Farisi’nin naklettiğine göre, Horasanlı şair ve kadı olan Ebû Ca‘fer Muhammed b. İshâk ez-Zevzenî (ö.463/1071), *Garîbü’l-Hadis* adlı eseri istinsah ettiği zaman, önce dedesi Ebû’l-Hüseyin

³⁹³ Abdullah Aydın, “Semâ”, *DİA*, XXXVI, s. 457.

³⁹⁴ İbnü’l-Esîr, I, s. 101. Semâ‘ ve kıraat yoluyla hadis öğrenmek için muhaddisler ‘rühle fi talebi’l-hadîs’ adıyla uzun ve meşakkatli seyahatler yapmışlardır. Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 419.

³⁹⁵ İsmâil E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s. 54.

³⁹⁶ Etan Kohlberg, *A medieval Muslim scholar at work: Ibn Tawus and his library*, E.J. Brill Leiden, New York 1992, s. 80; Erünsal, s. 58-59.

Abdülgâfir'e okumuş (kırâ'atü semâ'), ardından Hâkim Ebû Sa'd'a okuyarak tashih etmiştir. (kırâ'atü tashih) ³⁹⁷ Abdülgâfir, kendisi de Nîşâbûr'da Ali b. Faddâl el-Mağribî'nin (ö.479/1086) eserlerini semâ' etmiş, ona okumuş ve bizzat ondan dinlediğine dair icâzet almıştır. ³⁹⁸ Nizâmülmülk, Nîşâbûr'da Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin hadis meclisine katılmış ve ondan semâ' yoluyla hadis dinlemiştir. ³⁹⁹ Kadın muhaddislerden Kerime bint Ahmed el-Mervezîyye (ö.463/1071), Buhârî'nin *Sahîh*'ini okutma konusunda devrin en önemli isimlerinden biridir. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Abdullah es-Saîdî (ö.520/1126) ve Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. es-Sem'ânî gibi meşhur muhaddisler ondan semâ' etmişlerdir. ⁴⁰⁰

1.2.2.5. İcâzet

X. yüzyıla kadar icâzet kavramı, genellikle hadis için kullanılan ve herhangi bir öğretim süreci gerektirmeyen “rivayet etme izni” anlamında kullanılıyordu. Ancak X. yüzyıl ortalarından itibaren medreselerin kurulmasıyla birlikte “belirli bir öğretim disiplini çerçevesinde bilgi ve rivayet nakletme yetkisi tanınan belge” anlamında kullanılmaya başlanır. ⁴⁰¹ Medreselerde talebeler hadis ilmi yanı sıra fıkıh, tefsir, edebiyat, ensâb ve bazı riyâzî ilimlerde müderrisin bir eserini, şerhini veya rivayet ettiği bir kitabı semâ' ya da kırâ'at yoluyla kayda geçerlerdi. Müderris bunun üzerine talebenin ilgili kitabı öğrendiğini belgelemek üzere kitabın ilk veya son sayfasına icâzet yazardı. ⁴⁰² İcâzet'in güvenilir olması için dört şart aranırdı: 1-Talebenin yazdığı nüshayı asıl nüsha ile dikkatli bir şekilde karşılaştırması; 2-İcâzet veren hocanın dindar, güvenilir, icâzete konu olan mevzularda hâkim ve ilmiyle tanınan biri olması; 3-İcâzet isteyen ilim ehli olması; 4-Yazılı olarak verilen icâzetin şahitler huzurunda sözlü olarak da ifade edilmesi. ⁴⁰³

Bir kitabın müellifinin icâzet vermesi, rivayet edenin kitabı kendisinden sonrakilere nakletme yetkisini elde ettiğini gösteriyordu. Bu durumda icâzet alan birisi,

³⁹⁷ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 53; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, IV, s. 1760; Erünsal, s. 66.

³⁹⁸ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 541; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104; M. Yaşar Kandemir, “Abdülgâfir el-Fârisî”, *DİA*, I, s. 203-204.

³⁹⁹ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, s. 42.

⁴⁰⁰ el-Herevî, *İsfâr el-fesîh*, I, thk. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kaşâş, Medine 1420 hş., s. 93; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 129; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, I, s. 386; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, s. 233; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 105.

⁴⁰¹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, I, s. 26; Cemil Akpınar, “İcâzet”, *DİA*, XXI, s. 394-95; I. Goldziher, “İcâzet”, *İA*, V/II, s. 921; Kâzım Müdür Şâneçi, “İcâze”, *DMBİ*, VI, s. 596-598.

⁴⁰² Akpınar, “İcâzet”, s. 395; Şâneçi, “İcâze”, VI, s. 598.

⁴⁰³ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, thk. Nureddin İtr, Beyrut 1406/1986, s. 151-154; Akpınar, s. 395.

talebelerinden herhangi birinin elindeki nüsha eğer kendi nüshasına tamamen uygunsa, ona icâzet verebiliyordu. Ancak bu durumda bile önce yeni nüsha icâzet sahibine okunur, eğer o onay verirse icâzeti onaylandığına dair yeni kitap üzerine not düşerdi.⁴⁰⁴ Bu yöntem sayesinde, kitabın müellifine kadar ulaşan bir icâzet zinciri meydana gelmiştir. Bir müellifin icâzet vermek amacıyla yapılan okumaları dinleyebileceği sınırsız bir zamanı yoktu. Haliyle kendisinin okuduğu imlâ meclisi gibi talebeleri veya râvilerin bir arada oldukları oturumlar düzenlenirdi.⁴⁰⁵ İcâzetli kitap, bizzat müellif tarafından son şekli verilmiş ve halka açık imlâ meclisinde dinlenilerek yazılmış olurdu. Yazan kişi bu nüshayı -yanlışlık olmaması adına- hocaya okumalıydı. Nitekim Tabakât kitaplarında da, “...dan ders dinledi” yanı sıra “... huzurunda okudu” şeklinde kıraat bilgileri de mevcuttur.⁴⁰⁶ İcâzet verme karşılığında herhangi bir ücret alınması câiz görülmemiştir. Medreselerin yaygınlaşmasıyla birlikte fıkıh öğretiminde de tedris icâzeti verilmeye başlanır. Fıkıh dersi vermek için icâzet alan bir talebenin fetvâ verme yeterliliğine de sahip olduğu düşünülüyordu.⁴⁰⁷ İcâzetin unvan sahibi olan fakih veya müderris tarafından verilmesi gerekiyordu. Halife, sultan veya başka birinin icâzet vermesi söz konusu değildi.⁴⁰⁸ Bu icâzetler genelde, besmele, Allah’a hamd, Hz. Peyhamber’e salât ve selâm, ashabına dua ardından talebenin adı, müderrisin adı, öğrettiği ilim, rivayeti kimden ve hangi yolla aldığı, rivayet silsilesi, talebeye verilen izin ve son olarak müderrisin mührüyle tamamlanırdı.⁴⁰⁹ İcâzet, ilmî çalışmaların güvenilirliği ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesini sağlaması yanı sıra çalışmaların yerini, zamanını ve türünü belirleme ve içtimai gelişmeleri yorumlamada önemli bir konuma sahiptir.

Selçuklu devri âlimleriyle ilgili olarak da pek çok icâzet kaydı vardır. İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, Hâfız Ebû Nuaym el-İsfahânî’den (ö.430/1038) icâzet almıştır.⁴¹⁰ Horasanlı müderris Ebû’l-Kâsım el-Mervabâdî, Nîşâbûr’da İmâmü’l-Haremeyn’in talebesi olmuş ve ondan icâzet almıştır. Bu sayede Nizâmülmülk, onu medresede müderrislik yapması

⁴⁰⁴ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, I, s. 26; Pedersen, s. 41.

⁴⁰⁵ Pedersen, s. 41.

⁴⁰⁶ Pedersen, s. 40.

⁴⁰⁷ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 229. George Makdisi, fıkıh talebesini mütefakkih, medrese eğitimi tamamlayıp fakih veya müderris rehberliğinde eğitimi sürdürenin sâhib, hocasından fıkıh eğitimi verme icâzeti (icâzetü’t-tedris) alanın da hem tedris hem fetvâ verebildiğini ifade etmektedir. Bkz. *Din Hukuk Eğitimi*, s. 300.

⁴⁰⁸ Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 392.

⁴⁰⁹ Akpınar, “İcâzet”, s. 395.

⁴¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-ayân*, III, s.168.

için Rey'e göndermiştir.⁴¹¹ Ebû Bekir Ahmed eş-Şîrâzî (ö.487/1094), Arapçada çok maharetli olması sebebiyle icâzet almıştır.⁴¹² Devrin müelliflerinden İbn Asâkir (ö.571/1176), Abdülgâfir el-Fârisî'den (ö.529/1134) rivayet etme icâzeti almıştır.⁴¹³ Muhaddis Abdürrahîm es-Sem'ânî (ö.562/1166), Nîşâbûr Nizâmiye medresesinde kütüphane müdürü olan Ebü'l-Kâsım İbn Nasr b. İmrân el-Ensârî en-Nîşâbûrî'den (ö.512/1118) hadis rivayet etme icâzeti alır.⁴¹⁴ Belh'te imâmların reisi olan Muhammed b. Hüseyin el-Belhî (ö.535/1140), Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî'nin (ö.373/983) *Tefsir, Tenbîhü'l-gâfilîn ve Bustânü'l-ârifîn* adlı eserlerini başka âlimlerin icâzeti aracılığıyla yazmıştır.⁴¹⁵

1.2.3. Medrese Görevlileri

Medrese görevlilerinin sayısı kurum büyüklüğüne ve okutulan ders sayısına göre değişmiştir.⁴¹⁶ Müderris ve nâibü'l-müderris dışında, Arap dili ve grameri hocası, müid, müfid, müftü, mukrî, vâiz, nahvî, ferrâş, hâdim, hazîn ve musahhîh gibi görevliler vardı.⁴¹⁷

1.2.3.1. Müderrisler

Müderrisler özenle seçilirdi. İlmî kabiliyetini ispat etmiş olması veya bir müderris tarafından kendisine referans verilmesi gerekirdi.⁴¹⁸ Cami veya özel bir medresede müderrislik yapmış kişiler dışında; ilimde ehliyetini ispat etmiş kütüphaneci veya vakıf mütevellisinin de müderris olarak atandığını görmekteyiz.⁴¹⁹ Bağdâdî'ye göre, ders verecek kişilerin ilmî özellikleri yanı sıra bazı şahsi özellikleri de önemliydi. Erdemli, niyetleri doğru ve dürüst olan kişilerin ders vermeleri gerekiyordu. Eğer müderrisler halka iyi davranırlarsa o vilayette ahlak canlanır ve bu sayede toplumsal huzur oluşurdu.⁴²⁰

⁴¹¹ Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 81.

⁴¹² Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXIII, s. 317; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94.

⁴¹³ Safedî, *el-Vâfi*, XIX, s. 13.

⁴¹⁴ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, s. 478; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, V, s. 96; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'yyîn*, s. 550; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, s. 199-200.

⁴¹⁵ Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, II, s. 48.

⁴¹⁶ Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 326.

⁴¹⁷ Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", s. 189.

⁴¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 304; Talas, s. 24.

⁴¹⁹ Yâkût el-Hamevî, XX, s. 26; Sübkî, s. 149; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 390; Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", s. 189-190.

⁴²⁰ Bağdâdî, *et-Teveşşül*, s. 109.

Müderrislerin pek çoğu aynı zamanda kadı, müftü ve imâmlık gibi görevleri de sürdürmüşlerdir.⁴²¹ Müderris genelde fıkıh dersleri verirken, mütevellî ise medrese ve vakıf idaresinden sorumluydu. Hatta Selçukluların ilk zamanlarında müderris denildiğinde fıkıh hocası kastedilir; hadis, kıraat, nahiv veya tasavvuf gibi ilimleri öğreten kimseler için şeyh kelimesi kullanılırdı.⁴²² Müderrisler, sadece medrese talebelerine değil; bilgi ve ilimlerinden faydalanmasını istedikleri halka yönelik de ders verebilirler; vaaz ve toplantılar yaparak, ilim meclisleri kurabilirlerdi.⁴²³ Müderrisler, belirli sahalarda uzmanlaşmış ve şöhret sahibi kişiler arasından seçiliyordu. Bu sayede her müderris ayrı bir ilim dalında ders verebilirdi.⁴²⁴ Ehl-i sünnet çizgisini aşmamak şartıyla, müderrislere geniş haklar verilmiş ve düşünce hürriyeti korunmaya çalışılmıştır. Buradaki kısıtlamanın amacı da Bâtınî propagandacılara karşı, manevi birliğin korunmasıdır.⁴²⁵ Nasıl ki talebeler istedikleri hocadan ders alma seçeneğine sahiplerse, aynı şekilde hocaların da ders halkalarına girecek öğrenciyi tercih etme hakkı vardı. Müderris öğrencilerle ilgilenmenin yanı sıra, çalışanları teşvik edip, çalışmayanları uyarmaktan da sorumluydu. Tüm uyarılara rağmen çalışmamakta ısrar eden talebeler, müderris tarafından kovulabilir veya medresenin mâlî imkânlarından yararlanma hakkı elinden alınabilirdi.⁴²⁶ Müderris kendi isteği ile görevden ayrılabilirdi gibi azledilmek suretiyle medreseden uzaklaştırılabilirdi. Müderrislerin belirli bir görev süresi yoktu. Genellikle vefat edene kadar bu görevi sürdürürlerdi.⁴²⁷ Maaşlarını genelde medrese vakıflarından tedarik etmişlerdir. Nizâmiye Medreseleri'nde görevli olan müderrislerin aylık on dinar maaşlarının olduğu bilinmektedir.⁴²⁸

⁴²¹ İbn Hallikân, IV, s. 290- 291; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VI, s. 166; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'yyîn*, s. 532; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104.

⁴²² Nebi Bozkurt, "Müderris", *DİA*, XXXI, s. 466. Tabakât kitaplarında müderrislerden veya âlimlerden söz edilirken, fıkıh eğitimini tamamlamış bir fakih için çoğu zaman mezhep, hilâf ve cedel konularında bilgi sahibi olduğu ifadeleri yer alır. Burada kastedilen; o âlim, üzerinde ittifak edilmiş olan görüşler (mezhep), henüz çözüme kavuşturulmamış ihtilafları içeren görüşler (hilâf) ve diyalektik (cedel) konularında bilgi sahibidir ve cedel konusunda kendi tezlerini savunacak düzeyde yetişmiş olduğudur. Bkz. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 178-179.

⁴²³ Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", s. 723.

⁴²⁴ Mehmet Çelik, "Selçuklular'ın Ayrılıkçı Cereyanlara Karşı Devlet-Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Uhdeleri", *Prof. Dr. Abdulhalık Çay Armağanı*, Ankara 1998, s. 327.

⁴²⁵ Ocak, s. 24.

⁴²⁶ Makdisi, s. 156.

⁴²⁷ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 390.

⁴²⁸ Nizâmiye müderrisi Gazzâlî, müderrislerin ücret alıp almamasıyla ilgili olarak ilmin başkalarına "hizmet eden" değil, kendisine "hizmet edilen" bir şey olduğunu söyleyerek, haram olduğunu söylemiştir. Ancak daha sonraki bir kayıta meşru ihtiyaçlarını karşılayabilmek için medrese vakfından maaş alınabileceğini

Müderislerin ataması devlet tarafından yapılıyordu. Atamalarla ilgili olarak, menşur⁴²⁹ ve fermanlar⁴³⁰ sayesinde bilgi edinmekteyiz. Vezâret dîvânından çıkan ve Nizâmülmülk'ün imzâsını taşıyan bir menşurla tayin edilen müderisler, zamanla sultanların fermanı ve halifelerin tevki⁴³¹ ile tayin edilmiştir.⁴³² Nitekim önemli bir gelişme olarak görüldüğü için Selçuklular devrinde yazılmış eserlerde müderis atamalarına yer verilmiştir. Sencer devrine ait bir menşurda, Nişâbü'rî'nin müderis olarak atanmasına dair Nizâmülmülk'ten övgüyle bahsedildikten sonra Muhammed b. Yahyâ en-Nişâbü'rî'nin (ö.548/1153), Nizâmiye medresesine tayinine geçilmektedir: 'Zamanımızı süsleyen büyük insan ve ünlü Şafi'î ve Hanefî kelâmcıların imâmı Muhammed b. Yahyâ en-Nişâbü'rî'ye, Nişâbü'r Nizâmiyesinde öğretim görevini verdik. Ona aynı zamanda okul, vakıfları ve onunla ilgili her şeyin bakım ve denetimi görevi de tevdi edildi.'⁴³³ Görüldüğü üzere, Nişâbü'rî de hem müderis hem de müteveli olarak medreseye atanmıştır. Şâban 513 (Kasım 1119) tarihinde İbn Taberî'nin ve 1123'te ise İbnü'l-Belhî'nin aynı şekilde Sultan Sencer'in menşuru ile müderis olarak atandıklarını görmekteyiz.⁴³⁴ Ebû Abdullah et-Taberî, 483 (1090) yılı Muharrem ayında Nizâmülmülk'ün menşuruyla Nizâmiye'ye müderis olarak atanır.⁴³⁵ Abdurrahmân el-Şîrâzî de hemen ardından Nizâmülmülk'ün bir menşuruyla Bağdat'a gelir.⁴³⁶ Ayrıca müderis atamalarıyla ilgili farklı uygulamalar da vardır. Babasının yerine tayin olanlar veya medrese kurucusu âlim ise onun soyundan gelenlerin müderis olarak atandığı durumlar söz konusudur.⁴³⁷

beyan etmektedir. Burada muhtemelen öğrencilerden değil de kuruluş amacına uygun olarak vakıflardan tahsis edilebileceği vurgusu vardır. Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 244, 246.

⁴²⁹ Muharrem 483 tarihinde Ebû Bekir eş-Şâşî, Nizâmülmülk'ün menşuruyla müteveli ve müderis olarak atanır. Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-hulefâ*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Kahire 2001, s. 204; Bündârî, s.81. Aynı şekilde Ebû Abdullah et-Taberî de Muharrem 483 (Nisan 1090) tarihinde, Rebîulevvel 483 (Haziran 1090) tarihinde de Ebû Muhammed Abdülvehhâb es-Şîrâzî, Nizâmülmülk'ün müderislik menşuruyla Bağdat'a gelirler. Hatta ilginç bir şekilde ikisi artarda birer gün sırayla ders verirler. Bkz. Bündârî, s. 81-82; İbnü'l-Esîr, X, s. 164.

⁴³⁰ Fermanla müderis atamasına dair örnek için Bkz. İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'i'l-âdâb*, I, s. 30.

⁴³¹ Halife'nin tevki ve Müderis Esed el-Meyhenî örneği için bkz. Beyhakî, *Tetimme*, s. 28. Ayrıca bkz. *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, s. 82; Safedî, *el-Vâfi*, IV, s. 153, 160- XXIX, s. 135; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, s. 146, 261.

⁴³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XVI, s. 233; Nebi Bozkurt, "Müderis", *DİA*, XXXI, s. 466.

⁴³³ Muntecebüddin Bedî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 6-8; Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 119; Mehmet Dağ-Hıfzırahman Raşit Öymen, s. 196.

⁴³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 128; İbnü'l-Esîr, X, s. 185.

⁴³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 289; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 426; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 264.

⁴³⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 426.

⁴³⁷ Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 255.

1.2.3.2. Muîd

Sözlükte “tekrarlayan” anlamına gelen muîd, derece bakımından müderrisin altında, tüm talebelerin ise üzerinde olan medrese görevlisidir. Bu görevli, müderris tarafından başarılı talebeler arasından seçilirdi ve müderrisin yardımcısı konumundaydı.⁴³⁸ Muîd ders sırasında müderrisle birlikte oturur, ders bitiminde ise talebelere dersi tekrar eder ve açıklamalar yapardı. Bu sayede müderris dersi tekrar ederek zamanını harcamadığı gibi öğrenci de dersi anlamaktan mahrum kalmamıştır. Muîd’in görevi sadece dersi tekrar etmekle sınırlı değildir. Okunan metinleri şerh ediyor, ilmî tespit ve değerlendirmelerde bulunuyordu. Hatta münâzara ve fetvâ faaliyetlerine de katkıda bulunmaktaydı. Bu nedenle belirli bir ücret karşılığı muîd olarak görev yapılırdı.⁴³⁹

Zeki ve kabiliyetli talebeler yanı sıra medreseden mezun olmuş bir fakih, müftü, vâiz veya şeyh de bu görevi yapabiliyordu. Bu nedenle bir muîd aynı zamanda daha küçük bir medresenin müderrisi, hatib, vâiz veya mütevellî de olabilirdi.⁴⁴⁰ Nitekim Ebü’l-Hasan er-Rumeylî (ö.569/1174), hem Nizâmiye medresesinde muîd hem de vakıfların mütevellisi olarak atanmıştı.⁴⁴¹ Muîd, talebe bile olsa medrese talebesi anlamında kullanılan mütefakkih olarak sayılmaz. Derece itibarıyla daha yüksek kabul edilirdi.⁴⁴² Her bir muîd, kendisine bağlı olan öğrencilere, sabah müderrisle okudukları dersleri tekrar eder. Hatta yine anlamayanlar olursa ikindi namazından sonra tekrar anlatırdı. Tatil günleri hariç bu görevini her gün sürdürürdü.⁴⁴³

Bazı müderrislerin yanında birden fazla muîd görev yapardı. Bunun sebebi muhtemelen kalabalık ders halkalarıdır. Nitekim 300 talebenin dersine katıldığı nakledilen İmâmü’l-Haremeyn’e, talebeleri İmam Gazzâlî, İlkiyâ el-Herrâsî ve el-Hâfî birlikte muîdlik yapmışlardır.⁴⁴⁴ Nizâmülmülk’ün yeğeni Ebü’l-Mehâsin Abdurrezzâk et-Tûsî (ö.515/1121), hem münâzırlık yapmış hem de Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi’nde muîd

⁴³⁸ Nuaymî, *ed-Dâris fî târihi’l-medâris*, c. I, Publications of Arab Academy, Şam 1951, s.54; Sâmî es-Sakkâr, “Muîd”, *DİA*, XXXI, s. 86-87.

⁴³⁹ Sübkî, *Mu’idü’n-ni’am ve mübidü’n-nikam*, Beyrut 1986, s. 58; Sübkî, *Fetâva’s-Sübkî*, II, s. 56; Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 278, 306; Çelebi, s. 257.

⁴⁴⁰ Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 214; Sakkar, “Muîd”, *DİA*, XXXI, s. 87; Çelebi, s. 257; Makdisi, s. 283.

⁴⁴¹ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 286.

⁴⁴² Sübkî, *Fetâva’s-Sübkî*, II, s. 56.

⁴⁴³ Sübkî, *Fetâva’s-Sübkî*, II, s. 63; Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 155.

⁴⁴⁴ Sem’ânî, *el-Ensâb*, III, s. 430; Zehebî, *Târîhu’l-islâm* XXI, s. 149; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIX, s. 336; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyye*, I, s. 288.

olmuştur.⁴⁴⁵ Bağdat Nizâmiye medresesinde vakıfların idaresini üstlenen Ebû Nasr Abdurrahmân et-Tûsî es-Serrâc (ö.518/1124), aynı zamanda Nîşâbûr Nizâmiyesi'nde İmâmü'l-Haremeyn'in talebesi ve dersinin muîdi olmuştur.⁴⁴⁶ Aynı şekilde Ebü'l-Hasan er-Rumeylî (ö.569/1173) de Nîşâbûr Nizâmiye medresesinde hem müteveli hem de muîd olmuştur.⁴⁴⁷ Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî (ö.562/1166) ise Nîşâbûr Nizâmiye medresesinde amcası Ebü'l-Kâsım es-Sem'ânî'nin talebesi ve muîdi olmuştur.⁴⁴⁸

1.2.3.3. Nâib

Nâib kavramı, bir makamın sorumluluğunu, asıl sahibi yerine geçici bir süre için üstlenen kişi için kullanılmıştır. Esasen sadece medrese kadrosunda değil devletin her kademesinde kullanılan bir kavramdır.⁴⁴⁹ Bu nedenle kadî nâibi “nâibü'l-kadâ”, müteveli nâibi “nâibü'l-müteveli” ve müderris yerine ders veren görevli de “nâibü't-tedris” veya “nâibü'l-müderris” gibi isimlerle anılırdı. Medreselerde nâib, yüksek rütbeli memurlar veya ilmine güvenilen fakihler arasından atanırdı. Medresenin idaresi görevini üstlenmekle birlikte; müderris medreseden ayrılacağı zaman ona vekalet ederdi. Bazen müteveli, müderris, kadî, hatip, imâm ve reis kadroları içinden nâib görevlendirilmekteydi.⁴⁵⁰ Müderris genellikle nâibi kendisi belirlemekte ancak farklı örnekler de bulunmaktadır.⁴⁵¹ Nâib maaşı ise müderris tarafından karşılanırdı.⁴⁵²

Medreselere nâib atanmasıyla ilgili pek çok farklı sebep bulunmaktadır. Bir müderris birden fazla medrese kadrosunu elinde tutabiliyordu. Bu durumda medreselerden birinde

⁴⁴⁵ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 391; İbnü'l-Esîr, X, s. 472; İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'i'l-âdâb*, V, s. 138; Sübkî, *Tabakâtü's-Sâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 168.

⁴⁴⁶ Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101; *Gazzâlinâme*, s. 316; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât', s. 33.

⁴⁴⁷ Sübkî, VII, s. 215; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXIX, s. 350-51; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101.

⁴⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, s. 223; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99; H. Eisenstein, "al-Sam'ânî", *EP*, VIII, 1024.

⁴⁴⁹ Casim Avcı, "Nâib", *DİA*, XXXII, s. 311.

⁴⁵⁰ M. Asad Talas, s. 55.

⁴⁵¹ Nâib atanmasına vezir ve halifenin müdahalesine dair bir örnek: Horasanlı âlim Ebü'l-Feth Es'ed el-Meyhenî (ö.523/1129) Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderris olduğu sırada, medresede bir kargaşa çıkar. Bu durumu Sultan'a bildirmek üzere yola çıkan Es'ed el-Meyhenî yerine, vezir Ahmed b. Nizâmülmülk tarafından Ebü'l-Feth b. Berhân nâib olarak atanır. Ancak nâibin aslında müderrislik mertebesine ulaşmamış olması, halifenin veziri İbn Sadaka'nın hoşuna gitmez ve onu yakalatarak hapseder. İlginç olan şudur ki kısa bir süre sonra İbn Sadaka, kendi seçtiği Ebü Mansûr er-Rezzâz'ı medreseye nâib olarak atamıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 233; Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, XII, s. 801; Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 241.

⁴⁵² İbn Teymiye'nin naklettiğine göre, görevini suistimal eden ve çoğu zaman yüksek maaşlar alan müderrislerin, görevlerini terk etmeyip maaşlarının çok az bir kısmını asıl işleri yürüten nâibe verdiklerini naklederek eleştirmektedir. Nitekim bu durum hem halihazırda yetişmiş elemanların müderris olmasını engelliyor hem de müderrislerin suistimaline neden oluyordu.

bizzat kendisi ders veriyor, diğesinde ise kendisi adına müderrislik görevini yürütmesi için ücret karşılığında nâib görevlendirebiliyordu.⁴⁵³ Müderris, görev yaptığı medresede yönetici (mütevelli) olması durumunda haftanın bazı günleri kendisini ders yükünden kurtaracak bir nâib tutabiliyordu. Ya da müderrisin vazifesinin sona ermesiyle, yeni atanan müderrisin göreve başlaması arasında süre farkı olabiliyordu. Bu durumda da nâib atanırdı.⁴⁵⁴

Selçuklularla ilgili karşımıza en çok çıkan örnek, İmam Gazzâlî Bağdat'ta Nizâmiye müderrisi iken hacca gideceğini söylemiş ve yerine kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'yi nâib olarak bırakmıştır. Ahmed el-Gazzâlî, her ne kadar tasavvufi yönüyle ön plana çıksa da aynı zamanda fıkıh eğitimini tamamlamış bir fakihdir.⁴⁵⁵ Öte yandan fakih ve münâzır olan Ebü'l-Me'âlî Mes'ûd et-Tureysîşî (ö.578/1183), Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde nâib olarak ders vermiştir. Hatta bu sırada münâzaradaki üstün mahareti sayesinde dikkat çekmiştir.⁴⁵⁶

1.2.3.4. Diğer Görevliler

Medreselerde vâiz, müftü, münâzır, imâm ve nahvî gibi görevliler de vardır. Ancak müderris, muîd ve nâib olarak görevli olanlar genelde bu görevleri de tedrisle birlikte yürütmüşlerdir. Medreseler ve müderrislerin anlatıldığı bölümde detaylı olarak yer verildiği için burada nispeten kısaca bahsedilecektir.

Müfid, talebelere dersleri konusunda yardımcı olan ve Muîd'in tamamlayıcısı konumunda olan görevlidir. Medrese kadrosundan olabileceği gibi kadro dışından da olabilir. Genelde medrese eğitimini tamamlayan kişiler arasından seçilirdi. Sübkî, müfidin fıkıh talebeleri için faydalı bilgiler içeren araştırmalar yaptığını naklede. Ancak daha çok hadis derslerinde görülmektedir. Muhaddis mertebesinden üstün fakat muîd veya şeyh derecesine ulaşmamış hadis âlimidir. Muhaddisleri tanıdığı ve hangisinin isnadının daha güvenilir olduğunu bildiği için hadis talebelerine öncelikle hangi muhaddislerden rivayet etmeleri gerektiği konusunda yardımcı olurdu. Abdülgâfir el-

⁴⁵³ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 279.

⁴⁵⁴ Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 214, 246.

⁴⁵⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VI, s. 60-61; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s. 289; İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-ayân*, I, s. 97; *Gazzâlînâme*, s. 152-153.

⁴⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s. 342; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XXI, s. 291; İbn Hallikân, V, s. 196-197; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 297; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyîn*, s. 704-705.

Fârisî, İbn Zekeriyâ'dan naklederek Ebû Ali el-Begavî'nin onun hadis derslerinin müfidi olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁷

Müftî, terim olarak, sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak cevap veren ve hüküm koyan bir fakihi ifade etmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, müftînin fıkıh ilmini, Kur'ân, sünnet, seleflerin ittifak ve ihtilafları ile kıyası bilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Müftî, sürekli fakihlerle iç içe olmalı, fıkıh kitapları derlemeli ve bu kitaplardan sürekli faydalanmalıdır.⁴⁵⁸ Fıkıh ilminde en yüksek derece olarak görülür. Müderrisler gibi üstün bir hafızaya sahip olması gerekmiyordu. Çünkü dilerse fetva vermek için kitaplarına bakabilir ve fetvayı yazılı olarak verebilirdi. Fıkıhla ilgili çalışmalar arttıkça fetva vermek için yeterli donanımına sahip olunan süre de artmıştır. Kararlarını siyasî otoriteden bağımsız olarak vermesi beklenmektedir.⁴⁵⁹ Selçuklularda müftülük görevini, fikhî birikimleri nedeniyle çoğunlukla müderrisler yürütmüştür. Cürcân'da Ebû'l-Kâsım İsmâîl el-Cürcânî (ö. 477/1084)⁴⁶⁰, Merv'de Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî el-Mervezî (ö. 562/1166)⁴⁶¹, Nîşâbûr'da Ebû Abdullah el-Furâvî (ö. 530/1136) ve Ebû Nasr Muhammed el-Erguyânî (ö. 528/1133)⁴⁶² hem müderris hem de müftü olarak görev yapmışlardır.

Şeyhü'l-hadîs, hadis öğretmek ve hadisleri ezbere okuyan talebeleri dinlemekle görevlidir. Selçuklular zamanında daha çok muhaddis olarak ifade edilmiştir. Hadis hocasının hadis öğretebilmesi ve rivayet edebilmesi için semâ' ve icâzet belgelerini almış olması gerekirdi.⁴⁶³ Yine müderrislerin pek çoğu aynı zamanda hadis de öğretiyorlardı. Ebû Ali Vahşî el-Belhî (ö.471/1078), Nizâmülmülk'e hadis öğrenmek amacıyla yaptığı uzun seyahatleri ve yaşadığı zorlukları anlattıktan sonra onun için Belh Nizâmiye

⁴⁵⁷ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 211; Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*, s. 58; Çelebi, s. 160; Makdisi, *Beşeri Bilimler*, s. 329; *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 262, 287; Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da bilgi ve sosyal pratik*, s. 108

⁴⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, II, thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Yûsuf el-Arrâzî, Kahire 1421hş., s. 330.

⁴⁵⁹ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 290.

⁴⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XX, s. 122; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 190; Şehhâmî, *Cüz-i Tuhfe*, I, s. 17.

⁴⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 178-79; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 663; R. Sellheim, "al-Sam'ânî", *EP*, VIII, 1024-1025; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed", *DİA*, XXXVI, s. 461.

⁴⁶² İbn Hallikân, IV, s. 290-291; Sübkî, *Tabakâtü'l-Şâfiyyeti'l-kübra*, VI, s. 166-170; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 417.

⁴⁶³ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 307.

Medresesi inşa edilmiştir. Burada hadis ve fıkıh dersleri vermiştir.⁴⁶⁴ Yine Sem‘ânî, Herat Nizâmiye müderrisi Ebû. Ca‘fer et-Taberî’den (ö.550/1156) hadis semâ‘ ettiğini ifade etmektedir.⁴⁶⁵

Nahvî, edebiyat ve dilbilgisi derslerini veren hocadır. Dil ve edebiyat, ilim oldukları için de tercih edilmiş ancak çoğunlukla ulemâ bu duruma pek olumlu bakmamıştır. Asıl amaç Arapçanın inceliklerini öğrenerek Kur‘ân‘ı daha iyi anlamak ve anlaşılmayan kelime ve manaları anlaşılır hale getirmektir. Vakıf kayıtlarına göre medreselerde nahvî olması zorunlu kılınmıştır. Devrin kaynaklarında genellikle lûgat âlimi olarak zikredilmektedir. Bunun sebebi medreselerde fıkıh eğitimiyle birlikte nahiv (lûgat) de öğretilmesidir. Nahiv ilminin medreselerde okutulmasıyla birlikte artık eski özlü metinler ve ders kitapları ön plana çıkmıştır. Nitekim Horasan‘da “İmâmü‘n-nühât” (büyük dil bilgini) olarak tanınan Abdülkahir el-Cürcânî‘nin (ö.471/1078) *Mi‘etü ‘âmil* adlı gramer kitabı bu tarz eserlerin öncülerindendir.⁴⁶⁶ Abdülkahir el-Cürcânî, Nizâmiye medreselerinde nahiv hocası olan Ebü‘l-Hasan Ali el-Esterâbâdî (ö.516/1123) ve Ebü‘l-el-Ebîverdî (ö.507/1113) gibi pek çok âlimi yetiştirmiştir.

Nizâmiye medreseleri ve diğer medreseler, genellikle bir cami yanında veya camiyle bütün bir yapı halinde inşa edilmiştir. Bu sebeple vâiz, hatip ve imâm gibi görevliler de çoğunlukla medrese kadrosundan karşılanmıştır. Nitekim müderrislerin çoğunun biyografisinde vaaz meclisleri düzenlediği, imâmlık yaptığı veya hutbe verdiği gibi ibarelere sıkça rastlanmaktadır. Vâiz, ders halkasında veya mecliste ilmî sohbetler yaparak dinî ve ahlâkî konularda nasihatlerde bulunurdu. Hatîb ise Cuma namazının kılındığı Cuma camisinde hutbe okurdu. Her iki görevli de tartışmalı fıkıh meselelerinden uzak durarak, huzurlarında duran insanlara dinî kıssalar anlatarak öğütler verirdi. Hatîb sadece cuma günleri ve konuşmasını çok uzun tutmamak kaydıyla hutbe verirken; vâiz için böyle bir sınırlama söz konusu değildi.⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi‘n-nübelâ*, XIII, s. 467; Zehebî, *Tezkiretü‘l-Huffâz*, III, s. 242; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 234.

⁴⁶⁵ Sem‘ânî, *el-Müntehab*, s. 1551; Sem‘ânî, *Kavâtü‘l-edille fi‘l-usûl*, II, s. 191-192; *et-Tahbîr*, II, s. 190; Sübkî, *Mu‘îdü‘n-ni‘am ve mübîdü‘n-nikam*, s. 88.

⁴⁶⁶ Sıbt İbnü‘l-Cevzî, *Mirâtü‘z-zaman*, XIX, s. 436; Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Abdülkahir el-Cürcânî”, *DİA*, I, s. 247-248; Makdisi, *Ortaçağ‘da Yüksek Öğretim*, s. 312.

⁴⁶⁷ Sübkî, *Mu‘îdü‘n-ni‘am ve mübîdü‘n-nikam*, s. 88, 89.

1.3. Kütüphaneler

İslâm dünyasında eğitim ve öğretim faaliyetlerinin önemli bir parçası olan kütüphaneler, talebelerin ve âlimlerin istifadesine sunulan kitapların bulunduğu ve istinsah çalışmalarının yapıldığı mekanlar olmaları yanı sıra ilmî çalışmaların da yürütüldüğü yerlerdi. Nitekim Nizâmiye kütüphaneleri için medreselerde okutulmayan bazı ilimlerin bu kütüphanelerde okutulduğu ifade edilmektedir. Dil ve edebiyat ilimlerinin tedrisi bu kütüphanelerde olur, hatta bazı münâzara meclisleri buralarda düzenlenirdi.⁴⁶⁸ Diğer yandan medrese öncesi eğitim, mescid, mektep ve kütüphaneler içinde olmuş ve talebeler buralarda eğitimlerini tamamladıktan sonra Nizâmiye medreselerine geçmiştir.⁴⁶⁹ Bütün bunlara rağmen kütüphanelerde takip edilen herhangi bir müfredat kaydı mevcut değildir.⁴⁷⁰

Selçuklular zamanında ilk kütüphanenin kuruluşu 1055 yılına tarihlendirilir. Selçuklu ordusu Bağdat'a girdiği sırada Selçuklu veziri Amîdûlmülk el-Kündürî'nin, Büveyhî veziri Sâbûr b. Erdeşîr'e⁴⁷¹ ait olan ve yağmalanan Dârülilim'den⁴⁷² binlerce kitap aldığı ve bu sayede bir kütüphane tesis ettiği nakledilir. Burada da eğitim-öğretim faaliyetleri olmuş ve tedris görevini Hanefî şeyhi Şeyh Ebû Bekir Muhammed b. Musâ el-Hârizmî yürütmüştür.⁴⁷³

Nizâmiye medreseleriyle birlikte kütüphaneler, mescid ve medrese ile iç içe olan bir kurum olarak, daha sonra inşa edilecek medrese ve kütüphanelere öncülük etmiştir. Bu dönemde artık kütüphanelerin pek çoğu diğer vakıf müesseselerinin bir parçası olarak kurulmaya başlanır.⁴⁷⁴ Dolayısıyla kütüphanelerin tamir, kitap temini, görevlilerin

⁴⁶⁸ Makdisi, *Beşeri Bilimler*, s. 43,63-65.

⁴⁶⁹ Talas, s. 50.

⁴⁷⁰ Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 281.

⁴⁷¹ Sâbûr b. Erdeşîr (ö.416/1025) tarafından 383 (993) yılında inşa ettirilen Dârülilim, Bağdat'ın batısında Kerh şehrinde kurulmuştur. Bu müesseden kaynaklarda dârükütüb, dârülkütübî'l-kadîme ve hizânetü'l-kütüb şeklinde de bahsedilir. Vakıflarla desteklenen Dârülilim kütüphanesinde 10.400 civarında kitap olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-islâm*, V, s. 277; Ahmet Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr", *DİA*, XXXV, s. 362.

⁴⁷² İslâm dünyasında kütüphanelere ve araştırma kurumlarına X. Yüzyıldan itibaren verilen isimdir. Tercüme ve ilmî araştırmaların yapıldığı beytülhikme, zamanla dârülhikme olarak adlandırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. İsmâîl E. Erünsal, "Dârülilim", *DİA*, VIII, s. 539-541.

⁴⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, s. 172; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, VII, s. 3512; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, s. 534; Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 209; İsmâîl Erünsal, "Kütüphane", XXVII, *DİA*, s. 18-19.

⁴⁷⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 436; Makdisi, *Beşeri Bilimler*, s. 64.

maaşları gibi masrafları da vakıflar aracılığıyla karşılanmıştır. Vakıflarda müderris ve vaîz yanı sıra kütüphane görevlilerinin de Şâfiî olması şart koşulmuştur.⁴⁷⁵

Sübkî'nin naklettiğine göre, Nizâmülmülk nadir bir kitap sahibi olan birini gördüğünde, onu kendisine vermesi için teşvik etmiş veya âlimlerin telif ettikleri kitaplardan talep etmiş ve bu sayede bizzat kendisi de Nizâmiye kütüphanelerinin zenginleşmesine katkıda bulunmuştur.⁴⁷⁶ Devrin müelliflerinden Baharzî, Nizâmülmülk'ün kurduğu bu kütüphaneler sayesinde, eserlere müracaat etmek isteyen öğrencilerin uzun seyahatler yapmak zorunda kalmadıklarını ifade etmiştir.

Horasan'da kütüphanelerin en yoğun olduğu bölgeler Nîşâbûr ve Merv'dir. Selçuklu hâkimiyetinden önce Kadı İbn Hallikân (ö.354/965), Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö.418/1027) İbn Fûrek (ö.406/1015) ve Ebû Bekir el-Büstî (ö.429/1038) medreselerinin kütüphaneleri vardı.⁴⁷⁷ Nîşâbûr'un mahallesi Hargûş'tan olan Ebû Sa'd Abdülmelik b. Ebî Osmân el-Hargûşî en-Nîşâbûrî (ö.407/1016), serpuş satarak Nîşâbûr'da bir medrese ve kütüphane inşa ettirmiş ve hatta burada vaaz meclisleri düzenlemiştir.⁴⁷⁸

Beyhakî, Nîşâbûr Nizâmiye medresesi kütüphanesinden Dârüilm olarak bahseder. Bizzat kendisi bu kütüphaneden istifade etmiştir. İbn Sînâ'nın talebelerinden olan Ebû 'Ubeyd Abdülvâhid b. Muhammed el-Cûzcânî'nin *Kitâbü'l-Hayevân* adlı Farsça eserinin bir nüshasını bu kütüphanede bulmuştur. Yine İbn Sînâ'nın talebesi olan Hekim Ebû Abdullah el-Ma'sûmî'nin *el-Mefârikât* adlı eserinin de bir nüshasını Nîşâbûr Nizâmiye medresesi kütüphanesinden temin eder. Hatta Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk'ün buradan bu kitabı alıp üzerinde çalıştığını ifade etmektedir.⁴⁷⁹

Baharzî, Ebû Ali Kâfi el-Ummânî'nin *Dîvân*'ını⁴⁸⁰, Nizâmülmülk'ün yakın dostu Ebû Tâhir Ali b. Ubeydullah eş-Şîrâzî'nin kendi el yazısıyla yazmış olduğu *Divân*'ını⁴⁸¹, Ebû'l-Fazl Muhammed el-Herevî'nin kaybolmuş şiirlerini⁴⁸² ve Ebû'l-Muzaffer Nâsr b. Muhammed'in bir şiir kitabını⁴⁸³ Nîşâbûr Nizâmiye kütüphanesinde bulmuştur.

⁴⁷⁵ Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 68; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaıları*, s. 210.

⁴⁷⁶ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, V, s. 121-122; Talas, s. 53.

⁴⁷⁷ Herevî, *İsfâr el-fesîh*, thk. Ahmed b. Saïd b. Muhammed Kuşâş, Medine 1420hş. I, s. 66.

⁴⁷⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, s. 48; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 236.

⁴⁷⁹ Beyhakî, *Tetimme*, s. 18.

⁴⁸⁰ Baharzî, *Dümyetü'l-kasr*, I, s. 120.

⁴⁸¹ Baharzî, *Dümyetü'l-kasr*, I, s. 488.

⁴⁸² Baharzî, *Dümyetü'l-kasr*, II, s. 888.

⁴⁸³ Baharzî, *Dümyetü'l-kasr*, II, s. 1245.

İmâmü'l-Haremeyn'in talebelerinden biri olan, kelâm ve tefsir âlimi Ebû'l-Kâsım İbn Nasr b. İmrân el-Ensârî en-Nîşâbûrî (ö.512/1118), bir süre Nîşâbûr Nizâmiye medresesinde kütüphane müdürü olmuştur.⁴⁸⁴

Ebû Sehl Muhammed b. Abdürreşîd b. Nasr b. Abdullah el-Kutbî, Nîşâbûr Nizâmiye medresesinde kütüphane müdürüydü. Aynı zamanda muhaddisti. Hatta İbn Asakir, bu kütüphanede Ebû Sehl Muhammed'den hadis rivayet ettiğini kaydetmiştir.⁴⁸⁵

Nîşâbûr'da Nizâmiye medresesi kütüphanesi dışında da bazı kütüphaneler vardı. Bâharzî, Nîşâbûr'da Amîdülmülk kütüphanesini ve Şeyh Nâsîhüddeve el-Fenderûcî kütüphanelerini ziyaret etmiştir. Hatta birkaç kitabını da güvenli bulduğu Sandalî medresesi kütüphanesine bıraktığını nakleder.⁴⁸⁶ Bu kütüphanelerin bir kısmı 556 (1161) yılında İlhanlı hükümdarı Gazan Han tarafından Nîşâbûr'da tahrip edilen kütüphaneler arasındadır. Bu sırada ilim adamlarının bir araya geldikleri bir vakıf kütüphanesi de olan 'Akîl mescidi yanı sıra beş kütüphane yakılmış, yedi kütüphane ise yağmalanıp kitapları yok pahasına satılmıştır.⁴⁸⁷ Bunlar arasında Nîşâbûr Camisi'ndeki kütüphane de vardır.⁴⁸⁸

Yâkût el-Hamevî, 614 (1217) yılında geldiği Merv'de 10 kütüphane bulunduğunu nakleder. Hatta bu kütüphanelerden ihtiyaç duyduğu kitapları depozitosuz alabildiğini, sadece Nizâmiye medresesi kütüphanesinden 200 cilt kitap aldığını ve eserlerini tüm bu kitaplar sayesinde yazdığını kaydeder.⁴⁸⁹ Öte yandan, bu kütüphanede bulunan kitapların her birinin 200 dinar değerinde olduğunu, çünkü şahıslara ait olan bu kitapların aynılarını başka bir kütüphanede bulmanın neredeyse imkânsız olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹⁰

Sultan Sencer'in sâkîsi olan Azîzüddin Ebû Bekir ez-Zencânî'nin kurmuş olduğu Azîziye kütüphanesinde 12.000 cilt kitap olduğu ifade edilir. Hatta bunların bir kısmı Merv Cami kütüphanesindedir ve burası da "Hizânetü'l-fukâ'hiyye" olarak adlandırılır. Ayrıca

⁴⁸⁴ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, s. 478.

⁴⁸⁵ İbn 'Asâkir, *Mu'cemü's-Şüüh*, II, s. 960.

⁴⁸⁶ İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-emsâr fî memâlikü'l-emsâr*, XVII, s. 71; Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr*, III, s. 1557.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Esir, XI, s. 271-2.

⁴⁸⁸ Rükneddin Hümayûn Ferruh, *Tarihçe-i Kitâbhane-i İran ve Kitâbhânehayı Umûmî*, Tahran, c. I, s. 37-38.

⁴⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, VII, s. 2895. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 113; Seccâdî, *Merv*, s. 208.

⁴⁹⁰ Seccâdî, *Merv*, s. 209.

Kemâliyye isimli kimin tarafından inşa edildiği bilinmeyen bir kütüphaneden söz edilmektedir.⁴⁹¹

Hanefî mezhebine taassub derecesinde bağlı olan Müstevfî Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr (ö.494/1101), Merv'de bir medrese yaptırmış ve buradaki Şerefülmülk kütüphanesine çok değerli kitaplar vakfetmişti. Hatta burada *el-Gûrî* isimli ciltler dolusu eserler olduğunu, bunların Merv'deki bu kütüphaneye mahsus olduğunu ve Irak, Şam veya Mısır'da benzeriyle karşılaşmadığını nakleder.⁴⁹²

Muînüddîn Ebû Bekir es-Sem'ânî ve Şehâbeddîn es-Sem'ânî de Merv'de birer kütüphane kurmuşlardı. Yâkût el-Hamevî, Sem'ânî ailesine ait bu kütüphanelerden birinde ezherî hattıyla yazılmış bir nüsha gördüğünü ve daha sonra Halep'te bu nüshayı el-Kıftî'ye incelettiğinden söz eder.⁴⁹³

Yâkût, bu kütüphaneler yanı sıra Merv'de muhtemelen Sem'ânî ailesine ait olan Amîdiyye kütüphanesi, vezir Mecdülmülk'ün inşa ettirdiği bir kütüphane, Hâtuniyye medresesi yanındaki hankâhlardan birine ait Zamîriyye kütüphanesi ve Hatuniyye medresesi kütüphanesi gibi kütüphanelerin varlığından da söz etmektedir. Beyhakî, Gazneli Sultanı Mahmûd b. Sebüktegin'in ailesinin anlatıldığı yaklaşık 30 ciltlik bir eserin bir kısmını Hâtuniyye medresesi kütüphanesinde bulduğunu nakleder.⁴⁹⁴

Abdullah b. Ahmed b. Hamduye, Merv'de yaptırdığı ribatında bir kütüphane kurmuştu.⁴⁹⁵ Muhammed b. Sa'd ed-Dibâcî el-Mervezî (ö.609/1213) Merv'de Camiü'l-Ekber'de bulunan kütüphanede hâfız-ı kütüblük yapmıştı.⁴⁹⁶

Ebû Ali Hasan b. Ali el-Kattân tarafından inşa edilen kütüphane ve Sultan Sencer'in saray kütüphanesinin, 536 (1141) yılında Hârizmşah Atsız'ın askerleri tarafından yağmalandığı nakledilir.⁴⁹⁷ Beyhakî, Hekim Ebû'l-Feth Kûşek'e ait kitapları Sultan Sencer'in kütüphanesinde gördüğünü ve hatta sultanın bu hekimle ilgili olumlu kanaati nedeniyle

⁴⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 113; Rükneddin Hümayûn Ferruh, s. 43; Hammâde, s. 84; Seccâdî, *Merv*, s. 208; R. Şeşen, *Kitap ve Kütüphane*, s. 393.

⁴⁹² İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, s. 72; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 113; Seccâdî, *Merv*, s. 208; Esin, "Merv", *T.A.*, s. 20; Zemzem Yeşilyurt, *Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 81.

⁴⁹³ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, VII, s. 2895. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 113; Rükneddin Hümayûn-Ferruh, s. 39; Seccâdî, *Merv*, s. 208; R. Şeşen, s. 393.

⁴⁹⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 112; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, VII, s. 2895. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 113.

⁴⁹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, VII, s. 2895. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 113; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 40.

⁴⁹⁶ Safedî, *el-Vâfî*, III, s. 76; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, s. 2538.

⁴⁹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 113; R. Şeşen, s. 393.

kitaplarını yakından takip ettiğinden söz eder.⁴⁹⁸ Bahsi geçen kütüphane de muhtemelen Sultan Sencer'in Merv'deki sarayının kütüphanesi olmalıdır.

Belh'te Ebû Saîd Halil b. Ahmed b. İsmâîl'in tesis ettiği medresede bir kütüphane vardı.⁴⁹⁹ Serahs'ta, Horasan kadıkudatı Muhammed b. Mansûr es-Serahsî, hankâh yaptırmış ve burada bir kütüphane kurmuştu. Senâî, onun için yazdığı kasidede bu kütüphâneyi de övmüştür. Beyhakî de Serahs'ta zengin bir kütüphanenin varlığından bahseder ama kurucusunun ismini vermez. Hatta Mahmûd b. Sebüktegin'in ailesinin kaleme alındığı otuz ciltlik eserin bir kısmının da burada olduğunu nakleder.⁵⁰⁰

Ebû Ali İsmâîl el-Câcermî'nin (ö.497/1103), Câcerm'de medrese içinde kütüphanesi vardı. Burada pek çok kitabı hem kendi okur hem de emanet olarak verirdi. Hatta bu medrese ve kütüphanede hadis rivayet etmişti.⁵⁰¹

Yâkût el-Hamevî, Sâve şehrinde de daha önce dünyada eşi benzeri olmayan büyüklükte bir kitap evi (kütüphane) bulunduğunu nakleder. Bu kütüphane âlim ve şâir Ebû Tâhir el-Hatunî tarafından yaptırılmıştır. Muhammed Tapar'ın eşi Gevher Hâtun'a hizmetleri nedeniyle Hâtunî nisbesiyle anılan Ebû Tâhir'e ait olan ve astronomiye dair aletlerinde bulunduğu bu kütüphane de Moğollar tarafından 617 (1220) tarihinde yağmalanıp yıkılan kütüphanelerden biridir.⁵⁰²

1.3.1. Kütüphane Görevlileri

1.3.1.1. Hâzin

Hâzin (Hâzinetü'l-kütüb), kütüphanede ilmî ve idarî işlerle ilgilenen en yetkili görevlidir. Kütüphaneye bağlanan vakıfların gelirinin tahsili, yeni kitapların tahsis edilmesi, kütüphanede bulunan tüm kitapların kataloglanması, yıpranmaktan korunması, tamiri ve kitap satın almaya imkânı olmayanlara kitap temininde öncelik tanımak gibi görevleri vardı.⁵⁰³ Kendisi de Nizâmiye ve Mustansırıyye kütüphanelerinde aynı anda müdür olan

⁴⁹⁸ Beyhakî, *Tetimme*, s. 20; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, TTK Yay., İstanbul 1995, s. 396.

⁴⁹⁹ R. Şeşen, s. 393; Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, s. 19.

⁵⁰⁰ Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 112; R. Şeşen, s. 394; Merçil, "Büyük Selçuklu devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", s. 139; Mevlevî, *Asâr-ı Bâstânî-yi Horâsân*, I, s. 539.

⁵⁰¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 151; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 195; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 86.

⁵⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, s. 179; Merçil, 140.

⁵⁰³ Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*, Beyrut 1986, s. 87- 88; Çelebi, s. 153.

İbnü's-Sâî, Hâzin'in, kitapları muhafaza eden, onarımlarını yapan, ihtiyacı olanlara temin eden ancak sadece ödünç veren kişi olduğunu nakleder.⁵⁰⁴ Hâzin, kendisini ispatlamış, devrin tanınan âlim ve ediplerinden seçilirdi.⁵⁰⁵ Kitaplar hakkında bilgi sahibi olması gerekiyordu. Nitekim Bağdat Nizâmiye medresesinin ilk hâzini olan Horasan kökenli Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süleyman b. Dâvud el-İsferâyînî (ö.488/1090) şafî fakihî, usûl âlimi, şair ve iyi bir edipti. Pek çok eser telif etmişti. Hatta Ebü'l-'Abbâs Ahmed el-Kazvînî, ondan hadis dinleyip rivayet etmişti.⁵⁰⁶ Vefatı ardından yine Horasanlı Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ebîverdi (ö.508/1114) Hâzin oldu. O da edip ve şairdi.⁵⁰⁷ Yine devrin tanınmış nahiv, lugat ve edebiyat âlimlerinden olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali (ö.1108), Nizâmiye medresesinde hâzinlik yapmış; aynı zamanda edebiyat derslerine de girmiştir.⁵⁰⁸ Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin hâzini Ebû Sehl el-Kütübî aynı zamanda verrâktı.⁵⁰⁹ Nizâmiye medresesindeki Dârü'l-kitab'ta kütüphane müdürü olan Ebü'l-Hasan b. Abdülbâkî b. Bekrî edebiyat, nahiv, lugat âlimi ve Arapçayı çok iyi bilen bir âlimdi.⁵¹⁰

1.3.1.2. Müstensih ve Verrâk

Müstensihler, yeni çıkan veya mevcut eserleri birebir kopya etmekle görevlidirler. Kütüphanelere, güzel yazıları ve eserleri istinsah ederken titiz davranmalarıyla bilinen müstensihler tayin edilmiştir. Bazıları kütüphanelerde bazıları ise kendi evlerinde çalışmışlardır. Hatta müderris ve öğrencilerden de talep edenler kitap istinsah etmiştir. Eğer müellif veya kitabın sahibi, kitabı ödünç vermekten çekinirse, müstensih sahibi nezaretinde kopya ederdi. Müstensihler pek çok eserde mücellid ve verrâk⁵¹¹ olarak da

⁵⁰⁴ İbnü's-Sâî, *ed-Dürrü's-semîn fî esmâ'ü'l-musannifîn*, thk. Ahmed Şevkî Benbîn-Muhammed Saîd Haneşî, Tunus 2009, s. 10.

⁵⁰⁵ *Gazzâlînâme*, s. 132; Çelebi, s. 153.

⁵⁰⁶ Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 359; V, s. 359; Safedî, *el-Vâfi*, XXVIII, s. 97; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'îyyîn*, s. 492; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât*, IV, s. 335; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, I, s.276.

⁵⁰⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, III, s. 373; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, V, s. 2562.

⁵⁰⁸ Nizâmülmülk medreseye geldiği sırada Ebû Zekeriyâ'nın kızı hakkında suçlama olmuş, bu suçlama üzerine Nizâmülmülk onun mağduriyetini gidermek (veya bu işi sonlandırmak) adına maaşının on dinardan on beş dinara çıkarılmasını emretmiştir. Bu olay sayesinde hazin maaşlarının aylık on dinar civarı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, XX, s. 26; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 340; İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'i'l-âdâb*, II, s. 533; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, XIII, s. 249.

⁵⁰⁹ İbn 'Asâkir, *Mu'cemü's-Şüüh*, II, s. 960.

⁵¹⁰ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, s. 294.

⁵¹¹ Devrin müelliflerinden Sem'ânî, kitap istinsahının bir ücret karşılığı yapıldığını, İslâm ülkelerinin çoğunda "verrâk" olarak adlandırıldığını ancak Bağdat'ta "nâsîh" denildiğini ifade etmektedir. Bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, s. 8.

adlandırılmıştır.⁵¹² Çoğu hattat veya edebiyat âlimi⁵¹³ olan bu kesim, genellikle kitap istinsah ederek geçimlerini sağlamıştır. Âlimler yazdıkları eserleri veya varlıklı kimseler Mushaf, hadis kitapları ya da faydalı gördükleri eserleri istinsah ettirerek cami ve medrese kütüphanelerine bağışlamışlardır.⁵¹⁴

Sübki, müstensihlin detaylı bir tarifini yapar. Müstensihlerin Allah korkuları olması gerektiğini, ehli bid'at, alkol tarifleri veya şehvetle ilgili sakıncalı olan kitapları istinsah etmeme hakkına sahip olduklarını kaydeder. Aynı şekilde dinen fayda getirmeyecek kitapları da yazmayabilirler. Bu kitapların istinsahı için daha fazla ücretler verileceğini ama müstensihlerin dikkatli olması ve geri durması gerektiğini tavsiye eder. İstinsah işleminin suistimale açık olduğunu, kimilerinin kitabın tamamı için anlaşp aceleyle yazarak eksik istinsah edebildiğini, bunun ilme ihanet olacağını ifade etmektedir. Müstensih, ilgili eseri istinsah ettiği dilden farklı dilde bir sözcük kullanmamalıdır. Bu durumda istinsah ücreti verilmeyebilir. Yaprakların adedi, yazının düzeni, her sayfadaki satırların sayısı, mürekkebin rengi gibi konularda eser sahibinin tâlimatına uymalıdır. Eserin hangi müstensih elinden çıkmış olduğu da not edilmelidir.⁵¹⁵

Horasan coğrafyasında da kütüphanelerde müstensihler faaliyetlerini sürdürmüştür. Devrin kaynaklarında genellikle nâsih olarak adlandırılmışlardır. Gazneli şâir Ebû Ca'fer Muhammed b. İshâk ez-Zevzenî (ö.463/1070) güzel yazısıyla biliniyordu. Ebû Mansûr es-Sa'libî'nin *Kitâbu Yetîmedü'd-Dehr* adlı beş ciltlik eserini istinsah etmiş ve bu istinsah 30 Nîşâbûrî dinarına satılmıştı.⁵¹⁶ Ebû'l-Kâsım Muzaffer b. Muhammed b. Yûsuf el-Büstî, Şâfiî fakih ve müstensihtir. Beyhakîyye medresesi kütüphanesinde kitapları istinsah etmiş ve vefatına kadar Nîşâbûr'da kalmıştır.⁵¹⁷ Kadı ve filozof olan Zeyneddin Ömer b. Sehlân es-Sâvî (ö.540/1145), kitap istinsah ederek geçimini sağlıyordu. Nîşâbûr'da İbn Sînâ'nın *Şifâ* adlı eserini de istinsah etmiş ve hatta bu eseri 100 dinara satmıştır.⁵¹⁸ Horasanlı Fahreddîn Ebû Muhammed el-Burûcerdî, fakih ve müstensihtir.

⁵¹² Arapça nesh kökünden türemiş olan istinsâh “bir kitap veya yazılı metnin nüshasını çıkarmak ve harfi harfine kopya etmek” anlamına gelir. Bu işi yapanlar önceleri verrâk, kâtib gibi isimlerle anılırken sonradan nâsih, nessâh ve müstensih gibi isimlerle anılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt-Nevzat Kaya, “İstinsah”, *DİA*, XXIII, s. 369-371; Pedersen, s. 53.

⁵¹³ Ocak, 115; Çelebi, 163.

⁵¹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, s. 300; Nebi Bozkurt-Nevzat Kaya, “İstinsah”, *DİA*, XXIII, s. 370.

⁵¹⁵ Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*, s. 101-102; Çelebi, s. 164.

⁵¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mû'cemü'l-üdebâ'*, VI, s. 2428.

⁵¹⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 490.

⁵¹⁸ Beyhakî, *Tetimme*, s. 26; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 752.

Güzel el yazısı ve neredeyse hata yapmadan hızlı yazıp okumasıyla biliniyordu. Nizâmiye medresesinde onu gören İbnü'l-Fuvâtî, istinsahına bizzat şahit olmuştur.⁵¹⁹ İstinsah edilen kitaplar arasında ilk sırayı Kur'ân almıştır. Nitekim Yâkût el-Hamevî, İbnü'l-Hâzin'in (ö.502/1108) 500 Kur'ân ve 3 Eġânî istinsah ettiğini nakletmektedir.⁵²⁰

Verrâk tabiri, XIII. yüzyıl sonlarına kadar kitap istinsahıyla uğraşanlar için de kullanılmıştır.⁵²¹ Hatta devrin müelliflerinden Sem'ânî, kitapları istinsah edenlere verrâk denildiğini ancak aynı zamanda Bağdat'ta kağıt satan kimselerin de bu isimle anıldığını nakletmiştir.⁵²² Selçuklular zamanında Horasan'da da verrâk nisbesiyle anılan pek çok âlim vardır. Hadis, tefsir ve kelâm gibi farklı ilim dallarıyla ilgilenen bu âlimler aynı zamanda kitap istinsah ediyor olmalıdır.

Hanbelî fakih ve edip olan Ebû Ali el-Hasan b. Şehhâb b. el-'Ekberî (ö.428/1037) aynı zamanda verrâktı. Hızlı yazar ve doğru kopya ederdi. Verrâklık yaparak 25 bin dirhem kazandığı nakledilir.⁵²³ Ebü'l-Abbâs Ahmed er-Rezzâz el-Cürcânî (ö.448/1056), Abdullah b. el-Hüseyin b. el-Verrâk'tan hadis rivayet etmiştir.⁵²⁴ Muhaddis Ebû Tâhir Muhammed b. Abdullah el-Verrâk el-Ebîverdi⁵²⁵ ve Muhammed b. İsmâîl el-Verrâk⁵²⁶ isimli âlimler yanı sıra Fakih ve münâzır olan Ebü'l-Kâsım el-Hamdûye el-Keşmihenî (ö.469/1077), Merv'de Ebâ Muhammed Abdülazîz b. Ahmed el-Verrâk'tan hadis semâ' etmiştir.⁵²⁷ Muhaddis ve müstensih olan Ebû Tâhir Ahmed b. el-Dukâk en-Nâsîh (ö.470/1078), Sem'ânî'nin naklettiğine göre Bağdat'ta nâsîh fakat diğer bölge ve şehirlerde verrâk olarak adlandırılıyordu.⁵²⁸

İmâmü'l-Haremeyn'in talebelerinden biri olan Ebü'l-Kâsım Selmân b. el-Ensârî en-Nîşâbûrî (ö.512/1118), sûfî, kelâm ve tefsir âlimiydi. Bir süre Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin talebesi olmuş ancak tekrar Nîşâbûr'a İmâmü'l-Haremeyn'in yanına dönerek

⁵¹⁹ İbnü'l-Fuvâtî, *Mecma' i l-âdâb*, II, s. 574.

⁵²⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mû'cemü l-üdebâ*, III, s. 1105.

⁵²¹ Erünsal, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s. 435.

⁵²² Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, s. 127.

⁵²³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, s. 346.

⁵²⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, s. 109.

⁵²⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, s. 87.

⁵²⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, s. 303.

⁵²⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, s. 246.

⁵²⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, s. 13.

usûl derslerini tamamlamıştır. Geçimini verrâklık yaparak kazanmış ve vaktinin tamamına yakını Nîşâbûr Nizâmîye medresesi kütüphanesinde geçirmiştir.⁵²⁹

Herat âlimlerinden olan Ebû Abdullah es-Sicî (ö.512/1118), Buşenc'te Ebû'l-Hasan Abdurrahmân b. Muhammed el-Verrâk'tan hadis rivayet etmiştir.⁵³⁰ Fakih Ebû Bekir el-Meyhenî (ö.549/1155), Ebû Nasr Abdullah b. el-Hüseyin b. Hârûn el-Verrâk'tan fıkıh öğrenmiştir.⁵³¹ Tûslu fakih ve müfessir Ebû Sa'd en-Nûkânî (ö.548/1153), yine Nîşâbûr'da Ebû Nasr Abdullah b. el-Hüseyin b. Hârûn el-Verrâk'ın talebesi olur.⁵³² Ebû Abdullah el-Verrâk (ö.544/1149), Herat ehlinden muhaddis ve kârîydi.⁵³³ Tâberânî olan Ebû Abdullah en-Nekâr da Ebû Nasr Abdullah b. el-Hüseyin b. Hârûn el-Verrâk'tan semâ etmiştir.⁵³⁴

1.3.1.3. Diğer Görevliler

Medrese kütüphanelerinde hâzin ve müstensihler yanı sıra yardımcı pek çok görevli de bulunmaktadır. Ciltleri eskiyen ya da yıpranan kitap ciltlerini yenileyen ve çoğunlukla müstensihle birlikte zikredilen *mücellid*, Hâzin'in yardımcısı konumunda olan *müşrif*, kütüphaneye gelen ziyaretçilere kitapların yerini gösteren ve temin eden, ayrıca kitapları düzenleyen *münâvil*, kütüphanenin bakımı ve temizliğiyle ilgilenen *ferraş*, bir müderris veya talebeye çalışmalarını yürütürken yardımcı olan *hâdim* (hizmetçi) gibi görevliler vardır.⁵³⁵ Horasan'da bulunan medreselerin vakfiye kayıtları günümüze ulaşmadığı için, kendilerinden ilim ehli olması beklenmeyen ve yardımcı hizmetlerde bulunan bu görevlilerle ilgili detaylı bilgiye sahip değiliz.

1.4. Hankâhlar

Hankâh kelimesi, Farsça “hân” (ev, mâbed) kelimesine, hâneye mekân anlamı katan “gâh” eki ilave edilerek türetilmiştir. Zamanla hânkâh şeklinde Arapçalaşan⁵³⁶ bu kelime,

⁵²⁹ İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 478; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 96; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'yyîn*, s. 550; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, s. 200; Zirikî, *el-A'lâm*, III, s. 137.

⁵³⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, s. 216.

⁵³¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, s. 59.

⁵³² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, s. 70.

⁵³³ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1384; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, s. 80.

⁵³⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, s. 121; Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, s. 75.

⁵³⁵ Çelebi, s. 165-175; Ocak, s. 116-117; Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 322-323; Erünsal, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, s. 413-416; Pedersen, s. 118.

⁵³⁶ Keyânî, *Târih-i Hânkah der İrân*, s. 56; Süleyman Uludağ, “Hankah”, *DİA*, XVI, s. 42-43.

Selçuklular vasıtasıyla diğer bölgelere yayılmıştır. Selçuklular zamanında hankâhlar, çoğu ulemâ sınıfına mensup olan sûfiler ve devlet erkânı sayesinde hızla kabul görmüştür⁵³⁷. Dolayısıyla Horasan merkez olmak üzere Türkistan, İran, Kafkasya ve Mısır'a kadar yayılma imkânı bulmuştur. Tekke ve dergâh gibi kavramlar ise daha sonraki dönemlerde kullanılmıştır.⁵³⁸

Hankâhlarda ikâmet eden sûfî ve müritler, sadece halvet ve zikirle meşgul olmazlardı. Tasavvufî âdâb ve erkân gibi öğretiler yanı sıra bazı hankâhlarda halkın belli bir kesimine ve müritlere Arapça, tefsir ve hadis gibi dinî ilimler öğretiliyordu. Bu eğitimi üstlenen bir şeyh bulunurdu. Hankâhların bazılarında kütüphane de olurdu. Merv hankâhı ve Serahs'ta Hâce Muhammed b. Mansûr hankâhı bu şekildedir.⁵³⁹ Öte yandan bazı hankâhlar ise devamlı seyahat halinde olan talebe, ulemâ ve sûfilerin konaklaması için tesis ediliyordu.⁵⁴⁰

Horasan'da IX. ve X. yüzyıllarda bilhassa Kerramîyye mensupları, pek çok hankâh inşa etmişlerdi.⁵⁴¹ Selçuklular zamanında ise Horasan'da iki yüz civarında hankâh olduğu ve hatta her şehirde bir veya birkaç tane bulunduğu ifade edilmektedir.⁵⁴² Sûfiler artık hankâh müessesesini benimsemiş ve kendi amaçlarına uygun hale getirmişlerdi. İbn Münevver, Nizâmülmülk'ün Şeyh Ebû Sa'îd'in müridi olduğunu ve bu nedenle Horasan'da hankâhların bu denli hızla yayıldığını nakletmektedir.⁵⁴³ Nizâmülmülk gerçekten de medreselerin yanına pek çok hankâh inşa ettirmişti.⁵⁴⁴ Elbette bu yapıların hepsi hankâh olmak üzere inşa edilmemiş, bir kısmı evlerin hankâh olarak kullanılmasıyla meydana gelmiştir.⁵⁴⁵ İslâm'ın bâtinî boyutunu temsil eden tüm bu hankâhlar, Selçuklu idaresinin muhafazası ve denetimi ile yayılma ve teşkilatlanma imkânı bulabilmiştir.

⁵³⁷ Margaret Malamud, "Sufi Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur", *International Journal of Middle East Studies* 26/, 1994, p. 427-442, Türkçe trc. Hicret Karaduman, "Orta Çağ Nişâbü'r'unda Tasavvufî Teşkilatlar ve Otorite Yapıları", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, sa. 16, 2016, s. 219.

⁵³⁸ Cebecioğlu tekke, hankâh gibi terimlerle ilgili olarak tasavvufî yapıların genelde küçükten büyüğe zaviye, tekke ve hankâh şeklinde isimlendirildiğini ifade etmektedir. Bkz. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara 2014, s. 196.

⁵³⁹ Keyânî, s. 382.

⁵⁴⁰ Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 250.

⁵⁴¹ J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, Oxford 1971, s. 6; Jacqueline Chabbi, "Khankah", *EI*², IV, s. 1025; Keyânî, s. 156.

⁵⁴² Keyânî, s. 153.

⁵⁴³ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, I, s. 299.

⁵⁴⁴ A. Bausani, "Religion in the Saljuq Period", *Cambridge History of Islam*, V, s. 300.

⁵⁴⁵ Spencer, s. 166.

Selçuklular zamanında Horasan bölgesinde en çok hankâha Nîşâbûr'da rastlanır. Diğer bölgelerde bulunan hankâhlar ise buradaki kadar teşekküllü ve ön planda değillerdi. Bu sebeple birçoğunun sadece isimleri zikredilmektedir. Nîşâbûr'da resmi ve düzenli programı olan ilk hankâh, Ebû Sa'îd Ebü'l-Hayr (ö.440) hankâhıdır. Öncesinde elbette pek çok hankâh vardı. Ancak burası teşkilatlı yapısı ve müritler için yazılı kuralları olması nedeniyle ilkti. Ebû Sa'îd, Kerrâmiyye'ye ait hankâhların revaçta olduğu bir dönemde Nîşâbûr'a gelerek hankâhını inşâ ettirmiş; zühd ve yokluk esaslı tasavvufu, yaşayan bir tarikata dönüştürmüştür.⁵⁴⁶ Buraya katılmak ve ikâmet etmek isteyenler için bir program tanzim etmişti. Bu programı mürid olmak isteyen herkese açıklardı. Bu sayede kendisinden sonra kurulacak hankâhlara da öncülük etmiş ve ondan sonra hankâh adabıyla ilgili eserler kaleme alınmıştır.⁵⁴⁷ Öte yandan, Ebû Sa'îd, Ebûbekr el-Müeddeb'e yazdırdığı bir metinde, sûfî olan kimsenin ilim öğrenmekle meşgul olması gerektiğini de ifade etmektedir. Nîşâbûr'da bulunan diğer hankâhlar Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.465) hankâhı, Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö.465) hankâhı, Abdullah el-Bâkû (ö.420/430/442), Ebû Osman el-Hîrî (ö.298), Ebü'l-Hasan el-Büşencî⁵⁴⁸, Sandûkî, Sandalî, Ebû Ali et-Tarsûsî (ö.364/974), Ebü'l-Fazl el-'Amîd Hoşâb ve Sikke Müseyyeb'de Mahmûd hânkahı, Ebû Ali ed-Dukak aracılığıyla Ebû Sa'îd ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî tarafından inşâ edilen Serâvî hankâhı ve Ahmed b. Abdülaziz Mülkâbâzî hankâhı olarak sıralanabilir.⁵⁴⁹

Merv'de Ebû Ali Siyâh hankâhı ve Hâce Yusuf el-Hemedânî (525) hankâhı⁵⁵⁰ Ebûbekir eş-Şâşî'nin ikâmet ettiği Şatt el-Razîk'te bulunan hankâh⁵⁵¹, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdurrahmân el-Hatîb hankâhı⁵⁵², Ebî Bekr el-Vâsîti hankâhı⁵⁵³, Mâcân hankâhı⁵⁵⁴, Ebî Bekr eş-Şerâbî hankâhı⁵⁵⁵ ve Merverûz'da bir hankâh vardı.

⁵⁴⁶ Muhammed İbn Münevver, *Esraru't-tevhid fî makamati's-şeyh ebî said*, haz. Süleyman Uludağ, *Tevhidin Sırları*, Dergâh Yay., İstanbul 2016, s. 11; Keyânî, s. 156-157.

⁵⁴⁷ Keyânî, s. 188.

⁵⁴⁸ İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, s. 252.

⁵⁴⁹ Spencer, *The Sufi Orders*, s. 166; Keyânî, s. 186.

⁵⁵⁰ *Nihâyetü'l-ereb*, XXVI, s. 388; Keyânî, s. 198.

⁵⁵¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, s. 518; *Müntehâb*, s. 1169.

⁵⁵² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, s. 188; Ziriklî, *el-A'lâm*, XIX, s. 557.

⁵⁵³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, s. 173; *Müntehâb*, s. 163.

⁵⁵⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 479.

⁵⁵⁵ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 876.

Herat'ta Şeyh Ebû İsmâîl Ahmed b. Hamza es-Sûfî (ö.441) hankâhı⁵⁵⁶, Nebâzân hankâhı, Abdullah b. Ebû Sa'îd el-Herevî (ö.499) hankâhı⁵⁵⁷, Ebû Abdullah Ahmed el-Kâyînî hankâhı⁵⁵⁸, Şeyh Ebû Abdullah Leys el-Bûşencî, Şeyh Ammû, Hâce Abdullah el-Ensârî (ö.481) ve Ebû Sa'îd'in inşâ ettirdikleri hankâhlar yanı sıra Herat'ın köylerinden Nebâzân'da Çişt köyü hankâhı, İsferez hankâhı ve Kevsûye hankâhı vardı.⁵⁵⁹

Cürcân'da Kerrâmîler'e ait Huttel, Beyâr ve Taberistan'ın güneyinde; İsfahân ve Cürcân arasında bir tane ve Fâryâb'ta bir hankâh vardı. Hâf'ta ise Şeyh Zeynüddîn Hâfî'ye ait bir hankâh vardı.⁵⁶⁰

Serahs'ta Kerrâmîlere ait Ebü'l-Hasan b. Muhammed hankâhı (ö.341) yanı sıra Şeyh Ebü'l-Fazl Hasan ve Şeyh Lokman hankâhı, yine Serahs'ta Hâce İmâm Muhammed b. Mansûr'a ait olan ve kütüphanesi bulunan bir hankâh vardı. Şeyh Ebû Sa'îd, Serahs'ta Sincan ribatı yakınlarında dört farklı noktada hankâh inşa etmişti.⁵⁶¹

Tûs'ta Gazneli vali Arslan Cazib bir hankâh yaptırmıştı. Aynı zamanda Hâce Ahmed isimli bir şahsın da hankâhı vardı. Burada İmâm Gazzâlî de evinin yakınında bir hankâhta ikâmet etmişti. Nesâ'da Reis 'İmâdüddîn Hamza en-Nesevî, hankâh inşa ettirir. Ebû Ali Dukâk, Nesâ'nın üst kısımlarında ve Şeyh Ahmed Nasr ise, Nesâ yakınındaki Bismeh'te bir hankâh inşâ ettirdiler.⁵⁶²

Bûzcân'da Üstad Osmân hankâhı ve Dânişmend Ali Beyhakî hankâhı vardı.⁵⁶³ Bağşûr'da Ebü'l-Hasan Ali b. el-Mukarrî el-Begavî hankâh inşâ ettirmişti.⁵⁶⁴

Nâsır-ı Hüsrev, Harakân'dan geçerken Şeyh Ebül Hasan el-Harekânî (ö.425) hankâhını gördüğünü nakleder. Harakân dönüşünde Hudâşâd isimli bir köyde dahi hankâh görmüştür.⁵⁶⁵ Keyânî ise bu dönemde Bedehşân, Tabes, Ebher, Dizfûl, Sâve ve Burûcerd gibi bazı küçük şehirlerde dahi hankâhlar olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶⁶

⁵⁵⁶ Keyânî, s. 125.

⁵⁵⁷ Keyânî, s. 129.

⁵⁵⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 327.

⁵⁵⁹ Keyânî, s. 199, 200.

⁵⁶⁰ Keyânî, s. 158, 194.

⁵⁶¹ Keyânî, s. 192, 198, 382.

⁵⁶² Keyânî, s. 187, 193.

⁵⁶³ Keyânî, s. 187.

⁵⁶⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1273.

⁵⁶⁵ Keyânî, s. 191.

⁵⁶⁶ Keyânî, s. 196, 245.

1.5. Âlimlerin Evleri

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren âlimlerin evlerinde dinî eğitime yer verilmiş ve ders halkaları oluşturulmuştur. Ancak ev ortamı ve ailenin mahremiyeti, evin kısıtlı bir alana sahip olması ve sadece belirli bir kesime hitap etmesi nedeniyle evler zamanla daha az tercih edilmeye başlanır. Mescidlerin, evlerin aksine toplumun her kesimine hitap etmesi ve talebelere yönelik daha geniş bir mekâna sahip olması eğitim faaliyetleri için daha uygun bir ortam yaratmıştır.⁵⁶⁷ Yine de mescidler ve medreselerin yaygınlaşmasından sonra bazı durumlarda âlimler evlerinde ders vermişlerdir. Medreselerin müfredatı dışında kalan şiir, edebiyat, felsefe ve mantık gibi derslerin okutulması,⁵⁶⁸ mevcut medreselerin müderrisin ya da talebenin mezhebi teamülüne uygun olmaması, müderrisin şöhretten uzaklaşma isteği ve takva yolunu tercih etmesi gibi sebepler evlerde eğitim faaliyetlerinin devam etmesini sağlamıştır.

Selçuklular zamanında eğitim Horasan'ın pek çok beldesinde mescid ve medreseler aracılığıyla yürütülmesine rağmen çeşitli sebeplerle âlimlerin evlerinde de ders halkalarının oluşturulduğunu görmekteyiz. İmâm Gazzâlî, Nîşâbûr Nizâmiye medresesinde müderris olduğu sırada hem sağlığının bozulması hem de kalabalıklardan uzaklaşıp sükûnete kavuşmak amacıyla 503 (1109) yılında Tûs'a dönmüştü. Burada evinin bir kısmını fıkıh talebeleri için medrese olarak ayırmış ve 505 (1111) yılında vefatına kadar iki yıl boyunca tedris faaliyetlerine devam etmiştir.⁵⁶⁹

Horasanlı âlim Ebü'l-Hasan Ali el-Fesîhî el-Esterâbâdî (ö.516/1123), Bağdat Nizâmiye medresesinde müderrislik yaptığı sırada, Şîilikle itham edildiği için görevden alınmıştır. Ancak talebeleri ondan ayrılmak istemeyince, evinde fıkıh dersleri vermeye devam etmiştir.⁵⁷⁰ Muhaddis Ebû Saîd el-Hişâb (ö.456/1064), hadislerde yüksek senedleri toplamış, hadis usulü hakkında yazdığı cüzleri bir araya getirmiş ve evinde talebelerine

⁵⁶⁷ İbnü'l-Hâcc, *el-Medhal*, II, ty., s. 102-103; Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 58-59.

⁵⁶⁸ Edebiyat dersleri, âlimlerin evlerinde sıkça yapılırdı. Bu derslerin ayırt edici özelliği, Şâfiî mezhebinden başka bir mezhebe mensup olan edeb öğrencilerinin de kabul ediliyor olmasıydı. Makdisi, *Beşeri Bilimler*, s. 63.

⁵⁶⁹ İbn Fazlullâh, *Mesâlikü'l-ebâr*, VIII, s. 176; Nahcivânî, *Tecâribü's-selef*, s. 97; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 76; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 21, 53; Mehdî Ferşâd, *Târîh-i ilm der Îrân*, I, s. 87.

⁵⁷⁰ İbn Hallikân, III, s. 337; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s. 303; Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, II, s. 197; Safedî, *el-Vâfi*, XXII, s. 56, *Gazzâlînâme*, s. 151; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 22; Mehdî Ferşâd, *Târîh-i ilm der Îrân*, II, s. 813.

bu eserini okutmuştur. Nîşâbûr'da bulunan evi, hadis evi olarak adlandırılmıştır.⁵⁷¹ Ebû Bekir el-Müzekkî (ö.474/1082), hem kendisi hem de babası ve dedesi devrin önde gelen muhaddislerindendir. Horasan ve Irak bölgesinde pek çok imâm ve âlimin yetiştiği babasının evinde eğitim görmüştür.⁵⁷² İbnü'l-Esîr, edip, fakih ve muhaddis olan İsmâîl b. Mes'ud el-Cürcânî'nin (ö.477/1084) evini de âlimler ve talebelerin toplanma yeri olarak zikretmektedir.⁵⁷³

Ebû Ca'ferek el-Beyhakî (ö.544/1150), Kur'ân, tefsir, nahiv ve lughat âlimidir. Nîşâbûr'daki eski camide imâmlık yapan ve yalnızca namaz vakitlerinde bu camiye gitmek için evini terk eden bir âlimdir. Evi kendisinden ders almak isteyen herkese açıktı. Buradan pek çok talebe mezun olmuştur.⁵⁷⁴

Abdülkerîm es-Sem'ânî eserinde, Ebû İshâk İbrâhim el-Merverûzî (ö.536/1141) hakkında: "Merv'e geldiğinde babam ondan, benimle ve kardeşlerimle ilgilenmesini istemişti. Bizim evimize yerleşti. Hatta yetimlerin hakkına girmemek için evden su dahi içmezdi. Sadece ilimle ilgilenir, az yer, isabetli fetvalar verirdi. Bana farzları ve mezhep kâidelerini o öğretti. Ondan çok fazla hadis dinledim ve rivayet ettim." demektedir.⁵⁷⁵

Muhaddis ve Arap dili âlimi olan Ebû Saîd İsmâîl b. Abdurrahmân el-Behîrî (ö.501/1108), Zeynü'l-İslâm'ın evinde ihtisas görmüş, vefatına yakın da Nîşâbûr'da kendi evinde bir süre hadis okutmuştur.⁵⁷⁶

Endülüslü âlim Ebü'l-Hasan Ali el-Furgulîzî (ö.544/1150), bir grup âlim arkadaşıyla Ebû İshâk es-Se'âlebbî'nin tefsir kitabını dinlemek için Tûs beldesindeki Nûkan'a gitmişlerdir. Nûkan'da Abdurrahmân el-İkâf'ın evine taşınmış ve bir müddet ilmî faaliyetlerini burada yürütmüştür.⁵⁷⁷ Yine İşbiliyyeli usûl, fûru, hadis, hilâf ve ricâl âlimi olan Ebû Habîb Abdullah (ö.551/1156), Hac dönüşü âlimlerin uğrak yeri olan Horasan'a gelmiş ve

⁵⁷¹ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 53.

⁵⁷² *Müntehab min es-Siyâk*, s. 60-61.

⁵⁷³ İbnü'l-Esîr, X, s. 130.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, s. 124; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, I, s. 399; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XI, s. 845; Safedî, *el-Vâfî*, VII, s. 141; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 26; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, s. 55.

⁵⁷⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, s. 238; Sem'ânî, *el-Müntehab*, 333-35; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 272.

⁵⁷⁶ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 153.

⁵⁷⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, s. 191. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 254.

vefatına kadar Herat'ta kalmıştır. Herat'taki evi talebelerin ve âlimlerin uğradığı meşhur bir yer haline gelir.⁵⁷⁸

Şâfiî fakih ve edip olan Ebû Bekir Muhammed b. el-Herevî (ö.564/1169), Herat'ta evinde ders halkası oluşturmuştur. Hâfız Abdülkâdir er-Rehâvî ve İbnü's-Sem'ânî de ondan semâ' edenler arasındadır. Yûsuf b. Ahmed eş-Şîrâzî, Hitâbî'nin *Garîbü'l-hadis*'ini ondan rivayet ettiğini nakleder.⁵⁷⁹ Son olarak Ebû Saîd el-Kerâbîsî ise Nîşâbûr'da eş-Şiblî'nin evinde şiir meclisine katılmıştır.⁵⁸⁰

1.6. Hastaneler

Selçuklular devrinde hastaneler genellikle 'Bîmâristan' ismiyle anılmıştır. Bu isim, Farsçadaki bîmâr (hasta) kelimesine, yer anlamı veren -istân eki getirilerek türetilmiştir.⁵⁸¹ Bu dönemde bîmâristânlar, yalnızca hastaların tedavi edildiği kurumlar değildi. Aynı zamanda hekim olmak isteyen talebelere tıp eğitimi veriliyordu. Eğitimi tamamlayan hekim adayları bîmâristânlar başta olmak üzere evlerinde veyahut orduda seyyar bîmâristânlarda görev yapıyordu.⁵⁸²

Selçuklular zamanında ilk bîmâristân, Nizâmülmülk tarafından Nîşâbûr'da Nizâmiye medresesiyle birlikte inşa edilir.⁵⁸³ İbn Mülakkın, Nizâmülmülk'ün buraya düzenli aralıklarla 1000 dinar bağışladığını nakleder.⁵⁸⁴ Yine Selçuklu hâkimiyeti öncesinde Nîşâbûr'da Ebû Sa'd Abdülmelik b. Ebî Osmân el-Hargûşî (ö.407/1016) medrese yanı sıra hastane ve bazı hasta evleri inşa ettirir.⁵⁸⁵ Devrin bazı kaynaklarında XII. yüzyılda Merv'de de bir bîmâristân olduğu ifade edilmektedir. Çağdaş yazarlardan Ahmed İsa, İbn Baytar'ın (ö.1248) *el-Müfredât* isimli eserinden naklederek, Merv bîmâristânında İsa b. Mâseh isimli hekimin çalıştığını ifade etmektedir.⁵⁸⁶ Yine Bağdatlı âlimlerden Mukâtil b.

⁵⁷⁸ Tinbüktî, *Neylû'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dibâc*, Trablus 2000, s. 210.

⁵⁷⁹ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, II, s. 332; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s. 46; Zehebî, *Târîhu'l-islâm XXXIX*, s. 212-13.

⁵⁸⁰ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 66.

⁵⁸¹ Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, s. 163.

⁵⁸² İbn Bibî, Turan, Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 12.

⁵⁸³ Sübki, *Tabakât*, IV, s. 314; *Gazzâlînâme*, s. 45; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 12; Levent Öztürk, s. 266.

⁵⁸⁴ İbnü'l-Mülakkın, *el-İkdü'l-müzheb*, s. 270; Ahmed İsa, *Târîh-i Bîmâristânât fî'l-İslâm*, Beyrut 1401/1981, s. 33.

⁵⁸⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, s. 48; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 236; Ahmed İsa, *Târîh-i Bîmâristânât fî'l-İslâm*, Beyrut 1981, s. 266-267.

⁵⁸⁶ Ahmed İsa, *Târîh-i Bîmâristânât fî'l-İslâm*, s. 268.

Atiyye de (ö.486/1094), Merv’de bulunduğu sırada hastalanmış ve Merv bîmâristânında tedavi görmekte iken vefat etmiştir.⁵⁸⁷

Horasan’da bulunan bu hastanelerle ilgili kaynaklarda pek bilgi yoktur. Öte yandan Selçuklu hâkimiyetinde olan diğer bölgelerdeki hastanelerle ilgili nispeten daha detaylı bilgiler bulunur. Bu hastanelerden aynı zamanda eğitim kurumu olarak istifade edilmesi söz konusudur. Bu nedenle Horasan bölgesinde bulunan hastanelerde de tıp eğitimine yer verildiği düşünülebilir. Nitekim Nizâmî-i Arûzî’nin hekim olmak isteyenlerin alması gereken eğitime ve hatta okuması gereken kitaplara değinmesi, tabiplerin biyografilerinde hoca-Talebe ilişkilerine yer verilmesi ve bölgede tabiplerin sayıca çokluğu bu durumu desteklemektedir.

Tuğrul Bey’in emriyle vezir Amîdûlmülk tarafından Bağdat’taki Bîmâristân-ı Aduî⁵⁸⁸ tekrar işler hale getirilir. Burada tıp tahsili de yapılmaktadır. Hatta derslerle ilgili detaylı bilgiler vardır. Sultan Sencer devrinde burada baş tabip olan İbnü’t-Tilmiz’in derslerine 50 civarı talebenin katıldığı ve öğrencilere tıbbî terimlerin anlamlarını açıklayan ve telaffuzları konusunda yardımcı olan iki Arapça nahiv hocasının olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸⁹ Burada ders veren hekimler aynı zamanda diğer hastanelerde de hekimlik yapıyorlardı. Ayrıca yıllara göre okunması gereken kitaplara da yer verilmiştir. En meşhur ders kitaplarından Hipokrat’ın *Aforizmalar*’ı, Huneyn b. İshâk’ın *Kitâbü’l-Mesâ’il*’i, Râzî’nin *Ahlâku’t-tabîb* isimli eserleri ilk öğrenim yılında okutuluyordu. Nîşâbürlü tabip Ebû Sehl Saîd b. Abdülaziz en-Nîlî, bu üçü üzerine bir şerh yazmış ve çoğu talebe tarafından artık bu eser okunmaya başlanmıştır. Bir sonraki yıl ise Sâbit b. Kurre’nin *ez-Zahîre fî ‘ilmi’t-tıb*, er-Râzî’nin *et-Tıbbü’l-Mansûrî*, ve Zeynüddîn İsmâîl el-Cürcânî’nin *el-‘Arâsü’t-tıbbiyye* isimli eseri okunuyordu.⁵⁹⁰

Arslan Terzioğlu, Sultan Alparslan devrinde, Saîd b. Hasan el-Müterabbib’in 1072 yılında kaleme aldığı *Kitâb et-Teşvîk et-Tıbbî* isimli eserden söz etmektedir. Eserde tıp eğitimi ile ilgili detaylı bilgiler bulunmaktadır. Hekim olacaklara sorulan 30 kadar soru, hekim adaylarının hastanedeki eğitimleri sırasında nasıl davranmaları gerektiği ve

⁵⁸⁷ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, II, s. 72.

⁵⁸⁸ Hastane hakkında detaylı bilgi için bkz. Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân fî târîhi’l-âyân’da Selçuklular*, trc. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 2011, s. 38-39.

⁵⁸⁹ İbn Ebi Usaybia, *Uyûnü’el-enbâ*, s. 322; Cyril Elgood, *A Medical History of Persia*, s. 238-239.

⁵⁹⁰ Elgood, *A Medical History of Persia*, s. 239.

hastalıkların teşhis ve tedavi hususunda nasıl tecrübe kazanıldığına dair açıklamalar mevcuttur. Hatta eserde imtihan eden hocanın elini, imtihan edilen hekim adayına vererek nabzına baktırıp buna dair soru sorması gibi detaylar dahi yer almaktadır.⁵⁹¹

Sultan Melikşah zamanında ise orduda cerrahlar, kehhaller (göz doktorları), hasta bakıcıları ve ‘cerge’ ismi verilen seyyar hastane çadırları olurdu.⁵⁹² Bunun sebebi ordunun sürekli hareket halinde olması ve bulaşıcı hastalıklara maruz kalınmasıydı. Özel hocalar aracılığıyla veya bîmâristânlarda eğitimini tamamlayan hekim adayları, burada da görev yapmaktaydılar. Tabip Ebü’l-Hakem Abdullah b. el-Muzaffer, Sultan Mahmûd b. Melikşah’ın karargâhının olduğu mahallede kurulan ve develerle taşınan seyyar bîmâristânın tabiplerinden biridir.⁵⁹³ Kadılkudat İbnü’l-Murahhim ve Endülüs asıllı hekim Ebü’l-Hakem Ubeydullah el-Endelüsî (ö.549/1155) bir müddet bu seyyar hastanede birlikte hekim olarak çalışmışlardır.⁵⁹⁴

⁵⁹¹ Terzioğlu, *Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa’ya Tesirleri*, s. 8-9.

⁵⁹² İbnü’l-Cevzî, IX, s. 27; Ünver, s. *Selçuk Tababeti*, s. 6-7; Terzioğlu, “Bîmâristan”, s. 170; Turan,

⁵⁹³ Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 11.

⁵⁹⁴ İlhan Kutluer, “Endelüsî”, *DİA*, XI, s. 184-185.

BÖLÜM 2: HORASAN'DA BULUNAN MEDRESELER VE MÜDERRİSLER

2.1. Nizâmiye Medreseleri

Selçuklular hâkimiyet kurdukları bölgeleri siyasî ve askeri bakımdan korumanın yeterli olmayacağını kısa sürede idrak etmişler ve yıkıcı faaliyetlerde bulunan Şiîliğe karşı Nizâmiye medreselerini inşa etmişlerdir. Sultan Alparslan ve vezir Nizâmülmülk aracılığıyla kurulan ve Nizâmülmülk'e nisbet edilen Nizâmiye Medreseleri, devlet kontrolünde olan, eğitimin parasız olduğu, talebe ve müderrislerin yemekhane, yatakhane, ders malzemeleri gibi ihtiyaçlarının karşılandığı, kütüphane, mescid ve hamamı bulunan ve vakıflar tarafından desteklenen birer kurum olarak inşa edilmişlerdir.⁵⁹⁵ İsfahânî, bu medreselerin inşasıyla ilgili olarak, “Nizâmülmülk herhangi bir belde, ilmî konularda ün yapmış birini bulduğunda onun adına medrese inşa eder, vakıf tesis eder ve kütüphane kurardı” der. Sübkî de bu dönemde Irak ve Horasan'ın her bir şehrinde medrese kurulduğunu ifade etmektedir.⁵⁹⁶ Nitekim Nizâmülmülk öncülüğünde Bağdat, Basra, Musul, İsfahân yanı sıra Horasan bölgesinde ilk olarak Nîşâbûr'da ve ardından Merv, Belh, Herat ve Bûşenc'te Nizâmiye medreseleri inşa edilmiştir.⁵⁹⁷ Bu medreseler her ne kadar vezir Nizâmülmülk'ün adıyla anılıyorsa da onun yaptığı her işi sultan adına yapıyor olması ve medreselerin inşası için Sultan Alparslan'dan izin alması, bu kurumların Selçuklu sultanı Alparslan'ın emriyle inşa edildiğini gösterir. Çünkü Nizâmülmülk, - Sultan Melikşah devrinin aksine- Sultan Alparslan zamanında bu medreseleri inşa ettirecek kadar idarî ve maddi güce henüz sahip değildir.⁵⁹⁸ Sultan, medrese yapımı hususunda vezire tam yetki vermiş ve devlet hazinesini kullanmasına imkân sağlamıştır.

⁵⁹⁵ Mehdi Feriâd, *Târîh-i ilm der Îrân*, I, s. 91.

⁵⁹⁶ İmâdüddin İsfahânî, s. 57; Sübkî, III, s. 137.

⁵⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, s. 44-45; İbn Hallikân, III, s. 167; Kazvînî, *Vefâyâtü'l-Ayân*, II, s. 243; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 313; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 467; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 18; Yâfiû, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 91; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, I, s. 255; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, s. 255; Safedî, *el-Vâfi*, V, s. 49- XIX, s. 117; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 41; Mehdi Feriâd, *Târîh-i ilm der Îrân*, II, s. 510-511; Mevlevî, *Asâr-ı Bâstânî-yi Horâsân*, I, s. 123.

⁵⁹⁸ Piyadeoğlu, s. 210.

Nizâmiye medreselerinde esas itibariyle dinî ilimler okutuluyordu. Çünkü ehli sünnet karşısında Şîlik en büyük tehdit olarak görülmekteydi. Büveyhî ve Fâtımîler, Ehl-i sünnet tarafından bâtil olarak kabul edilen Şî mezhebini İslâm dünyasının pek çok bölgesine yaymıştı. Hatta Fâtımîler Şîliği yaymak için önce cami olarak el-Ezher'i kurmuşlar ve ardından burayı medreseye çevirerek Şîliğin propaganda merkezi haline getirmişlerdi. Selçuklular ise halkı bu gayri Sünnî inançtan uzak tutmak ve Ehl-i sünnet inancını hâkim kılmak amacıyla medreseleri inşa etmişlerdi. Medreselerde mezhebî kaideler ön planda tutularak fıkıh eğitimine ağırlık verilmiştir. Mezun olan fakihler sayesinde devletin ihtiyaç duyduğu adlî, malî ve idarî işler için görevliler yetişmiştir. Medreseler Nizâmülmülk'ün politikası gereği Şâfi mezhebi ağırlıklıdır.⁵⁹⁹ Şîliği benimsemiş olan âlimler ise bu dönemde Horasan'dan uzaklaşmıştır.⁶⁰⁰ Medreselerden mezun olan fakihler, İslâm'ın tebliğcisi olarak Doğu İslâm dünyasında ciddi faaliyetler göstermişlerdir. Hatta Bağdat Nizâmiye müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin, Horasan'la ilgili olarak “Horasan bölgesine gittim. Orada uğramadığım hiçbir belde veya köy yoktu ki, kadısı, müftüsü ya da hatibi benim öğrencim ya da dostum olmasın”⁶⁰¹ sözleri bu medreselerin Selçuklu idaresi ve Nizâmülmülk'ün beklentilerini büyük ölçüde karşıladığının ispatıdır.

2.1.1. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi

Nîşâbûr, devrin kaynaklarının pek çoğunda “Dârü'l-İslâm” ismiyle anılır. Çünkü Selçuklu öncesi dönemde de âlimlerin, fakihlerin, edip ve muhaddislerin bir araya geldiği bir merkez konumundaydı. Meşhur âlimleri ve hadis isnâdlarıyla tanınıyordu. Yâkût el-Hâmevî, Nîşâbûr'u ziyareti ardından, buranın görkemli bir şehir, faziletli insanların

⁵⁹⁹ Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, *DİA*, XXXIII, s. 188; Çelebi, s. 111. Şâfiî fıkıh eğitimini tamamlayan talebeler genellikle müderris olurken; Hanefîler daha ziyade kadılık, hatiplik ve imâmlık gibi görevlere tayin edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Nizâmülmülk'ün Şâfiî fakihlerin tüm İslâm dünyasına yayılmasını amaçladığı düşünülmektedir. Ancak diğer yandan Hanefî Selçuklu sultanları ve devlet adamları kendi mezheplerinin eğitimini veren medreseler inşa etmişler ve bu iki mezhep bir arada faaliyet göstermiştir. Bkz. İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, s. 59; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 249-250.

⁶⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ*, V, s. 415.

⁶⁰¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 216; İsnevî, *el-Mühimmât*, I, s. 245; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'yyîn*, s. 462; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXII, s. 100; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, s. 463; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 184.

madeni ve ulemânın membaı olduğunu kaydeder.⁶⁰² Nitekim Nizâmülmülk, bizzat kendisi de gençlik yıllarında Nîşâbûr'da ilim tahsil etmiştir.⁶⁰³

Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi, inşa edilen ilk Nizâmiye Medresesi'dir. Bağdat Nizâmiye Medresesi inşasının tamamlandığı 459 (1067) tarihinden birkaç yıl önce ve Alparslan'ın saltanatının ilk yıllarında inşa edilmiştir.⁶⁰⁴ Nitekim 456 (1064) yılında Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî tutuklanıp öldürülmüş ve Hanefî mezhep baskısı Horasan'da sona ermişti. Bu sayede vatanlarını terk etmek zorunda kalan Şâfiî âlimler, Nizâmülmülk'ün davetiyle memleketlerine geri dönmeye başladılar. İmâmü'l Haremeyn, Şâfiîler'e yapılan eziyetler sonucu vatanı terk etmek zorunda kalmış ve 4 yıl boyunca Mekke ve Medine'de ikâmet etmişti. Kündürî'nin öldürülmesi üzerine Nîşâbûr'a geri geldi.⁶⁰⁵ Bu sayede Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi, devrin en meşhur âlimlerinden biri olan İmâmü'l-Haremeyn lakaplı Abdülmelik el-Cüveynî adına, pek çok müellifin ittifak ettiği üzere Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden birkaç sene önce, 457 (1065) yılında inşa edilmiştir.⁶⁰⁶ Piyadeoğlu, Ramazan 457 (Ağustos 1065) tarihinde Sultan Alparslan ve Nizâmülmülk'ün bir mescidin önünde ilim talep eden fakirler grubunu görmeleri üzerine, Alparslan'ın bu medresenin inşasına izin verdiğini ifade etmektedir.⁶⁰⁷ Nitekim çağdaş yazarlardan Zamanî'ye göre de Nizâmiye medreselerinin tamamı, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin var olduğu bir zamanda kurulmuş, üstelik ders programları ve medrese düzeni de buradan örnek alınmıştır.⁶⁰⁸

⁶⁰² Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 66; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 82.

⁶⁰³ Sübkî, c. VIII, s. 121.

⁶⁰⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, s. 440; *Mevsûatü'l-Fıkhi'l-İslâmî*, s.40; İbnü'l-Esîr, X, s. 63; Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, II, s. 309; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 86. İbn Hallikan, medresenin kuruluş tarihini 460/1067 olarak nakleder. Ancak devrin pek çok müellifinin ittifak ettiği üzere Bağdat Nizâmiye Medresesi kuruluşundan birkaç yıl önce, 456/1064 yılında Amîdülmülk'ün öldürülmesinden sonra 457 (1065) yılı civarında kurulmuştur. Bkz. İbn Hallikân, III, s. 168.

⁶⁰⁵ Kazvînî, *Vefâyâtü'l-Ayân*, II, s. 222, 243; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 280; Safedî, *el-Vâfi*, XIX, s. 117; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 86.

⁶⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, s. 44-45; İbn Hallikân, III, s. 167; Kazvînî, *Vefâyâtü'l-Ayân*, II, s. 243; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 313; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iiyyîn*, s. 467; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 18; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 91; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iiyye*, I, s. 255; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, s. 255; Safedî, *el-Vâfi*, V, s. 49-XIX, s. 117; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 41; Mehdi Ferşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, II, s. 518; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 86.

⁶⁰⁷ Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan*, s. 219-220.

⁶⁰⁸ Çağdaş yazarlardan Naci Maruf, eserinde Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin 450/1058 yılı dolaylarında (Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden on yıl önce) kurulduğunu belirtir. Ancak bu yıllarda Amîdülmülk Kündürî vezirdi ve Eş'arîlere karşı sert bir tutumu vardı. Bu nedenle Amîdülmülk Kündürî'nin vefatı ardından inşa edilmiş olması daha doğru bir yaklaşımdır. Ayrıca Gazzâlî'nin burada 30 yıla yakın

Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi ilk olması hasebiyle, ilmî ve edebî yönleriyle, müderrisleri ve öğrencileriyle, İmâmü'l-Haremeyn, İmâm Gazzâlî ve Muhammed Yahyâ en-Nîşâbûrî gibi zamanının değerli âlimleriyle Bağdat'a örnek olmuştur⁶⁰⁹ Ancak Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin inşa edilmesi ardından ilmî hizmetler, itibar ve talebe sayısı bakımından ikinci sırada yer alır. Çünkü bizzat Nizâmülmülk Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne daha fazla önem göstermişti. Nizâmülmülk'ün, devletin resmi işleri sebebiyle genellikle Bağdat'ta bulunması, Bağdat'ın Sünnî hilâfet merkezi olması, inşa edilen yeni medresenin büyüklüğü ve tam teşekküllü olması gibi sebepler mesaisinin çoğunu buraya ayırmasına neden olmuştur. Nizâmülmülk, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin, Şîf Fâtımîlerin mezhebî tâlimatlarının ve ilmî faaliyetlerinin merkezi konumundaki Ezher'den daha donanımlı ve meşhur olması için uğraşmıştır. Ayrıca bu yıllarda göçebe Türkmenlerin Nîşâbûr'a aralıksız göç etmeleri Bağdat'a daha fazla önem vermesinin bir diğer nedeni olmalıdır.⁶¹⁰

Medresenin nasıl yapıldığı ve yapısal özellikleri hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur. Ancak İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin derslerine her gün 300 civarı talebenin katılması nedeniyle büyük bir medrese olduğu düşünülmektedir.⁶¹¹ Medreseyle birlikte vakıflar da kurulmuştur. Nîşâbûrlu sûfî, Şeyhü'ş-Şüyûh Ebû Sa'd (ö.479/1086), Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin vakıflarını yaptırmıştır.⁶¹² Nizâmülmülk, vefatına kadar bu medresenin müderris, mütevellî ve medrese çalışanlarının atama ve azline doğrudan dâhildi. Hatta müderrislerden birkaçı onun menşuruyla⁶¹³ medresede idareci olarak veya tedrisle görevlendirildiler. Nizâmülmülk'ten sonra bu vazife sultanlara ve diğer vezirlere tevdi oldu. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Sultan Sencer'in veziri olduğu sırada İmâm Gazzâlî'yi bu medresede ders vermesi için davet etti. Sultan Sencer de bizzat kendi fermanıyla Nîşâbûr'da medrese, vakıflar ve tedris görevini Muhammed Yahyâ en-Nîşâbûrî'ye vermişti. Sultan, Oğuzların saldırıları esnasında vefat edene kadar burada

müderrislik yaptığını belirtir. Fakat bu bilgi de doğru değildir. Bkz. Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s.89; *Gazzâlînâme*, s. 45.

⁶⁰⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, s. 254; İbn Hallikân, IV, s. 222-223; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi'sh-şâfi'iyyîn*, s. 638-639; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 89-90.

⁶¹⁰ Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 90.

⁶¹¹ Mehdi Ferîşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, II, s. 518.

⁶¹² İbnü'l-Esir, X, s. 144; İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî*, s. 280.

⁶¹³ Müntecebüddin Bedî', *'Atabetü'l-ketebe*, tsh. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, Tahran 1384hş, s. 86-87; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 90.

yetki sahibi olan son kişi olmuştur.⁶¹⁴ Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi, göçebe Oğuzların saldırılarından dolayı harap hale gelen 17 Şâfiî Medresesi'nden birisi olarak kabul edilmektedir. Nitekim daha sonraki döneme dair bu medresenin akıbeti ve öğrencileriyle ilgili hiçbir bilgi yoktur.⁶¹⁵

2.1.1.1. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi Müderrisleri

Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cübâre b. 'Akîl el-Hüzelî el-Mağrebî el-Beskerî (ö.465/1072-1073)

Şair sahâbî Ebû Züeyb el-Hüzelî'nin soyundan geldiğı için Hüzelî nisbesini alan Ebü'l-Kâsım, Mağrib kökenlidir. 425 (1034) yılında seyahate çıkmış ve Afrika'nın tamamına yakını, Hicaz, Şam, Irak, İsfahân, Mâverâünnehir ve Horasan'ı dolaşmıştır. Kendi ifadesiyle, 365 farklı şeyh ile görüşmüştür. Nizâmülmülk, 458 (1066) yılında onu Nîşâbûr'daki medresede ve mescidde Kur'ân ve kıraat dersi vermesi için görevlendirir. el-Hüzelî, birkaç sene burada kalmış, hatta Nizâmülmülk de onun kıraatinden istifade etmiştir. Medresede bir müddet mukrî olarak da bulunmuştur. Nahiv ve sarf ilimlerinde devrin ileri gelenlerinden kabul edilir. Bilhassa rivayetleri delillendirme konusunda meşhur bir âlimdi. Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin meclislerine katılmış ve ondan usûl öğrenmiştir. Nahivle ilgili meselelerde, ileri gelen imâmlar kendisine müracaat ederek ondan istifade ediyorlardı. İlerleyen yaşlarında gözleri görmemesine rağmen rivayette ve kıraatte ondan üstün kimsenin olmadığı nakledilir. Nîşâbûr'daki Nizâmiye Medresesi'nde vefatına kadar ikâmet etmiştir. Burada Ahmed el-Mağribî, el-Hâkim, el-Muhalledî, el-Huffâz, Zeynülsîlâm, Ebîbekir b. Ebî'l-Kâsım b. Halef b. Hammûd en-Nîşâbûrî el-Bezzâz gibi âlimlerin yanında bulunmuştur. En önemli eseri tüm kıraatlerini bir araya getirdiğı *el-Kâmil fi'l-kırâ'ât*'tır.⁶¹⁶

⁶¹⁴ Sübkî, VII, s. 231; İbn Kesîr, XII, s. 172.

⁶¹⁵ İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 535; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n nûbelâ*, XIV, s. 268; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 325; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 91.

⁶¹⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 871; el-Ahfâzî, *el-Vecîz fi şerh-i kırâ'âti'l-kurrâti's-semâniyye*, Beyrut 2002, s. 29-30; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, VI, s. 2849; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 71-72; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s. 301-302; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 50; Tayyar Altınkulaç, "Hüzelî", *DİA*, XIX, s. 69-70; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92.

Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed b. Hâşim el-Hâfsî Kuşmîhenî el-Mervezî (ö.465/1072-1073 civarı)

Merv ehlinden olan ve Şeyhü'l-Müsned lakabıyla bilinen Ebû Sehl, Ebî'l-Heysem Muhammed b. el-Mekkî el-Kuşmihenî'den *Câmi'ü's-Sahîh*'i okumuştur. Hatta ondan rivayet eden son kişidir. Gazzâlî, gençliğinde Ebû Sehl'den hadis dinlemiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl el-Furâvî de ondan tüm *Sahîh-i Buhârî*'yi okumuştur. Ayrıca Ebû Muhammed Abdülcebbar b. Muhammed el-Hârî, Ebü'l-Kâsım Zâhir, Ebû Bekir Vecih ve Tâhir eş-Şehâmî'nin iki oğlu ondan hadis rivayet edenler arasındadır. Nizâmülmülk ve ilim ehlinin davetiyle Nîşâbü'r'a geldiği zaman yaşı oldukça ilerlemişti. Halk arasında güvenilen ve sevilen bir zattı. Hakkındaki son rivayet Abdülgâfir el-Fârisî tarafından kaleme alınmıştır. Merv'de şeyhler tarafından hürmet gösterildiği, izzet ve kabul gördüğü, Nîşâbü'r'a geldiğinde de Nizâmülmülk tarafından kendisine ikramda bulunulduğu nakledilir. Nitekim Nîşâbü'r Nizâmiye Medresesi'nde nahiv ve hadis dersleri vermiş, Nizâmülmülk'ün huzurunda *Sahîh-i Buhârî*'yi anlatmıştır. Kadı, imâm ve fakihlerin onun meclisinde bulunduğu ve rivayet ettiklerinin doğruluğu konusunda benzersiz olduğu nakledilir. Bazı konularda fakihlerle fikir ayrılığı yaşayınca Merv'e dönmüş ve orada 465 (1073) yılında vefat etmiştir.⁶¹⁷

Ebû Sa'd Abdurrahman b. Mansûr b. Râmuş b. Abdullah b. ez-Zeyd (ö.474/1081-1082)

Ebû Sa'd, çocukluğunda el-Hâkim ed-Debî, İbn Fetheviyye, Ebî'l-Kâsım es-Serrâc ve el-Kûşekî gibi âlimlerin rivayet ettiği hadisleri dinlemiştir. Ayrıca Ebî Osmân el-Sâbûnî'nin hadis derslerine katılmıştır. Hadisleri usule uygun ve güvenilir şekilde rivayet ettiği nakledilir. Irak, Hicâz ve Şam'a seyahat ederek kıraat, nahiv ve lugat ilimlerini öğrenmiştir. Gençliğinde babasının riyasetinde astronomi öğrenmiş fakat bir müddet sonra bırakmış ve tasavvufa yönelmiştir. Nîşâbü'r Nizâmiye Medresesi inşası tamamlandıktan sonra cuma günleri ve öğle namazlarının ardından burada hadis ve imlâ dersleri verirdi. Bu derslerde Ebî 'Abîd'in *Garîbü'l-Hadîs* isimli eserini, Ebî Abdurrahmân en-Nesâî'nin *Sünen*'i ile ez-Zübeyr b. Bekkâr'ın *Meâli Kur'an*,

⁶¹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, s. 196-197; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, s. 405; Endelüsî, *el-Muhtasarü'n-nasih*, I, s. 60-61; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XXII, s. 245; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 65; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 45-46; Gazzâlînâme, s. 280.

*Müdebbeç*⁶¹⁸ ve *Ensâb* gibi eserleri okutuyor ve imlâ ettiriyordu. Vefatına kadar bu medresede hadis dersleri vermeye devam etmiştir.⁶¹⁹

Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Mes'ade el-Cürcânî el-İsmâîlî (ö.477/1084)

Ulemâ bir aileye mensuptur. Dedesi Ebû Bekir el-İsmâîlî, zamanının neseb ve ilim bakımından önde gelen âlimlerinin yanında yetişmiştir. Nitekim Ebü'l-Kâsım da çocukluğunda dedesi yanında eğitim görmüş ve belâgat, fıkıh ve hadis gibi pek çok ilimde ihtisas sahibi olmuştur. Daha sonra pek çok kez Nîşâbûr'a gelmiş ve bu arada Nîşâbûr Nizâmiyesi'nde hadis, imlâ ve vaaz dersleri vermiştir. Hatta burada dedesi için imlâ ve vaaz meclisleri düzenlemiş ve onun güvenilirliği, dirayeti ve ilmî yetkinliği hakkında konuşmuştur. Derslerindeki üslubu ve konuyla ilgili anlattığı güzel hikâyeler sayesinde sevilen bir müderristi. Ders halkasında bulunanlar ondan dersi bitirmemesini isterler, o da kabul eder ve vaazını birkaç defa tekrar ederdi. İmlâ ve vaaz meclisleri dışında derslerinde kalbin güzelliği, iyi huy, nükte gibi konulara yer verirdi. Herkes tarafından sevilirdi. Siyâk müellifi: “Onun yanında hadis okurduk ve onun ilminden istifade ederdik. Mecliste hazır bulunan tüm talebelerle dersini heyecanla beklerdik.” diye nakleder. Bu derslerin ardından Ebü'l-Kâsım, Nîşâbûr'dan vatanı Cürcân'a döner. Bir süre müftülük yapar. Gazzâlî'de genç yaşında eğitim amacıyla Tûs'tan Cürcân'a gittiği sırada Ebü'l-Kâsım'ın talebesi olur. 477 (1084-1085) yılında vefat etmiştir. Aile efradı, medresedeki arkadaşları, imâmlar ve Kādî Ebû Bekir Muhammed b. Yûsuf gibi kimseler tarafından defnedilmiştir.⁶²⁰

İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yûsuf el-Cüveynî (ö.478/1085)

Abdülmelik el-Cüveynî, 18 Muharrem 419 (17 Şubat 1028) tarihinde dünyaya gelmiş, başlangıçta müderris olan babası Ebû Muhammed'in yanında fıkıh öğrenmiş ve zamanla babasının ilmini aşmıştır. 439 (1048) yılında 20 yaşındayken babası vefat edince onun

⁶¹⁸ Hadis terimi olarak, akran sayılan râvilerin karşılıklı olarak birbirlerinden rivayette bulunmalarına “müdebbeç” denilmektedir. Bkz. Salahattin Polat, “Müdebbeç”, *DİA*, XXXI, s. 464.

⁶¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, s. 44; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXII, s. 145,231; Safedî, *el-Vâfi*, XIX, s. 117; İbn Kesîr, *Tabakât*, s. 467; Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, s. 128; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 344; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92; Nâcî Ma'rûf, ‘*Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 44-45.

⁶²⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, s. 51; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XX, s. 122; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 190; Şehhâmî, *Cüz-i Tuhfe*, I, s. 17-18,69; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 69-XVIII, s. 564; İbnü'l-Esîr, X, s. 130; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXII, s.187-88; Safedî, *el-Vâfi*, IX, s. 133-34; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 189-190; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92-93; *Gazzâlînâme*, s. 349; Nâcî Ma'rûf, ‘*Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 47.

yerine medresede ders vermeye başlamış ve kendisi de Nîşâbûr Beyhakiyye Medresesi'nde Ebü'l-Kâsım İskâfî el-İsferâyînî'nin yanında mezhepte hilâf ve usûl ilimleriyle meşgul olmuştur. Bu sırada İsfahân ve Bağdat'a seyahat ederek fakihler ve devrin önde gelen âlimleriyle fikir alışverişinde bulunarak Ebû Muhammed el-Cevherî ve Hâfız Ebû Nu'aym el-İsfahânî'den semâ' yoluyla hadis öğrenmiştir. Ayrıca Ebû Abdullah el-Habbâzî'den kıraat, Ali b. Faddâl el-Mücâşî'den Arap edebiyatı ve Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'den fıkıh öğrenmiştir. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî, bid'atçılara minberden lanet okunması için ferman çıkarttırması üzerine bunu Eş'ârilere karşı kullanmıştı. Horasan'da Eş'ârilere karşı başlatılan bu fitne hareketi ve minberlerde lânet edilmesi, Cüveynî'nin Nîşâbûr'u terk etmesine sebep olmuştur. 450 (1058) yılında Hicâz'a giderek 4 yıl boyunca burada ders ve fetva vermiş, münâzaralara devam etmiş ve burada "İmâmü'l-Haremeyn" lakabını almıştır. Tuğrul Bey'in vefatı ardından Alparslan'ın sultan, Nizâmülmülk'ün ise Selçuklu veziri olmasıyla Amîdülmülk Kündürî de öldürülmüştür. Bunun üzerine İmâmü'l-Haremeyn 455 (1063) tarihinde Nîşâbûr'a geri dönmüştür. Nizâmülmülk tarafından Nîşâbûr'da onun için Nizâmiye Medresesi tesis edilmiş; vakıfların mütevelliliği, medresede ders verme, hitabet, vaaz, münâzara ve cuma günleri toplanan zikir meclisleri İmâmü'l-Haremeyn'in uhdesinde olmuştur. Sübkî'nin naklettiğine göre, derslerine her gün talebe, imâm ve reayadan 300 kişi katılıyordu. 455 (1063) yılından vefat ettiği 478 (1085-1086) yılına kadar, 22 yıl boyunca aralıksız olarak bu medresenin derslerini ve vaazlarını devam ettirmiştir.⁶²¹

İmâmü'l-Haremeyn, Bağdat Nizâmiyesi'nin meşhur müderrislerinden olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile aynı dönemde yaşamıştır. İkisi de Şâfî mezhebinin meşhur simalarındandı.⁶²² 475 (1083) yılında Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından Horasan'a

⁶²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, s. 44-47; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 244-247; İbnü'l-Esir, X, s. 387; İbn Hallikân, III, s. 167-169; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 353; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, V, s. 171; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 466-470; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 17-20; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 49; Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 91,93,96; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, I, s. 255; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 280-281; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 93; İbn Hallikan, Nîşâbûr'daki müderrislik süresini 30 yıl olarak nakleder. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 245; Safedî, *el-Vâfi*, XIX, s. 116-117; Mehdî Ferşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, II, s. 518; C. Brockelmann – [L. Gardet], "al-Djuwaynî", *EI²*, II, 605-606; Nâcî Ma'rûf, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin 450 yılında inşa edildiğini ifade ederek, İmâmü'l-Haremeyn'in müderrislik süresinin yaklaşık 30 yıl olduğunu nakleder. Bkz. 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 31, 42-43. Kazvînî, vefat tarihi 488 olarak verir. Bkz. *Âsârü'l-bilâd*, s. 353. Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DÎA*, VIII, s. 141-142.

⁶²² Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 93.

Sultan Melikşah’a elçi olarak gönderildiği zaman İmâmü’l-Haremeyn onu sıcak bir şekilde karşılamış ve ihtiram göstererek atının semerini taşımış ve Nîşâbûr Nizâmiyesi’nde onunla münâzara etmiştir. Ebû İshâk da aynı şekilde ihtiram göstermiş ve onun için, “Bu imâmın kıymetini bilin. Çünkü zamanın aynasıdır.” demiştir. İmâmü’l-Haremeyn vefatına yakın hastalanmış ve Büštenigân’a götürülmüştür. 25 Rebûlâhir 478 (20 Ağustos 1085) tarihinde vefat etmiş ve naaşı memleketine nakledilmiştir.⁶²³ Hicrî V. ve VI. yüzyılda yetişmiş pek çok fakih, âlim ve faziletli kimseler onun ismiyle anılırlar. İmâm Gazzâlî, İlkiyâ el-Herrâsî, Abdülgâfir el-Fârisî ve Ebû’l-Muzaffer Hâfî gibi âlimler bunlar arasında zikredilebilir. İlmî ve manevî şöhreti sadece Horasan beldelerine değil Irak, Şam ve Hicaz’a kadar yayılmıştı. Bu nedenle diğer memleketlerden talebeler ve hatta İslâm âlimlerinin pek çoğu ders halkalarına katılmıştır.

Ebû’l-Kâsım İsmâîl b. Zâhir b. Muhammed b. Abdullah en-Nûkânî et-Tûsî (ö.479/1086-1087)

Güvenilir ve faziletli bir âlim olarak bilinen en-Nûkânî, Şâfiî fakihlerdendir. Ebû Bekir et-Tûsî’den fıkıh öğrenmiştir. Nîşâbûr’da önce Remcâr mahallesindeki mescidde kalmış ve ders vermeye başlamıştır. Ardından Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi’nde hadis ve imlâ dersleri vermiştir. Devrin önde gelen fakihleri ve görevlileri de Ebû’l-Kâsım en-Nûkânî’nin ders halkasına katılmıştır. Nizâmiye’deki günleri ardından önce Irak’a gitmiş, daha sonra İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, Ebû İshâk el-Kureysî ve Ahmed el-Beyhakî gibi âlim yol arkadaşlarıyla Hacca gitmiştir. Mekke’de İbn Nezîf’i, Bağdat’ta Ya’kûb b. Sufyân’ın *Tarih* isimli kitabını ve hadis konusunda el-Mehâmilî’yi, Nîşâbûr’da ise es-Seyyid Ebî’l-Hasan ve Hâkim Ebî Abdullah gibi âlimlerin eserlerini semâ’ etmiştir. 479 (1087-1088) yılında 82 yaşında iken vefat etmiştir.⁶²⁴

Ebû’l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ca’fer et-Tabesî (ö.482/1089)

Ebû’l-Fazl Muhammed, sûfî kişiliği ve ilmî güvenilirliği ile biliniyordu. Pek çok eser kaleme almış, yazdıklarını önemli âlimlerin tasniflerine dayandırmıştır. Eserlerinde, Hâfız Ebî Abdullah el-Hâkim, el-Ziyâdî, Abdullah b. Yûsuf, Ebî Zekeriya, es-Sülemî gibi seçkin ve güvenilir âlimlerden yararlanmasının yanı sıra semâ’ ettiklerini de el-Kâdî

⁶²³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 247.

⁶²⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 261; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XVIII, s. 445-46; Zehebî, *Târihu’l-islâm XXXII*, s. 261-62; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 144; Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfiyyeti’l-kübra*, IV, s. 269-70; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94; Nâcî Ma’rûf, *‘Ulemâü’n-Nizâmiyyât*, s. 48.

Ebûbekir es-Sedefî'den Merv'deki Ebî'l-Müvecceh'e dayandırmıştır. Nîşâbûr'da bir müddet ikâmet etmiş ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde imlâ ve hadis dersleri vermiştir. Hatta derslerde kendi yazdığı *Bostânü'l-Ârifîn* isimli eseri okutmuştur. Nitekim Siyâk müellifi de bu eseri dinlediğini nakleder. Pek çok eser telif etmiştir. Tabesî, memleketi Tabes'e döndükten sonra Ramazan 482 (Kasım-Aralık 1089) tarihinde burada vefat etmiştir.⁶²⁵

Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Abdullah b. Ömer b. Halef eş-Şîrâzî (ö.487/1094)

Edip ve sûfî olan Ebû Bekir Ahmed, ilmî nesebi ve faziletli oluşuyla tanınır. Semâ' ettiklerinin güvenilirliği, yaşadığı zamanın önde gelen şeyhlerinden biri olan babası Ebû'l-Hasan b. Halef'ten gelir. Senedlerden emin olana kadar, Hâkim Ebî Abdullah el-Hâfız, el-Ziyâdî, İbn Yûsuf, İbn Fûrek, el-Kâdî Ebî Zeyd, el-Cevlekî, es-Sehmî, el-Kâdî Ebûbekir el-Cürcânî ve Ebî Ya'lâ el-Mühellebî es-Sedefî, Ebî Zekeriyâ el-Müzekkî, el-Kâdî Ebî'l-Heysem, Ebî Sa'd, el-Vâiz, el-Herkûşî, Abdulhâlık el-Müezzîn, es-Seyyid Zafer ve Ebî Muhammed b. el-Mu'mel gibi pek çok isimden semâ' yoluyla hadis rivayet etmiştir. Devrin önde gelen şeyhlerinden dinlediği hikâye ve şiirleri ezberlemiştir. Arapçada çok maharetli olması sayesinde icâzet alır. Zeynülsîlâm Ebî'l-Kâsım'dan yol almış ve tasavvufun makamlarını, inceliklerini öğrenmiştir. Cuma günleri öğle namazından sonra Nîşâbûr Nizâmiyesi'nde hadis ve imlâ dersleri verirdi. Burada iki sene kaldı. Abdülgâfir el-Fârisî, Ebû Bekir Ahmed'in rivayetlerinin güvenilirliğini şu cümlelerle açıklar: “Ondan aldığım rivayetler o kadar iyiydi ve güvenilir isimlere dayanıyordu ki düzenleme ihtiyacı hissetmiyordum. İmlâ kitaplarından ve farklı eserlerden 15 seneden fazla onunla ilgili okudum. Yazdıklarında abartılı hiçbir şey yoktu. Kendisinden sonra gelenler de ondan gelen tüm rivayetleri ihtiramla kabul ettiler”. Ebû Bekir Ahmed devrin önde gelen muhaddislerinden olmuştu. 25 Rebûlevvel 487 (14 Nisan 1094) tarihinde vefat etti. el-Esam yakınlarındaki Şâhneberd mezarlığına defnedildi ve cenaze namazı Ebû Saîd el-Kuşeyrî tarafından kılındı.⁶²⁶

⁶²⁵ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 61; *Sem'ânî, el-Müntehab*, s. 59; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 82; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 48; Topaloğlu, s. 63.

⁶²⁶ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 135-137; Zehebî, *Târîhu'l-islâm XXXIII*, s. 317; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94-95; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 49-50; Şehrezûrî, *Mukaddimeti İbni's-Salâh*, s. 446.

Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Hemîmât er-Râmuşî (ö.489/1096)

Nîşâbûr reisi Mansûr b. Râmuş'un soyundan gelir. Bu sebeple er-Râmuşî diye anılır. Nîşâbûr ehlinden olan ve irfan ve fazilet sahibi bir âlim olarak bilinen Ebû Nasr, kırâat, Kur'ân ilimleri, nahiv ve Arapça ile ilgilenmiştir. Irak, Hicâz, Şâm ve Mısır'a seyahatler gerçekleştirmiş ve Maarratünnu'mân'da Ebü'l-'Alâ el-Maarri'den ders almış, hatta şiirlerinde ondan bahsetmiştir. Amîdiyye Medresesi'nde, imlâ meclisleri düzenlenmiş ve birkaç sene burada çalışmıştır. Memleketine döndükten sonra Nizâmülmülk onu Nîşâbûr Nizâmiyesi'nde Kur'ân ve hadis dersleri vermesi için görevlendirmiş ve vefat edene kadar bu görevde kalmıştır. Hem medresede hem de buradaki el-Mübtenî adındaki mescidde kıraat dersleri vermiş ve imlâ meclisleri düzenlemiştir. Pek çok talebe ondan Kur'ân ve hadis öğrenerek mezun olmuştur. Ömrünün sonuna kadar verimli bir şekilde çalışan er-Râmuşî, aynı zamanda pek çok şiir kaleme almıştır. Cemâziyelevvel 489 (Nisan/Mayıs 1096) tarihinde vefat etmiştir.⁶²⁷

Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed es-Semerkindî (ö.491/1098)

Mütevazi bir yaşamı olan Ebû Muhammed, benzersiz hafızası ve ezber yeteneği ile meşhurdur. Nîşâbûr'da ikâmet ettiği 1030'lu yıllarda şehrin ulemâsı ve şeyhlerinden semâ' yoluyla hadis öğrenmiştir. Ardından Semerkand'a gitmiş fakat kısa bir süre sonra babasıyla birlikte Nîşâbûr'a geri dönmüştür. Semerkand ve Buhara ehli âlimlerden ve İmâm Ebî'l-Abbâs el-Müstağfirî'den hadis rivayet etmişti. Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin imlâ meclislerine katılmış, hatta imlâ öncesi birlikte hadisler üzerine çalışmışlardır. Kıraate çok hâkim olmasa da Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Kur'ân, imlâ ve hadis dersleri vermiştir. Nitekim, Şeyh Ebü'l-Hasan Abdülgâfir'e Sahîh-i Müslim'i 30 defadan fazla okutmuştur. Ders meclisleri her gün öğle vaktinden ikindiye kadar devam etmiştir. Müderrislik görevi dışında her gün öğleden yatsıya kadar medrese işlerine yardım ederdi. Aynı zamanda talebelerin tahsili için maddi yardımda da bulunuyordu. Kendi el yazısıyla 800 cüzden oluşan *Bahrü'l-Esânîd* isimli kitabı yazmıştır. Bu eserde hadislerle ilgili karışık görüşlere yer vermiş, rivayetleri toplama usullerini anlatarak hadisleri konularına ve rivayetlere göre ayırmıştır. Eserde 100 bine yakın hadis olduğu nakledilir. *Garîbü'l-*

⁶²⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, s. 44-45; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, II, s. 9; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 71; Safedî, *el-Vâfi*, I, s. 123; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 51.

Hadîs 'ten pek çok rivayet toplamıştır. Siyâk'ın müellifi, bu kitabın nüshasının Nîşâbûr Nizâmiye kütüphanesinde olduğunu, Semerkandî'nin buradaki Hizânetü'l-Kütüb'te ikâmet ettiğini, hatta bu küçük odasının tamamen kitaplarla dolu olduğunu ve bu kitapların arasında yaşadığını nakleder. 9 Zilkâde 491 (8 Ekim 1098) salı günü vefat etmiştir. Münî'a Camii'nde cenaze namazı kılınmış ve Hüseyin mezarlığına defnedilmiştir. Selefî tarikatına mensup olduğu için oldukça sade bir hayat yaşamıştır.⁶²⁸

Ebü'l-Kâsım Muzaffer b. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö.492/1098-1099)

Devrin önde gelen hatiplerinden biridir. Rey'de doğmuş ve daha sonra babası İmâmü'l-Haremeyn ile Nîşâbûr'a taşınmıştır. Burada babasının yanında ilim, edep, Arapça, nahiv, fıkıh, cedel, usûl ve vaaz öğrendi. Bu ilimlerin yanı sıra okçuluk, silah, süngü ve kılıç kullanmaya meyletmisti. Babasından sonra Horasan Şâfiîleri'nin reisliğini üstlenmiş ve Nîşâbûr hatibi olmuştur. 489 (1095-1096) yılında Nîşâbûr Hanefîlerinin reisi olan Kâdî Muhammed b. Sâ'id ile Kerrâmîyye'ye karşı birlikte mücadele etmiştir. Bunun sonunda Kerrâmîyye fırkasından pek çok kişi öldürülerek medreseleri tahrip edilmiştir. Ebü'l-Kâsım, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde ders vermekteydi. Kutbeddîn Ebü'l-Me'âlî Mes'ûd et-Tureysî de dersinin nâibliğini yapıyordu. Siyâk müellifinin naklettiğine göre, Ebü'l-Kâsım, babasının ölümünden sonra Nizâmiye'de ders vermek istemiş fakat ona engel olmuşlardı. O zaman Mescid-i Mutarrız'da ders vermeye başlamış ve babasının ders halkasına katılan fakih ve talebeler onu desteklemiştir. Ardından Irak'a giderek Nizâmülmülk ile görüşmüş ve onun himayesini de alarak Nîşâbûr'a dönmüş ve imâmların kabulünü almıştır. Bu sayede Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde ders vermeye başlamış ve mezhebî ihtilaflar sırasında Irak'ta bir Hâricî tarafından öldürülene kadar bu görevi devam ettirmiştir. Vefatı ardından naaşı Nîşâbûr'a taşınmış ve Nizâmiye'de babasının yanında defnedilmiştir.⁶²⁹

⁶²⁸ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 429; Münteheb min es-Siyâk, s. 595; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, IV, s. 21; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXVI, s.91; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 51-52; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, s. 180-81; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, III, s. 203.

⁶²⁹ İbnü'l-Esir, X, s. 211; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 705; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, s. 321; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95-96; Nâcî Ma'rûf, vefat tarihini 473 (1080) olarak kaydeder. Bkz. *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 41,43-44.

Ebü'l-Kâsım Abdülvâhid b. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö.494/1100-1101)

Rüknü'l-İslâm lakabıyla bilinen el-Kuşeyrî, hatip ve imâm olması yanı sıra fazilet ve neseb bakımından devrinin yegâne âlimi kabul edilir. Şâfiî âlimi olan ve *Tefsîrû'l-kebîr* ve *Risâle* gibi eserler yazan Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin'in oğludur. Zeynülsîlâm'ın ikinci büyük oğludur. Ayrıca asrının önde gelen şeyhlerinden biridir. Çocukluk çağını ibadet ve ilim öğrenmekle geçirmiştir. Babasının yanı sıra Ali b. Muhammed et-Tırâzî, Ebî Nasr el-Müfessir, İbn Hamdân en-Nusrevî, el-Hatîb el-Belhî, Ebî Abdullah b. İshâk el-Müzekkî, Ebî Abdullah b. Bâkûye, er-Re'îs Mansûr b. Râmeş, en-Nîlî, eş-Şâziyâhî, es-Sâbûnî, Ebü't-Tayyib et-Taberî, el-Maverdî gibi pek çok âlimden Nîşâbûr, Rey, Bağdat ve Hemedân gibi farklı şehirlerde semâ' etmiştir. Yaklaşık 15 sene hatiplik yapmıştır. İmâmü'l-Haremeyn'in vefat etmesi üzerine Nîşâbûr'daki Münî'â Camii'nde hatip olmuştur. Hiçbir hutbede aynı konuşmayı yapmadığı ve kendisini tekrar etmediği nakledilir. Cuma geceleri Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde imlâ ve hadis meclisleri düzenliyordu. Hatta bu meclislerden birinde Nizâmiye Medresesi'ndeki bozukluklardan bahsetmiştir. Dersleri metinler üzerinden işler, bu metinleri sorular sorarak ve anlaşılmayan kısımları da hikâyelerle, işaretlerle ve fasih bir anlatımla açıklardı. Rivayetler ve bunlarla ilgili önemli meselelerin cevapları yanı sıra selefleri ve eski şeyhlere dair hikâyeleri özetlemekteydi. Bu sayede metinlerin hakikatini anlamaya çalışıyordu. 480 (1087) yılından sonra ikinci kez hacca gitmiştir. Kur'ân hâfızı olduğu ve otururken, yürürken ve hatta binek üzerinde dahi Kurân okuduğu nakledilir. Ebû Abdullah el-Fârisî de talebesidir. Asam'ın son ashabından hadis dinlediği ifade edilmektedir. Vefatına kadar vazifelerini aksatmamış ve akranlarından ayrı bir hayat yaşamıştır. 494 (1100/1101) yılında vefat etmiş ve medresesine, şeyhi Ebû Ali Dukâk'ın altına defnedilmiştir.⁶³⁰

Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî (ö.505/1111)

450 (1058) yılında Tûs'ta dünyaya gelen Gazzâlî, henüz çocukken burada Ali Ahmed b. Muhammed er-Râzekânî'den fıkıh okudu. Daha sonra Cürcân'a giderek yaklaşık beş sene

⁶³⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, s. 474; Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 682; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 265-267; İbn Hallikân, I, 97-III, s. 205-208; Safedî, *el-Vâfi*, XIX, s. 172; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 509; İbn 'Asâkir, *Mu'cemü's-Şüyüh*, II, s. 244; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, s. 211-II, s. 576-77; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, V, s. 225-227; el-Endelüsî, I, s. 62; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 95; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 96; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 53-54.

fıkıh ve hadis eğitimi aldı. Ardından, hem daha iyi bir eğitim alabilmek hem de muhtemelen Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde vaat edilen burs ve imkânlar sebebiyle Nîşâbûr'a geldi. Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn'in talebesi olmuş ve Şâfiî fıkıhı, hilâf, cedel, akaid ve hikmet gibi alanlarda eğitim almıştı. Bir yandan da hocası Cüveynî'nin derslerinin muîdi oldu. Genç yaşta olmasına rağmen bu sırada ün kazanmaya başlamıştı. Hocasının vefatı ardından ordugaha, muhtemelen farklı âlimlerden istifade etmek ve daha fazla imkân elde etmek amacıyla Nizâmülmülk ile görüşmeye gitti. Bu sırada Nizâmülmülk'ün karargâhı, ilim ehli ve din büyüklerinin buluşma yeri idi. Gazzâlî, burada altı yıl kadar kaldı. Cedel ve münâzara meclislerine katılarak, ilmî müzakere ve tartışmalarıyla meşhur oldu. Nizâmülmülk, Cemâziyelevvel 484 (Temmuz 1091) tarihinde, Gazzâlî'nin Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapması için ferman çıkarmıştır. Bir yandan 300'e yakın talebeye ders verirken diğer yandan eserlerinin çoğunun telifini burada tamamlar. 488 (1095) senesinde, makam ve şöhret arzusuna kapıldığını ve âhireti için faydasız olan ilimlere yöneldiğini düşünerek müderrisliği terk etmiş ve zühd yolunu seçmiştir. Aslında amacı Şam'a gitmek iken ilk etapta yakınlarının şehri terk etmesine izin vermeyeceklerini düşünerek, hac amacıyla Mekke'ye gideceğini söyler. Bu sırada medresede, kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'yi nâib olarak bırakır. Zilkâde 488 (Aralık 1095) tarihinde Şam'a gider. Ardından Beytü'l-Makdis ve civarında bir müddet kalır. Daha sonra Şam, Mısır ve İskenderiyye'ye gider. Emevî Camii'nde bir süre ikâmet eder ve itikaf yapar. Ardından hacca gider. Devrin kaynaklarında, gittiği yerlerle ilgili farklılıklar vardır. Çünkü tüm bu seyahat ve inziva süresi yaklaşık on bir sene sürmüştür. Zilkâde 499 (Temmuz 1106) tarihinde, Sultan Sencer ve vezir Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün ısrarıyla Horasan'a geri döndü. Burada Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde üç yıl boyunca ders vermeye devam etti. Fakat hem sağlığının bozulması hem de sükûnet hayatına olan özlemi nedeniyle, 503 (1109) yılında memleketi Tûs'a döndü. Evinin bir kısmını fakihler için medrese ve sûfiler için de hankâh olarak tahsis etti. 14 Cemâziyülevvel 505 (18 Aralık 1111) yılında Tûs'un Tâberân köyünde vefat edene kadar tedris ve ibadetle meşgul oldu. Yetmiş aşkın eser telif etmiştir.⁶³¹

⁶³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 292-XVII, s. 18, 126; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 428,466-XX, s. 52-53; İbnü's-Salâh, I, s. 261-262; İbn Hallikân, IV, s. 216-218; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 413; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VI, s. 194, 197, 200; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*,

Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali İlkiyâ el-Herrâsî (ö.504/1110)

İmâdüddin ve Şemsü'l-İslâm lakabıyla bilinen el-Herrâsî, Taberistan'da doğmuştur. Devrin kaynaklarında, güzel görünümlü, heybetli, gür sesli ve akıcı üslûbu olan bir âlim olarak ifade edilir. Yirmi yaşına gelmeden Nîşâbûr'a gitmiş ve ömrünün tamamına yakınını burada geçirmiştir. İmâmü'l-Haremeyn'in talebesi, Gazzâlî'nin sınıf arkadaşı ve yakın dostudur. Hatta bazı kaynaklarda İkinci Gazzâlî şeklinde ifade edilir. Bilhassa fıkıh, usûl, kelâm ilimlerindeki yetkinliği ve rivayet etmiş olduğu hadisler ile tanınır. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn'in derslerine katılmış ve müddetlerinden birisi olmuştur. Hatta, İmâmü'l-Haremeyn'in vefatı ardından bir müddet burada ders vermiştir. Nîşâbûr Nizâmiyesi'nde derslerini verip tahsilini tamamladıktan sonra, bir süreliğine Beyhak'a gider. Burada müderrislik yapar. Ardından Irak'a giderek Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden Gazzâlî'nin ayrılması üzerine bir süre ders vermiştir. Bir müddet burada vâizlik de yapmıştır. Sultan Berkyaruk devrinde Mecdülmülk'ün hizmetine girmiştir. Bu sırada kadı olmuş ve şöhreti artmıştır. Sultan Berkyaruk tarafından elçilik vazifesiyle Gazne'ye İbrâhim b. Mesud'a gönderilmiştir. Hatta Gazne'ye gittiği sırada buradaki medreseleri de ziyaret etmiştir. Bir müddet Irak'ta kaldı. Şâfîliğe taassup derecesinde bağlı olan İlkiyâ, Hasan Sabbah'ın İlkiyâ lakaplı oğlu ile karıştırılıp, iftira atılması sonucunda Bâtınîlik'le suçlanır. Bu nedenle Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle 6 Muharrem 495 (31 Ekim 1101) hapsedildiyse de Halife Müstazhir-Billâh ve âlim Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'in müspet mektupları sayesinde ölümden kurtuldu. Bu iftiranın bir sebebinin de Ehl-i beyte duyduğu aşırı sevgi olması ve Yezîd b. Muâviye'ye lânet etmenin cevazına fetva vermesi olabilir. Esaretten kurtulması ardından Bağdat'a döner ve müderrisliğe devam eder. Bağdat'ta iken 1 Muharrem 504 (20 Temmuz 1110) tarihinde vefat etmiştir. *Ahkâmü'l-Kur'ân, Kitâbü usûli'd-dîn ve Ta'lik fi usûli'l-fikh* gibi eserleri vardır.⁶³²

s. 533-534, 546; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 267-278; Safedî, *el-Vâfi*, I, s. 211-212; VII, s. 76; Yâfi, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 136-141, 170; Bağdâdî, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, s. 326; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 280, 293; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LV, s. 200-203; İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî*, s. 292-295; İbn Fazlullâh, *Mesâlikü'l-ebâr*, VIII, s. 176; Nahcivânî, *Tecâribü's-selef*, s. 97; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 76; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 21, 53; Mehdî Ferşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, I, s. 87-88; W. Montgomery Watt, "al-Ghazâlî", *EI2*, II, 1038-1041. Gerhard Böwering, *EI*, X, Fasc. 4, 358-363. Mustafa Çağrıç, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, s. 489-492; *Gazzâlînâme*, s. 181, 184-185, 197.

⁶³² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, s. 92; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 74-XVII, s. 49, 122; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XX, s. 47; Azîmî, s. 45; İbnü'l-Esir, X, s. 267, 387-388; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s.

Ebü'l-Kâsım Selmân b. Nâsır b. İmrân b. el-Ensârî en-Nîşâbûrî (ö.512/1118)

Usûl, tefsir, fıkıh, kelâm ve tasavvufla ilgilenmiştir. Yaşadığı dönemde Şâfiî fıkıhı ve Eş'arî kelâmında söz sahibiydi. Abdülgâfir el-Fârisî, Fazlullâh b. Ahmed el-Meyhenî ve Ebü'l-Hüseyîn b. Mekkî'den hadis dinlemiştir. Hicâz, Bağdat ve Suriye'ye ilmî seyahatlerde bulunmuştur. Nîşâbûr'a döndükten sonra Nîşâbûr Nizâmiyesi'nde İmâmü'l-Haremeyn ve Ebü'l-Kâsım Kuşeyrî'nin öğrencisi olmuş, fıkıh ve usûlü'd-dîn dersleri almıştır. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde her gün öğleden ikinci vakti bitimine kadar kütüphanede durur, kitapları düzenleyip muhafaza eder ve burayı talebeler ve istifade etmek isteyenler için hazırlardı. Ayrıca burada usûl ve fıkıh dersleri verirdi. Fıkıh usulü ve kelâma dair eserler yazmıştır. *Şerhü'l-İrşâd* isimli usul eseri, hocası İmâmü'l-Haremeyn'in *el-İrşâd* eserine şerhtir. Ayrıca kelâmla ilgili olarak da *el-Gunye* adlı eseri vardır. Yaşadığı süre zarfında kütüphane işleri dışında kâğıt imalâtından da kazanç elde etmiştir. Vefat ettiği Cemâziyelâhir 512 (Ekim 1118) tarihine kadar Nîşâbûr'da ikâmet etmiştir.⁶³³

Ebü'l-Mehâsin Abdurrezzâk b. Abdullah b. Ali b. İshâk et-Tûsî (ö.515/1121)

Nizâmülmülk'ün kardeşi olan Vezir Ebü'l-Me'âlî Abdurrezzâk b. Abdullah b. İshâk et-Tûsî'nin oğludur. Nîşâbûr'da 459 (1067) yılında doğmuştur. Başlangıçta İmâmü'l-Haremeyn'in yanında fıkıh öğrenmiş ve ardından Ebû Bekir b. Halef eş-Şîrâzî ve Ebû el-Muzaffer es-Sem'ânî'den hadis dinlemiştir. Nîşâbûr'da nâzırlık yapmış ve fetva vermiştir. Nîşâbûr'daki Şâfiî imâmlarından biri haline gelmiş ve münâzara ehli arasında yer almıştır. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde müderris olan amcasının muîdi olmuştur. Fasih Arapça konusunda çok maharetliydi. Müderrislik yapmaya başladıktan bir süre sonra amcası Nizâmülmülk, onu Sultan Sencer'in veziri olarak görevlendirmiştir. Vezir olduktan sonra genelde idarî işlerle meşgul olsa da münâzara meclisleri düzenlemeye

405; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 529; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 282; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 132-133; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 288; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 289; İbnü'l-Fuvâtî, *Mecma'i'l-âdâb*, II, s. 119; Safedî, *el-Vâfi*, XXII, s. 54; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 100; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 21, 36; *Gazzâlinâme*, s. 161; Mehdi Ferşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, II, s. 813; G. Makdisi, "al-Kiyâ al-Harrâsî", *EF*, V, 234; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, VII, s. 220; Abdülkerîm Ünal, "Kiyâ el-Herrâsî", *DİA*, XXVI, s. 126.

⁶³³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübra*, VII, s. 96-97; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 549-550; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 307; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, 478; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s.55-56; R. Sellheim, "al-Nisâburi", *EF*, VIII, 53; İlyas Çelebi, "Nîşâbûrî, Selmân b. Nâsır", *DİA*, XXXIII, s. 141-142.

devam etmiştir. 19 Muharrem 515'te (9 Nisan 1121) Serahs'ta vefat etmiştir. Naaşı Nîşâbûr'a taşınmış ve evinin yanında defnedilmiştir.⁶³⁴

Ebû Sa'd Muhyîddîn Muhammed b. Yahyâ b. Ebû Mansûr en-Nîşâbûrî (ö.548/1153)

Devrinin Şâfiî fakih ve imâmlarının en büyüklerinden olan Ebû Sa'd, Tureysîş ehliyendi. Zühd ve takvası ile bilinirdi. Talebeliğini İmâm Gazzâlî ve Ali Ebû'l-Muzaffer Hâfî'nin yanında geçirmiş ve onlardan fıkıh öğrenmiştir. Gazzâlî'nin en meşhur öğrencilerinden biri olarak bilinir. Fıkıh ve hilâf ilimlerinde ilerlemiş ve pek çok eser telif etmiştir. Şâfiî mezhebi ileri gelenleri tarafından Şâfiî mezhebinin reisi olarak kabul edilmiştir. İslâm dünyasının doğusu ve batısından pek çok öğrenci ondan ders almak için Nîşâbûr'a gelmiş ve devrin büyük âlimlerinin çoğu onun sayesinde yetişmiştir. Müteahhirîn fakihlerinin hocasıdır. Nasrullah b. Ahmed el-Hoşnâmî, Abdülgaffâr b. Muhammed eş-Şirevî, Ebî Hâmid Ahmed b. Ali b Abdûs el-Hazzâ, el-Hâfız Ebî'l-Fetyân Ömer b. Ebî'l-Hasan er-Revvâsî ve İsmâîl b. Ebî Abdurrahman el-Behîrî'den semâ' etmiştir. Nîşâbûr yanı sıra Herat'ta bulunan Nizâmiye Medresesi'nde de ders vermiştir. *Şerhü'l-vasît*'a şerh düştüğü *el-Muhît* ve hilâfla ilgili olarak da *el-İntisâf fi Mesâ'il-i Hilâf* önemli iki eseridir. Muhyîddîn, Herat Nizâmiye Medresesi'nde ders verdiği sırada Sultan Sencer onun ilmine saygı duymuş ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne idareci ve müderris olarak görevlendirmiştir. Nitekim Müntecebüddin Bedî', Muhyîddîn'in buraya hem müderris olarak hem de vakıf ve gerekli tüm düzenlemeler için tevki ile atandığını nakleder. Hatta Muhyîddîn gibi bir âlimin müderris olarak atanmasından sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne en ücra yerlerden bile ilim arayanların geldiğini nakleder. Ayrıca Nîşâbûr Şâfiîleri'ne reislik etmesi de emredilmiştir. Bu görevleri 548 (1153) yılına kadar devam ettirmiş ve Nîşâbûr'daki Şâfiîler'in son reisi olmuştu. Oğuzlar, Nîşâbûr'a saldırdıkları zaman esir düştü. Öncesinde Oğuzlara karşı savaşılmasına yönelik fetva verdiği için ağzına toprak doldurularak ağır işkenceler sonucu Ramazan 548 (Kasım/Aralık 1153) tarihinde öldürülmüştür.⁶³⁵

⁶³⁴ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 391; İbnü'l-Esîr, X, s. 472; İbnü'l-Fuvâtî, *Mecma'i'l-âdâb*, V, s. 138; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 168; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 59-60; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, s. 352.

⁶³⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, s. 254; İbn Hallikân, IV, s. 222-223; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'iyyîn*, s. 638-639; Zehebî, *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ*, XV, s. 107; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 222-223; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 325; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 24; Devletşah, *Tezkiretü's-su'arâ*, s. 113; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99,261; Zebîhullah Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, I, s. 88;

Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Mansûr b. Abdülcebbâr es-Sem'ânî (ö.534/1139-1140)

el-Ensâb müellifi Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî'nin hocası ve aynı zamanda amcasıdır. Abdülkerîm'in babasının vefatı ve vasiyeti üzerine, yeğenin eğitimiyle ilgilenmiştir. Merv Nizâmiye Medresesi müderrisleri arasında zikredilir. 529 (1135) yılında Ebû Sa'd ile birlikte Nîşâbûr'a gitmiş ve Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde de ders vermiştir. Hatta bu sırada dersinin muîdi Ebû Sa'd olmuştur. 23 Şevval 534 (11 Haziran 1140) tarihinde vefat etmiştir.⁶³⁶

Ebü'l-Me'âlî Mes'ûd b. Ahmed b. Ebü'l-Muzaffer el-Hâfî (ö.556/1160-1161)

Nîşâbûr ehlinden olan el-Hâfî, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn'den fıkıh ve hadis öğrenmiş ve daha sonra bu medresede müderris, imâm, fakih ve münâzır olarak görev yapmıştır. Es'ed el-'Utbî ve Abdülgâfir eş-Şîrâzî'den eğitim görmüştür. Nîşâbûr'daki karışıklıklar sırasında Oğuzlar kendisinden mallarını istemiş, bu sırada zarar görmüş ve ardından Hâf'ta Şevval 556 (Eylül-Ekim 1161) yılında vefat etmiştir.⁶³⁷

Ebü'l-Me'âlî Mes'ûd b. Muhammed b. en-Nîşâbûrî et-Tureysîî (ö.578/1183)

Kutbüddîn lakabıyla bilinen Ebü'l-Me'âlî, Nîşâbûrlu Şâfiî fakihlerinden biridir. Şâfiî imâmı, vâiz, edip ve münâzır olması yanı sıra tefsir usulü ve hilâf ilimlerinde eserleri vardır. Önce babasından Kur'ân ve edeb ilimlerini öğrenmiş; ardından Nîşâbûr ve Merv imâmlarından fıkıh dersleri almıştır. Merv'de Ebî İshâk İbrâhim b. Muhammed b. el-Mervezî'den ve Nîşâbûr'da Muhammed b. Yahyâ'dan fıkıh öğrenir. Nîşâbûr şeyhlerinden, Abdülcebbâr el-Hârî ve Hibbetullah b. Sehl es-Seyyidî'den hadis dinlemiştir. Ardından Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâmü'l-Haremeyn'in torununun nâibi olarak ders vermiştir. Münâzarada üstün maharetini göstererek imâm olarak anılmaya başlanır. 538 (1143) yılında Bağdat'a giderek vaaz meclisleri düzenlemiş ve nâzırlık yapmıştır. 540 (1145) yılında Şam'a gitmiş ve oradaki Şâfiîler'in reisliği kendisine verilmiştir. Bu sırada Mücâhidîyye Medresesi'nde, Gazzâlîyye zaviyesinde bulunmuştur. Dımaşk Camii'nde, Halep ve Hemedân şehirlerinde vaaz ve dersler

Gazzâlînâme, s. 283-284; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 22, 59. İbn Kesîr, vefat tarihini 11 Şevval 549 olarak nakleder. Bkz. İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 63; Müntecebüddin Bedî', 'Atabetü'l-ketebe, s. 6-8.

⁶³⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, s. 223; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99; H. Eisenstein, "al-Sam'ânî", *EP*, VIII, 1024; W.C. Chittick, "al-Sam'ânî", *EP*,

⁶³⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 295-296; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 100.

vermiştir. Halep'te kendisi için inşa edilen Nureddin Mahmûd ve Esedüddin Şirkûh isimli iki medresede hem ders vermiş hem de Latince dersleri almıştır. Ardından Hemedân'a giderek bir müddet müderrislik yapmıştır. Sonra tekrar Gazzâlîyye'de ders vermeye başlamıştır. Bağdat'a elçi olarak gönderildiği sırada Ebü'l-Fütûh el-İsferâyînî'nin kızıyla evlenmiştir. Ardından tekrar Şam'a geri dönmüştür. Belagat ve fusaha konularındaki mahareti ile bilinir. Fetvalarla ilgili olan *Kitâb-ı Muhtasar* ve *Müfîdû'l-hâdî* isimli eserlerini Selâhâddin Eyyûbî için yazmıştır. 30 Ramazan 578 (27 Ocak 1183) tarihinde Şam'da vefat etmiş ve Münibe'deki Sûfî mezarlığına defnedilmiştir. Vefatından önce Tâhûn mezarlığına bir mescid inşa ederek kitaplarını buraya bağışlamıştır.⁶³⁸

Ebü'l-Hasan Ali b. Sehl b. el-Abbâs (ö.491/1097-1098)

Ebü'l-Hasan, müfessir, âbid ve zâhid bir âlimdi. İlim talebiyle ömrü boyunca seyahat ettiği nakledilir. Bilhassa Arapçada derinleşmiştir. Ali el-Vâhidî'nin talebesiydi. Abdülgâfir el-Fârisî'nin naklettiğine göre, Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde 465 (1072) senesinde Ali b. Sehl ve Ebî Saî'd el-Hîrî sırasıyla *Sahîh-i Buhârî*, Ebû Davûd es-Sicistânî'nin *Sünen*'i ve Ebü'l-Kâsım et-Tûsî ve *Hilyetü'l-Evliyâ* kıraatlerini okuyorlardı. 23 Zilkâde 491 (22 Ekim 1098) cuma günü vefat etmiştir. Şâziyâh yakınında Muhaddis Muhammed b. Eslem'in (ö.242/856) yanına defnedilmiştir.⁶³⁹

Ebü Sa'd Muzaffer b. Abdullah b. el-Hârî (ö.475/1082'den sonra)

Abdülgâfir el-Fârisî eserinde, Ebû Sa'd'ın devrin önde gelen fakihlerinden olduğunu ve Zâhir en-Nûkânî'nin naklettiğine göre, 475 (1082-1083) yılında Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde çalıştığını ifade etmektedir.⁶⁴⁰

⁶³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s. 342; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XXI, s. 291; İbn Hallikân, V, s. 196-197; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 297; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'îyyîn*, s. 704-705; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, s. 321-322; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, II, s. 20; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LVIII, s. 13-14; İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'i'l-âdâb*, III, s. 443; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 100; Nu'aymî, I, 136.

⁶³⁹ Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 52-53.

⁶⁴⁰ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 132; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 46.

2.1.1.2. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi Muîdleri

Ebû Nasr Abdurrahmân b. Ebû Bekr Ahmed b. Sehl es-Serrâc el-Kûşekî (ö.518/1124)

Ulemâ bir aileden gelen Ebû Nasr, küçük yaştan itibaren eğitim görmüştür. Önce Nîşâbûr Nizâmiyesi'nde İmâmü'l-Haremeyn'in talebesi olmuş ve ardından fıkıh ilmindeki üstün başarısı sayesinde dersinin muîdi olmuştur. Sem'ânî, babasıyla birlikte Ebû Nasr'dan hadis dinledikleri nakleder. Aynı zamanda Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde bir müddet vakıfların idaresini üstlenmiştir. Babası Ebû Bekr Ahmed b. Sehl es-Serrâc, Ebû Osmân Sa'id b. Muhammed el-Behîrî, Ebû Sa'd el-Gencerûzî, Ebû Sa'd Ahmed el-Mukarrî ve Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin talebesi olmuştur. 18 Cemaziyelahir 518 (2 Ağustos 1124) tarihinde vefat etmiş ve Hîre mezarlığına defnedilmiştir.⁶⁴¹

Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî (ö.562/1166)

Kıvâmüddin lakabıyla bilinen Ebû Sa'd, hâfız, münâzır, muhaddis ve Şâfiî fakihidir. İlk hadis eğitimini babasından almıştır. Babası Muhammed b. Mansûr Horasan'ın en tanınmış âlimlerindendi. Ebû Sa'd, birçok fakih, tarihçi, edip, vâiz ve hatip yetiştiren bir ailede dünyaya geldi. Henüz dört yaşındayken babası onu Nîşâbûr'da, Abdülgaaffâr b. Muhammed eş-Şîrûyî ve Ubeyd b. Muhammed el-Kuşeyrî gibi âlimlerin ders halkasına götürmüştü. Babası vefat edince amcalarının yanında eğitimine devam etti. 528 (1133) ya da 529 (1134) yılında Nîşâbûr Nizâmiyesi'nde amcası Ebü'l-Kâsım Sem'ânî'nin muîdi oldu. Burada vaazlar verdi ve hadis okudu. Ardından Merv'de Amîdîyye Medresesi'nde eğitim gördü ve nâibiyle birlikte ders vermeye başladı. Müderrislik yanı sıra kadı, müftü ve hatiplik de yapmıştı. Hadis toplamak amacıyla İslâm dünyasında yaptığı seyahatleriyle meşhurdur. 529 (1135) yılında başlayan seyahati altı sene sürmüştür. Mâverâünnehir'e ve Horasan'ın beldelerine birçok kez ilmî seyahatler yapmıştır. Kumus, Rey, İsfahân, Hemedân, Cibal beldeleri, Irak, Hicaz, Musul, el-Cezire ve Şam gibi ülkelere giderek buralarda ulemâ ile görüşmüş ve onlardan rivayetler toplayarak istifade etmiştir. Rivayette bulunduğu şeyhlerin sayısının 4000/7000? civarında olduğu nakledilir. Bu âlimler arasında çoğu İsfahân ve Nîşâbûrlu olan seksen civarında bayan hoca da

⁶⁴¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Giriş kısmı, s. 31; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, s. 388-389; *el-Müntehab*, s. 976-977; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101; *Gazzâlînâme*, s. 316; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 33.

bulunmaktadır. Dönüş yolunda Nişâbü'r'da ikâmet ettiği sırada Sultan Sencer kendisine ferman göndererek Şâfiî mezhebi ashabına riyaset etmesini, Merv Nizâmiye Medresesi'nde müderris ve medrese vakfında da müteveli olmasını istemiştir. 552 (1157) yılında tamamladığı son seyahatinden sonra Merv'e yerleşir. Zamanının tamamını Nizâmiye ve Amîdiye Medreselerinde talebe okutarak, eser telif ederek ve vaaz vererek geçirirdi. Eserlerinin çoğu Merv'deki Moğol işgali sırasında kaybolmuş olsa da birkaçı günümüze ulaşmıştır. *el-Ensâb* adlı eserinde 5348 nisbe alfabetik sırayla yer alır. *Zeyl 'alâ Târîhi'l-Hatîb* adlı eserde 462-562 (1070-1167) yılları arasında Bağdat'la ilgisi bulunan çok sayıda kişinin biyografisine değinir. Bu eserin XX. cildine tekabül ettiği anlaşılan kısmı, 214 kişinin biyografisinin yer aldığı *el-Müstefâd min Zeyli Târîhi Bağdat* ismiyle günümüze ulaşmıştır. Hocalarını tanıtmak amacıyla *el-Mu'cemü'l-kebîr* (*Mu'cemü's-şüyûh*) ve bu eserin özeti mahiyetinde olan *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemü'l-Kebîr*'i telif etmiştir. Bu eserde 1193 hocasının hayatını anlatır. Yetmiş civarında da hanım hocasına yer vermiştir. *Edebü'l-implâ' ve'l-İstimlâ'*da dinî ilimlerle meşgul olanların bilmesi gereken kurallara ve implâ usulüne yer verir. Ayrıca *Edebü'l-Kādî, Fezâ'ilü's-Şâm, Salavâtü'n-nebî, Câmi'u'l-behî* gibi eserleri günümüze ulaşmıştır. Tüm bu eserlerin kıraat ve tasniflerinde, anlatımında muazzam olduğu, nesebleri ve boyları ayrı ayrı ele aldığı ifade edilmektedir. Merv'de 1 Rebûlevvel 562 (26 Aralık 1166) tarihinde vefat etmiş ve Sencezân Kabristanı'na defnedilmiştir.⁶⁴²

Ebü'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer el-Hâfî (ö.500/1106-1107)

İmâm Gazzâlî ve İlkiyâ el-Herrâsî ile sınıf arkadaşı olan el-Hâfî, İmâmü'l-Haremeyn'in seçkin talebelerinden ve muîdlerinden biriydi. Tûs ve köylerinde kadılık yaptı. Âlimler arasında münâzaralarda ve mezhebî konularda deliller sunmadaki yetkinliği ile tanınıyordu. Hatta Sem'ânî, "Gazzâlî'nin rızkı eserlerinden, Ebü'l-Muzaffer el-Hâfî'nin rızkı ise münâzaralarından geliyordu." der. İmâmü'l-Haremeyn talebeleri olan Gazzâlî, İlkiyâ ve Ebü'l-Muzaffer el-Hâfî için "Gazzâlî uçsuz bucaksız deniz, İlkiyâ yırtıcı bir

⁶⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, s. 29; İbnü'l-Esir, XI, s. 270; İbn Hallikân, III, s. 209-210; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 178-79; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 663-665; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, XXXVI, s. 447-48; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 180-185; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, s. 303; Safedî, *el-Vâfi*, XIX, s. 60-62; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 56-57; R. Sellheim, "al-Sam'ânî", *EP*, VIII, 1024-1025; Mehmet Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed", *DİA*, XXXVI, s. 461.

aslan, el-Hâfî ise yakıcı bir ateştir.” diyerek her birinin öne çıkan özelliklerini tarif etmektedir. Ebü'l-Muzaffer el-Hâfî, 500 yılında Tûs'ta vefat etmiştir.⁶⁴³

Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali er-Rumeylî (ö.569/1173-1174)

Şâfiî fakihî, usûl âlimi, lugat ve nahiv hâfızıdır. el-Urmevî ve Ebü'l-Vakit'ten hadis dinlemiştir. Bir müddet Nizâmiye Medresesi'nde muîd olur. Aynı zamanda vakıfların mütevellisi de olmuştur. Burada Kasr Camii'nin geniş avlusunda vakit geçiren ulemâdan olduğu nakledilir. Medresede müderrislik yapmak istemiş ancak ömrü yetmemiştir. Hilâf ilmine dair kendine has yöntemler geliştirmiş ve İbnü'l-Bevvâb'ın hilâf metodunu takip etmiştir.⁶⁴⁴

Nîşâbûr Nizâmiye medresesi muîdleri olan İlkiyâ el-Herrâsî, İmâm Gazzâlî ve Muhammed b. Yahyâ en-Nîşâbûrî hakkında ise müderrisler kısmında bilgi verilmiştir.

2.1.1.3. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Talebe Olan veya Çeşitli Vesilelerle İkâmet Edenler

Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali b. Ebi't-Tayyib el-Bâharzî (ö.467/1075)

Şair ve münşî (divan kâtibi) olan Bâharzî, ailesi yanında eğitim gördükten sonra Nîşâbûr, Herat, Merv, Belh, İsfahân, Hemedân, Bağdat, Basra ve Vâsıt'a giderek o dönemin meşhur âlimlerinden tahsilini tamamladı. İmâmü'l-Haremeyn'in babası Ebû Muhammed Cüveynî'nin yanında fıkıh öğrendi ve ardından mülâzımı oldu. Bâharzî, bu sırada bir süre edebiyatla meşgul olmuştu. Selçuklularda Dîvân-ı Resâil'in başına getirildi. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde bir süre ikâmet etmiş ve bu sırada medresede görevli müderrislerden ve medrese kütüphanesinden istifade etmiştir. Zilkâde 467 (Haziran 1075) tarihinde vefat etmiştir. Arapça Şiirlerini topladığı *Dîvân* dışında Seâlibî'nin *Yetîmetü'd-dehr* adlı eserine *Dümyetü'l-kasr* isimli zeyl yazmıştır.⁶⁴⁵

Ebü İshâk İbrâhim b. Ali b. Yusuf el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî (ö.476/1083)

Ebü İshâk, Fîrûzâbâd'da 397 (1006) yılında dünyaya gelmiş ve çocukluk yıllarını burada geçirmiştir. Gençliğinde Şîrâz'a giderek Ebü'l-Ferec b. el-Beyzâvî, Ebü'l-Kâsım ed-

⁶⁴³ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-üdebâ'*, II, s. 399; İbn Kadî Şühbe, I, s. 288; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 102; *Gazzâlînâme*, s. 120,315;

⁶⁴⁴ Sübkî, VII, s. 215; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXIX, s. 350-51; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101.

⁶⁴⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, s. 18; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 220; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101; Mehmet Talu, "Bâharzî, Ali b. Hasan", *DİA*, IV, s. 474.

Dârekî ve İbn Râmîn es-Sâhibî'den fıkıh okumuştur. Ardından Basra'ya ve sonra da Şevval 415 (Aralık 1024) tarihinde Bağdat'a gitmiş ve hayatının sonuna kadar burada ikâmet etmiştir. Kâdî Ebî'l-Tayyib et-Taberî'nin (ö.450/1058) yanında fıkıh eğitimine devam etmiş ve derslerinin muîdi olmuştur. Hatta zamanla Taberî'nin en yakınlarından ve devrin en meşhur âlimlerinden biri haline gelmiştir. Hocası Taberî ile İslâm coğrafyasının dört bir yanına seyahat etmişlerdi. Bunun yanında Bâbü'l-Merâtib mescidinde ders vermiştir. Bilhassa münâzara ve hilâf ilimlerinde yetenekliydi. 459 (1067) senesinde Nizâmülmülk'ün Dicle kıyısında (Bağdat) inşa ettirdiği Nizâmiye Medresesi'ne gelmiş ve burada ders vermeye başlamıştır.⁶⁴⁶ Bağdat'ta Halife el-Muktedî'nin halife seçilmesinde büyük rolü vardı. Ardından 475 yılının Zilhicce ayında (Nisan-Mayıs 1083) Nîşâbûr'a, Selçuklu Sultanı Melikşah ve veziri Nizâmülmülk'e gönderilen elçi heyetinin başında yer aldı. Taşındığı mektup, Irak amîdi Ebü'l-Feth b. Ebü'l-Leys hakkındaki şikâyetleri içeriyordu. Ayrıca ona ülkenin karşılaştığı zulmü de anlatması tembihlenmişti. Ebû İshâk, zühd ve takvası yanı sıra anlattığı hikâyeler ve şiirleriyle, münâzaradaki üstünlüğü ve münakaşalardaki inceliğiyle halka tesir etmişti. Elçilik heyetinin başındayken yol boyunca uğradığı Horasan şehir ve beldelerinde halkın sevinç gösterileriyle karşılaşıyordu. Nîşâbûr'a varınca, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî onu bizzat karşılamış ve gâşiyesini⁶⁴⁷ taşımıştı. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde kaldığı günlerde ona büyük hürmet gösterdi. Hatta, Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk'ün huzurunda Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile İmâmü'l-Haremeyn arasında bir münâzara yapıldı. Ardından Ebû İshâk'ın bütün istekleri yerine getirildi ve Irak amîdi meselesi de çözülmüş oldu. Tekrar Bağdat'a dönerek Nizâmiye Medresesi'nde müderrisliğe devam etti. Hitabet,

⁶⁴⁶ Bu sırada Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin Hanbelîler aleyhine vaaz vermesi ve Hanbelî-Şâfî çatışmaları sonucunda bir Şâfî'nin hayatını kaybetmesi üzerine, Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Nizâmülmülk'e bir mektup yazmıştır. Mektupta Hanbelîlerin saldırgan tavrını şikâyet ederek, reisleri eş-Şerîf Ebû Ca'fer'in hapsedilmesini ve Hanbelîlerin cezalandırılmasını talep etmiştir. Ancak Nizâmülmülk cevap olarak yazdığı mektubunda, Sultan'ın siyâsî olarak herhangi bir mezhep aleyhine hareket etmesinin mümkün olmadığını, amaçlarının Sünnîliği güçlendirmek olduğunu ifade ederek, "Biz Nizâmiye medreselerini ihtilafları arttırmak için değil, ilim ehlini ve Sünnîliği yüceltmek için kurduk. Eğer böyle olaylar devam ederse medresenin kapısına kilit vururuz" demiştir. Mektubun devamında Ebû İshâk eş-Şîrâzî'ye Hanbelî mezhebinin değerinden söz etmiş ve onu mezhebî ayrılıklara karşı uyarmıştır. Bu durum medreselerde her ne kadar Şâfî fıkıhı ağırlıklı eğitim verilse de Sünnî mezheplerin tamamına karşı sultan ve vezirin tutumunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 181-182; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 328; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 140-141; Bağdâdî, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, s. 39; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 298-299.

⁶⁴⁷ Gâşîye, atın eyerinin üzerinde duran altın sırmalı iplikle süslenmiş bir örtüdür. Merasimlerde, bayramlarda ve benzeri önemli günlerde sultan ata bindiği sırada rikâbdâr tarafından sultanın önünde taşınırdı. Selçuklularda saltanat alâmeti olarak kullanımı için bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Yay., Ankara 2007, s. 184-186.

cedel, hilâf, usûl, kelâm ve münâzara ilimlerindeki yetkinliği ile bilinen Ebû İshâk, 21 Cemâziyelâhir 476 (5 Kasım 1083) tarihinde vefat etti. Şâfiî fıkhiyla ilgili *et-Tenbîh*, *el-Mühezzeb* ve *el-Lüma'*, hilâfla ilgili *et-Tebşıra*, cedele dair *el-Mülahhas* ve fakihlerin biyografilerine dair *Tabakâtü'l-fukahâ'* gibi pek çok eseri bulunmaktadır.⁶⁴⁸

Ebü'l-Ferec Ahmed b. Muhammed b. Hüsnîl el-Hemedânî (ö.?)

Bâharzî'nin muasırı ve devrin önde gelen şair ve ediplerindendir. Hemedân'dan Horasan'a gelmiş ve İmâm Muvaffak en-Nîşâbü'rî'nin dikkatini çekmiştir. Bâharzî, el-Hemedânî hakkında “Babamla onun arasında sadakat ve muhabbet çok fazlaydı. Hatta iki farklı bedende tek bir ruh gibiydiler ve ben onunla Nîşâbü'r Nizâmiye Medresesi'nde iki yıl ders meclislerine katıldım ve ondan çok fayda sağladım.” der.⁶⁴⁹

Ebü'l-Feth Sehl b. Ahmed b. Ali b. el-Ergiyânî (ö.499/1105-1106)

Nîşâbü'r nahiyelerinden biri olan Ergiyân'da dünyaya geldi. Devrinin önde gelen Şâfiî fakihlerinden biridir. Merv şeyhlerinden fıkıh öğrendi. Şeyh Ebû Ali es-Sincî ve Ebî'l-Kâsım es-Serahsî'nin derslerine ve Kâdı Hüseyin b. Muhammed el-Mervezî'nin kıraatine katıldı. Ebî Ali Nasr b. el-Hoşnâmî'den Şâfiî'nin *Müsned*'ini dinledi. Tûs'a giderek İmâm Şâhfûr el-İsferâyînî'den usûl ve tefsir öğrendi. Ardından Nîşâbü'r'a gelerek İmâmü'l-Haremeyn'in yanında fıkıh ve usul eğitimini tamamladı. Hac amacıyla yola çıktı ve Irak, Hicaz ve Cibâl bölgelerindeki âlimlerden istifade etti. Ebî Osman es-Sâbûnî ve Ebî'l-Hüseyin Abdülgâfir'den *Sahîh-i Buhârî*'yi dinledi. Herat ve Bûşenc'te de hadis rivayet etmişti. Daha sonra memleketi Ergiyân'a dönmüş ve burada kadı olmuştur. Ancak pek zaman geçmeden bu görevi bırakıp tasavvufa yönelmiştir. 1 Muharrem 499 (13 Eylül 1105) tarihinde vefat etmiştir.⁶⁵⁰

⁶⁴⁸ Şîrâzî, *Tabakât*, s. 4; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 128; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 196,367,368; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 9; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 64; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 239-240; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 300; İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî*, s. 279; Safedî, *el-Vâfi*, VI, s. 42-44; İbnü'l-Esir, X, s. 120; E. Chaumont, “al-Shîrâzî”, *EP*, IX, 481-483; Nûrullah Kisâî, “Ebû İshâk Şîrâzî”, *DMBİ*, V, 167-171. Nâcî Ma'rûf, “*Ulemâu'n-Nizâmiyyât*”, s. 46; Abdülkerim Özaydın, “Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdî”, *Şarkiyat Mecmuası*, sa. 26 (2015-1), s. 85-99; *Gazzâlînâme*, s. 21-23.

⁶⁴⁹ Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr*, I, s. 529-531; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101.

⁶⁵⁰ İbn Hallikân, II, s. 434-III, s. 221; Safedî, *el-Vâfi*, III, s. 278; Sübkî, III, s. 391-VI, s. 108; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 265; İbn Kesîr, *Tabakât*, 504; İbn Kâdî Şühbe, I, s. 265; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 102.

Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-el-Kûfenî el-Ebîverdî (ö.507/1113)

İmâmü'l-Haremeyn'in talebelerinden biri olan Ebîverdî, devrin meşhur şair, edip, neseb ve lugat âlimlerinden biriydi. Horasan'da Ebîverdî yakınlarındaki Kûfen kasabasında doğdu. Nesebi Ebû Sufyân'a dayanıyordu. İsmâîl b. Mes'adet el-Cürcânî, Ebû Bekir b. Halef eş-Şîrâzî, Mâlik b. el-Bâniyâsî'nin talebesi olmuş ve Abdülkâhir el-Cürcânî'den de Arapça öğrenmiştir. İmâmü'l-Haremeyn'in derslerine katılmış ve bu sırada büyük kasideler kaleme almıştır. Kasidelerinde, yaşanmış olaylara yer vererek fakirlik gibi toplumsal meselelere değiniyordu. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süleyman el-İsferâyînî'nin vefatının ardından (Ramazan 498/Haziran 1105) Bağdat Nizâmiye Medresesi kütüphanesinde hâzinlik yaptı. Bağdat'ta iken Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün hizmetine girdi. Bu sırada halifenin veziri Amîdüddeve İbn Cüheyr'i hicvettiği için, Abbâsî halifesini hicvedip Fâtımî halifesini övdüğü gerekçesiyle -suçlamasıyla- vezir tarafından halifeye şikâyet edildi. Bunun üzerine canının tehlikeye düştüğünü düşünerek Hemedân'a kaçtı. Aslında bu sırada yazdığı *el-Muâvî* adlı eserde Fâtımî halifesini hicvetmişti. Hemedân'da bulunduğu sırada Ziyâülmülk Ahmed b. Nizâmülmülk'ün tuğrâisi oldu. Ziyâülmülk vefat edince İsfahân'a gitti. Burada bir müddet Emîr Porsuk'un çocuklarına müderrislik yaptı. Ardından Muhammed Tapar tarafından *müşrifü'l-memâlik* tayin edildi. Sultanın huzurunda olduğu bir sırada aniden düşüp ölmesi ardından devrin kaynaklarında 'Kötü şöhreti sebebiyle hasımları tarafından zehirlenerek öldürüldü' şeklinde nakledilmiştir. Zehebî ve İbn Hallikân vefat tarihini 557 (1162) olarak nakleder. Fakat irtibat kurduğu kişiler düşünüldüğünde bu tarih hatalıdır. 20 Rebîülevvel 507 (4 Eylül 1113) tarihinde İsfahân'da vefat etmiştir. Pek çok eser telif etmiştir. *Târihü Nesâ ve Ebîverd* isimli kitabında bu bölgelerin nesebini ve tarihini anlatır. Hadis ricâline dair *el-Muhtelif ve'l-mü'telif*, âlimlerin hal tercümelerine dair *Tabakâtü'l-ulemâ-yı fî külli fen*, şiirlerini içeren *Divânü'l-Ebîverdî* yanı sıra *Mahtelefe ve telefe fî Ensâbü'l-'Arab* adlı eseri ve lugat ilmine dair de eserleri vardır.⁶⁵¹

⁶⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 245-249; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, V, s. 2361-70; İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'î'l-âdâb*, I, s. 463; Herevî, *Târihnâme-i Herat*, s. 66; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 103; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât', s. 34; *Gazzâlînâme*, s. 317; L. A. Giffen, "Abîvardî, Abu'l-Mozaffar", *EIr*, I, Fascicle 2, 219-221; Brockelmann – Ch. Pellat, "al-Abîwardî", *EF*, I, 100.

Ebû Tâhir İbrâhim b. Mutahhar b. Şebbâk el-Cürcânî (ö.513/1119-1120)

Nîşâbûr'da İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencisi ve İmâm Gazzâlî'nin yakın dostuydu. Birlikte Irak, Şam ve Hicaz'a seyahat etmişlerdi. Hicaz'dan döndükten sonra doğduğu yer olan Cürcân'a gitmiş, burada onun için bir medrese inşa edilmiş, vaazlar ve dersler vererek Cürcân'ın önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Gazzâlî onunla ilgili, ilim ve takvada benzersiz olduğunu ifade etmiş ve vezir Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'e yazdığı mektupların ikisinde İbrâhim b. Sebbak'tan bahsetmiştir. İlk mektubunda onun kadılık için en uygun kişi olduğunu söylemiştir. Diğer mektubunda ise, İbrâhim Sebbak'ın Cürcân'daki halkın vâizi olduğunu, bölgenin onun ilim ve takvasıyla yeniden canlandığını, onun yirmi yıl boyunca kendisinin meclisinde bulunduğunu, Ehl-i sünnet karşıtı olanların ona zarar verebileceğini ve bu nedenle vezir Fahrülmülk'ün onu himayesine alarak koruması gerektiğini yazmıştır. Muhtemelen Cürcân'daki medrese bu hadiseden sonra inşa edilmiştir. O, 513 (1119-1120) yılında öldürülene kadar bu medrese ders vermeyi sürdürmüştür.⁶⁵²

Ebû Nasr Abdurrahîm b. Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö.514/1120)

Nîşâbûr ehlindendir ve önce babası Abdülkerîm el-Kuşeyrî'den usûl eğitimi almıştır. Ardından tefsir ile uğraşmış ve vaazlar vermiştir. Mezhep ve hilâfta eğitimini tamamlayana kadar Nîşâbûr'da İmâmü'l-Haremeyn'in talebesi olur. Ondan hilâf öğrenir. Bu sırada edebiyat, nesir ve nazımla ilgilenmiştir. İsmâîl b. Abdurrahmân es-Sâbûnî ve Abdülgâfir b. Muhammed b. Abdülazîz el-Fârisî'nin talebesi oldu. Medrese eğitimi tamamladıktan sonra Bağdat'a giderek burada bir süre ikâmet etmişti. Babası gibi büyük bir âlimdi ve ilmî meclisler düzenlerdi. Bağdat Nizâmiyesi'nde ve Şeyhü's-şüyûh ribatında vaaz meclislerine öncülük ederdi. Şeyh Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin meclislerine katılmıştı. Bağdat ulemâsı arasında kabul görürdü. Ancak vaazı sırasında Hanbelîlerin aleyhine sarf ettiği sözler şehirde mezhep kargaşasına sebep olmuştur. Bunun üzerine

⁶⁵² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 36; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 163; *Gazzâlînâme*, s. 122,159; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 103; *Fedâilu'l-enam min resâili Hucceti'l-İslâm*, trc. Merve Kelebek, *Gazzâlî'nin Mektupları*, İnkılâb Yay., İstanbul 2017, s. 51, 62, 311.

Nizâmülmülk'ün müdahalesiyle Nîşâbûr'a gönderilir ve orada 22 Cemâziyelâhir 514 (18 Eylül 1120) tarihinde vefat eder.⁶⁵³

Ebü'l-Me'âlî Abdurrezzâk b. Abdullah b. Ali b. İshâk et-Tûsî (ö.515/1121)

Vezir Şehâb olarak bilinir ve Nîşâbûr ehliindendir. İmâm Ebü'l-Me'âlî el-Cüveynî'den fıkıh öğrenmiş ve yanında münâzırlık yapmıştır. Ebû Bekir b. Halef eş-Şîrâzî ve Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den hadis dinlemiştir. Nîşâbûr imâmı diye bilinen Ebü'l-Me'âlî, amcası Nizâmülmülk'ün Medresesi'nde bir müddet ders vermiştir. Ardından Sultan Sencer'in veziri olmuştur. Bir müddet bu görevde kaldıktan sonra devrin meşhur imâmlarını bir araya toplayarak münâzara meclisleri düzenlemeye başlamıştır. Bu meclislerde üstün belâgat yeteneğiyle öne çıkmıştı. Sem'ânî, çocukluk çağında Şehâb'ın vezir olduğu dönemde Merv'de karşılaştıklarını ve ondan *el-Hâdî eş-Şâdî* isimli kitabın iki bâbını okuduğunu ve Nîşâbûr'da ise ondan duyduklarını yazdığını nakleder. Şehâb, 19 Muharrem 515 (9 Nisan 1121) tarihinde Serahs'ta vefat etmiş, naaşı Nîşâbûr'a taşınmış ve Râs el-Kantara'daki evine defnedilmiştir.⁶⁵⁴

Ebü'l-Hasan Abdülgâfir b. İsmâîl b. Abdülgâfir el-Fârisî (ö.529/1134-1135)

451 (1059) yılında Nîşâbûr'da dünyaya gelen Abdülgâfir, ikisi de Şâfiî mutasavvıf ve muhaddis olan Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö.465/1072) ve Ebû Ali ed-Dekkâk'ın (ö.405/1015) torunudur. Beş yaşındayken mektebe giderek Kur'ân okumayı öğrenmiştir. Ardından aile üyelerinden hadis, tefsir ve fıkıh usûlü derslerini almıştır. Bu sırada bir müddet küttâba giderek eğitime devam etmiştir. Daha sonra İmâmü'l-Haremeyn'den fıkıh ve hilâf öğrenmiş ve dört yıl boyunca dersinin mülâzımı (hâdim?) olmuştur. Devrin önde gelen hadis imâmlarından ve Arapça âlimlerinden biridir. Nîşâbûr hatipliği yapmıştı. İlmî birikimini arttırmak amacıyla Gazne, Hindistan ve Hârizm'e seyahatler gerçekleştirdi. Gittiği yerlerde dedesi Kuşeyrî'nin *Letâifü'l-İşârât* adlı eserini okuttu. Nîşâbûr'a dönünce Akîl mescidinde pazartesi günleri ikindi namazı sonrası talebelere yıllarca hadis imlâ ettirdi. Pek çok önemli kitabı vardır. Bunlar arasında en önemlisi ise

⁶⁵³ Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 75,160; Bağdâdî, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, s. 39; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 313-314; İbnü'l-Esîr, X, s. 102; Safedî, *el-Vâfi*, XVIII, s. 201-202; *Gazzâlînâme*, s. 151; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104.

⁶⁵⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, 1056-1057; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 168; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104.

Nîşâbûr tarihiyle ilgili olan *Kitâbü's-siyâk li-Târîhi Nîşâbûr* adlı eseridir. Ayrıca *Kitâbü'l-Erba'in* ve *Mecma'ul-gara'ib* gibi hadislerle ilgili eserleri vardır.⁶⁵⁵

Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed b. el-Furâvî en-Nîşâbûrî (ö.530/1136)

Muhaddis, Şâfiî fakihi, müftü, usûl âlimi, vâiz ve münâzaracı olan ve Kemâlüddin lakabıyla bilinen Ebû Abdullah, Nîşâbûr'da dünyaya geldi. İmâmü'l-Haremeyn'den usul öğrenmişti. Abdülgâfir el-Fârisî'den *Sahîh-i Müslim*'i, Saîd b. Ebû Sehl el-Hafsi'den *Sahîh el-Buhârî*'yi dinlemiş, ayrıca Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Hâfız Ebû Bekir Ahmed el-Beyhakî ve Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî gibi âlimlerin talebesi olmuştur. Ardından hacca gitmek için Nîşâbûr'dan yola çıkmış, Bağdat ve uğradığı diğer şehirlerde vaazlar vermiştir. Muasırlarına kıyasla uzun süre yaşadığı için *Sahîh-i Müslim*'i, hocası el-Beyhakî'nin *el-Esmâ', Delâ'ilü'n-nübüvve* ve *ed-Da'avâtü'l-kebîr* gibi eserlerini sadece o rivayet etmiştir. Rivayetlerinin çokluğu nedeniyle ona 1000 râviye bedel anlamına gelen “el-Furâvî Elf (Bin) Râvî” denmiştir. İmâmü'l-Haremeyn'in meclisindekilerle ihtilafa düşünce bir müddet tasavvufa yönelmişti. Bu vesileyle yaşlılığına kadar yolculara hizmet etti. Gittiği memleketlerde onun için vaaz meclisleri kurulur ve bu sayede ilmî yetkinliğini gösterirdi. Nîşâbûr'a döndükten sonra ise Nâsîhîyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Ayrıca burada el-Mutarrız mescidinde de imlâ meclisleri düzenlemiş ve imâm olmuştur. 441 (1049) yılında doğan el-Furâvî, 20 Şevval 530 (22 Temmuz 1136) tarihinde yaklaşık 90 yaşında iken vefat etmiştir.⁶⁵⁶

Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö.548/1153)

Devrin önde gelen âlimlerinden olan Şehristânî, Horasan'da Nesâ yakınlarındaki Şehristân'da dünyaya geldi. Çocukluk ve gençlik yıllarında memleketinde Arap dili ve edebiyatı, mantık ve matematik dersleri aldı. Ardından Nîşâbûr'a giderek İmâmü'l-Haremeyn'in talebeleri olan Tûs kadısı Ahmed b. Muhammed el-Hâfî'den, Ebû Nasr Kuşeyrî ve Ebû Kâsım el-Ensârî'den fıkıh ve fıkıh usûlü öğrendi. Ebü'l-Kâsım Selmân

⁶⁵⁵ İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, II, s. 875; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 541; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104; M. Yaşar Kandemir, “Abdülgâfir el-Fârisî”, *DİA*, I, s. 203-204.

⁶⁵⁶ İbn Hallikân, IV, s. 290-291; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VI, s. 166-170; Endelüsî, *el-Muhtasarü'n-nasih*, I, s. 61; Zehebî, *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ*, XIV, s. 417-418; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 324; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105.

b. Nâsr en-Nîşâbûrî en çok faydalandığı âlimlerden biridir. Ondan tefsir, cedel, Eş'arî kelâmı ve İslâm felsefesi dersleri alır. Ardından Hârizm'e gitmiş ve burada bir müddet müderrislik yapmıştı. 510 (1117) yılında hacca gitti. Dönüşte Bağdat'a uğrayıp Nizâmiye Medresesi'nde ders vermişti. 514 (1120) yılında Horasan'a dönerek Sultan Sencer ile yakınlık kurar. Bu sırada vezir Ebü'l-Kâsım Nasîrüddîn Mahmûd'un hizmetine girerek Dîvânü'r-resâil'de nâib olur. Ardından Tirmiz'e gidip bir müddet burada kaldı. Meşhur *el-Ensâb* müellifi Abdülkerîm es-Sem'ânî, talebelerinden biridir. Bazı müellifler tarafından İsmâîlî olduğu gerekçesiyle eleştirilmektedir. Hatta talebesi Sem'ânî ilginç bir şekilde, sadece *et-Tahbîr* adlı eserinde bu meseleye değinir. Diğer eserlerinde bu konudan bahsetmemesi ve Şehristânî'nin kendi eserlerinde de böyle bir açıklama yapmamış olması İsmâîlî olduğu fikrini zayıflatır. Dinler ve mezhepler tarihi olarak yazılan meşhur eseri *el-Milel ve'n-nihal* yanısıra kelâmıla ilgili *Nihâyetü'l-ikdâm*, tefsirle ilgili *Mefâtîhu'l-esrâr* ve İbn Sinâ'nın eserlerindeki dinî konulara dair fikirlerine reddiye olarak yazdığı *Musâra'atü'l-felâsife* gibi eserleri vardır. Şâban 548 (Kasım 1153) tarihinde memleketi Şehristân'da vefat etmiştir.⁶⁵⁷

Ebû Ali Fazl b. Muhammed b. Ali el-Fârmedî (ö.477/1084)

Tûs yakınlarındaki Fârmed (Fârmez) köyündendir. Üslûbu, görgüsü, mecâz yeteneği ve zikir metodu ile diğer ulemâdan ayrılmaktadır. el-Farmedî, Nîşâbûr'a geldiğinde, medresede Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin talebesi olmuş ve ondan büyük hürmet görmüştür. Medresede çeşitli hizmetlerde bulunmasının yanında burada yıllarca tefekkürle meşgul olmuştur. Tûs'a döndükten sonra ise Şeyh Ebü'l-Kâsım el-Cürcânî'ye bağlanmıştır. Zikirle meşgul olmuş ve devrin sayılı şeyhlerinden biri haline gelmiştir. Ardından tekrar Nîşâbûr'a gelerek burada meclis toplamıştır. Bu meclis sûfilerin, yabancıların uğrak noktası haline gelmişti. Burada müritler yetiştiriyordu. Gelirinin çoğunu sûfiler için harcardı. Nakşîbendîyye tarikatının Alevî ve Bekrî silsilelerinde yer alır. Hatta bu iki silsile el-Farmedî'de birleşmiş ve halifesi Yûsuf el-Hemedânî aracılığıyla devam etmiştir.

⁶⁵⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, s. 3; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, s. 160-62; Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1506; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, c. I, s. 212-213; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, s. 273-275; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, s. 377; Beyhakî, *Tetimme*, s. 27; Safedî, *el-Vâfî*, III, s. 229; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 36; *Gazzâlînâme*, s. 323; G. Monnot, "al-Shahristânî", *EF*, IX, 214-216; Ömer Faruk Harman, "Şehristânî", *DİA*, XXXVIII, s. 467-68.

Tûs'ta Rebîülâhir 477 (Ağustos 1084) tarihinde vefat etmiştir.⁶⁵⁸

Ebü'l-Hasan Ali b. Süleymân el-Murâdî el-Furgulîzî (ö.544/1150)

Endülüs'teki Kurtuba nahiyelerinin birinden bu nisbeyi alır. Şâfiî fakihidir. 525 yılında Nîşâbûr'a gelmiş ve Muhammed b. Yahyâ'dan fıkıh öğrenmiştir. Sem'ânî, birlikte semâ' yoluyla pek çok hadis dinlediklerini ve şeyhlerden kabul aldıklarını nakletmiştir. Ebû Abdullah el-Furâvî, Ebû Muhammed es-Seyyidî, Ebü'l-Muzaffer el-Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım eş-Şehhâmî ve Ebü'l-Me'âlî el-Kârî'den hadis dinledi. Pek çok kitap telif etmiştir. İmâm Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî'nin kitabını kıraat yoluyla yazmıştı. Bir grup âlimle birlikte Ebû İshâk es-Se'âlebbî'nin tefsir kitabını dinlemek için Tûs beldesindeki Nûkan'a gitmişlerdir. Ardından Nûkan'da Abdurrahmân el-İkâf'ın evine taşınmış, daha sonra ilmî seyahatlerine devam etmiştir. 17 Zilhicce 544'te (17 Nisan 1150) Halep'te vefat etti.⁶⁵⁹

Ebü Muhammed Abdülcabbâr b. Muhammed b. Ahmed el-Hârî (ö.536/1141-1142)

Beyhak'ın Hâr kasabasından olan Abdülcabbâr, geçimini kâtiblikle sağlıyordu. İmâmü'l-Haremeyn'in *Kitâbü'n-Nihâye* olarak da bilinen *Mezheb-i Kebîr* kitabını Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde maaş karşılığında yirmiden fazla kez yazıya geçirmiştir.⁶⁶⁰

Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abdülmelik b. Ali el-Hakemî et-Tûsî (ö.529/1134-1135)

İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencilerinden takvalı bir âlimdir. Fıkıhta çok yetkindi. İmâm Gazzâlî sınıf arkadaşıydı ve ona çok saygı duyuyordu. Bağdat'a birlikte yolculuk etmişlerdi. Nitekim, vefat ettikten sonra da Gazzâlî'nin yakınına defnedildi.⁶⁶¹

⁶⁵⁸ İbn Münevver, *Esraru't-tevhid*, s. 134,136; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, V, s. 304-306; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 93; Hatîb el-Bağdâdî, *Târih-i Bağdat*, XVIII, s. 56; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 303; İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 436; İbnü'l-Esir, X, s. 180; Devletşah, *Tezkiretü's-şu'arâ*, s. 149; İbnü'l-Adîm, s. 43, 47; M. Achena, "Abû 'Alî", *EP*, s. 14-15; *Gazzâlînâme*, s. 102, 281, 306; Tahsin Yazıcı, "Ebû Ali el-Fârmedî", *DİA*, X, s. 90.

⁶⁵⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, s. 191. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 254.

⁶⁶⁰ Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105; *Gazzâlînâme*, s. 280.

⁶⁶¹ Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104.

Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hâtım et-Tûsî (ö.512/1118)

Nîşâbûr'da bulunan Ebû Bekir b. Sem'ânî'den de hadis rivayet eden Ebü'l-Hasan, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâm Gazzâlî'nin sınıf arkadaşı olmuştur. Cemâziyelevvel 512 (Eylül 1118) tarihinde vefat etti.⁶⁶²

Ebü'l-Feth Ahmed b. Muhammed el-İsfahânî el-Haddâd (ö.500/1106-1107)

İmâmü'l-Haremeyn'in talebesi ve İmâm Gazzâlî ile sınıf arkadaşıydı. Bazı kaynaklarda Bağdat Nizâmiye müderrisleri arasında da zikredilmektedir.⁶⁶³

Ebü'l-Kâsım Mansûr b. Tâhir b. Abdullah el-Mervâbâdî (ö.480/1087-1088'den önce)

Yaşadığı dönemin meşhur imâmlarından olan Ebü'l-Kâsım, medrese sonrası eğitimini İmâmü'l-Haremeyn'in yanında tamamlamış ve onun seçkin öğrencilerinden biri olmuştur. Ardından Nizâmülmülk onu Rey Medresesi'ne müderris olarak görevlendirmiş ve Rey şehri Şâfiîleri'nin imâmı yapmıştır. Ebü'l-Kâsım bir süre sonra epilepsi hastası olunca Horasan'a dönmüş ve orada vefat etmiştir.⁶⁶⁴

Ebü'l-Me'âlî Mes'ûd b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hâfî (ö.556/1160-1161)

Gazzâlî'nin sınıf arkadaşı olan Ebü'l-Muzaffer Ahmed el-Hâfî'nin oğludur. Nitekim Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde İmâm Gazzâlî'den fıkıh ve hadis okumuş, ardından aynı medresede müderris olmuştur.⁶⁶⁵

Bu isimler yanı sıra Ebû Nasr Muhammed b. Abdullah el-Erguyânî eş-Şâfiî (ö.528/1133) Nîşâbûr Nizâmiyesi'nde fıkıh öğrenmiş ve ardından imâmlık, müftülük ve müderrislik yapmış, Ebû Sa'd İsmâil b. Ahmed en-Nîşâbûrî (ö.532/1137) ve Ebû Hafs es-Serahsî (ö.529/1134) Nîşâbûr'da İmâmü'l-Haremeyn'in talebesi ve İmâm Gazzâlî'nin sınıf arkadaşı olmuşlardır.⁶⁶⁶ Hatta Bazı çağdaş yazarlara göre, Enverî el-Ebîverdî (ö.583) ve

⁶⁶² Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 103; *Gazzâlînâme*, s. 318.

⁶⁶³ Mehdi Ferşâd, *Târîh-i ilm der Îrân*, II, s. 507; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 102.

⁶⁶⁴ Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 102.

⁶⁶⁵ Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 106; *Gazzâlînâme*, s. 315-316.

⁶⁶⁶ İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 532; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104-105; *Gazzâlînâme*, s. 318.

Zahîr el-Fâryâbî (ö.598) isimli Selçuklu devrinin meşhur şairleri de Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde talebe olmuşlardır.⁶⁶⁷

2.1.2. Belh Nizâmiye Medresesi

Belh, Horasan'ın büyük ve kadim şehirlerinden biridir. Medreseler ve ilmî merkezler yanı sıra şairler, âlimler ve faziletli kimselerin sayıca çokluğuyla bilinen bir bölge olduğu için "Kubbetü'l-İslâm" ismiyle anılmıştır. Nitekim Belh nüfusunun dörtte birinin din adamları, fakihler, talebeler ve ailelerinden oluştuğu nakledilir. Nizâmülmülk vezir olmadan önce, Belh'te kısa süre Dîvân işleriyle meşgul olmuş ve bu sırada şehrin ilmî ve içtimâî gelişimine büyük önem vermişti. Vezir olduktan sonra ise Horasan'ın diğer büyük bölgeleri gibi burada da Nizâmiye Medresesi tesis etmek istedi.⁶⁶⁸

Belh'in önemli âlimlerinden biri ve Belh Nizâmiye Medresesi'nin kurucusu olarak kabul edilen Ebû Ali Hasan b. Ali Vahşî el-Belhî (ö.471/1078) fıkıh ve hadis ilimlerindeki yetkinliğiyle meşhurdur. Hadis rivayet edebilmek için Irak, Cibâl, Şam ve Mısır'a seyahatler yapmıştı. Nizâmülmülk, Belh'e geldiği zaman fakih Ebû Ali el-Belhî ile tanışmış ve onu medreseye davet ederek Ebû Davud'un *Sünen*'ini ve diğer bazı eserleri okumasını istemiştir. Ebû Ali, şöyle cevap verir:

"İlim öğrenmek ve semâ' yoluyla hadis dinleyebilmek için seyahatler yaptım ve çok zorluk çektim. İlmî mertebemi kimsenin fark etmediğini ve öldüğümde tüm bu ilmin yok olacağını düşünüyordum ki o sırada Nizâmülmülk karşıma çıktı ve Belh Nizâmiye Medresesi'nin inşasını emretti. Ben de orada ikâmet etmeye ve hadis imlâsı dersleri vermeye başladım."⁶⁶⁹

Belh Nizâmiye Medresesi, Nizâmülmülk'ün Belh'te olduğu sırada yapılmamıştır. Tam olarak inşa tarihi bilinmese de elimizdeki tek kesin bilgi Ebû Ali el-Vahşî'nin ömrünün sonlarına doğru yapılmış olduğudur. Belh Nizâmiye Medresesi ile ilgili bazı müderris, muîd ve talebe isimleri dışında günümüze pek bilgi ulaşmamıştır. Belh halkının büyük bir kısmı Hanefî mezhebine mensuptu. Ancak Nizâmiye Medrseleri'nde Şâfiî fıkıhı öğretiliyordu. Bu nedenle medresede Belhli fakihlerden ziyade, farklı şehirlerden Şâfiî

⁶⁶⁷ Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, I, s. 837; Gazzâlînâme, s. 45.

⁶⁶⁸ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 313; Sultanzade, s. 94; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 234; Öztürk, s. 107.

⁶⁶⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, s. 467; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, III, s. 242; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 234; Topaloğlu, s. 51.

fakihler getirilerek müderris olarak görevlendirilmiştir.⁶⁷⁰ Belh Nizâmiye Medresesi, Selçuklu devrinin sonlarında yaşanan kargaşalar ve 548'de (1153) Oğuzların saldırıları sonucunda harab olmuş ve ardından Moğolların Belh'i ele geçirmesiyle bölge tamamen boşalmıştır. Bu sırada Horasan'ın diğer ilmî merkezleri gibi yıkıma uğramış ve medresede bulunan pek çok kaynak, tarihi eser ve kitap yok olmuştur.⁶⁷¹

2.1.2.1. Belh Nizâmiye Medresesi Müderrisleri ve Talebeleri

Ebü'l-Kāsım Abdullah b. Tâhir b. Muhammed Şehfûr el-İsferâyînî et-Temîmî (ö.488/1095)

İsferâyîn'de doğmuş olan Ebü'l-Kāsım, İmâm Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî'nin torunudur. Önce ailesinden ilim tahsil etmiş ve ardından Nişâbûr'a giderek Abdülgâfir el-Fârisî, Ali b. Muhammed et-Tırâzî ve Abdurrahmân en-Nusrevî'den hadis semâ' etmiştir. Ayrıca burada *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlemiştir. Belh'e geldikten sonra halkın imâmı, zikir meclislerinin nâzırı, fakihlerin ve şeyhlerin temsilcisi olmuştur. Usûl, fûrû' ve hilâf âlimi olan Ebü'l-Kāsım, Nizâmülmülk'ün hürmet ettiği ve makam verdiği âlimlerden biriydi. Nizâmülmülk'ün huzuruna çıktığında söyledikleriyle onu etkilemiş, ikram ve saygı görmüştür. Nitekim Belh'te ikâmet ettiği sırada Nizâmiye Medresesi'nde fûru, hilâf ve usûl konularında ders vermiştir. Mal varlığının çok olduğu ve aynı zamanda cömert de olduğu nakledilir. Nitekim Sübkî, el-Ensârî Belh'e geldiğinde Ebü'l-Kāsım'ın ona bin dinar değerinde hediye verdiğini kaydetmektedir. Cemâziyelâhir 488'te (Haziran 1095) Belh'de vefat etmiştir.⁶⁷²

Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ebü'l-Kasım Abdullah b. Tâhir (ö.?)

Fakih, münâzır ve vâiz olan Ebü'l-Mehâsin, babası Ebü'l-Kāsım'ın vefatı ardından Belh Nizâmiyesi'nde bir müddet ders vermiştir.⁶⁷³

⁶⁷⁰ Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaıları*, s. 67. Kara, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye* eserinden naklederek, Belh'te fakihler Hanefî olduğu için, hiçbir Belhli fakihin Nizâmiye Medresesi'nde ders vermediğini ifade etmektedir. Ancak yukarıda zikrettiğimiz Ebû Ali Hasan b. Ali el-Vahşî, Belhî nisbesiyle meşhurdur ve medrese onun adına inşa edilmiştir.

⁶⁷¹ Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235.

⁶⁷² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, V, s. 63-64; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 481; Zehebî, *Târîhu'l-islâm XXXIII*, s. 171, 249; Safedî, el-Vâfi, XVII, s. 117-118; İsnevî, *el-Mühimmât*, I, s. 168; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 70; Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, I, s. 903-904; Sezgin, *GAS*, XXXIV, s. 501.

⁶⁷³ İsnevî, *el-Mühimmât*, I, s. 168; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235.

Ebü'l-Kāsım Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Belhî (ö.566/1161)

İbnü'z-Zarîf olarak da bilinir. Yaşadığı dönemde meşhur olan bir Şâfiî fakihidir. Belhli olan Ebü'l-Kāsım, önce Belh'teki Râ'ûm mescidinde ve ardından Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Fıkıh ve usulde büyük bir imâmdı. Aynı zamanda birçok ilimde maharet sahibiydi. Hac dönüşü Bağdat'a uğramış ve bir müddet burada da ders vermiştir. Sem'ânî bu sırada (546 yılında) onunla görüştüğünü kaydetmiştir. Safer 566 (Ocak 1161) tarihinde vefat etmiştir.⁶⁷⁴

Ebü Hafs Ömer b. Ahmed b. el-Leys et-Tâlekânî (ö.536/1142)

Belh fakihî, mutasavvıfı ve usûl âlimi olan Ebû Hafs, Belh Nizâmiye Medresesi'nde muîdlik yapmıştır. Gazne'de bulunduğu sırada Ebû Halef es-Sülemî et-Taberî'nin riyasetinde bulunmuştu. Çok seyahat etmiş ve bu seyahatleri sırasında çok semâ' etmiştir. Sübkî, bazı nüshaların zeyillerinde el-Leys nisbesini gördüğünü nakleder. Şâban 536'da (Mart 1142) vefat etmiştir.⁶⁷⁵

Ebü Sa'd Âdem b. Ahmed b. Esed el-Herevî Sâbık ez-Zeker (ö.536/1141-1142)

Heratlı olan ve Belh'te ikâmet eden el-Herevî, nahiv, lugat ve münâzarada mahir, aynı zamanda şair ve edip olan bir âlimdi. 520 (1126-1127) yılında hac dönüşü Bağdat'ta hadis ve edebiyat dersleri aldı. Bağdat'ta eğitimini tamamladıktan sonra Belh'e geri döndü. Reşîdüddin Vatvât, Belh Nizâmiye Medresesi'nde talebesiydi. Hatta eserlerinde hocasından biraz mübalağa ile bahsetmektedir. Ebû Sa'd, 25 Şevval 536 (23 Mayıs 1142) tarihinde Belh'te vefat etmiştir.⁶⁷⁶

Ebü'l-Fütûh Nasrullah b. Mansûr b. Sehl ed-Dûvînî (ö.546/1151-1152)

Kemâlülmülk lakabıyla bilinir. Dûvîn⁶⁷⁷, Nişâbûr Üstüvâ'da bulunan bir köydür. Bu yüzden ed-Dûvînî nisbesiyle de anılır. Devrinin önde gelen Şâfiî fakihlerinden biridir.

⁶⁷⁴ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 126; Safedî, *el-Vâfi*, XVII, s. 203; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 71; Mehdi Rahmânî, *Târih-i Ulemâ-i Belh*, II, s. 84.

⁶⁷⁵ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 240; İbnü'l-Mülakkın, *el-'İkdü'l-müzheb*, s. 310; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 71.

⁶⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, I, s. 35-36; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 22; Safedî, *el-Vâfi*, V, s. 195; Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, I, s. 404; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, s. 271; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235.

⁶⁷⁷ Zehebî ve Yâkût el-Hamevî, Dûvîn'in Azerbaycan sınırında bir belde olduğunu nakleder. Bkz. Zehebî, *Târihu'l-islâm* XI, s. 898; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, s. 491.

Bağdat'ta İmâm Gazzâlî'nin talebesi olmuş ve ondan fıkıh öğrenmiş, ardından Horasan'a gelerek Merv ve Nîşâbûr'da bir süre ikâmet etmişti. Daha sonra Belh'e giderek Nizâmiye'de ikâmet etmeye ve ders vermeye başlamış, hatta vefatına kadar burada kalmıştır. Nîşâbûr'da iken Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Medînî, Ebû Bekir Ahmed b. Sehl es-Serrâc, Ebû Saîd Abdulvâhid b. Ebî'l-Kâsım el-Kuşeyrî gibi ulemâdan hadis dinlemiştir. Ramazan 546 (Ocak 1152) tarihinde Belh'te yolculuk yaparken bir süvarinin kendisine çarpması sonucu ağır yaralanmıştı. Bu olay üzerine Nizâmiye Medresesi'ndeki evine taşınmış fakat o gece vefat etmiştir.⁶⁷⁸

Reşîdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdülcelîl el-Ömerî el-Kâtib (ö.573/1177)

“Vatvât” lakabıyla bilinen Reşîdüddîn'ün Belh'te doğduğu tahmin edilmektedir. Belh Nizâmiye Medresesi'nde Ebû Sa'd Sâbık ez-Zeker ve Şeyh Ebû Sa'd Adem b. Ahmed el-Herevî'nin talebesi olmuştur. Bu medresede meclislere öncülük etmiştir. Daha sonra Belh'ten Hârizm'e geçmiş ve meşhur dilci Zemahşerî'nin talebesi olmuştur. Ondan Arap, Fars dili ve edebiyatının inceliklerini öğrenmiş ve devrinin önde gelen münşî ve şairlerinden biri haline gelmiştir. Hârizmşah Sultanı Atsız'ın maiyetindeki şair ve yazarlardan birisi olmuş ve hatta Dîvân-ı İnşâ reisliğine kadar yükselmiştir. Pek çoğu Selçuklu devrinde yaşamış olan âlimlerle mektuplaşmaları vardır. Bu isimler arasında Evhâdüddîn-i Enverî, Muizzî ve Edîb Sâbir gibi şairler de bulunmaktadır. Katavân savaşında esir düşen Hanefî âlimi Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülazîz el-Buhârî için yazdığı bir şiirdeki ifadelerinden dolayı Hanefî mezhebine mensup olduğu düşünülmektedir. *Hadâ'îku's-sihr fî dekâ'iki's-şi'r* isimli meşhur Farsça belâgat kitabı yanı sıra binlerce beyitten oluşan *Dîvân'ı*, Dîvân-ı İnşâ reisi olduğu sıradaki yazışmalarını ve mektuplarını içeren *Nâme-hâ-yı Reşîdüddîn Vatvât* ve Arapçadan Farsçaya tercüme edilen mesel ve sözleri içeren *Letâ'ifü'l-emsâl* ve *Matlûbü külli tâlib* gibi eserleri bulunmaktadır.⁶⁷⁹

⁶⁷⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, s. 418-419; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 322; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, s. 491; Zehebî, *Târihu'l-islâm* XI, s. 898; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyîn*, s. 640; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 236; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 70.

⁶⁷⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 62, 647; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, I, s. 35-36-III, s. 962; Devletşah, *Tezkiretü's-şu'arâ'*, s. 139-140; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 236; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, II, s. 229; F. C. de Blois, “Rashîd al-Dîn Waṭwāt”, *EP*, (İng.), VIII, 444-445; M. Nazif Şahinoğlu, “Vatvât”, *İA*, XIII, s. 235-240; Derya Örs, “Vatvât, Reşîdüddîn”, *DİA*, XLII, s. 573-574; Meftâh, s.196; Gazzâlînâme, s. 132.

Ebü'l-Mehâsin el-İsferâyînî et-Temîmî (ö.?)

Faziletli ve güvenilir bir münâzır olan Ebü'l-Mehâsin, fakih olan babası Abdullah b. Tâhîr el-İsferâyînî'nin yanında eğitim görmüştür. Babasının vefatı ardından ilmî seyahatlerde bulunmuş ve ardından Belh Nizâmiye Medresesi'nde semâ' yoluyla hadis dinlemiş ve bir müddet ders vermiştir.⁶⁸⁰

2.1.3. Merv Nizâmiye Medresesi

Merv, İslâm ilim tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Abbâsîler zamanında Merv'deki âlimlerin çoğu Halife Me'mûn'un teşebbüsleriyle Bağdat'a gitmiş ve orada önemli eserleri Arapçaya tercüme ederek ilmî hayatı yeniden canlandırmışlardır. Nizâmülmülk, Merv'de Nizâmiye Medresesi tesis edileceği zaman her şeyden önce yapılacağı yerin ilmî ve içtimâî durumunu göz önüne almıştır. Nitekim Merv, Horasan'ın büyük ve köklü şehirlerinden biriydi ve ilmî ve edebî geçmişi olan bir bölgeydi. Merv Nizâmiye Medresesi'nin inşa tarihi hakkında elimizde net bir bilgi yoktur. Ancak V/XI. yüzyılın ikinci yarısındaki açılışından VII/XIII. yüzyılın başında yıkılana kadar işlevsel haldeydi. Tarihi kaynaklarda medresenin durumu ve medresede yaşanan gelişmeler hakkında pek bilgi olmasa da burada ikâmet etmiş olan birkaç müderris ve fakih aracılığıyla bilgi edinilmektedir. Bilhassa Sem'ânî ailesinin pek çok ferdi burada müderrislik yapmışlardır.⁶⁸¹

Merv bölgesi, Sultan Sencer devrinde Doğu İslâm dünyasının başkenti ve devrin önde gelen ilim merkezlerden biri olmuştur. Sencer, vefatına kadar burada yaşamıştır. Medreseler, ilmî merkezler, mescidler ve kütüphanelerin sayıca çokluğu, burada yaşayan halkın ilme ve edebiyata olan ilgisini göstermesi açısından önemlidir. Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-Büldân* adlı eserinde, 616 (1220) yılında Moğol istilâsı sırasında şehri terk etmeden önce burada üç sene yaşadığını, on adet zengin kütüphane olduğunu ve başka hiçbir ülkede benzerini görmediğini nakleder. Hatta bunlardan biri Merv Nizâmiye Medresesi'ndeki Nizâmülmülk'ün inşa ettirdiği kütüphanedir.⁶⁸² Bu kütüphanelerden faydalanmanın oldukça kolay olduğunu, kitaplardan iki yüz ciltten fazlasını depozito

⁶⁸⁰ İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, I, s. 36; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 70.

⁶⁸¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 313; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 241; Mehdi Ferşâd, *Târih-i ilm der İrân*, II, s. 815.

⁶⁸² Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 240.

(emanet) vermeden kendi evinde koruduğunu, bu kitaplardan araştırmalar yaptığını ve bu kitaplar sayesinde her şehir ve diyarın coğrafyası ve tarihini yazabildiğini nakleder. Ayrıca *Mu‘cemü’l-büldân* adlı eserinin ve diğer eserlerinin kaynaklarını bu güzel hazineden topladığını kaydetmiştir.⁶⁸³

Moğollar, 617 yılı Muharrem ayı başlarında (Mart 1220), Merv’e girdikten sonra şehri yağmalamayarak kimseyi şehirde bırakmadılar. Şehri ateşe verip, hazineleri ele geçirmek için mezarları dahi kazdılar. Mescidler, medreseler gibi görkemli çoğu yapıyı yerle bir ettiler. Oğuz ve Moğol saldırıları yanı sıra çeşitli doğa olayları bu ilmî merkezin tarih içerisinde büyük tahribatlara uğramasına ve tekrar eski ihtişamına kavuşamamasına sebep olmuştur.⁶⁸⁴

2.1.3.1. Merv Nizâmiye Medresesi Müderrisleri ve Talebeleri

Ebü’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî es-Sem’ânî el-Mervezî (ö.489/1096)

Ebü’l-Muzaffer, Merv’de bulunan Benî Temîm kabilesinin Sem’ân koluna ve ulemâ bir aileye mensuptur. İlk eğitimini Hanefî fakihi olan babasından aldı. 461 (1068) yılında Bağdat’a giderek burada Şâfiî fikhî ve hadis dersleri aldı. Ertesi sene Hicaz’a giderken bir grup bedevi tarafından esir alınarak Mekke’ye götürülmüştür. Altı yıllık esaretten kurtulduktan sonra Hanefî mezhebinin imâmlarından biriyken -muhtemelen Şâfiî âlimlerin talebesi olması nedeniyle- Şâfiî mezhebine geçmiştir. Kardeşi Ebü’l-Kâsım’a yazdığı mektupta, Merv’deki Hanefî halkın itikadda kaderciliği benimsediğini ve kendisinin mezhep değiştirmek istediğini söyler. Ardından Nîşâbûr’a giderek İmâmü’l-Haremeyn’den semâ’ yoluyla hadis ve ayrıca kelâm öğrendikten sonra onun huzurunda, Hanefî mezhebinin terkedip Şâfiî mezhebine geçtiğini söylemiştir. Daha sonra Merv’e geri döner. Otuz yıla yakın Hanefî mezhebinde mücadele edip ardından Şâfiîliğe geçmesi, Merv ahalisi arasında ona karşı tepki gösterilmesine neden olmuştur. Bunun üzerine yakınlarıyla birlikte önce Tûs ardından Nîşâbûr tarafına gitmiştir. Burada ulemâ ve ashâbı tarafından büyük bir törenle ve ikramla karşılanmıştır. Nizâmülmülk de kendisine saygı gösterir, dost edinir ve ona binek hayvanı ve altın gibi ikramlarda bulunurdu. Nitekim

⁶⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, V, s. 114; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 241; Nâcî Ma‘rûf, *‘Ulemâü’n-Nizâmiyyât*, s. 61.

⁶⁸⁴ Tarihi Moğol ikbal, 51-55...

Nizâmülmülk'ün desteğiyle buradaki medreselerde Şâfiî mezhebinde vaaz, fetva ve ders vermeye başlar. Ardından Merv'e geri dönerek Şâfiî Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Hatta telif ettiği eseri Merv'deki Şâfiî Medresesi'nde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bu medrese, Merv'deki Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi olmalıdır. Nitekim Şâfiî mezhebi reisliği ve Nizâmiye reisliği daima bu aile efradına miras kalmıştır. Nizâmülmülk'ün ömrünün sonuna doğru onun yanına İsfahân'a gitmiş ve Nizâmülmülk'ün vefatı ardından Merv'e geri dönmüştür. Ebü'l-Muzaffer, fıkıh, usûl, hilâf ve hadis alanlarında pek çok eser kaleme almıştı. *Tefsîrû'l-Kur'ân*, *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*, *Minhâcû Ehli's-Sünne*, *er-red 'ale'l-Kaderiyya* yanı sıra hilâfta *el-Burhân* adlı eserde bine yakın tartışmalı konuyu ele alır. *el-Evsat* ve *el-İstîlâm* eserlerinde Hanefî fakihî Ali Ebî Zeyd ed-Debûsî'ye reddiye ve topladığı sırları yazmıştır. 23 Rebîülevvel 489 (21 Mart 1096) tarihinde vefat etti.⁶⁸⁵

Ebû Bekir Muhammed b. Mansûr b. Abdilcebbâr et-Temîmî es-Sem'ânî el-Mervezî (ö.510/1116)

Şâfiî mezhebinin önde gelen imâm, muhaddis, hâfız, fakih ve münâzırlarından biridir. Benzersiz bir imlâ yeteneği vardı. Merv'de önce babası Mansûr'dan ders aldı. Küçük yaştan itibaren ilim meclislerine katılmaya başladı. Ardından ilmî yolculuklara çıkarak Nîşâbûr, Rey, İsfahân ve Bağdat gibi şehirlerde ders halkaları oluşturarak hadis rivayet etti. Mekke'de Ebû Şâkir Ahmed b. Muhammed el-Osmânî'den dinî ve edebî ilimler tahsil etti. Bağdat'ta Ebû Muhammed Abdullah b. Ali İbnü'l-Abenûsî'den Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ını okudu. Kûfe'de Ebî'l-Bekâ el-Habbâl'dan, ayrıca Mekke ve Medine'de farklı âlimlerden hadis dinledi. 497 (1103) yılında, Bağdat'ta kaldığı bir yıl süre içinde Nizâmiye Medresesi'nde hadis dersleri verdi. Ayrıca burada vaaz ve irşâd faaliyetlerinde bulundu. 498 (1104) yılında Hemedân'a geçti. İsfahân, Rey ve Herat'a ilmî seyahatler yaptı. Merv'e dönünce Merkez Camii'nde ders halkası oluşturdu. Bu camide 140 civarında meclis düzenlediği nakledilmektedir. Hem hadis okumuş hem de halkı irşâd etmiştir. Hadisleri rivayet zincirleriyle birlikte ve ezbere nakledirdi. Ardından Merv Nizâmiyesi'nde müderris oldu. Halk arasında büyük itibar sahibiydi. Hatta bir

⁶⁸⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, s. 223; İbn Hallikân, III, s. 210-211; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, V, s. 344; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 489; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 105-107; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 273; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 63-64; Abdullah Aygün, "Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer", *DİA*, XXXVI, s. 463.

sohbeti esnasında, talebelerine yardım edilmesine yönelik söylediği bir söz üzerine anında 1000 dinar tedarik edilip kendisine verildiği kaydedilmiştir. Bir müddet Nizâmiye’de ders verdikten sonra Ebü’l-Feth el-Meyhenî’den (ö.523/1128) kendisinden sonra o medresede ders vermesini talep etti. Ders halkalarında şerh edip yazdırmak suretiyle rivayet ettiği hadislerden oluşan *el-Emâlî* adlı eseri vardır. Eser, 142 imlâ meclisini ihtiva etmektedir. Edebî değeri yüksek olduğu nakledilen şiirlerini ise ömrünün sonuna doğru imha etmiştir. Ancak bir kısmı talebeleri tarafından muhafaza edilerek günümüze ulaşmıştır. 2 Safer 510 (16 Haziran 1116) tarihinde vefat etti. Merv’de Sencezân mezarlığına, Babası Ebü’l-Muzaffer’in yanına defnedildi.⁶⁸⁶

Ebü’l-Feth Es’ed b. Ebî Nasr b. el-Fazl Mecdüddîn el-Kureşî el-Mu’arrî el-Meyhenî (ö.523/1129)

Serahs ve Ebîverd arasındaki Meyhene nahiyesine mensuptur. Mecdüddîn lakabıyla bilinirdi. Fıkıh, hilâf ve münâzara konusunda maharet sahibiydi. Hilâf konusunda kendine has bir metodu vardır. Şâfiî fakihi ve Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi olan el-Meyhenî, önce Merv’de Ebü’l-Muzaffer es-Sem’ânî ve Ali el-Muvaffak el-Herevî’den fıkıh öğrenmiştir. Bu sırada Ebî Abdullah el-Furâvî’den usûl öğrenir. Ardından Merv Nizâmiyesi’nde ders verir ve talebeler kendisinden fıkıh öğrenir. Buradan pek çok âlimin yetişmesine vesile olmuştur. Halife, sultan ve halk nezdinde itibar sahibiydi. Nitekim Muhammed Tapar huzurunda Gazzâlî ile münâzarası vardır. Ebû Sa’d es-Sem’ânî, onun fıkıhta üstün olduğunu, güçlü hafızasıyla bilindiğini ve ilmî meseleleri tartışırken akranlarından çok üstün olduğunu nakleder. Ayrıca babası Ebü’l-Muzaffer es-Sem’ânî’nin kıraatine katıldığını ve bunun üzerine babasının, el-Meyhenî’yi Merv Nizâmiyesinde müderrislik yapması için görevlendirdiğini nakleder. Burada kısa bir süre müderrislik yaptı. Ardından Gazne’ye gitti ve burada şanı yayıldı. Buradan bir miktar mal, köle ve hizmetçi alarak Irak’a geri geldi. 507 (1113) yılında Bağdat Nizâmiye Medresesi’nde müderrislik yapmaya başladı. Pek çok beldeden talebeler ilim tahsili için yanına geldi. Altı sene bu görevi sürdürdü. 513’te Nizâmiye’den azledilir. Vezir Ahmed

⁶⁸⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 149-150; İbnü’l-Esir, X, s. 521; İbn Hallikân, III, s. 211; İbn Kesîr, *Tabakâtü’l-fukahâi’s-şâfi’iyyîn*, s. 539-40; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIV, s. 294; Zehebî, *Tezkiretü’l-Huffâz*, III, s. 43; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 241; H. Eisenstein, “al-Sam’ânî”, *EF*, VIII, 1024; Topaloğlu, s. 67; Mehmet Efendioğlu, “Sem’ânî, Muhammed b. Mansûr”, *DİA*, XXXVI, s. 464.

onu Nizâmiye'den yasakladığı için Safer 523'te (Ocak 1129) Es'ed el-Meyhenî Câmiü'l-Kasr'da ders vermeye başlamıştır. Aynı sene Hemedân'da vefat etmiştir.⁶⁸⁷

Mahmûd el-Hârizmî (ö.520/1126-27)

Hekim olan Mahmûd el-Hârizmî, Merv Nizâmiye Medresesi'nde ikâmet eden âlimlerden biridir. Yahudi hekim Ebü'l-Berekât'ın talebesidir. Beyhakî'nin naklettiğine göre, bir tür melankoli nedeniyle 520 (1126-27) yılında kalem bıçağıyla intihar etmiştir.⁶⁸⁸

Ebü'l-Kâsım İbrâhîm b. Osmân el-Gazzî el-Kelbî el-Eşbihî (ö.524/1130)⁶⁸⁹

Devrin meşhur edip, şair ve lûgat âlimlerinden biridir. Gazze'de doğmuş, ardından Irak, Hicaz, İsfahân, Kirmân, Fars, Hûzistân ve Horasan'a seyahat etmiştir. Şiirleri sayesinde şöhret kazanmıştır. Şiirden hikmet geleceğine işaret ederek bilhassa şiire karşı tutumları nedeniyle Arap toplumunu eleştirmiştir. 481 (1089) yılında Dımaşk'ta fakih Şeyh Nâsr el-Makdisî'nin talebesi olmuştur. Ardından Bağdat'a giderek birkaç sene Nizâmiye'de ikâmet etmiştir. Bu sırada müderris ve emîrlerden bazıları için övgü dolu şiirler yazmıştır. Daha sonra Horasan'a gitmiştir. Burada da şiirleriyle tanınır. Kendi şiirlerinden seçtiği bir *Divan*'ı vardır. Merv'deki hutbesinde bu *Divan*'ın bin beyit olduğunu söyler. Sem'ânî'nin naklettiğine göre, Merv'e giderek buradaki Nizâmiye'de ikâmet etmiştir. Daha sonra Belh'e gitmek ister. Bu nedenle 10 ertâl⁶⁹⁰ ağırlığında olan kendi hattıyla yazılmış şiirlerinin müsveddelerini satmaya niyetlenir. Bu şiir müsveddelerini tahrip etmek amacıyla el-Kalânîsîyyin satın alır. Sem'ânî, bu hadisenin devamını şöyle izah eder: “Bu sırada arkadaşlarım bu şiirleri kurtarmak amacıyla bu gruba daha fazla para vererek tekrar geri satın aldılar. Hemen yanıma getirdiler. Ben de şiirleri inceledim. Şiirlerin güzelliği ve Ebü'l-Kâsım'ın bu sanattaki maharetinden hayrete düştüm. O şiir

⁶⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 252, 255; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XX, s. 218; İbnü'l-Esir, X, s. 429, 521; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, s. 412; İbn Hallikân, I, s. 207-III, s. 210-211; Beyhakî, *Tetimme*, s. 27-28; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 361; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 42-43; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'îyyîn*, s. 566; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 427; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, s. 470; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 193; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, I, s. 300; İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'î'l-âdâb*, V, s. 50; Safedî, *el-Vâfi*, IX, s. 12-13; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242; Mehdî Ferşâd, *Târih-i ilm der İran*, II, s. 813; *Gazzâlinâme*, s. 119, 197-198.

⁶⁸⁸ Şehrezûrî, *Nüzhethü'l-ervâh*, s. 798; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242.

⁶⁸⁹ Devrin kaynaklarının pek çoğunda, Ebü İshâk, Ebü'l-Kâsım, Ebü Medyen, el-Kelbî, el-Eşbihî, el-Gazzî ve Şâir Muhsîn Mecîd gibi farklı lakaplarla anılır. Ancak tam ismi ve vefat tarihi dikkate alındığında, aynı kişiden bahsedildiği anlaşılmaktadır.

⁶⁹⁰ Rıtl (Ratl, çoğulu ertâl) Arap dünyasında en yaygın ağırlık birimlerinden biridir. Bölgelere mahsus rıtl ağırlığı değişse de 1 rıtl ortalama 450 grama denk gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Rıtl”, *DİA*, XXXV, s. 52-55.

müsveddelerinin 5000 beyitten fazlasını tekrar yazıya döktüm. Fakat geride daha çok fazla şiir vardı.” Ebü'l-Kâsım, hacca gitmek amacıyla buradan ayrıldığı sırada Merv ile Belh arasında vefat etmiş ve Belh'e defnedilmiştir.⁶⁹¹

Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr es-Sem'ânî et-Temîmî (ö.534/1139-40)

Ebü Sa'id es-Sem'ânî'nin küçük amcası ve hocasıdır. Ebü'l-Kâsım, ağabeyi Ebû Bekir es-Sem'ânî ve haleflerinden fıkıh ve edebî ilimleri öğrenmiş ve daha sonra ağabeyi yerine müderris olmuştur. Devrin kaynaklarında, âlim, imâm, münâzır, müftü, devrin en iyi vâizlerinden ve menâkıb yazarlarından biri, faziletli bir şair, iyi bir araştırmacı ve kurrâ olarak zikredilmektedir. Bir müddet Merv'deki en eski cami olan Merv Camii'nde hatiplik ve aynı zamanda Merv Nizâmiye Medresesi'nde de müderrislik yapmıştır. el-Bârî olarak bilinen Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ali en-Na'imî kendisine nâiblik yapmıştır. 529 (1134) senesinde Ebû Sa'd es-Sem'ânî ile Nişâbûr'a elçi olarak gittikleri sırada *Sahîh-i Müslim*'i ve İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî'den semâ' etmişler ve ardından birlikte Merv'e geri dönmüşlerdir. 23 Şevval 534 (11 Haziran 1140) tarihinde burada vefat etmiştir.⁶⁹²

Ebü Saîd İsmâîl b. Abdülvâhid b. İsmâîl b. Muhammed el-Bûşencî (ö.536/1141-42)

Herat'ta yaşayan Ebû Saîd, fakih, münâzır ve zâhid bir âlim olan babası Ebü'l-Kâsım el-Bûşencî'nin yolunu takip etmiştir. Kendisi de müderris, fakih ve münâzırdı. Sem'ânî, İsmâîl el-Bûşencî'nin ibadetle çok fazla meşgul olup sürekli zikir çektiğini, ilmi yaymaya gönüllü olduğunu, sultan ve beylere aldırış etmeyen bir kimse olduğunu nakleder. Hac yolculuğu sırasında Bağdat'a gelmiş ve burada Ebû Ali b. Nebhân ve Ebü'l-Kâsım b. Beyân er-Rezzâz'dan hadis dinlemiştir. Daha sonra Merv'e giderek bir müddet Merv Nizâmiye Medresesi'nde ikâmet etmiştir. Sem'ânî burada ondan hadis dinlediğini ve onun da Ebû Sâlih el-Müezzîn ve Ebû Bekir b. Halef eş-Şîrâzî gibi muhaddislerden hadis rivayet ettiğini nakleder. Merv'den sonra Herat'a gitmiş ve vefatına kadar burada

⁶⁹¹ İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr*, II, s. 218-22; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XX, s. 222-23; Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 134,176-177; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, VII, s. 51-54; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, I, s. 56-57; Safedî, *el-Vâfî*, VI, s. 35; Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 134; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, s. 554; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 203; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 62; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, s. 50.

⁶⁹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, s. 229-30; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 61-62.

yaşamıştır. Burada müftü olmuş ve mezheple ilgili eserler yazmıştır. 536 (1141-1142) yılında Herat'ta vefat etmiştir.⁶⁹³

Ebû Muhammed Abdullah b. Memûn b. Abdullah el-Mâlekânî el-Emevî el-Kûfenî (ö.551/1156-57)

Ebûverd ve nahiyelerinin kadısı ve devrin faziletli âlimlerinden biridir. Horasan'da kendi zamanının en güvenilir kadısı ve fakihi olarak bilinir. Münâzara ve cedel konularında yetkinliğiyle meşhur olup Edîb el-Ebûverdî olarak tanınmıştır. Merv'de Ebû Bekir es-Sem'ânî'nin yanında fıkıh ve hadis okumuştur. Sem'ânî, "Nişâbûr'da derslerin bir kısmında ona imlâ öğrettim ve Merv Nizâmiye Medresesi'nde benim nâibim oldu. 551 (1157) yılına kadar bu görevi sürdürdü." der. Merverûz'da bir süre ikâmet etmiştir. Ayrıca Nişâbûr'da Ebû Bekir Abdülgâfir b. Muhammed b. el-Hüseyn eş-Şîrevî'den hadis ve fıkıh öğrenmiştir. 8 Zilkâde 551 (23 Aralık 1156) tarihinde Ebûverd'de vefat etmiştir.⁶⁹⁴

Efdalüddîn Ömer b. Ali b. el-Gîlânî (ö.582/1186-87 civarı)

Hudûsu'l-âlem isimli risalenin sahibidir. Kendisi bu eserde, Şevval 523 (Eylül/Ekim 1129) tarihinde Nizâmiye Medresesi'nde ders verdiğini ifade etmiştir. İbn Gîlânî'nin, İbn Sînâ'ya Mantık ilminde eleştirileri vardır. Nitekim *Hudûsu'l-âlem* isimli risaleyi, İbn Sînâ'nın *İsbât-ı Kadem-i Cihân* adlı risalesine reddiye olarak yazmıştır. Ayrıca bu eserde yine İbn Sînâ'nın *İşârât* isimli kitabında ele aldığı konulara yer vermiş ve eleştiriler yapmıştır. Ancak bütün bu eleştirilere rağmen Efdâlüddîn'in hocası Ebû'l Abbas el-Lükerî ve talebesi Ebû Ali es-Serahsî aracılığıyla İbn Sînâ'nın ilmî silsilesi devam etmiştir.⁶⁹⁵

Ebü'l-Mecîd Fehrâver b. Şehfûr b. Ebî Hâşim b. Ahmed b. Selmek er-Râzî (ö.535/1140-1141)

Rey ehlinde fakih ve fazletli bir âlim olan er-Râzî, Sem'ânî'nin naklettiğine göre, 528 (1133) yılında Merv'e gelerek Nizâmiye Medresesi'nde ikâmet etmişti. Hatta Sem'ânî ile

⁶⁹³ İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 590; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, s. 607; *el-Müntehâb*, s. 1283; Nevevî, *Tehzîbü'l-esma'*, I, s. 122; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 48-49; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242; subki c7-49

⁶⁹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, s. 170-171; Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 957-958; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 490; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242-243; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 61.

⁶⁹⁵ Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 244; Bekir Karlıağa, "İbn Sînâ", *DİA*, XX, s. 346.

birlikte ders halkasına katıldılar. Bu arada İsfahân'da Ebû Ali el-Haddâd'dan Ebî Nâ'im el-Hâfız'ın *Hilye* kitabını okuduğundan bahsetmiş, Sem'ânî de *Kitâb-ı Hilye*'nin bir kısmını ona okumuştur.⁶⁹⁶

Ebû İshâk İbrâhim b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. 'Atâ' el-Felhârî el-Merverûzî (ö.536/1141)

Merverûz yakınlarındaki Felhâr köyüne nisbetle Felhârî ismiyle anılır. İmâm, müftü ve münâzara âlimiydi. Merverûz'da Hasan b. Abdurrahmân el-Beyhakî'den fıkıh öğrenir. Ardından Merv'e gider ve Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin talebesi olur. Hatta *el-Ensâb* müellifi Abdülkerîm es-Sem'ânî, el-Felhârî hakkında şöyle der:

“Merv'e geldiğinde dedemin talebesi oldu ve ondan hilâf öğrendi. Babam vefat etmeden hemen önce, ona benimle ve kardeşlerimle ilgilenmesini tavsiye etti. Bize çok yardımcı oldu. Yetimlerin hakkına girmemek için evden su dahi içmezdi. Sadece ilimle ilgilenir, az yer, isabetli fetvalar verirdi. Bana farzları ve mezhep kâidelerini o öğretti. Ondan çok fazla hadis dinledim ve rivayet ettim.”

Ebû İshâk, çok fazla hadis dinlerdi. Merverûz'da Ebû Abdullah b. el-'Alâ el-Begavî ve Ebû Ca'fer b. Ebî Ahmed el-Mukarrî'den de hadis rivayet etmiştir. Merv'de Rebîülevvel 536 (Kasım 1141) tarihinde meydana gelen savaş sırasında vücuduna isabet eden iki ok sebebiyle vefat etmiştir.⁶⁹⁷

Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhim b. Merzûk İbn Hamdân es-Sahîbî el-Habbâlî (ö.540/1146)

Habbâl, Kudüs'te Vadi Musa'da bir köydür. Ebû Ya'kûb, buraya nisbetle el-Habbâlî olarak anılır. Merv'e giderek fıkıh eğitimi almış ve ardından Hanefî Medresesi'nde Şâfiî bir müderris olan Ebû Mansûr Muhammed b. el-Mervezî'den hadis dinlemişti. Ebû Ya'kûb 516 (1123) yılında Bağdat'a gelmişti. Daha sonra Horasan'a dönerek tekrar Nîşâbûr ve Merv'e gitmiştir. Burada Ebû'l-Kâsım Sehl b. İbrâhîm el-Mescidî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl el-Furâvî ve Zâhir b. Tâhir eş-Şehâmî'nin talebesi oldu. Ebû Sa'd es-Sem'ânî, Merv'de birlikte ders meclislerine katıldıklarını, Zâhir b. Tâhir'den

⁶⁹⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, 1333; Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, II, s. 37; *et-Tahbîr*, II, s. 37; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 244; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 63.

⁶⁹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, s. 238; Sem'ânî, *el-Müntehab*, 333-35; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 272-73.

Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî'yi işittiklerini nakletmiştir. Ebû Ya'kûb, vefatına yakın kitaplarının çoğunu Merv Nizâmiye Medresesi kütüphanesine bağışlamıştır. Kitapların bir kısmı da Ebû'l-Fazl el-Kirmânî'nin yaptırdığı kütüphaneye konmuştur. Hatta bir kısmını da Sem'ânî'ye vermişti. Vaktinin çoğunu Sultan Medresesi'nde okuyarak geçirirdi. Ömrünün son zamanlarına da Merv'de ikâmet etmeye devam etti. 6 Şâban 540 (22 Ocak 1146) tarihinde vefat etti ve Sahabe Tepesi yakınlarındaki Hüseyin mezarlığına defnedildi.⁶⁹⁸

2.1.4. Herat Nizâmiye Medresesi

Horasan coğrafyasında köklü bir geçmişe, ilmî ve kültürel bir yapıya sahip olan Herat, bilhassa Selçuklu devri ve sonrasında en önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Selçuklular zamanında Herat bölgesinin ilmî ve içtimâî merkezi olan Nizâmiye Medresesi, Nizâmülmülk tarafından Nizâmiye medreselerinin en büyüklerinden biri olarak tesis edilmiştir. Müderris ve talebelerin sayıları hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur. Medreseyle ilgili ilk kayıt, Bâharzî'nin *Dümyetü'l-Kasr* isimli eserinde geçer. Bâharzî (ö.467/1075), Bûşenc reislerinden olan Şeyh Ebû Ali eş-Şiblî'nin, bir müddet Herat Nizâmiye Medresesi'nde ikâmet ettiğini ve bu sırada onun şiirlerini ve yazılarını dinlediğini ifade etmektedir.⁶⁹⁹

Bazı tarihî kaynaklarda medresenin Bûşenc'te olduğu nakledilir.⁷⁰⁰ Nitekim bu varsayımla ilgili olarak İbnü'l-Cevzî'de bir olay nakledilir. Ramazan 478 (Ocak 1086) tarihinde, Herat'ta Behrât isimli bir felsefe hatibi bir mecliste konuşmaktadır. Bu sırada felsefeye taassup derecesinde karşı olan Herat şeyhlerinden Hâce Abdullah El-Ensârî el-Herevî (ö.481/1089) ile tartışmaya girerler. Ardından iki grup arasında arbede çıkar. Filozof darp edilir ve evi ateşe verilir. Daha sonra bu filozof kaçarak Bûşenc'e gider. Müderris ve Kādî olan Ebû Sa'id b. Ebî Yûsuf'un yanına saklanır. Ancak Hâce Abdullah'ı destekleyenler, onu takip ederler. Kādî Ebû Sa'id ve filozofu yaralarlar. Hatta bu kargaşa öyle bir hal almış ki Nizâmiye Medresesi'ni de etkilemiş ve medrese kapısını da siyaha boyamışlardır. Bu sırada Nizâmülmülk olaylara müdahale etmiş ve Hâce Abdullah'ı

⁶⁹⁸ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXXIII, s. 210-211.

⁶⁹⁹ Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr*, II, s. 907.

⁷⁰⁰ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 313; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 247; Mehdî Ferşâd, *Târih-i ilm der İrân*, II, s. 815.

Herat'tan uzaklaştırarak bu fitneyi sonlandırmıştır. Ancak olaylar yatıştıktan sonra Herat'a dönmesine müsaade etmiştir.⁷⁰¹ Bu olayda bahsi geçen Bûşenc'teki Nizâmiye Medresesi'nin, Herat Nizâmiye Medresesi olması da muhtemeldir.

İbn Asâkir (ö.571/1176), hadis dinlediği ve rivayet ettiği hocalarını zikrettiği *Mu'cemü's-Şüyûh* adlı eserinde, Herat Nizâmiye Medresesi'nde Abdülevvel b. 'Îsâ b. Şuayb b. es-Siczi'nin kıraatine katıldığını ve ondan hadis rivayet ettiğini nakletmiştir.⁷⁰² Yâkût el-Hamevî, 607 (1211) senesinde gezdiği Herat hakkında: "O kadar büyük ve görkemli bir şehir görmemiştim. Ulemâ ve faziletli kimselerle doluydu. Ne yazık ki 618 (1221) yılında kafir Moğolların saldırısıyla viran hale geldi." der.⁷⁰³

Herat Nizâmiye Medresesi, Hüseyin Baykara devrinin sonuna (911/1506) kadar eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. XVI. yüzyıl başında Safevîlerin fetihleri ve bölgede Şîî hâkimiyeti sağlanmasıyla bu Şâfiî medresesinin varlığı sona ermiş olmalıdır.

2.1.4.1. Herat Nizâmiye Medresesi Müderrisleri ve Talebeleri

Ebû Bekir Muhammed b. Ali b. Hâmid el-İmâm Ebû Bekir eş-Şâfi (ö.485/1092)

Ebû Bekir Muhammed eş-Şâfi, devrin önde gelen Şâfiî fakihlerinden biridir. Fıkıh ve cedelde kendine has bir yöntemi vardır. Önce, kendi beldesinde İmâm Ali Ebû Bekir es-Sinci'den fıkıh okumuştur. Ardından Gazne'ye giderek burada halk ve emîrler nezdinde büyük kabul görmüş ve fıkıh dersleri vermeye başlamıştır. Nizâmülmülk vefatından kısa süre önce -muhtemelen 1090 yılında- Gazne'de ikâmet eden eş-Şâfi'yi Herat Nizâmiye Medresesi'nde ders vermesi için davet etmişti. Bu davet, eş-Şâfi'nin ilmî yetkinliğini bilen Gazne halkını rahatsız etti. Fakat emir vezirden geldiği için halk bu durumu kabul etmek zorunda kaldı. Ömrünün sonuna kadar Herat Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapmaya devam etti. Müderrislik yaptığı sırada Nişâbûr'a gidip vaaz vermiş ve orada da halkın takdirini toplamıştı. Bu sırada Bağdat'taki Tâciyye Medresesi'nde de ders vermişti. Ardından Herat'a dönmüş ve 6 Şevval 485 (Kasım/Aralık 1092) tarihinde vefat

⁷⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 241; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 247; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 65; *Gazzâlînâme*, s. 336.

⁷⁰² İbn 'Asâkir, *Mu'cemü's-Şüyûh*, I, s. 499; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, III, s. 225-26.

⁷⁰³ Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 246.

etmiştir. İmâm Muvaffak el-Herevî ve Ebû Bekir el-Fûşencî gibi pek çok âlim talebesi olmuştur. Torunu Ebû Nasr eş-Şâşî de Bağdat Nizâmiyesi'nde müderrislik yapmıştır.⁷⁰⁴

Ebû Ca'fer (Hafs) Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mukarrî et-Taberî el-Meşât (ö.550/1156)

Taberistânlı olan fakih ve şeyh Ebû Ca'fer, el-Bedr lakabıyla bilinir. Herat'ta ikâmet ediyor ve Nizâmiye Medresesi'nde imâmlık yapıyordu. Beş vakit namazı o kıldırırdı. Aynı zamanda fazilet sahibi bir şeyh ve fakihti. Ebû Sehl Necîb b. Meymûn b. Sehl el-Vâsîtî'den hadis dinlemişti. Sem'ânî, Herat'ta ondan *Mu'cemü'l-Hâfız*'dan hadis işittiğini nakleder. Ebû Ca'fer, Herat'ta 23 Zilhicce 550 (17 Şubat 1156) tarihinde vefat etmiştir.⁷⁰⁵

Bu isimler yanı sıra Muhammed b. Yahyâ b. en-Nîşâbûrî (ö.548/1153)⁷⁰⁶ kısa bir müddet Herat Nizâmiyesi'nde talebe olmuştur.⁷⁰⁷ Abdülmelik b. Ali el-Herevî (ö.489/1096), Herat'taki edip, müfessir ve lugat âlimlerinden biridir. Pek çok talebesi olduğu nakledilmiştir. Fakat Nizâmiye Medresesi'ne dair bir bilgi verilmez.⁷⁰⁸ Son olarak İbnü'l-Esîr, 602 (1206) tarihi olaylarını zikrettiği sırada, Ali b. Abdülhâlik b. Ziyâd'ın Herat Nizâmiye Medresesi'nde müderris olduğunu ve Gur hükümdarları tarafından da Horasan vakıflarının mütevellisi olarak görevlendirildiğini ifade etmektedir. Ancak Hârizmşahlar, Herat'ı istilâ ettiği sırada gözlerine mil çekilmiştir.⁷⁰⁹

2.1.5. Hargerd (Hâf) Nizâmiye Medresesi

Horasan'da Nîşâbûr yakınında bulunan Hâf bölgesi, Sincân, Sîrâvend ve Hargerd isimli üç şehir ve yirmi köyden oluşuyordu. Âlimlerin ikâmet ettiği bölgelerden biriydi. Nitekim

⁷⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 182-XVI, s. 281; İbnü'l-Esir, X, s. 186, 387; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 74; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 190; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 483-484; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, s. 516-XIV, s. 49; İbn Asâkir, *Mu'cemü's-şüyûh*, s. 718; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 248; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 21, 23, 65; İbn Kādî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 271. Bazı müellifler vefatını 495/1102 yılına tarihlendirirler. İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 484; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm XXXIII*, s. 158; *Müntehab min es-Siyâk*,
⁷⁰⁵ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1551; Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, II, s. 191-192; *et-Tahbîr*, II, s. 190-191.

⁷⁰⁶ Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi müderrisleri kısmında detaylı bilgi verilmiştir.

⁷⁰⁷ Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 222; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 248; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 66; *Gazzâlinâme*, s. 283.

⁷⁰⁸ Adil Nüveyhîz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatte'l-'asri'l-hâzır*, Beyrut 1988, I, s. 334.

⁷⁰⁹ İbnü'l-Esir, XII, s. 189; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 248.

memleketi Hâf olan Tûs kadısı Ebü'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed el-Hâfî (ö.500/1106-1107) İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencisiydi.⁷¹⁰

Esasen kaynakların çoğunda Hâf Nizâmiye Medresesi'nden söz edilmez. Ancak, çağdaş yazarlardan Nurullah Kîsâî eserinde, medresenin harabe halindeki eyvanının bir kısmı ile burada bulunan ve bir kısmı günümüze ulaşan tuğla bir kitabeden söz eder. Medresenin bu kitabesi İran Arkeoloji müzesinde bulunmaktadır. Kitabe metninin günümüze ulaşan kısmı şöyledir: "... b. İshâk Radyü'l-emîrû'l-mü'mînîn etâl'Allahu". Kîsâî, Nizâmülmülk'ün isminin ilk kısmı olan "Hasan b. Ali" nin kitabeden düştüğünü ifade eder. Bu kitabe, arkeologlar tarafından toprak yığınından çıkarılmış ve kazıda çalışanlar kitabeyi harabe haldeki duvardan sökerek Tahran'daki İran Arkeoloji Müzesi'ne taşımışlardır.⁷¹¹

Kitabenin Hargerd Nizâmiyesi'ne ait olduğu pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. Çünkü "Radyü'l-emîrû'l-mü'mînîn" lakabı Halife tarafından Nizâmülmülk'e 480 (1087) yılından önce verilmiştir. Nitekim medresenin yapılış tarihi de bu tarihe yakın olmalıdır. Arkeologlar, bu medreseyle ilgili olarak merkezde büyükçe dört köşeli ve dört eyvanlı bir alan (hayat), ikâmet edilen alan, yapının köşelerinde idarî yapılar olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Medrese bu haliyle dört eyvanlı medrese yapısının en eski örneğini teşkil etmiş ve Horasan'da bu mimarı yapının başlangıcını oluşturmuştur.⁷¹²

2.2. Horasan'da Bulunan Diğer Medreseler

Selçuklular zamanında eğitim faaliyetlerine yön veren kurumlar şüphesiz Nizâmiye medreseleridir. Ancak devlet erkânı, âlimler ve hayırseverler tarafından inşa edilmiş olan pek çok farklı medrese de bulunmaktadır. Bu medreselerin inşasında hem Sünnî mezhepler arasındaki rekabet hem de fıkıh dışındaki ilimlerin tedrisi etkili olmuştur. Her müderrisin ihtisası farklı bir alanda olduğu için, başka bir ilim öğrenmek veya farklı kitapları okumak isteyen talebeler ya da âlimler bu medreseleri tercih etmişlerdir.⁷¹³ Nizâmiye medreselerindeki Şâfiî mezhebi ağırlıklı eğitim yerine bazı müderris ve talebelerin farklı mezhebî temayülleri de bu medreselerin inşa sebepleri arasındadır.

⁷¹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-üdebâ'*, II, s. 399.

⁷¹¹ Kîsâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 238.

⁷¹² Kîsâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 239.

⁷¹³ İbn Kadî Şühbe, Çelebi, s. 33; Ocak, s. 243.

Nizâmiye Medresesi dışındaki medreselerin yapısal özellikleri hakkında pek bilgi sahibi değiliz. Selçuklu hâkimiyeti öncesinde Horasan'da pek çok medrese kurulmuş olsa da biz yalnızca Selçuklular zamanında tedris faaliyetlerine devam eden medreselere yer vereceğiz. Bu durumda Merv'de 'Amîdîyye, Hâzenîyye, Hâkânîyye ve el-Ersâbendî medreseleri; Nîşâbûr'da Münî'â, Sâlim en-Nîşâbûrî, Sultânîyye, Beyhakîyye, Ebî Nasr b. Ebî'l-Hayr, Şerefiyye ve Remcâriyye medreseleri; Serahs'ta İyâzî, Ziyâdî ve Serre Merd medreseleri yanı sıra Cürcân, Câcerm ve Cerbâzkân'da inşa edilen medreseler eğitim faaliyetlerini sürdüren medreselerdir.⁷¹⁴

2.2.1. 'Amîdîyye Medresesi (Temîmî Medresesi)

'Sem'ânî et-Temîmî Ailesi Medresesi' olarak da bilinir. Devrin kaynaklarında, Temîmîyye ve Amîdîyye olarak iki farklı medrese ismi bulunuyorsa da âlimlerin hal tercümelerinden bu iki medresenin aynı medrese olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹⁵

Medrese, 494 (1101) senesinden önce, Horasan amîdi olarak bilinen Muhammed b. Mansûr en-Nesevî tarafından inşa edilmiştir. İbnü'n-Nesevî, burada bir müddet müderrislik yapmış ve Şevval 494 (Temmuz 1101) tarihindeki vefatı ardından buraya defnedilmiştir. Medresenin vakıfları ise Ebû Bekir b. Ebî'l-Muzaffer es-Sem'ânî ve evlatları aracılığıyla inşa edilir. Meşhur bir kütüphanesi de vardır. İbnü'l-Cevzî (ö.597) eserinde, XII. yüzyıl sonunda medresenin varlığından ve o zamana kadar da faal olduğundan bahseder. Nitekim pek çok âlimin hal tercümesinde, Amîdîyye Medresesi'nden söz edilmektedir.⁷¹⁶

Ebû İshâk İbrâhim b. Ahmed b. el-'Atâi el-Felhârûzî'nin (ö.536/1141), bu medresede 521 (1121) tarihinde Hamza b. İbrâhim el-Hudâbâzî el-Buhârî'den, *el-Besît* adlı tefsir kitabını

⁷¹⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XII, s. 468-70; *el-Müntehab*, s. 151; Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 301; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 291; VI, s. 22; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 72-73-IX, s. 129; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 519-520; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 114; İbnü'l-Fuvâtî, *Mecma'i'l-âdâb*, II, s. 249; Safedî, *el-Vâfi*, V, s. 51; ; İbnü'l-Esir, X, s. 193; Nâci Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 87, 98, 108.

⁷¹⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, Giriş Kısmı, s. 9,17,29; I, s. 412; V, s. 83; VIII, s. 193; Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1454; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, s. 128; Sübki, VII, s. 182, 232; Nâci Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 98-99, 101.

⁷¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 72-73-IX, s. 129; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 519-520; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 114; İbnü'l-Fuvâtî, *Mecma'i'l-âdâb*, II, s. 249; Safedî, *el-Vâfi*, V, s. 51; ; Nâci Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 108.

dinlediği nakledilir.⁷¹⁷ Ayrıca burada Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin de talebesi olmuştur. Hârizmşah Atsız'ın Merv'deki yağmaları esnasında şehit düşmüştür.⁷¹⁸

Ebû Sa'd es-Sem'ânî eserinde, otuz seneden fazla süre dostu olan Ebû Bekir Muhammed b. el-Ebîverdî el-Mervezî'den söz ettiği kısımda; Horasan memleketlerini birlikte dolaştıklarını, kıraat dersi aldıklarını ve Mervezî'nin, Amîdiyye Medresesi kapısında 537 (1142) yılında öldürüldüğünü nakletmiştir. Hatta Amîdiyye Medresesi'nden söz ederken, "Benim medresem" ve "Bizim medresemiz" şeklinde ifade eder. Nitekim kendisi bu medresede kıraat dersleri vermiştir. Merv ehlinde olan Ebî'l-Hasan ed-Duhhân'ı anlattığı kısımda, Amîdiyye Medresesi'nde pek çok kez karşılaştıklarını ve ondan hadis semâ' ettiğini ifade etmiştir. Ferganalı fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Dâvud el-Îlâkî de 538 (1143) yılında Irak'tan Merv'e gelmiş ve vefatına kadar Amîdiyye Medresesi'nde ikâmet etmiştir. Sem'ânî, yine bu medresede ondan bazı hadisler dinlediğini nakleder. Hatta birlikte Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl el-Furâvî, Abdü'l-Mün'im b. Abdülkerîm el-Kuşeyrî ve Ebû'l-Kâsım Zâhir eş-Şehhâmî'den hadis dinlemişlerdir. Ebû Abdullah, Rebûlevvel 539 (Eylül 1144) tarihindeki vefatına kadar 'Amîdiyye Medresesi'nde ikâmet etmiştir.⁷¹⁹

Sem'ânî, Fakih Ebû Nasr Abdurrahmân b. Muhammed el-Harcerdî'yi (ö.548/1153), Merv'de Temîmî Medresesi'nde gördüğünü ve Oğuzların saldırıları esnasında Receb 548 (Ekim 1153) tarihinde vefat ettiğini ifade etmiştir. Son olarak Hanefî fakih, münâzır, vâiz, edîb ve şâir olan Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Bundâr el-Lârecânî de Amîdiyye Medresesi'nde münâzırdı. Sem'ânî bir gün onun vaaz meclisine katıldığını ve fıkhıdaki görüşlerini beğendiğini nakleder.⁷²⁰

2.2.2. Münî'â Medresesi

Hâlid b. Velîd'in soyundan gelen fakih Ahmed b. Abdurrezzâk b. Hasan b. Saîd b. Hasan el-Münî'â el-Mahzûmî tarafından, 510 (1116) senesinden önce, memleketi Merverûz'da inşa edilmiştir. Dedesi, Reis Ebû Ali (ö.463/1072) de Nîşâbûr'da inşa ettirdiği Münî'â Camii ile meşhurdur. Nitekim bu cami İmâmü'l-Haremeyn'den sonra devrin en meşhur

⁷¹⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, s. 193.

⁷¹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, s. 238; Sem'ânî, *el-Müntehab*, 333-35; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 272-73.

⁷¹⁹ Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, II, s. 128-129; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, s. 291-292.

⁷²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, s. 455.

hatibi olan Ebû'l-Osman es-Sâbûnî (ö.449) ile tanınır hale gelmiştir. Reis Ebû Ali, Merv ehlinde olup ticaretle meşguldü ve bu sayede büyük bir servet elde etmişti. Hacca gitmiş, döndükten sonra servetinin büyük kısmını mescid ve ribatlar inşa etmek için kullanmıştı. Merverûz'da Cuma namazlarının kılındığı büyük bir mescid inşa etmiş, ardından Nîşâbûr'da Münî'â Camii'ni yaptırmıştı. Mal varlığının büyük kısmını bu camiye ayırmıştı. Selçuklu sultan ve idarecilerinden de büyük saygı görüyordu. Alparslan onunla ilgili olarak, “Benim memleketimde, benden korkmayan ama sadece Allah'tan korkan birini arıyorsanız, işte bu adamdır.” demiştir. Reis Ebû Ali'nin başlattığı bu inşa geleneğinin, torunu Ahmed ve Münî'â Medresesi ile devam ettiği söylenebilir. Ahmed b. el-Münî'â el-Mahzûmî, dedesi gibi pek çok cami, mescid, ribât ve medrese inşa ettirmiştir. Ulemâyâ büyük önem vermiş ve Nîşâbûr'da da büyük bir cami yaptırmıştır.⁷²¹ Aynı zamanda Merverûz'da inşa ettirdiği Münî'â Medresesi'nde müderrislik de yapmış ve pek çok talebe ile fakih ondan ders almıştır. 510 (1116) senesinden sonra Merverûz'da vefat etmiştir.⁷²²

2.2.3. Sâlim en-Nîşâbûrî Medresesi ve Müderrisleri

Nîşâbûr'un en eski camisi olan Münî'â Camii girişinde bulunan medrese 497 (1104) senesinden önce inşa edilmiştir. Nitekim 497 yılında vefat etmiş olan Erdeşîr el-'Abbâdî burada müderrislik yapmıştır. Medresenin kurucusu olan Sâlim en-Nîşâbûrî, medreseyi kısa bir süre içinde Erdeşîr el-'Abbâdî'ye teslim etmiştir.⁷²³

Sâlim en-Nîşâbûrî (ö.?)

Tam adı Sâlim b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer b. Sâlim Ebû en-Nâsir'dır. Şâfiî fakih ve aynı zamanda Şâfiî ashabının münâzırıdır. Münî'â Camii girişinde oturuyordu ve burada bir süre müderrislik yaptığı medresesi vardı. el-Muhalledî ve onun akranlarından hadis semâ' etmiştir. Vefat tarihi bilinmemektedir.⁷²⁴

⁷²¹ Sem'ânî, XII, s. 468-70; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 291; VI, s. 22; III, s. 299, XII, s. 470; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 94-95.

⁷²² Sem'ânî, Ensâb, 544; Subkî, VI, s. 22; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 95.

⁷²³ İbnü'l-Esir, X, s. 193; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 87.

⁷²⁴ Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 87-88.

Ebü'l-Hüseyin Erdeşîr b. Ebî Mansûr el-'Abbâdî (ö.497/1104)

Ebü'l-Hüseyin Erdeşîr b. Ebî Mansûr el-Emîr el-'Abbâdî, sûfî ve müderristi. Merv'deki Senc-i 'Abbâdî'ye nispeten bu isimle anılır. Çocukluğunda Merv'de eğitim görmüş, gençliğinde ise Nîşâbûr'a gelmiş ve meclisler düzenlemiştir. Onu dinleyenler fikirleri, kıssaları anlatma şekli, nükte ve telaffuzundan çok etkilenmişlerdi. Kelâmının güzelliği ile bilinirdi. Bir müddet Merv'de bulunmuş, ardından Şevval 485 (Kasım 1092) tarihinde Bağdat'a gitmiştir. Burada İmâm Gazzâlî tarafından karşılanır. Kısa süre sonra meclisteki konuşmasıyla herkesi etkilemiştir. Bağdat Nizâmiyesi'nde ve Ebî Sa'd es-Sûfî ribatında pek çok vaaz vermiştir. Bu sayede olağanüstü bir hüsnükabul görmüş, hatta dönemin meşhur âlimleri ile büyük mutasavvıf ve şeyhler onun meclisinde bulunmuştur. Bir müddet sonra hacca gitmişti. Hac dönüşü Nîşâbûr'a geri döndü. Münî'â Camii girişinde bulunan Sâlim en-Nîşâbûrî'nin medresesi kendisine teslim edilerek burada ikâmet etmeye ve müderrislik yapmaya başladı. İmâm b. el-Hüseyin el-Büstî'nin kızıyla evlendi ve bu evlilikten bir çocuğu oldu. Ebü'l-Muzaffer b. el-Muzaffer b. Erdeşîr isimli oğlu da sonradan Bağdat'ta müderris olmuştur. Erdeşîr, yaşlılık günlerinde meclislerde pek yer almasa da medresedeki ikâmetine devam etmiştir. Cemâziyelâhir 497 (Mart 1104) tarihinde vefat etmiştir.⁷²⁵

2.2.4. Sultânîyye Medresesi ve Müderrisleri

Hanefî mezhebine göre eğitim verilen medrese, Nîşâbûr'da inşa edilmiştir. Devrin müelliflerinden Nâsır-ı Hüsrev, 437 (1046) yılında Sultan Tuğrul Bey'in emriyle Saraçlar mevkiinde inşâ edildiğini ve Selçuklular tarafından kurulan ilk medrese olduğunu nakleder. Ancak bu medresenin ilk müderrisleriyle ilgili elimizde bilgi yoktur. Hanefî medresesi olmasına rağmen -muhtemelen Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kurulmasıyla birlikte- medresenin şehirdeki nüfuzu gittikçe azalmıştır.⁷²⁶

⁷²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 3-4; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 524-525; İbnü'l-Esir, X, s. 193; Safedî, *el-Vâfî*, VIII, s. 238; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 240; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 88; *Gazzâlînâme*, s. 131, 302.

⁷²⁶ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 12; Zerrinkub, *Medreseden Kaçış*, s. 88.

Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. el-Hüseyin b. Ahmed en-Nâsîhî en-Nîşâbûrî (ö.515/1121)

Nîşâbûrlu olan Ebû Bekir, fakih, Kādîlkudât ve Hanefî âlimiydi. Ulemâ ve kadı ailesinden gelir. Kādî Ebû Bekir el-Hayrî ve Ebû Saîd es-Sayrefî'den hadis dinledi. Bağdat ve Horasan'da hadis rivayet etmiştir. Edebiyat, şiir ve tıp alanında eserleri vardır. Nîşâbûr'da bulunan Sultânîyye (Sultân) Medresesi'nde müderrislik yapar. Burada pek çok farklı kesimden âlimle münâzara meclisleri düzenlemiştir. Fakihler arasında güvenilirliği ile tanınmıştır. Alparslan zamanında Nîşâbûr'da on sene valilik yapmıştır. İmâmü'l-Haremeyn'le görüşerek bazı istişarelerde bulunmuş ve onun övgüsüne mazhar olmuştur. Şâban 515 (Kasım 1121) tarihinde hac dönüşü İsfahân yakınında vefat etmiştir.⁷²⁷

Ebü'l-Feth İdrîs b. Ali b. İdrîs el-Beyârî en-Nîşâbûrî⁷²⁸ (ö.540/1146)

Nîşâbûr ehlinden olan Ebü'l-Feth İdrîs b. Ali b. İdrîs el-Beyârî, edip, şair ve aynı zamanda Hanefî fakihidir. Nîşâbûr'da Sultânîyye Medresesi'nde ders vermesi için görevlendirilmiştir. 24 Zilhicce 540 (7 Haziran 1146) tarihinde vefatına kadar fıkıh derslerine ve fetva vermeye devam etmiştir. Ebû Sâlih Yahyâ b. Abdullah b el-Hüseyin en-Nâsuhî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Müezzîn ve Ebü'l-Muvaffak Ali b. el-Hüseyin ed-Duhân gibi âlimlerden hadis dinlemiştir.⁷²⁹

2.2.5. Beyhakîyye (Beyhakî) Medresesi ve Müderrisleri

Medresenin kurucusu ve kuruluş tarihiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. İlki, Şâfiî fakihi ve müftüsü Ebü'l-Hasan Muhammed b. Şuayb el-İclî el-Beyhakî (ö.324/936) tarafından Nîşâbûr'da Seyyâr mevkiinde inşa edildiği; ikincisi Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö.414/1024) tarafından kurulduğu ve son olarak ise Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. el-Beyhakî (ö.458/1066) tarafından 408 (1018) yılından önce yine Seyyâr mevkinde inşa edilmiş olduğudur. Ancak bu son ihtimal mümkün değildir.⁷³⁰

⁷²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 106- XIX, s. 20; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 199; Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, I, s. 106; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-nizâmiyyât*, s. 100.

⁷²⁸ Beyâr, Bistâm ve Beyhak arasında bulunan bir şehirdir.

⁷²⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 460; Ensâb, s. 483, II, s. 382; Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, I, s. 135; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, s. 517; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, s.164; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-nizâmiyyât*, s. 100-101.

⁷³⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 301, 326; Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, giriş kısmı, s. 106; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, I, s. 42; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, XIII, s. 250; Muhammed Münir Mürsî, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyye*, s. 292. Medresenin Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. el-Beyhakî (ö.458) tarafından kurulduğu kaynakların pek çoğunda ifade edilmiş olsa da Ebû Bekir Ahmed bizzat kendi

Medresenin Gazneli emiri Nasr b. Sebüktegin aracılığıyla yaptırıldığı ifade edilir.⁷³¹ Gazneliler devrinde Şâfiî ashabından kâtip, edip ve imâm olan Ebû'l-Hasan Ali (ö.414/1024), Nîşâbûr'da Sikke Seyyâr mevkiinde bulunan bu medresede müderristir. Ebû İshâk el-İsferâyînî ve Ebû Mansûr Abdülkâhir el-Bağdâdî'yi medresesinde ders vermeleri için iknâ etmiştir. Hatta bu sırada vezirden de bu müderrislerin maaşlarının verilmesini talep etmiştir. Beyhakî, bu medresede bulunanların vakitlerinin, hadis imlâsı, tedris, halka vaaz ve nasihatler şeklinde üç kısma ayrıldığını nakleder.⁷³²

Yine kârî, edip, nahiv, fıkıh ve hadis âlimi olan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Hâris et-Temîmî el-İsfahânî (ö.430/1039) Gazneli devri müderrislerindendir. Nîşâbûr'a ilim tahsili ve hadis rivayet etmek amacıyla gelir ve ömrünün sonuna kadar burada kalır. Sikke siyâr mevkiindeki Beyhakîyye medresesinde ikâmet etmiştir. 19 Rebîülevvel 430 (18 Ocak 1039) tarihinde Beyhakîyye Medresesi'nde vefat etmiştir.⁷³³

İmâmü'l-Haremeyn'in yaklaşık yirmi yaşlarındayken 438 (1047) yılı civarında burada hem Ebû Bekir el-Beyhakî'den hem de Ebû'l-Kâsım İskâfî el-İsferâyînî'den eğitim gördüğü ve babasının vefatının ardından bir müddet bu medresede ders verdiği kaydedilmektedir.⁷³⁴ Ebû İshâk eş-Şîrâzî de burada yine Ebû'l-Kâsım İskâfî el-İsferâyînî'nin yanında mezhepte hilâf, usûl ve fıkıh usûlü ilimleriyle meşgul olmuştur.⁷³⁵ Medrese, Selçuklular devrinde de varlığını korumuştur.

Ebû Sâlih Ahmed b. Abdülmelik b. Ali b. Ahmed b. Abdüssamed b. Bekr el-Müezzîn en-Nîşâbûrî (ö.470/1078)

İmâm, sûfî, müezzîn, hâfız ve Horasan muhaddisiydi. Ebû'l-Kasım el-Kuşeyrî'nin talebesi olmuştur. Zâhir eş-Şehhâmî, Ebû Sâlih'in Irak, Hicaz, Şam ve Horasan'da 1000 civarında farklı şeyhten hadis rivayet ettiğini nakleder. Siyâk müellifi, Ebû Sâlih'ten çok

eserlerinde medresenin Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî'ye (ö.414/1024) ait olduğunu nakleder. Bkz. Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, VI, s. 198; *es-Sünenü'l-Kübrâ*, V, s. 419; *Delâilü'n-nübüvve*, s. 105.

⁷³¹ Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, I, s. 33.

⁷³² Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 326-327; *es-Sünenü'l-Kübrâ*, XIV, s. 556; *Delâilü'n-nübüvve*, Giriş kısmı, s. 106-VI, s. 207; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, XIII, s. 250.

⁷³³ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 92; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, s. 166; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 107-108.

⁷³⁴ Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, 2007, s. 191,194; Sübkî, IV, s. 314-V, s. 169, 313; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, III, s. 168; Makrizî, *el-Hitât*, II, s. 363; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, XIII, s. 250; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 17; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 255; Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 241; *Gazzâlinâme*, s. 45.

⁷³⁵ Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 95; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 279.

fazla tavsiye aldığını ve bu sayede hafızasına ve ilim öğrenmeye daha çok özen gösterdiğini, pek çok kitabı ondan semâ' yoluyla dinlediğini nakleder. Ebû Sâlih, hadis ehline vakfedilen kütüphanelerden topladığı ve yazdığı tüm hadisleri ve hadis cüzlerini Beyhakîyye medresesine getirmiştir. Burada ikâmet etmeye başlayınca ömrünün sonuna kadar buradaki eserleri korumaya yemin etmiştir. Muhaddislerin mürekkep, kâğıt gibi ihtiyaçlarından da sorumlu olur. Bu şekilde Beyhakîyye medresesinin vakfını kurmak için çabalamıştı. Tüccarlardan ve emirlerden sadakalar toplayıp talebelere ve muhtaç durumdaki yaşlı, dul, yetim gibi kimselere ulaştırmaya çalışıyordu. Hadis meclisleri düzenler ve vaaz verirdi. Hadislerle ilgili şeyhleri ve sahih hadisleri tasnif ettiği cüz cüz eserler telif etmiştir. Merv tarihine dair eseri vardır. Beyhakîyye Medresesi minaresinde senelerce ezan okumuştur. 9 Ramazan 470 (26 Mart 1078) tarihinde vefat etmiştir.⁷³⁶

Ebû İbrâhim Esed (Sa'd) b. Mesud b. Ali b. Muhammed b. el-Hasan el-'Utbî (ö.487/1094)

Nîşâbûr ehlinde olan Esed, Ebû Nasr el-Utbî'nin (ö.427/1036) torunudur. Gençlik yıllarında ticaretle meşgul olmuş ve devrin ileri gelenleriyle yakınlık kurmuştur. Gazneli ve Selçuklu devletlerinde kâtiplik yapmıştır. Aynı zamanda şairdir. Bir süre sonra kâtipliği bırakmış ve Horasan amîdi ile ilmî seyahatlere çıkmıştır. Bu seyahatleri tamamladıktan sonra Beyhakîyye Medresesi'nde ikâmet etmiştir. Münî'â Camii'nde onun için imlâ meclisi düzenlenir ve bir süre mecliste talebelere imlâ ettirir. Bu meclise muhaddisler ve imâmlar da katılırdı. Ardından Bağdat'a giderek Ebû Mansûr Abdullah b. Saîd b. Mehdî el-Kâtib el-Hâfî'nin talebesi olmuştur. Daha sonra Nîşâbûr ve Merv'de de hadis semâ' etti. Dedesi Ebû Nasr'dan da rivayet etmiştir. *Derretü't-tâc ve Tâcü'r-resâil* adlı kitapları telif etmiştir.⁷³⁷

Ebû Bekir Muhammed b. Me'mûn b. Ali el-Ebîverdî (ö.494/1101)

Ebû Bekir Muhammed, Beyhakîyye Medresesi'nde mütevelliydi. Ulemâ bir aileye mensuptur. Esam ashabından hadis dinlemiştir. Cemâziyelevvel 494 (Mart/Nisan 1101) tarihinde vefat etmiştir. Vefat ettiği sırada iç karışıklıklar ve kargaşa hâkim olduğu için

⁷³⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, s. 499; İbnü'l-Adîm, II, s. 1007; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, III, s. 236-237; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, I, s. 359; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LXXI, s. 280-281; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 132-133; Safedî, *el-Vâfî*, VII, s. 106.

⁷³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, II, s. 234-235; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXIV, s. 94.

eşinin tek başına, onu karanlıktan, zulümden korkarak Şahneber mezarlığına defnettiği nakledilmektedir.⁷³⁸

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Beşâr el-Harcerdî (ö.543/1149)

İlim ehli ve takvalı bir müderris olduğu nakledilir. Merv’de Ebû Bekir eş-Şâfi’den fıkıh öğrenmiş, ardından Herat’a gitmiştir. Fıkıhta yetkinliğe ulaştıktan sonra Nîşâbûr’a gitmiş ve Beyhakî Medresesi’nde ders vermiştir. Sem’ânî ondan hadis rivayet eden isimler arasındadır. Ramazan 543 (Şubat 1149) tarihinde vefat etmiştir.⁷³⁹

Muhammed b. Mansûr Ebû Nasr el-Helâlî el-Bâharzî (ö.549/1154)

Şâfiî fakihi ve muhaddis olan Ebû Mansûr, Bâharz ehlindendi. Küçük yaşta Nîşâbûr’a gitmiş ve vefatına kadar burada kalmıştır. Ebû Bekir b. Halef, Musâ b. Umrân el-Ensârî ve Ebû Turâb el-Merâgî’den hadis dinlemiştir. Nîşâbûr’da bulunduğu süre zarfında Beyhakî Medresesi’nde ikâmet etmiştir. 549 (1154) yılında vefat etmiştir.⁷⁴⁰

Ebü’l-Kâsım Muzaffer b. Muhammed b. Yûsuf el-Büstî el-Verrâk (ö.?)

Şâfiî fakihi ve müstensihî. Beyhakîyye Medresesi sakinlerindendi. Bağdat ve Horasan’ın farklı bölgelerinde hadis rivayet etmiştir. Vefatına kadar Nîşâbûr’da ikâmet etmiştir. Mes’ûd b. Nâsr es-Siczî ondan hadis rivâyet etmiştir.⁷⁴¹

2.2.6. Câcermî Medresesi ve Müderrisleri

Nîşâbûr Câcermî’de 497 (1103) yılından önce inşa edilmiş olmalıdır. Tespit edebildiğimiz müderrisi Ebû Ali İsmâîl b. Ali b. Hüseyin el-Câcermî’dir. (ö.497/1103) Vâiz ve zâhid olan Ebû Ali el-Câcermî, uzun müddet Nîşâbûr’da kalarak Zeynülslâm’dan fıkıh, tefsir ve usûl öğrenmiştir. Bir süre Zeynülslâm’ın hizmetinde bulunduktan sonra buradan ayrılmış ve Câcermî Medresesi’nde uzlete çekilmiştir. Kendi adıyla bilinen bu medresede zühd yolunu benimsemiş ve aynı zamanda medrese vakıflarının idaresiyle meşgul olmuştur. Genelde az konuşması ve insanlardan uzak kalmasına rağmen medresede zikir

⁷³⁸ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 73.

⁷³⁹ Sem’ânî, *el-Ensâb*, V, s. 83; İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi’l-Ensâb*, I, s. 431.

⁷⁴⁰ Sem’ânî, *el-Ensâb*, XIII, s. 444; Bâharzî, *Dümyetü’l-kasr*, II, s. 1209; İbn Hallikân, III, s. 167; Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfiyyeti’l-kübra*, IV, s. 314; V, s. 169, 175; İbn Kesîr, *Tabakâtü’l-fukahâi’ş-şâfi’iyyîn*, s. 467, 639; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIV, s. 17; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyye*, I, s. 255; Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, II, s. 255; Safedî, *el-Vâfi*, XIX, s. 116.

⁷⁴¹ Sem’ânî, *el-Müntehab*, s. 490; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 490.

meclisleri düzenlemiş ve hatta Câcerm'in önde gelen kimseleri de bu meclislerde bulunmuşlardır. Haftada birkaç gün vaaz meclisleri düzenlemiştir. Câcermî Medresesi'nde kütüphane de vardı. Burada pek çok kitabı hem kendi okur hem de emanet olarak verirdi. Ebû Mansûr el-Bağdâdî, el-Busrevî ve İbn Mesrûr'dan hadis semâ' etmiştir. Kendisi de burada çok hadis rivayet etmiştir. Ebû Ali el-Câcermî, 18 Muharrem 497 (22 Ekim 1103) tarihinde vefat etmiştir.⁷⁴²

2.2.7. Emîr Ebî Nasr b. Ebî'l-Hayr Medresesi

510 (1117) senesinden önce Nîşâbûr'da inşa edilmiştir. Sem'ânî, medreseyle ilgili olarak Şeyh Ebû Bekir eş-Şîrevî el-Cenâbezî en-Nîşâbûrî'nin (ö.510) hal tercümesinden şöyle nakledecektir:

“Babamla birlikte Nîşâbûr'a gittik. Orada Ebî'l-Nasr b. Ebî'l-Hayr Medresesi'nde şeyhin huzuruna vardık. Ben ve kardeşim de şeyhin meclisine katıldık. Ondan, babamızın bile anlattıklarından daha çok semâ'ettik. Ben henüz küçüktüm ama kıraatlerinin çoğu babamın el yazısıyla kayda geçmişti. Bu medresede Sufyân b. 'Ayîne, el-Hîrî, el-Asam, es-Sayrefî ve Zekeriyâ b. Esed el-Mervezî'nin rivayetlerini dinledik. Ebî Abdullah Muhammed b. İdris eş-Şâfî'nin *Müsned*'inin sekiz bölümünden beşini, İbn İshâk'ın *Megâzî*'sinin 3. kısmını okuduk.”

Ebû Bekir eş-Şîrevî, 17 Zilhicce 510 (22 Nisan 1117) tarihinde vefat etmiştir.

Ayrıca Sem'ânî, Ebû's-Sa'âdât Muhammed er-Rusûlî'nin bu medresede ikâmet ettiğini ve onunla görüşerek bu medrese hakkında daha fazla yazabildiğini kaydetmiştir. Son olarak Ebû'l-Muzaffer b. Ebû Bekir eş-Şa'rî'nin (ö.545/1150), fakih, münâzır, güçlü hafızası ve vaazlarıyla tanınan, edebiyat ve usûl ilimlerindeki maharetleriyle bilinen bir âlim olduğu ve aynı zamanda Nîşâbûr'da Ebî Nasr b. Ebî'l-Hayr Medresesi'nde vaaz meclisleri düzenlediği nakledilmektedir.⁷⁴³

2.2.8. Hâzeniyye Medresesi

Merv'de 530 (1135) senesinden önce inşa edilmiştir. Müderrisi Ebû Amr el-Müstevfî en-Nîşâbûrî (ö.532/1137), orduyla ilgili işlerden sorumlu iken ilim tedrisi için bu görevi

⁷⁴² Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 151; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 195; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 86-87.

⁷⁴³ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 614-615; Sem'ânî, I, *Kavâtü'l-edille fî'l-usûl*, s. 464-466; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 94.

terketmiştir. Fakih ve münâzır olan oğlu el-Muvaffak'ın davetiyle Merv'e geldiğinde el-Hâzeniye Medresesi'nde müderris olur. Nîşâbûr'da doğmuş, Merv'de müderrislik yaptığı sırada 532 (1137) tarihinde vefat etmiştir.⁷⁴⁴

2.2.9. İyâzî Medresesi

Serahs'ta 532 (1137) yılından önce inşa edilmiştir. Müderrisi Ebû Nasr Muhammed es-Serahsî el-İyâzî (ö.532/1137) Serahs ehlindendir. Fakih ve vâiz olması yanı sıra fasih ve akıcı üslubuyla halk tarafından büyük ilgi görmekteydi. Serahs'ta Buhârî'nin eserlerinden ve birçok ulemâdan semâ' ederek bunları ezberliyordu. Belh'te ve Merv'de Ebû Muzaffer es-Sem'ânî'den semâ' etmiştir. Ebû Nasr, 24 Zilhicce 532 (2 Eylül 1138) tarihinde Serahs'ta vefat etmiş ve İyâzî medresesine defnedilmiştir.⁷⁴⁵

2.2.10. Hâkânîye Medresesi ve Müderrisleri

557 (1161) senesinden önce Merv'de inşa edilmiştir.

Ebü'l-Hasan el-Kuşânî (ö.557/1162)

Ebü'l-Hasan Ali b. Mevdûd b. el-Hüseyin b. el-Hasan b. Muhammed b. İbrâhim b. el-'Abbâs en-Nazarî el-Kuşânî, Kuşânîye ehlindendir. Burası, Semerkand nahiyyelerinden biri olan Soğd'a bağlıdır. Kuşânî, alçakgönüllü ve güzel ahlaklı; imâm, fakih, vâiz, münâzır ve hâfızdır. Fıkıh eğitimini Buhara'da amcası Mesûd b. Hüseyin, el-Burhân Abdulazîz b. Ömer b. Mâze'nin yanı sıra Merv'de Ali el-Kâdî Muhammed b. el-Hüseyin el-Ersâbendî'den almıştır. Kur'ân tilâvetinde çok yeteneklidir. Aynı zamanda ezber konusunda üstün bir yeteneği vardı. Merv'de Hâkânîye Medresesi'nde bir süre müderrislik yapmış ve bu süre zarfında büyük bir topluluk kendisinden fıkıh eğitimi almıştır. Bilhassa vaazlarıyla talebeleri ve toplum nezdinde kabul görmüştür. Ebû Bekir Muhammed b. el-Hüseyin b. Mansûr en-Nesefî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah es-Serhaktî ve Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Hulvânî, ondan semâ' eden âlimler arasında zikredilebilir. 17 Rebîülevvel 557 (6 Mart 1162) tarihinde Merv'de vefat etmiş olup Simincân yakınında defnedilmiştir. Sem'ânî, *Ensâb* adlı eserinde el-Kuşânî ile yakın

⁷⁴⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 387; Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, I, s. 91-92; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 97.

⁷⁴⁵ Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 98; İlyas Üzümlü, "İyâzî, Ebû Nasr", *DİA*, XXIII, s. 499.

arkadaş olduklarını ve onunla Merv, Buhârâ, Semerkand gibi pek çok yerde görüşüklerini kaydetmiştir.⁷⁴⁶

Sem'ânî'nin naklettiğine göre, el-Kuşânî, Buhârâ kadısı olan amcasının oğlu Ebü'l-Feth Muhammed b. Mes'ûd el-Kuşânî için de Hâkâniyye Medresesi'nde bir cenaze töreni düzenlemiş hatta Sem'ânî de bu törene katılanlar arasında yer almıştır.⁷⁴⁷

2.2.11. Ebû Bekir el-Ersâbendî Medresesi

Merv'de 543 (1149) senesinden önce inşa edilmiştir. Kādî Muhammed İbnü'l-Hüseyin el-Ersâbendî için inşa edildiği tahmin edilmektedir.

Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Muhammed b. Emir Veyeh el-Kirmânî, Horasan'da Hanefî ehlinin imâmıydı. Merv'e giderek el-Kādî Muhammed İbnü'l-Hüseyin el-Ersâbendî'den fıkıh dersleri alır. Bu sırada sağlığının ilim ve neşriyatla ilgilenmek için müsait olmaması nedeniyle ulemâ onun eski yazılarını ve ondan işittiklerini çoğaltmıştı. Merv'e geldikten sonra, halk ondan ilim tahsil etmek amacıyla bu medreseye geldi. Hem halk hem de yönetici kesim tarafından kabul görmüştü. Şöhreti Irak ve Horasan bölgesine yayılmıştı. Merv ehli kendisinden tefsir ve hadis okudu. Aynı zamanda bir süre Merv'de kadılık da yapmıştı. Ebû Sa'd Sem'ânî; ondan ders aldığını, onun Kirmân'da doğduğunu, 21 Zilkâde 543 (2 Nisan 1149) tarihinde Merv'de vefat ettiğini ve Merv'in ileri gelen medreselerinden biri olan el-Kādî eş-Şehîd Medresesi'nde defnedildiğini nakletmiştir.⁷⁴⁸

2.2.12. Serre Merd (Serahs) Medresesi ve Müderrisleri

Serahs'ta bulunan medrese 503 (1109) yılından önce inşa edilmiştir. Farklı isimlerle anılmaktadır. Nitekim bazı müellifler tarafından Mermerd (مرمرد) gibi bir yazımı da söz konusudur. Ebû Sa'd es-Sem'ânî, "Ebû Davud'un *Kitâbü's-sünen* adlı eserinin üzerinde, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed es-Serre Merd eş-Şucâî'nin el yazısıyla bir şerh gördüğünü nakleder.⁷⁴⁹ Medrese bu âlim tarafından inşa edilmiş olabilir. Yine Sem'ânî, Ömer er-Revvâsî'nin (ö.503/1109) kabrinin Serahs'ta Serre Merd Medresesi'nin hemen

⁷⁴⁶ Ensâb, s. 383; II, s. 112-113; Sem'ânî, *el-Müntehab*, 1266-1267; Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, I, s. 380; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 139-140; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-nizâmiyyât, s. 102.

⁷⁴⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, s. 113; *Müntehab*, s. 1625; Sem'ânî, I, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, s. 592-593.

⁷⁴⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1007-1008; Ensâb, I, s. 165; Sem'ânî, I, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, s. 405-406; Lubâb, III, s. 37; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 111-112.

⁷⁴⁹ İbnü'l-Adîm, s. 156.

yanında olduğunu ve sık sık burayı ziyaret ettiğini kaydetmektedir. Ancak medresenin ismi noktasında şüphededir.⁷⁵⁰ Medrese hakkında müderrisleri sayesinde bilgi edinmekteyiz.

Ömer b. Ebî'l-Hasan el-Feteyânî (ö.503/1109)

Ömer el-Feteyânî'nin babası Serre Merd Medresesi'ni Dihistân'daki reislerden devralmıştır. Feteyânî, Ebü'l-Mes'ûd el-'İclî yanı sıra Dihistân şeyhlerinden semâ' etmiş ve hadis öğrenmiştir. Merv, Herat ve Nişâbûr'da hadis rivayet etmiştir. Dımaşk ve Sûr'da hadis dersleri almış, Ebû Bekir Hatîb el-Bağdâdî'nin talebesi olmuştur. 503 (1109) senesinde Serahs'ta vefat edene kadar Serre Merd Medresesi'nde ders vermeye devam etmiştir. Şehrin ortasına, bu medresenin yanına defnedilmiştir.⁷⁵¹

Ebû Nasr Muhammed eş-Şucâ'î es-Serahsî (ö.534 /1140)

Tam adı Ebû Nasr Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Şucâ' eş-Şucâ'î es-Serahsî'dir. Lakâbı Serre Merd olarak nakledilir. Gençliğinde Horasan'dan Bağdat'a gitmiştir. Nizâmiye Medresesi'nde Ali b. Seyyid Ali b. Ebî Ya'lâ ed-Debûsî'den fıkıh eğitimi alır. Fakih olan amcası Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed eş-Şucâ'î yanı sıra Nizâmülmülk, Ebû Kâsım el-Fûrânî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdurrahmân el-Kureşî ve Ebü'l-Kâsım el-'Abdûsî'den fıkıh dersleri alır. Devrin imâmlarının önde gelenlerinden, faziletli bir fakihtir. Gece ibadetlerini aksatmaz, oruç ve zikir konusundaki hassasiyetiyle bilinirdi. Serahs'ta fetva vermekte aynı zamanda münâzara ve hadis meclisleri düzenlemekteydi. Şâfiî mezhebinin müdafaasına tüm ömrünü sarfetmiştir. Oğlu Ebî'l-Fütûh Fazlullâh, Ebîbekir Mahmûd yanı sıra Şucâ'î ailesinden pek çok âlim yetişmiştir. 19 Zilhicce 534 (5 Ağustos 1140) tarihinde vefat etmiş ve Serahs'taki medreseye defnedilmiştir.⁷⁵²

2.2.13. Hâtûniyye Medresesi

Merv'de bulunan medrese hakkında, kütüphane müdürü olan Hasan b. Ali b. Muhammed b. İbrâhim b. Ahmed el-Kattân (ö.548) sayesinde bilgi edinmekteyiz. Hasan, 465'te

⁷⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, s. 179.

⁷⁵¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VI, s. 179-80; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 91.

⁷⁵² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 425; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, s. 62; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 243; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 610; Zehebî, *Târihu'l-islâm XXXVI*, s. 359; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 91-92.

Merv’de doğmuştur. Fıkıh, hadis, tıp, lugat, edebiyat ve eskilerin terk ettiği ilimler gibi birçok farklı ilim dalında eseri vardır. Tababetle ilgili çalışmaları vardı. Merv’de meydanın yanında bir dükkânı vardı ve burada hastaları tedavi ederdi. Ayrıca kitaplarının bolluğuyla bilinen Hâtûniyye Medresesi’nde kütüphane müdürüydü. Bizzat kendi yazdığı eserleri de bu kütüphaneye vakfetmişti. Hârizmşah’ın kâtibi Reşîdüddîn Vatvât’ın, bu kütüphaneye gelerek kitapların bir kısmını Hârizm’e taşıdığı nakledilir. Kütüphane müdürü olduğu sırada bu konuyla alakalı Reşîdüddîn Vatvât ile arasında birçok mektuplaşma vardı. Kattân, Reşîdüddîn’i ömrü boyunca topladıklarını yağma etmekle suçlamıştır. Reşîdüddîn ise bunun ağır bir iftira olduğunu ve bunu yapmadığını iddia etmiştir. Hasan’ın ölümü 548 yılında Merv’i talan eden Oğuzların eliyle olmuştur. Önce esir edilmiş, onları lanetlemeye başlayınca işkence edilerek öldürülmüştür.⁷⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*’da bu medreseye ait bir kütüphaneden ve bu kütüphanenin adının Hizânetü’l-Hâtûniyye olarak bilindiğinden söz etmektedir.⁷⁵⁴

2.2.14. Ziyâdî Medresesi

Ebû Muhammed el-Fazl b. Muhammed b. İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâîl ez-Ziyâdî tarafından Serahs’ta 550 (1155) yılından önce kurulmuştur. Serahs ehlinden olan Fazl ez-Ziyâdî, ilki 550 (1155) yılında olmak üzere iki kez hacca gitmiş, bu yolculuk esnasında Bağdat’a da giderek Ahmed el-Mu’ammer b. Abduvâhid İbnü’l-Fâhir el-İsfahânî’den semâ’ etmiş ve onun hakkında yazmıştır. Fazl ez-Ziyâdî, Serahs kadılığı yapmış fakat bir müddet bu görevde kaldıktan sonra ilimle meşgul olmak amacıyla ayrılmıştır. Faziletli bir kadı ve ibadetle çok meşgul olan zâhid bir âlim olarak bilinmektedir. Ebû Sa’d Sem’ânî de Serahs’ta onun imlâ meclisine bizzat katılarak ondan semâ ve imlâ etmiştir. Fazl ez-Ziyâdî, vefatının ardından Serahs’ta kendi adıyla anılan Ziyâdî medresesine defnedilmiştir.⁷⁵⁵

⁷⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü’l-üdebâ*, III, 961-963; *Mu‘cemü’l-büldân*, V, s. 114; Safedî, *el-Vâfi*, XII, s. 87-88; *Gazzâlînâme*, s. 285.

⁷⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, V, s. 112; Nâcî Ma’rûf, *‘Ulemâü’n-Nizâmiyyât*, s. 123.

⁷⁵⁵ Nâcî Ma’rûf, *‘Ulemâü’n-Nizâmiyyât*, s. 112-113.

2.2.15. Cerbâzkân Medresesi

475 (1082) senesinden sonra Cerbâzkân'da⁷⁵⁶ inşa edilmiştir. Müderrisi, Ebü'l-Fazl Abdülmelik b. Sa'd et-Temîmî'nin Esedabâd ehlinen olduğu kaydedilmektedir. Bağdat'a giderek İmâm Ebû Bekir eş-Şâfiî'den fıkıh öğrenmiş, bir müddet burada kaldıktan sonra Esedabâd'a geri dönmüştür. Oradan da Cerbâzkân'a gitmiştir. Buradaki Cerbâzkân Medresesi'nde tedristen sorumlu olur. 475 (1082) yılında doğduğu bilirse de vefat tarihi hakkında bilgi yoktur. Bu nedenle medresenin kuruluşuyla ilgili olarak doğumundan sonrası esas alınsa da net bir tarih vermek mümkün değildir.⁷⁵⁷

2.2.16. Şerefiyye Medresesi

Şerefiyye Medresesi, 600 (1204) senesinden önce Nîşâbûr'da inşa edilmiştir. Hakkında bilgi edinebildiğimiz tek müderrisi, Bâbun es-Saffâr lakabıyla tanınan Şâfiî fakih Ebû Sa'd b. es-Saffâr en-Nîşâbûrî'dir. Fakih Ebû Nasr b. el-Kuşeyrî'nin torunudur. Babası Ömer, Ebû Nasr b. el-Kuşeyrî'nin kızıyla evlenmiş ve o evlilikten Ebû Sa'd dünyaya gelmiştir. Fıkıhta ve usûlde yetkindi. Vefatına kadar Şerefiyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Düzenlediği ders meclislerine yöre halkı iştirak etmiştir. Şâban 600 (Nisan 1204) tarihinde vefat etmiştir.⁷⁵⁸

2.2.17. Serhenk Medresesi ve Müderrisleri

Müfessir ve Arap dili âlimi olan Vâhidî (ö.468/1076), *et-Tefsîrû'l-basît* adlı eserinde Nîşâbûr'da bulunan medreseler kısmında Serhenk Medresesi'ni de zikreder.⁷⁵⁹ Bu durumda 468 (1076) yılından önce inşa edilmiş olmalıdır. En önde gelen müderrisi Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. İsmâîl b. Muhammed et-Tureyşî el-İdrisî'dir. (ö.555/1160) Tureyşî ehlinen olan Ebü'l-Kâsım, Nîşâbûr'da ikâmet ediyordu. Fakih, müftü, münâzır ve usûl âlimiydi. Sem'ânî, onun hakkında "Merv'de babamdan hadis dinlemişti. Bu sırada bazen bize hadis okur, medresede bizimle kalır ve arada Nîşâbûr'a giderdi." demiştir. Ebü'l-

⁷⁵⁶ Hemedân ile Kerec ve İsfahân arasında bulunan bir kasabadır. Bkz. Ebü'l-Fida, s. 408.

⁷⁵⁷ Sübkî, VII, s. 188; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 106-107.

⁷⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 243; Subkî, VII, s. 156; İsnevî, II, 142; Sultanzâde, s. 147; Nâcî Ma'rûf, 'Ulemâü'n-Nizâmiyyât, s. 104-105.

⁷⁵⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Vâhidî en-Nîşâbûrî, *et-Tefsîrû'l-basît*, thk. Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430hş., I, s. 124.

Kâsım, Serhenk Medresesi'nde eğitim görmüş ve fakih olmuştur. Nîşâbûr'da Şâban 555 (Ağustos/Eylül 1160) tarihinde vefat etmiştir.⁷⁶⁰

Ayrıca Sübkî, İlkiyâ el-Herrâsî'nin Serhenk Medresesi'nde yetmiş basamaklı bir merdivenden bahsettiğini ve dersi tamamen ezberleyene kadar her bir basamakta tekrar ettiğini nakleder.⁷⁶¹

2.2.18. Remcâriye Medresesi

Nîşâbûr'un Remcâr (Çehârrâhek) mahallesinde bulunan medresenin kuruluş tarihi hakkında bilginiz yoktur. Sâ'd b. Muhammed el-Hîrî, İmâm Gazzâlî'nin çocukluk arkadaşıdır. Ebû Bekir İbnü'l-Heysem'in hocası olmuştur. Nîşâbûr'da Remcâr mahallesinde bulunan medreseden sorumlu olmuştur.⁷⁶²

2.2.19. Ebû Tâhir eş-Şebbâk Medresesi

Cürcân'da bulunan medrese 513 (1119) senesinden önce, Ebû Tâhir İbrâhim b. Mutahhar eş-Şebbâk el-Cürcânî (ö.513/1119) için inşa edilmiştir. Bu müderrisle ilgili Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi talebeleri kısmında bilgi verilmiştir.⁷⁶³

2.2.20. Sehl es-Sa'lûkî Medresesi ve Müderrisleri

Horasan'da Selçuklu hâkimiyeti kurulmadan önce, Ebû Tayyib Sehl es-Sa'lûkî en-Nîşâbûrî (ö.408/1018) tarafından Nîşâbûr'da inşa edilmiştir.

Ebû Tayyib Sehl b. Muhammed b. Süleymân es-Sa'lûkî en-Nîşâbûrî (ö.408/1018)

Gazneli devri âlimlerindendir. Nîşâbûr'da bu medrese yanı sıra bir hastane inşa ettirir. Beyhakî, Ebû Tayyib'in Ebû Ali er-Refâ' dan hadis dinlediğini nakleder. Beyhakî ve el-Hâkim de ondan hadis semâ' etmişlerdir. Ziyârî emiri Kâbûs b. Veşmgîr (ö.403/1012) hakkında şiirleri ve eserleri vardır.⁷⁶⁴ 400'lü yılların başında dinde yenilikçi tavrıyla dikkat çektiği ifade edilmektedir.⁷⁶⁵ 408 (1018) yılında vefat etmiştir. Nâsır-ı Hüsrev'in

⁷⁶⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, 1685-86.

⁷⁶¹ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti 'l-kübra*, VII, s. 232.

⁷⁶² Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü 'n-Nizâmiyyât*, s. 107.

⁷⁶³ Sübkî, VII, s. 36; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 163; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü 'n-Nizâmiyyât*, s. 96; Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 242.

⁷⁶⁴ Devletşah, *Tezkiretü 'ş-şu'arâ*, s. 89.

⁷⁶⁵ Beyhakî, *Delâ'ilü 'n-nübüvve*, Mukaddime kısmı, s. 106. Kazvîni, *Âsârü 'l-bilâd*, s. 476. İbn Kesîr, *Tabakâtü 'l-fukahâi 'ş-şâfi'yyîn*, 355. Kureşî, *Cevâhirü 'l-mudîyye*, II, s. 324.

(ö.465/1073) eserinde naklettiği bir rivayetten yola çıkarak, Ebû Tayyib'in yaşadığı dönemde Horasan kâdılkudâtı olduğu düşünülebilir. Nitekim Nâsır-ı Hüsrev Nîşâbûr'a geldiği sırada meclislerde garip ilimler ve sihirlerden söz eder. Ancak Horasan âlimleri bu duruma çok sinirlenir ve onu öldürmeye çalışırlar. O sırada Nîşâbûr'da bulunan Horasan kâdılkudâtı Ebû Sehl es-Sa'lûkî'ye: "Sen faziletli ve büyük adamsın, bu zâhirî âlimlerle istişare ettiğinde sözlerin derin oluyor. Horasanın bu zâhirperest âlimleri bunu anlamıyor ve seni öldürmeye kalkıyorlar. Senin için en iyisi buradan gitmektir." demiştir.⁷⁶⁶

Medreseyle ilgili diğer bir kayıt, Ebû Saîd el-Kuşeyrî'nin, 464 (1072) yılında vefat eden muhaddis Ebû Zekeriya el-Müzekkî'nin cenâze namazını bu medresede kıldırmasıdır.⁷⁶⁷ Anlaşılan medrese Selçuklular zamanında da mevcut durumdadır.

2.2.21. Suyûrî (Sûrî) Medresesi

Nîşâbûr'da Azre kapısı denilen mevkide bulunur. Devrin kaynaklarında Suyûrî ve Sûrî olarak iki farklı şekilde zikredilir. 458 (1066) yılından önce inşa edilmiştir.⁷⁶⁸ Yine medreseyle ilgili, burada ikâmet etmiş olan müderrisler sayesinde bilgi edinmekteyiz. Ebû Bekir Ahmed el-Beyhakî el-Hüsrevcerdî (ö.458/1066) bir süre bu medresede ikâmet etmiştir.⁷⁶⁹ Sûfî, kelâm ve usul âlimi Ebû'l-'Abbâs eş-Şekkânî (ö.458/1066), usul ilminde pek çok talebe yetiştirmiştir. Yaşadığı dönemde çok ön planda olmasına rağmen Sûrî medresesinde sakin bir yaşam sürmüştür.⁷⁷⁰ Ebû Ca'fer Muhammed ez-Zevzenî (ö.463/1071), Sûrî medresesinde ikâmet etmiş ve Ebû Süleyman el-Hitâbî'ye *Garibü'l-ehadis*'in bir nüshasını yazdırmıştır. Hatta ona burada hiciv sanatını öğretmiştir.⁷⁷¹

2.2.22. Nâsîhîye Medresesi

Nâsîhî nisbesiyle anılan bir aileye ait olduğu tahmin edilen medrese, 530 (1136) yılından önce inşa edilmiştir. Bazı çağdaş araştırmacılar Nâsîhî ailesi üyelerinin birçoğunu bu medresede müderris olarak kabul ederler. Ancak devrin kaynaklarında burada müderrislik

⁷⁶⁶ Devletşah, *Tezkiretü's-su'arâ*, s. 107.

⁷⁶⁷ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 61.

⁷⁶⁸ Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 241; Gazneliler zamanında Horasan amidi olan Sûrî b. el-Mu'taz tarafından inşa edilmiş olabilir. Bkz. Ravendî, I, s. 93.

⁷⁶⁹ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 108.

⁷⁷⁰ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 112.

⁷⁷¹ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, VI, s. 2428. *Müntehab min es-Siyâk*, s. 51.

yaptığı kaydedilen tek âlim, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl el-Furâvî en-Nîşâbûrî'dir. (ö.530) Ebû Abdullah, muhaddis, fakih, müftü, usûl âlimi, vâiz ve münâzara âlimidir. Nîşâbûr'da dünyaya gelmiştir. İmâmü'l-Haremeyn'den usul öğrenir. Rivayetlerinin çokluğu nedeniyle ona 1000 râviye bedel anlamına gelen "el-Furâvî Elf (Bin) Râvî" denilmiştir. İmâmü'l-Haremeyn'in meclisindekilerle ihtilafa düşünce bir müddet tasavvufa yönelmiştir. Gittiği memleketlerde onun için vaaz meclisleri kurulur ve bu vesileyle ilmî yetkinliğini gösterirdi. Nîşâbûr'a döndükten sonra 'Ammâr mahallesinde bulunan Nâsihiyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. 20 Şevval 530 (22 Temmuz 1136) tarihinde yaklaşık 90 yaşında iken vefat etmiştir.⁷⁷² Sultâniye medresesi müderrisi Ebü'l-Feth Ali b. İdris el-Beyârî, Nîşâbûr'da Kadı Ebû Sâlih Yahyâ b. Abdullah en-Nâsihî'nin (ö.495/1102) talebesi olmuştur. Bu durumda Ebû Sâlih'in Nâsihiyye medresesi müderrisi olduğu düşünülebilir.⁷⁷³

2.2.23. Hâce (Şeyh) Emîrek en-Nezlâbâdî Medresesi

Medreseyle ilgili sadece İbn Fınduk'un *Tarih-i Beyhak* adlı eserinde malumat bulunmaktadır. Emîrek lakaplı Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Beyhakî (ö.448/1056) tarafından Sebzevâr'da inşa edilmiştir. Kardeşi Ebû Nasr ile Beyhak'ta pek çok bina vakfetmişlerdi. Beyhakî (İbn Fınduk), Şehid Hüseyin el-Beyhakî tarafından medrese yapılan kasrın, Hâce Emîrek tarafından inşa edildiğini nakleder. İbn Fatîma olarak bilinen Ahmed b. Ali el-Beyhakî el-Hüsrevcerdî Nizâmülmülk'ün fermanıyla Hüsrevcerd'den Sebzevâr'a gelmiş ve Hâce Emîrek medresesinde bir müddet ders vermiş ve ikâmet etmiştir.⁷⁷⁴

2.2.24. Sâbûnî Medresesi

Medrese hatip, vâiz, müfessir ve muhaddis olan Ebû Osman İsmâîl b. Abdurrahman es-Sâbûnî (ö.449) için Nîşâbûr'da Tâberân Camii yanında inşa edilmiştir. Utbî (ö.427/1036), Saffârî emiri Halef es-Saffâr'ın pek çok muhaddis, nahvi ve müfessirin katılımıyla 100

⁷⁷² Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, I, s. 70-71; İbn Hallikân, IV, s. 290-291; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VI, s. 166-170; Endelüsî, *el-Muhtasarü'n-nasih*, I, s. 61; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 417-418; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 324; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105.

⁷⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, s. 382; *el-Müntehab*, s. 460; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, I, s. 517; Nadir Baştürk, *Büyük Selçuklular Döneminde Nîşâbûr'da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)*, Doktora Tezi, Konya 2019, s. 103-104.

⁷⁷⁴ Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, s. 242,381; Zebîhullah Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İrân*, II, s. 241.

cilde yakın ve 20 bin dinar harcayarak hazırlattığı Kur’ân tefsirinin Sâbûnî medresesi kütüphanesinde olduğunu nakleder. Bu durumda medrese Utbî’nin vefatından -427 (1036)- önce inşa edilmiş olmalıdır.

Müderrişi Ebû Osman es-Sâbûnî, Horasan’ın tüm beldelerinde ve Şam, Hicaz, Maarrâtünnu‘mân, Cibâl, Gazne, Hicaz ve Kudüs’e seyahatler yaparak hadis dinlemiştir. Nîşâbûr’a döndüğü zaman medresede hadis meclisleri düzenlemiş, hutbe ve vaazlar vermiştir. Yaşadığı dönemde âlimlerin çoğu ondan semâ etmişlerdir. Sâbûnî medresesinde pek çok talebesi olmuştur. Ebü’l-‘Abbâs es-Sâedî en-Nîşâbûrî, 441 (1049) yılında Ebû Osman’dan semâ’ yoluyla fıkıh icâzeti alır. Ebû Ali Muhammed b. İsmâîl el-İrâkî (ö.459), burada Ebû Osman es-Sabûnî’den semâ’ etmiştir.⁷⁷⁵ Ebû Bekir Muhammed el-Mulkâbâzî (ö.472), meşhur bir fakihtir. İsmâîl es-Sâbûnî medresesinde Ebû ‘Avâne’nin senedlerini okumuştur. Ebü’l-Hüseyin Abdullah b. Tâhir el-Bûşencî, 450 (1058) yılında Nîşâbûr’a gelmiş ve Sâbûnî medresesinde imlâ meclisleri düzenlemiştir. 506 (1112-13) yılında ise Ebü’l-‘Alâ’ Sa‘ed b. Mansûr en-Nîşâbûrî ve Ebû Ali İsmâîl b. el-İmam el-Beyhakî bu medresede hadis semâ’ etmişlerdir.

Ebü’l-Me‘âlî İbrâhim b. Muhammed el-Ensârî (ö.518/1124),⁷⁷⁶ 1124 yılında Sâbûnî medresesine gelir. Onun için burada bir minber kurulmuş ve elindeki bir nüshayı anlatmıştır.⁷⁷⁷

2.2.25. Sandalî Medresesi

Nîşâbûr’da 465 (1073) yılından önce inşa edilmiş Hanefî medresesidir. Müderrişi Hanefî fakihi Ebü’l-Hasan Ali b. Hasan es-Sandalî en-Nîşâbûrî’dir. (ö.484/1091) O, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-İsfahânî’den *Asârü’l-t-Tehâvî*’yi şerh etmiştir.⁷⁷⁸ Mutezile kelâmıyla ilgili eserleri vardır. Sultan Tuğrul Bey’le birlikte Bağdat’a gider. Nîşâbûr’a döndüğünde zühd yolunu benimser. Bir müddet emirlerden uzak durur. Bir gün Sultan Melikşah, onu Nîşâbûr Camii’nde görür ve “Niçin beni ziyaret etmiyorsun” diye sorar. Ebü’l-Muhsîn de şöyle cevap verir: “Ben senin âlimleri ziyaret ederek hükümdarların en hayırlısı olmanı

⁷⁷⁵ İbn Kesîr, *Tabakâtü’l-fukahâi’ş-şâfi’iyyîn*, s. 434; Mevlevî, *Asâr-ı Bâstânî-yi Horâsân*, I, s. 123.

⁷⁷⁶ Nîşâbûr’daki nesebiyle ilgili şüphe duyulduğu için, zayıf râvilere dair yazılmış olan *Lisânü’l-Mîzân* adlı eserde ismi yer almaktadır. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-Mîzân*, I, s. 356.

⁷⁷⁷ Zehebî, *Târîhu’l-islâm* XXXV, s. 141, 157; Zirikî, *el-A‘lâm*, II, s. 309; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 60, 155, 299; Şevkî Dayf, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, V, s. 523;

⁷⁷⁸ Zehebî, *Târîhu’l-islâm* X, s. 534- XXXIII, s. 591.

istiyorum, ancak ben hükümdarları ziyaret ederek âlimlerin en kötüsü olmak istemiyorum”. 484 (1091) yılında vefatı ardından kendi medresesine defnedilir.⁷⁷⁹ Burada pek çok talebesi olmuştur. Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed ed-Dihistânî (ö.503), 465 (1073) yılında bu medresede fıkıh dersleri alır. Ardından burada bir süre müderrislik yapar. Yine Ebû Ya‘kûb Abdullah b. Mes‘ûd el-Cürcânî, bu medresede İmam Sandalî’den fıkıh öğrenir.⁷⁸⁰ Mahmûd b. Meymûn ed-Debûsî, 530 (1136) yılında burada bir müddet ikâmet etmiş ve bazı eserleri semâ’ yoluyla icâzet alarak yazmıştır.⁷⁸¹ Seyyid el-İmâm el-Hasan b. Ali (ö.544/1149), Sandalî medresesinde ikâmet etmiştir. Burada es-Sandalî’nin torunlardan biriyle evlenmiştir.⁷⁸²

Hanefilere ait olan bu medrese, 554 (1159) yılında Müeyyed Ayaba’nın Nîşâbûr’u yağmaladığı sırada Şâfiîler’in de saldırılarıyla büyük oranda tahrip olmuştur.⁷⁸³

2.3. Menşei Horasan Coğrafyası Olan Bazı Müderrisler

Selçuklular zamanında talebelerin veya müderrislerin tamamına yakını uzun ve meşakkatli ilmî seyahatler yapmışlardır. Bazıları gittikleri yerlerde o bölgenin halkı, âlimleri veya yöneticileri nezdinde hüsnü kabul görmüştür. Bu nedenle zaman zaman doğdukları coğrafyadan çok daha farklı bölgelerde müderris olarak görev yapmışlardır. Nitekim Horasan coğrafyasında doğmuş, eğitimini burada tamamlamış ancak farklı bölgelerde müderris olarak görevlendirilmiş olan bazı müderrisler de bulunmaktadır.

Emînüddîn Ebû Ali Fazl b. el-Hasan b. el-Fazl et-Tabersî el-Meşhedî es-Sebzevârî (ö.548/1154)

Taberistân kökenli olan Ebû Ali, Şiîliğin İmâmiyye fırkasının meşhur müfessir, fakih ve lugat âlimlerinden biridir. Mutezilî yaklaşımları da vardır. Şeyh Ebû Ali b. eş-Şeyh et-Tûsî, Şeyh Ebû’l-Vefâ b. er-Râzî hocaları arasındadır. Meşhed ve Sebzevâr’da uzun süre kaldığı için Meşhedî ve Sebzevârî nisbeleriyle de anılır. Selçuklular devrinde Sebzevâr’da Şiî âlimlere çok sık rastlanmaktadır. Tabersî, Meşhed’deki tahsili ardından 523 (1129) yılında Sebzevâr’a gelir. Burada bir süre Dervâze-i Irak Medresesi’nde

⁷⁷⁹ Kureşî, *Cevâhirü’l-mudiyye*, II, s. 324; Leknevî, *el-Fevâ’idü’l-behiyye fi terâcimi’l-Hanefiyye*, s. 120.

⁷⁸⁰ Kureşî, *Cevâhirü’l-mudiyye*, I, s. 47-48.

⁷⁸¹ Beyhakî, *el-Medhal ilâ Kitâbi’s-sünen*, s. 16.

⁷⁸² Beyhakî, *Lübâbü’l-ensâb ve’l-elkâb ve’l-a’kâb*, s. 50.

⁷⁸³ İbnü’l-Esir, XI, s. 198.

müdürrislik yapar. Oğlu Radıyüddîn Ebû Nasr yanı sıra Reşîdüddîn et-Tabersî, Müntecebüddîn el-Kummî, Burhâneddîn Muhammed el-Kazvînî ve Kutbüddîn er-Râvendî gibi talebeler yetiştirmiştir. 523 (1129) yılından vefat ettiği 548 (1154) yılına kadar Sebzevâr'da ikâmet eder. Tefsirle ilgili kaleme aldığı *Mecma'u'l-beyân* ve *Cevâmi'u'l-câmi'* adlı eserlerin yanı sıra Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından sonra telif ettiği *el-Kâfi eş-şâfiî min kitâbi'l-keşşâf*, Bâtînîler tarafından öldürülen Sultan Sencer'in veziri Muînüddîn Kâşî'ye ithaf ettiği ahlaka dair eseri *el-Âdâbü'd-dîniyye* ve Şîî imâmlarla ilgili biyografi çalışması olan *Tâcü'l-mevâlîd* gibi pek çok eseri bulunmaktadır. ⁷⁸⁴

Ebû Sâlih Ahmed b. Selmân en-Nîşâbûrî (ö.450/1058)

Nîşâbûrlu sûfî ve şeyhlerden olan Ahmed b. Selmân b. eş-Şeyh Ebû Sâlih en-Nîşâbûrî, pek çok ülkeye seyahat ederek farklı şeyhlerle görüşmüştü. Mekke'de bulunan medreseye otuz civarında bina vakfettiği nakledilir. Burada Sünnîlerin temsilcisi olmuş, şeyhlerle yakınlık kurmuş, medrese mütevellisi ve Zeynülslâm'ın ashabından biri olmuştur. Zâhirîyye mezhebine yönelmiş ve kalben kelâmcıları inkâr etmiştir. Mekke'de Harem'in şeyhi es-Sirvânî ile görüşmüştür. Cemâziyelevvel 450 (Haziran/Temmuz 1058) tarihinde vefat etmiştir. ⁷⁸⁵

Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî (ö.520/1126)

İmâm Gazzâlî'nin kardeşi olan Ahmed, vâiz, sûfî ve âlimdir. Küçük yaşta babasıyla birlikte sûfilerin semâ meclislerine katılmış ve Şâfiî fikhî tahsil etmiştir. Pek çok memleketi gezmiş ve sûfiliğe hizmet etmiştir. Fıkıh eğitimi almış olmasına rağmen vaaz vermeyi ve tasavvufu tercih etmişti. Sübkî, el-Hâfız es-Selefi'nin Hemedân'da onun vaaz meclisine katıldığını ve Ahmed el-Gazzâlî'nin aklına, fıkıhtaki faziletine ve muhabbetine şahit olduğunu nakletmiştir. Uzun süre inzivâda kalan Ahmed el-Gazzâlî, Irak'a gitmiş ve orada halkın sevgisini kazanmıştır. Bağdat'ta bulunduğu sürede vaaz meclisi düzenlemiş ve büyük bir kalabalık bu meclise gelmiştir. Burada 83 meclise katıldığı ifade edilmektedir. Kardeşi yerine bir müddet Bağdat Nizâmiyesi'nde müdürrislik yapmış,

⁷⁸⁴ Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, II, s. 1227-28; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, s. 148; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, III, s. 269-VIII, s. 66-67; Mustafa Öz, "Tabersî", *DİA*, XXXIX, s. 324-325; Bilmen, s. 62; Akyüz, *Büyük Selçuklular Döneminde Beyhak (1040-1157)*, Yüksek Lisans Tezi, s. 116.

⁷⁸⁵ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 120.

fakat bu görevi uzun sürmemiş ve inzivâ yolunu seçerek buradan ayrılmıştır. Bu sırada tasavvufla ilgili eserlerini kaleme almıştır. 520/1126 tarihinde Kazvin’de vefat etmiştir.⁷⁸⁶

Ebü’l-Hayr Ahmed b. İsmâîl b. Yûsuf el-Kazvînî el-Tâlekânî (h.589/1193)

Şâfiî fakihî ve vazidir. Mezhep, hilâf, usûl, tefsir konularında mahirdi. Ebî Bekr Melikdâd b. Ali el-’Arabî’den fıkıh öğrenir. Ardından Nîşâbûr’a gider. Burada Ali Muhammed b. Yahyâ’dan fıkıh dersi alır ve dersinin yardımcısı olur. Sem‘ânî, birlikte Nîşâbûr’da Ebî Abdullah el-Furâvî ve Ebü’l-Kâsım Zâhir eş-Şehâmî’den hadis ve *Kitâbü’l-Kubâr*’ı dinlediklerini, ardından Tûs’a gidip Se’allebî’den tefsir dinlediklerini, 545 (1151) yılı civarında ondan haber aldığını ve o sırada Ebü’l-Hayr Ahmed’in Bağdat’ta Nizâmiye Medresesi müderrisi olduğunu nakleder. İbnü’l-Cevzî ise vaazlarında Eş‘arî mezhebini zikrettiği için Hanbelîlerin kendisine isyan ettiğini söyler. İbn Kesîr, 569-580 yılları arasında Nizâmiye’de müderrislik yaptığını ve ardından vatanına döndüğünü nakleder. İbnü’n-Neccâr’da, *Sahîh-i Buhârî* ve Müslimî’nin büyük kitaplarını, İshâk b. Râhûye’nin *Müsned*’ini, *Târîh-i Nîşâbûr*’u, Beykahî’nin *Sünen*’i, *Kübrâ*’sı, *Delâil-i Nebeviyye* gibi kitaplarını okuduğunu nakleder. Muharrem 589’da (Ocak 1193) vefat etmiştir.⁷⁸⁷

Ebü Sa’d Abdurrahmân b. Memûn b. Ali b. Muhammed el-Ebîverdî (ö.478/1086)

Şâfiî fakihî, tefsir, hilâf ve usûl âlimidir. Merverûz’da Kâdî Hüseyin’den, Buhârâ’da Ebû Sehl Ahmed b. Ali el-Ebîverdî’den ve Merv’de Ebü’l-Kâsım el-Fûrânî’den fıkıh öğrenir. Araştırmacı bir fakih olarak bilinen Ebû Sa’d, ilim ve dinin ortak noktası kabul edilir. Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk’ün tayiniyle Ebû İshâk’tan sonra Nizâmiye’de yirmi gün kadar ders vermiştir. Ancak bu durumu Nizâmülmülk kabul etmez ve ardından Ebû Nasr İbn Sebbâğ’ı müderris olarak getirir. İbnü’s-Sebbâğ’ın gözlerini kaybetmesinden sonra Ebû Sa’d’ın tekrar müderris olduğu kaydedilmektedir. Usûlü’l-dîn ve fûru-ı fıkıh dersleri vermiştir. Şeyhi Ebü’l-Kâsım el-Fûrânî’nin, *el-İbâne* adlı eserini tamamladığı

⁷⁸⁶ Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfiyyeti’l-kübra*, VI, s. 60-61; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s. 289; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-ayân*, I, s. 97; *Gazzâlînâme*, s. 152-153; Süleyman Uludağ, “Ahmed el-Gazzâlî”, *DİA*, II, s. 70.

⁷⁸⁷ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, IX, s. 13; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s. 101; Kazvînî, *Âsârü’l-bilâd*, s. 224; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mirâtü’z-zaman*, XXI, s. 17; Sübkî, *Tabakâtü’ş-Şâfiyyeti’l-kübra*, VI, s. 7-10; el-Kurtubî, II, s. 1127; İbn Kesîr, *Tabakâtü’l-fukahâi’ş-şâfi’iyyîn*, s. 711-712; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XV, s. 366-367; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, IV, s. 7; Yâfiî, *Mir‘âtü’l-cenân*, III, s. 353; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyye*, II, s. 24-25; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XXXVII, s. 90; Safedî, *el-Vâfi*, VI, s. 158; *Gazzâlînâme*, s. 151; Nâcî Ma‘rûf, *‘Ulemâü’n-Nizâmiyyât*, s. 23

Tetimme isimli kitabı vardır. Ayrıca fıkıh, hilâf, usûl ve ferâizle ilgili de kitapları vardır. Vefat ettiği 8 Şevval 478 (27 Ocak 1086) yılına kadar Bağdat'ta kalmıştır.⁷⁸⁸

Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Burhâneddîn Ali b. Muhammed el-Belhî el-Hanefî (ö.548/1153)

Belh'te dünyaya gelen Ali'nin lakabı Ebü'l-Hasan el-Hanefî'dir. Buhara'da Burhân b. Mâze'den ve birçok imâmdan fıkıh öğrenir. Mâverâünnehir, Mekke, Bağdat'a giderek devrin önde gelen muhaddislerinden hadis dinlemiştir. 510'lu yıllarda Dımaşk'a gider. Burada Sâdriyye Medresesi'nde müderris olur ve vaaz verir. Bâbü'l-Berîd'de bulunan bu medrese ona nisbetle Belhîyye Medresesi olarak anılır. Medresenin o zamanki müderrisi olan Ali b. Mekkî el-Kâsânî onun için bir münâzara meclisi düzenler. Halk tarafından bu meclise yoğun ilgi gösterilmiştir. Hatta vaaz verdiği sırada, Kâsânî'nin onu kıskandığı nakledilir. Bir vaaz meclisinde Hanbelîlerin anlaşmazlıklarını dile getirdiği için onlar tarafından tepki görmüştür. Bu nedenle Şam'dan uzaklaşmış ve Mekke'ye gitmiştir. Mescid-i Haram'da Hanefîlerin imâmı olmuştur. Kâsânî onun Şam'dan ayrılmasına pişman olmuş ve geri dönmesi için mektup yazmıştır. Bunun üzerine Burhâneddîn, önce Bağdat'a ardından tekrar Dımaşk'a dönmüş ve Kâsânî'den Sâdriyye Medresesi'ni teslim almıştır. Ayrıca Emîr Tarhân'ın evinde onun için bir medrese yapılır. Orada ve Hâtun mescidinde ders verir. Ezanda bulunan ve Halep'ten esinlenilmiş olan “Hayya alâ hayrül-amel” sözünü iptal ettirir. Buhârâ'ya giderek hilâfa dair çalışmalar yapmıştır. Ardından çevre bölgelere ilmî seyahatler yapmış ve Ebü'l-Muîn el-Mekhûlî'den hadis dinlemiştir. Şâban 548'de (Kasım 1153) Dımaşk'ta vefat etmiştir.⁷⁸⁹

Ebü'l-Feth Muhammed b. Mahmûd b. Şehâbüddîn et-Tûsî (ö.596/1199)

Meşhur Şâfiî şeyhlerindendir. Nîşâbûr'da Muhammed b. Yahyâ'dan fıkıh öğrendi. İlk öğrenimini tamamladıktan sonra Bağdat'a giderek cami ve mescidlerde vaaz verdi. Daha sonra Mısır'a gitti ve bir müddet Saîdü's-Sa'dâ hankâhında ikâmet etti. Fıkıh talebelerine bir süre burada ders verir. Melik Takıyyüddîn Ömer b. Şâhinşah onun için Mısır'da bir

⁷⁸⁸ Şîrâzî, *Tabakât*, s. 4,12; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 380; İbn Hallikân, III, 133-134; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 463-464; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 16, 80, 193; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, s. 189; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 91; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, I, s. 247-248; Safedî, *el-Vâfi*, XVIII, s. 133; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, 245; Daniel Gimaret, “al-Mutawallî”, *EF*, (İng.), VII, 781; *Gazzâlinâme*, s. 150.

⁷⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XX, s. 440-442; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XV, s. 85; Kureşî, II, s. 561.

medrese inşa etmiştir. Bu medresede pek çok talebesi vardı. Ayrıca Mısır Camii'nde bir süre vaaz vermiştir.⁷⁹⁰

Ebü'l-Berekât Muhammed b. el-Muvaffak b. Saîd b. Ali b. el-Hasan b. Abdullah el-Hubûşânî (ö.587/1191)

Nîşâbûr'da Hubûşân'ın Üstuvâ bölgesinde dünyaya gelmiştir. Necmeddin el-Hubûşânî olarak bilinir. Şâfiî fakih ve sûfidir. Nîşâbûr'da Muhammed b. Yahyâ'dan fıkıh öğrenmiştir. İmâm Şâfiî'nin türbesi bitişiğindeki medresede bir süre ders vermiştir. *el-Vesît*'in şerhi olan *el-Muhît* adlı kitabı imlâ ettirirdi. Kitap kaybolunca hafızasından 16 cilt olarak yazdırmıştır. 565 (1169) yılında Mısır'a gitmiş ve Kahire'de Bâbü'l-Cevâniyye mescidinde bir süre ikâmet etmiştir. Ulemâ arkadaşlarıyla Kahire'de sarayın yanında inşa edilen bimâristanda bulunmuştur. Ardından Türbetü'l-Şâfiî'ye gidip buradaki Mucâvere Medresesi'nde müderrislik yapmış ve burada uzun süre ikâmet etmiştir. Fakih ve sûfi olan Ebü'l-Berekât, bir süre Dımaşk'ta Sümeysâtî hankâhında ikâmet etmiştir. 12 Zilkâde 587 (1 Aralık 1191) yılında zikredilen medresede vefat etmiştir.⁷⁹¹

Ebü Ömer en-Nesevî (ö.478/1085)

Ebü Ömer, fakih, müderris, müfessir, müftü, münâzır, şair, muhaddis ve lugat âlimiydi. Hârizm, Ferâve ve Nesâ'da kâdilkudâtlık yapmıştır. Nesâ'da Kâdî Hasan ed-Dâmgânî en-Nesevî'den fıkıh öğrenmiş, ardından Irak, Mısır ve birçok İslâm beldesine ilmî seyahatleri olmuştur. Tuğrul Bey tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderilmiştir. Hârizm ve Horasan'ın beldelerinde pek çok mimari eserin yapılmasını sağlamıştır. Hârizm'de kendi ismiyle anılan Ebü Ömer en-Nesevî Medresesi'ni inşa ettirmiş ve burada müderrislik yapmıştır. Nîşâbûr'da bulunduğu sırada İmâm Ebü İshâk el-İsferâyînî el-Cürcânî ve Ebü Me'mer el-İsmâîlî'den hadis dinlemiş, ayrıca Basra, Dımaşk, Mekke ve Nesâ'da o beldelerin ulemâsından da semâ' etmiştir. Hadis meclisleri düzenlemiştir. Fıkıh, tefsir ve fıkıhta ahlakla ilgili kitapları vardır. Sultan Melikşah, Nizâmülmülk

⁷⁹⁰ İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 760-761; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, s. 43-44.

⁷⁹¹ İbn Hallikân, IV, s. 239-240; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 731; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 329; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 44-45; *Gazzâlînâme*, s. 285.

vasıtasıyla Ebû Ömer'i Hârizm'den İsfahân'a çağırılmış ve kızını halifeyle nişanlaması için onu görevlendirmiştir. 478 (1085) senesinde vefat etmiştir. ⁷⁹²

Abdülcebbâr b. Ali el-Hûrî (ö.?)

Hanefî âlimi olan el-Hûrî, Nîşâbûr'daki Hûr beldesindendir. Fıkıh derslerini İsfahân'da Kādî Ebî'l-Hasan el-Hatîbî'den almış, ardından Bağdat'a giderek Kādîkudât Ebî Abdullah ed-Damgânî'den Hanefî fikhî öğrenmiştir. Bir süre sonra, Emîrû'l-hac'ın emriyle Kûfe'de Hz. Yunus'un kabrinin yanında bir medrese inşa edilmiş ve burada müderrislik yapması için görevlendirilmiştir. Ayrıca burada ashabını da bazı görevlere tayin etmiş ve onların maaşlarını karşılamıştır. ⁷⁹³

Ebü'l-Kâsım el-Mervabâdî (ö.?)

Mansûr b. Tâhir b. Abdullah el-Mervabâdî Şâfiî imâmların reisiydi. Nîşâbûr'da semâ' etmiş ve Ebü'l-Me'âlî İmâmü'l-Haremeyn'den icâzet almıştır. Nizâmülmülk, medresede müderrislik yapması için onu Rey'e göndermiştir. Burada Şâfiî ashabının riyasetini üstlenir. Rey'de bulunduğu sırada sara hastalığına yakalanmış ve ardından nahiyesi Mervabâd'a dönmüştür. Burada vefat etmiştir. ⁷⁹⁴

Hasan b. Selmân b. Abdullah Ebû Ali ez-Zevzenî (ö.525/1131)

Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nde müderris olan Şâfiî fakihi ve vâiz el-Hasan b. Selmân, aslen Nîşâbûr'a bağlı Zevzenli (Zûzen) idi. ⁷⁹⁵

Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Fesîhî el-Esterâbâdî (ö.516/1123)

Abdülkâhir el-Cürcânî'den nahiv okumuş, ardından Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde nahiv dersleri vermiştir. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Enbârî ve Ebû Tâhir es-Selefi ondan rivayette bulunur. Şîilikle itham edilince müderrisliği bırakmak zorunda kalır.

⁷⁹² Safedî, *el-Vâfi*, V, s. 51; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 175; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 84.

⁷⁹³ Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 147.

⁷⁹⁴ Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 81.

⁷⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 244; İbnü'l-Cevzî, *el-Kussas ve'l-müzekkirin*, s. 317; İbnü'l-Esir, X, s. 529;

Ancak talebeleri peşini bırakmamış ve evinde fıkıh derslerine devam etmiştir. Zilhicce 516'da (Ocak-Şubat 1123) vefat etmiştir.⁷⁹⁶

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süleymân b. Dâvud el-İsferâyînî (ö.488/1095)

İsferâyinli olan Ebû Yûsuf, Şâfiî fakihî, edip, şair, nahiv âlimi, müftü ve kadıydı. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde hâzin idi. Eş'arî mezhebi ve usûle dair eserleri vardır. İmâmetle ilgili *Kitâbü'l-Muztazhirî*'yi ve ayrıca *Şerâitü'l-ahkâm*'ı derlemiştir. 20 Zilkâde 488 (20 Kasım 1095) tarihinde vefat etmiştir.⁷⁹⁷

⁷⁹⁶ İbn Hallikân, III, s. 337; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s. 303; Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, II, s. 197; Safedî, *el-Vâfi*, XXII, s. 56, *Gazzâlinâme*, s. 151; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 22; Mehdi Ferşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, II, s. 813.

⁷⁹⁷ Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr*, II, s. 1145; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'iyyîn*, s. 492; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 276; Safedî, *el-Vâfi*, XXVIII, s. 96-98; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 34.

BÖLÜM 3: HORASAN ÂLİMLERİ VE İLMÎ FAALİYETLERİ

Selçuklular zamanında âlimler ve ilmî çalışmalarının ele alındığı bu başlık tefsir, kelâm, tasavvuf, dil ve edebiyat, şiir, astronomi, tıp, fizik ve matematik gibi alt başlıklardan meydana gelmektedir. Bu tasnif yapılırken hem âlimlerin biyografileri hem de bu dönemde kaleme alınan ilim tasnifleri⁷⁹⁸ dikkate alınmıştır. Öte yandan hadis ve fıkıh başlıklarına yer verilmemiştir. Bunun sebebi, hem önceki bölümde ele alınan müderrislerin tamamına yakınının aynı zamanda fakih ve muhaddis olması hem de bu konularda mevcut müstakil çalışmaların⁷⁹⁹ nispeten fazla olmasıdır.

Âlimlerin ilmî faaliyetleri, coğrafi menşeleri, mezhebi teamülleri, hoca-Talebe silsileleri, ilmî seyahatleri, sultanlar ve devlet erkânı ile münasebetleri gibi konulara yer verilmiş, detaylı bir âlim portresi sunulmaya çalışılmıştır. Öte yandan bu dönemde pek çok âlimin birden fazla ilimle meşgul olması söz konusudur. Dolayısıyla bir âlimi anlatırken meşgul olduğu tüm ilimlere olan katkısını tek başlık altında uzun uzadıya aktarmak yerine; ilim

⁷⁹⁸ İslâm tarihinde ilimlerin tasnifine dair yapılan çalışmalar; Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya çevrilen eserler ile başlamıştır. Hem felsefî ilimler hem de o zamana kadar bilinen İslâmî ilimler birbirleri ile ilişkileri çerçevesinde gruplara ayrılmıştır. Devrin âlimlerinden Gazzâlî (ö. 1111), ilim tasnifini *İhyâu ulûmî'd-dîn* adlı eserinin “ilim” bölümünde yapmıştır. İlimleri şer’î ve gayr-ı şer’î ilimler olarak ikiye ayırır. İlki peygamberlerden öğrenilen şer’î ilimlerdir. İkincisi ise peygamberlerden değil de akıl, tecrübe veya işitme yollarından herhangi biriyle öğrenilen gayr-ı şer’î ilimlerdir. Şer’î ilimler; usûl, fûrû (fıkıh, tasavvuf, mükâşefe-muâmele), lugat, nahiv, kırâat, tefsir, hadis ve fıkıh usulü ilimleridir. Gazzâlî’ye göre gayr-ı şer’î ilimlerden kasıt şer’î ilimlere karışan ilimlerdir. Tasnifinde felsefî ilimler ve kelâm yoktur. Kelâm konusunda farklı bir yol izler. Kelâmı iki kısma ayırarak; birincisi Kur’ân ve sünnette yer alan akideler kısmı; ikincisi tarihsel olarak kelâmın ilim haline gelmesini sağlayan teorik meselelerdir. Hatta felsefenin metafizik ve mantık kısmını da kelâma dahil eder. Yani kelâmı üst bir ilim olarak görür. Gazzâlî’nin ilim tasnifindeki etkisi tasavvufun bir ilim dalı olarak bağımsızlaşması, mantığın kelâm ilminin mukaddimesi olması ve kelâm felsefe ilişkisinin kurulması yönündedir. Özellikle kelâmı ilgili görüşleri Fahreddin Râzî’nin çalışmalarında kendini gösterir. Gazzâlî’den sonra ilimler tasnifini kaleme alan müellifler genel itibarıyla şer’î ve gayr-ı şer’î (aklî) ayırımını sürdürmüşlerdir. Fakat buradaki ayırım Gazzâlî’nin tanımladığı anlamda olmayıp; İslâm’ın temel kaynaklarından çıkarılan tüm ilimlere şer’î, naklî ve dinî ilimler; herhangi bir dini esasa bağlı olmadan salt akıl gücünün ulaştığı sistemli bilgilere ise gayr-ı şer’î veya aklî ilimler adı verilmesine dayanmaktadır. Bkz. Gazzâlî, *İhyâu ulûmî'd-dîn*, c. I, s. 16-22; Türker, s. 545.

⁷⁹⁹ Fıkıh âlimleriyle ilgili çalışmalar için bkz. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, TDV Yay., Ankara 1990; Ömer Menekşe, *Büyük Selçuklular Yükseliş Devri Fakihleri (1063-1092)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 267-281; Sedat Mehmet, *Büyük Selçuklu Dönemi İslâm Hukuku*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2014; Nadir Baştürk, *Büyük Selçuklular Döneminde Nişâbûr’da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)*, Doktora Tezi, Konya 2019, s. 176-186; Muhaddisler için bkz. Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 261-267; Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, ; Baştürk, *Büyük Selçuklular Döneminde Nişâbûr’da Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri (1040-1157)*, Doktora Tezi, s. 186-211; Somayah İbrahimi, *Belh Bölgesinde Hadis İlmî ve Hadisçiler*, Yüksek Lisans Tezi, Adana 2020; Beyhak kökenli fakih ve muhaddisler için bkz. Hale Akyüz, *Büyük Selçuklular Döneminde Beyhak (1040-1157)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 119-134; Sem’ânî’nin *el-Müntehâb* isimli eserine göre Horasanlı muhaddis listesi için bkz. Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 363- 382.

dalları başlık olarak tercih edilmiş ve birden fazla ilimle meşgul olan âlimler de o ilme katkıları çerçevesinde tekrar ayrı başlık halinde ele alınmıştır.

Fıkıh ve hadis ilimleri medrese müfredatının önemli bir kısmını kapsamaktadır. Fıkıh hem ilahi hem de beşerî maslahatları içeren İslâm hukuku ilmi olarak tarif edilmektedir. Dinî, siyasî ve medenî hayatın pek çok yönüyle ilgilenmekte; ibadet, aile, miras, akit, ceza, harp ve hatta devletin idaresi ve teşkilatı gibi yapılacak ve sakınılacak cihetlere dair hükümleri ihtiva etmektedir⁸⁰⁰. Bu itikâdi ve ameli konuları içeren mezhebî düşünceler de fıkıh dahilindedir⁸⁰¹. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan İslâm topraklarında, özellikle Kur'ân ve sünnetin dışında kalan meselelerde fikrî ihtilaflar oluşmuş; muhtelif mezhepler yani hukuk meseleleri ortaya çıkmıştır. Nitekim Melikşah devrinde Nizâmülmülk'ün tavsiyesi ile devrin ileri gelen fakihleri toplanmış, ihtilaflı meselelerde kesin hükümler ihtiva eden bir mecelle oluşturularak tüm imparatorluk topraklarında tatbiki emredilmiştir. Tüm bu hükümleri içeren *Mesail-i Melikşahî* adlı eser, Moğol istilâsına kadar tatbik edilmiştir⁸⁰². Ayrıca fakihler mensup oldukları medreselerde, fıkha dair birçok te'lif ve şerhler yazmışlardır.⁸⁰³

Hadis ilmi ise bu dönemde yoğun bir şekilde tedris edilmektedir. Bunun yanı sıra önemli hadis kitaplarından seçmeler yaparak eser telifinin yanı sıra bütün hadisleri bir araya getirme düşüncesiyle derleme eserler yazılmıştır. Hadis eğitiminin kurumsallaşması ise hadis okulları ve medreseler aracılığıyla olmuştur. Selçuklular devri, hadis ilmi açısından pek çok kitap telif edilen ve imlâ meclislerinden yoğun olarak istifade edilen bir dönemdir.⁸⁰⁴

Selçuklular zamanında Horasan bölgesinde yaygın olan ilimler ve bu ilimlerle ilgili çalışmaları olan âlimler şunlardır:

⁸⁰⁰ Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, I, Feza Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 18-19; M. Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri", *Belleten*, c. II, sa. 5, TTK Yay., Ankara 1994, s. 52; I. Goldziher, "Fıkıh", *İA*, IV, s. 601.

⁸⁰¹ M. Fuad Köprülü, "Fıkıh", *İA*, IV, s. 608.

⁸⁰² Köprülü, "Fıkıh", s. 614-615.

⁸⁰³ Goldziher, "Fıkıh", s. 607.

⁸⁰⁴ Salahattin Polat, "Selçuklular Dönemi Nişâbü'r ve Çevresinde Hadis Tarihi İle İlgili Önemli Bir Kaynak", *Selçuklularda Bilim ve Düşünce I- (İslâmî İlimler)*, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, Selçuklu Belediyesi Yay., Konya 2013, s. 164-165.

3.1. Tefsir

Selçuklular devrinde her müfessir kendi uzmanlığı, farklı ilimlere olan ilgisi ve ilmî birikimi doğrultusunda tefsir yazmıştır. Bu dönemde İslâm dünyasındaki ilmî çeşitlilik tefsirlere de yansımıştır. Dil ve edebiyat âlimleri, ayetleri gramer kurallarına ve edebî ilimlere göre, tarihe meraklı olanlar tarihi olaylar açısından ele almışlardır. Kimisi ise fıkıh, usul, cedel veya kelâm ilimleriyle ilgili meselelere yer vermişlerdir.

Müfessirlerin kendi mezheplerini yayma amacıyla kaleme aldıkları tefsirler de söz konusudur. Nitekim Horasan coğrafyasında da Şâfiî mezhebi ağırlıkta olmak üzere Hanefî, Hanbelî ve Şîî müfessirler vardır. Müfessirler tefsirlerinde farklı yöntemler kullanmışlardır. Rivâyet metoduyla nakledilen görüşleri toplayarak detaylı tefsir kitapları yazılmıştır. Aynı zamanda dirayet metodu ile tefsirde farklı ilimlerin kullanılması söz konusudur.⁸⁰⁵

Ebû Osman İsmâîl b. Abdîrrahmân es-Sâbûnî (ö.449/1057)

Herat bölgesindeki Bûşenc kasabasından olan Ebû Osman, Horasan'da “şeyhü'l-ilim” lakabıyla bilinir. Şâfiî müfessiridir. Hayatının büyük kısmını Nîşâbûr'da geçirmiştir. Ezber yeteneği, zekâsı, Arap ve Fars dillerindeki mahareti ile tanınıyordu. Bazen tek bir ayetin tefsiri için aylarca çaba harcadığı nakledilir. Pek çok tefsir kitabını ezberlemiştir. Tasavvufa yöneldiği ve mütevazı bir hayatı tercih ettiği için tefsirle ilgili eserleri yeterince şöhret bulmamış ve zamanla yok olmuştur.⁸⁰⁶

⁸⁰⁵ Rivâyet tefsirlerinde, müfessir tefsir için kaynak olarak sadece Kur'ân, sünnet, sahâbe ve onlardan faydalanan neslin esas alındığı kaynaklarla yetinir ve Kur'ân'ı yorumlar. Ancak İslâm toplumunun genişlemesi, problemlerin artması âyetlerin yeni bakış açılarıyla tefsirini gerekli kılmıştır. Dirâyet tefsirinde ise müfessir, kaynaklar ve yöntemle yetinmeyerek rivâyet aracılığıyla elde edilen bilginin yetersiz kalacağı düşüncesiyle âyet veya sureleri yorumlamaya çalışmaktadır. Müfessir kaynakları akıl süzgecinden geçirmektedir. Burada müfessir daha ön plandadır. Bu yöntem de düşünülenin aksine sonradan oluşmamış, aksine Kur'ân'ın kendisi Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı yorumlama biçiminden ortaya çıkmıştır. Bkz. Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *DİA*, XL, s. 281-290; A. Rippin, “Tafsir”, *EI2*, X, s. 84; Bilmen, s. 226-227; Özgel, s. 36.

⁸⁰⁶ el-Kettânî, *Zeylû Târîhi mevlidi'l-'ulemâ' ve vefetâtihim*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamid, Riyad 1409hş., s. 203; Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, 2007, s. 188; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, IX, s. 8,12; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, IV, s. 1685; Zehebî, *el-'Ulûv li'l-'aliyyi'l-gaffâr*, nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd, Riyad 1416/1995; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, V, s. 62; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 36; s. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, s. 514.

Ebü'l-Hasan Ali b. Abdillâh b. Ahmed en-Nîşâbûrî (ö.458/1066)

Nîşâbûr kökenli müfessir ve şâirdir. İbn Ebî't-Tayyib ismiyle meşhur olur. Ömrünün büyük kısmında Sebzevâr'da ikâmet etmiş, 30 ciltlik *Tefsîrû'l-kebîr*, 11 ciltlik *Tefsîrû'l-evsat* ve 3 ciltlik *Tefsîrû's-sagîr* isimli eserleri kaleme almıştır. Bu tefsirlerin büyük kısmını hafızasından imlâ ettirmiştir.⁸⁰⁷

Ebü Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî (ö.460/1067)

İlk eğitimini doğduğu şehir olan Tûs'ta İmâmiyye mensubu hocalardan tamamlayan Ebû Ca'fer, Şîa olmasına rağmen Bağdat'a giderek hem Şîî hem Şâfiî mezhebi fıkhiyla ilgili eğitim almıştır. 436 (1044) senesinde İmâmiye fırkasının şeyhi olmuş ve ardından Bağdat'ta 300 civarındaki talebenin hocalığını yapmıştır. 447 (1055) yılında Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişi ardından, Sünnî ve Şîî taife arasında kargaşa çıkmasıyla burayı terk etmiş ve Necef'e gitmiştir. Vefatına kadar Necef'te ikâmet etmiştir. Eserlerinin tamamına yakını *el-Fihrist* isimli kitabında nakleder. Yirmi ciltlik *et-Tıbyân el-Câmi' li-Ulûmi'l-Kur'ân* adlı büyük bir tefsir kitabı vardır. Şîânın imâm telakki ettiği kişilerin rivayetlerine yer vermiştir. Ancak esas itibarıyla dirâyet yöntemini kullanmış ve dinî hükümlerle ilgili açıklamalar yapmıştır. Şîiler arasında meşhur bir tefsir olmuştur. Tefsirin girişinde, kendisinden önce hiçbir Şîî âlimin Kur'ân'ın tümünü kapsayan böyle bir tefsir yazmadığını ifade etmektedir. Nitekim sonradan yazılacak olan Şîî tefsirlerine örnek olmuştur. Tefsirinde aşırı bir Şîâ taraftarı olarak görünmemektedir. Giriş kısmında kendisi de orta yolu tercih ettiğini ifade etmektedir. Bu duruma Şâfiî fikhî eğitimi almış olması sebep olmuş olabilir.⁸⁰⁸

Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö.465/1072)

Nîşâbûr bölgesinin Üstuvâ nahiyesinden olan Ebü'l-Kâsım, tefsir çalışmalarında tasavvuf yöntemini benimsemiştir. Âyetlerdeki latif işaretleri kavrayıp bunları tespit etme hususunda benzersizdir. Rivayet metoduyla *et-Tefsîrû'l-kebîr* (*et-Teysîr fî ilmi't-tefsîr*)

⁸⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, IV, s. 1781; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXX, s. 504; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 78; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, s. 410; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, VII, s. 130.

⁸⁰⁸ Şerîf el-Murtazâ, *Emâlî el-Murtazâ*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire 1373/1954, s. 12-14; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 206; İbnü's-Sâî, *ed-Dürrü's-semîn fî esmâ'ü'l-musannifîn*, 158; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXX, s. 490; Safedî, *el-Vâfî*, II, s. 258; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 126-127; İbnü'l-Mülakkın, *el-İkdü'l-müzheb*, s. 253; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 93-94; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, II, s. 130; İsmâîl Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, s. 410,413.

adlı tefsiri yazmıştır. Kelâmla ilgili konulara yer verdiği, rivayet ve dirayet metotlarını bir arada kullandığı orijinal bir eserdir. İbn Hallikân, bu tefsirin o zamana kadar yazılan tefsirlerin en açık ve anlaşılır olanı olduğunu nakleder. Bazı kaynaklarda bu eserin oğlu Abdürrahîm'e ait olduğu rivayet edilmektedir. Tasavvufî metotla kaleme aldığı *Letâi'fü'l-işârât* isimli tefsiri vardır. İşârî tefsir yazan müellifler bu eserden faydalanmışlardır. Yazmış olduğu yirmiden fazla eserin en meşhuru olduğu ifade edilmektedir.⁸⁰⁹

Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Vâhidî en-Nîşâbûrî (ö.468/1076)

Arap dili âlimi ve müfessir olan Ebü'l-Hasan el-Vâhidî, Nîşâbûr kökenlidir. Müfessir Ebü İshâk es-Sa'lebî'nin talebesidir. *el-Basît* adlı tefsirinde müfessirlerin görüşlerine yer vermiş; lugavî ve nahvî açıklamalar yapmıştır. Ayrıca *el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlı tefsirleri vardır. Bunların üçü *el-Hâvî li Câmi'î'l-Meânî fi't-tefsîr* olarak adlandırılmaktadır. Tefsirde rivâyet yöntemini benimsemiştir. Dirayet yöntemine dair ise tefsirinin girişinde, “Kim ki Kur’ân’la ilgili kendi görüşüyle hükmederse, doğru kararı vermiş olsa bile yine de hata etmiş olur” der. Herkesin anlayabileceği bir şekilde tefsir yazmak istediği için *el-Vasît*’i kaleme almıştır. Bu tefsirde surelerin tefsiri öncesinde faziletlerini anlatmış ardından ayetleri parça parça çok teferruata girmeden açıklamıştır. Nizâmülmülk tarafından büyük hürmet gördüğü nakledilir. İmam Gazzâlî, “Tefsiri, Resûlullah’ın konuşması gibi duymak isteyen kimse varsa, Vâhidî’nin tefsirini takip etsin” demektedir.⁸¹⁰

Ebü Bekr Abdülkâhir b. Abdîrrahmân el-Cürcânî (ö.471/1079)

Meşhur lugat âlimi Ebü Bekr el-Cürcânî’nin *Derecü'd-dürer fi tefsîri'l-âyî ve's-süver* adlı bir tefsiri vardır. Ancak tefsirin ona aidiyetiyle ilgili farklı görüşler mevcuttur.⁸¹¹ Bu tefsiri Eş‘arî mezhebine göre kaleme almış; belâgat ve nahiv ilimlerinden istifade etmiştir.

⁸⁰⁹ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, s. 298; Bilmen, I, s. 522; İshak Özgel, “Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî’nin Tefsir İlmine Katkısı ve Az Bilinen “et-Tefsîrü'l-Kebîr” Adlı Tefsirinin Tanımı, *Tasavvuf*, 3 (9), Ankara 2002, s. 276; İshak Özgel, “Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketleri ve Müfessirleri”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, I, Konya 2013, s. 99.

⁸¹⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, c. I, s. 90,91; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, I, s. 1-3; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 100; İbn Hallikân, III, s. 303; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXI, s. 259; Safedî, *el-Vâfi*, XX, s. 101; Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 73; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, V, s. 104; Bilmen, I, s. 526-527; Özgel, s. 52; Brockelmann, *GAL*, Suppl., I, s. 731.

⁸¹¹ Değerlendirme için bkz. Soner Aksoy, “Abdülkâhir el-Cürcânî’ye Nispet Edilen Dürcü'd-Dürer İsimli Tefsirin Aidiyetine Dair Bir İnceleme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 3/1, s. 107-120.

Bu ilimlerdeki maharetini tefsirinde de göstermeye çalışır. Nitekim tefsiri, çok sayıda manzum beyit içermektedir. Kendisinden önce yazılan pek çok tefsirden faydalanmıştır. Sadece vahyin sebeplerini açıkladığı kısmın büyük bir ciltten fazla miktarda olduğu ifade edilir. Hayatı boyunca Cürçân'dan çıkmamıştır.⁸¹²

Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir el-İsferâyînî (ö.471/1078)

Şâfiî âlimi olan Ebü'l-Muzaffer, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin talebesi olmuş ve onun kızıyla evlenmiştir. Nizâmülmülk tarafından Tûs'ta müderris olarak görevlendirilir. Burada hem tefsir dersleri vermiş hem de *Tâcü't-terâcim fî tefsîri'l-Kur'ân li'l-e'âcım* adlı tefsiri Farsça olarak kaleme almıştır.⁸¹³

İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik el-Cüveynî (ö.478/1085)

İmâmü'l-Haremeyn'in tefsirle ilgili olarak babasından ve bazı müfessirlerden eğitim aldığı bilinmektedir. Pek çok ilim dalında eseri olmasına rağmen tefsirle ilgili çalışmasından sadece bazı kaynaklarda söz edilmektedir. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Kerîm* isimli bu eser bazı müellifler tarafından İmâmü'l-Haremeyn'e nispet edilmektedir. Her bir ayetin tefsirinde on farklı ilimden faydalandığı nakledilir.⁸¹⁴

Ebü İsmâîl Hâce Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-Herevî (ö.481/1089)

Herat kökenli olan Ebü İsmâîl el-Herevî, Ebü Eyyüb el-Ensârî'nin soyundan gelir. Hanbelî âlimidir. İlk eğitimini Hanbelî fikhî eğitimi veren Mâlînî Medresesi'nde alır. Ardından Nîşâbûr'a giderek devrin meşhur müfessirlerinden tefsir eğitimi alır. Yahyâ b. Ammâr eş-Şeybânî'nin tefsir derslerine katılarak onun takdirini kazanır. Hatta hocası Yahyâ b. Ammâr'ın vefatı ardından: “Eğer onu tanımamış olsaydım tefsir yazma ve ders verme cesaretini kendimde bulamazdım” demiştir. Selçukluların Herat'a hâkim olmasıyla birlikte bazı âlimler sohbet meclislerini engelleyince bir süre buradan ayrılmış fakat daha

⁸¹² Cürçânî, *Derecû'd-dürrer fî tefsîri'l-âyi ve's-süver*, I, s. 11,37,67; Saîd el-Hûfî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kurân*, Malezya 1436/2010, s. 392; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, s. 748; Adil Nüveyhîz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatte'l-'asri'l-hâzir*, II, s. 865; Abdülazîz el-Meymenî, *Buhûs ve tahkikât*, Beyrut 1995, I, s. 164.

⁸¹³ Zehebî, *Târîhu'l-islâm XXXIV*, s. 297-8; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi 'ş-şâfi'îyyîn*, s. 504; Zerkeşî, *Selâsilü'z-zeheb*, nşr. Muhammed el-Muhtâr b. Muhammed el-Emîn eş-Şinkitî, Medine 1423/2002, s. 183; İbnü'l-Mülakkın, *el-'İkdü'l-müzheb*, s. 426; el-Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî, Medine 1417/1997, s. 130; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, s. 179; Bilmen, I, s.527; Emrullah Yüksel, “İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir”, *DİA*, XXII, s. 517-518.

⁸¹⁴ Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, 2007, Giriş kısmı, s. 208, 213; İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî*, s. 257; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, c. I, s. 521; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, s. 443; Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, “Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn”, *DİA*, VIII, s. 144.

sonra geri dönerek *Tefsîrû'l-Kur'ân* adlı eseri yazmaya başlamıştır. Tefsirinde Mu'tezile ve Eş'arîler'i eleştirir. Pek çok kez Nizâmülmülk'e şikâyet edilmesine rağmen Halife'nin desteğiyle şöhreti git gide artmıştır. Zamanla tefsirdeki yöntemi de değişmiş ve tasavvufa olan yakın ilgisi tefsirine de yansımıştır.⁸¹⁵

Ebü'l-Muhsîn Ali b. Hasan es-Sandalî en-Nîşâbûrî (ö.484/1091)

Hanefî fakih ve müfessir olan Ebü'l-Muhsîn, itikâdî meselelerde Mu'tezile mezhebine mensuptu. Sultan Tuğrul Bey ile Bağdat'a gelen âlimler arasındadır. Ardından Nîşâbûr'a giderek uzlete çekilmiştir. Uzun yıllar devlet erkânından uzakta sakin bir hayat sürer. Nîşâbûr'da bulunduğu sırada Hanefî mezhep kâidelerine göre yazdığı tefsir, *Tefsîrû'l-Kur'ân* ismiyle bilinmektedir.⁸¹⁶

Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî el-Mervezî (489/1096)

Hanefî mezhebinde iken daha sonra Şâfiî mezhebine geçmiştir. Devrin âlimleri tarafından takdir toplayan *Tefsîrû'l-Kurân* adlı üç ciltlik eseri vardır. Bu tefsirde genelde rivayet metodunu kullanmıştır. Ayrıca kelâm, edebiyat ve şiir gibi ilimlerden istifade etmiştir. Nitekim sadece Bakara sûresinin tefsirinde 100 civarı şiirden yararlandığı bilinir. Mu'tezile, Mürcie, Şîa ve Hâricîye gibi mezheplerin delil olarak sundukları ayetlerle ilgili olarak Ehl-i sünnet çerçevesinde cevaplar vermiştir.⁸¹⁷

Ebü'l-Hasan İlkiyâ el-Herrâsî (ö.504/1110)

Ahkâmü'l-Kur'ân isimli tefsiri, fikhî tefsirlerin ilk örneklerinden kabul edilmektedir. Şâfiî mezhebi kâidelerine göre telif edilmiştir. Hatta el-Herrâsî, tefsirinin mukaddime kısmında İmâm Şâfiî'nin meseleleri ele alış şeklini gördükten sonra bu eseri yazmaya karar verdiğini açıklar. Tüm ahkâm ayetlerini barındıran tefsirde toplamda 439 ayet

⁸¹⁵ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, s. 247; İbn Teymiyye, *el-İstikâme*, I, s. 104; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* X, s. 489; Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, II, s. 219; İshak Özgel, "Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketleri ve Müfessirleri", *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, I, Konya 2013, s. 102; Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", *DİA*, XVII, s. 224; Mustafa Şahin, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tokat 2013, s. 320-321.

⁸¹⁶ Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, II, s. 324; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, s. 120; Bilmen, I, s. 533.

⁸¹⁷ Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 3 cilt, Riyad 1997; Sem'ânî, *el-Ensâb*, Giriş Kısmı s.9; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 37; Kazvînî, *et-Tedvîn*, IV, s. 119; ; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 487; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, s. 117; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, V, s. 342; Bilmen, I, s. 535.

bulunmaktadır. Arapça dilbilgisi ve şiirlere yer vermiş, ayetlerin nüzul sebeplerini hadislerle açıklamıştır.⁸¹⁸

Ebû Hâmid el-Gazzâlî et-Tûsî (ö.505/1111)

Gazzâlî'ye nispet edilen pek çok eser vardır. *Yâkûtü't-te'vîl fî tefsîri'l-tenzîl* adlı tefsir de bu eserlerden biridir. On cilt veya kırk cüz olduğu nakledilir. Önce âyetler tahlil ve tefsir edilmiş ardından eski müfessirlerden nakiller yapılmıştır. Aralarda zühd ve takvaya ilişkin uzun bilgiler verilmektedir. Bu tefsirin tamamı günümüze ulaşmadığı için Gazzâlî'ye aidiyeti konusunda da kesin bir sonuca varmak mümkün değildir. Ancak ona ait olmasa bile çeşitli vesilelerle birçok ayeti tefsir etmiştir. Ayrıca tefsirde rivayet ve dirayet yöntemlerinin ikisinin de kullanılabileceğini, ancak bazı durumlarda âyet hakkında görüş beyan edilmemesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre esas olan, kendisinden öncekileri taklit etmekten ziyade şüpheli bir yaklaşım içinde olmaktır. Mezhebî taassuba kapılmamış ve eserlerinde diğer Sünnî mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir.⁸¹⁹

Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud el-Ferrâ' el-Begavî (ö.516/1122)

Merverûz ile Herat atasındaki Bağşûr'a nispetle el-Begavî olarak anılır. Şâfiî müfessirdir. *Meâlimü't-tenzîl* adlı tefsiri rivayet yöntemiyle yazılmıştır. Pek çok hadis içermektedir. Muhaddis olması sayesinde tefsiri zayıf rivayetleri dikkate alarak ve tenkit ederek yazmıştır. Hatta hadis senedlerinin tamamına yakını kendi rivayetlerine dayanmaktadır. Zayıf hadisler ve bid'atlerden en uzak tefsir olarak ifade edilmektedir. Ashâb-ı kiramdan itibaren tefsire ilişkin rivayet edilen görüşleri toplamıştır. Sem'ânî'nin tefsirinden faydalanmıştır.⁸²⁰

⁸¹⁸ İlkiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Musa Muhammed Ali ve İzzet Ali Atıyye, Beyrut 1405/1985, Giriş Kısmı, s. 1-2; Özgel, "Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketleri ve Müfessirleri", s. 105.

⁸¹⁹ el-Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 152; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, s. 2048; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, s. 22; Adil Nüveyhîz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, II, s. 898; Bilmen, II, s. 38; Zeki Duman, "Gazalî'nin Tefsir Metodu", *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî*, Kayseri 1988, s. 185, 190;

⁸²⁰ Begavî, *et-Tehzîb fî fîkhi'l-imâm eş-Şâfiî*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, 1418/1997, I, s. 72; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî* V, s. 548; Şa'bi, *Teyisîrü'l-beyân lî ahkâmî'l-Kur'ân*, Dımaşk 1433/2012, II, s. 27,187; Bilmen, II, s. 43-44; İsmâîl Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, s. 168.

Ebü'l-Mehâsin Mesud b. Ali b. Ahmed es-Sivânî el-Beyhakî (ö.544/1149)

Fahrü'z-zaman lakabıyla tanınan Ebü'l-Mehâsin, edip, şâir, usûl âlimi ve müfessirdir. *Tefsîrû'l-Kur'ân* adlı eseri vardır.⁸²¹

Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî (ö.548/1153)

Çocukluk ve gençlik yıllarında memleketinde Arap dili ve edebiyatı, mantık ve matematik dersleri almıştır. Ebü'l-Kâsım Selmân b. Nâsr en-Nîşâbü'rî'den tefsir, cedel, Eş'arî kelâmı ve İslâm felsefesi dersleri alır. Tefsirle ilgili *Mefâtîhu'l-esrâr* isimli eseri vardır. Bu eserde âyetleri klasik yöntemle tefsir etmekte, ardından bâtinî açıklamalar yapmaktadır. Bazı yorumları nedeniyle İsmâîlî olduğu düşünülmüştür. Ayrıca Yûsuf suresine felsefî bir üslup ile tefsir yazmıştır.⁸²²

Ebü Ali Fazl b. el-Hasan b. el-Fazl et-Tabersî el-Meşhedî es-Sebzevârî (ö.548/1154)

Ebü Ali, Şîlîğin İmâmiyye fırkasının meşhur müfessir, fakih ve lugat âlimlerinden biridir. Mutezilî yaklaşımları da vardır. Sebzevâr'da uzun süre kaldığı için Sebzevârî nisbesiyle anılır. Selçuklular devrinde Sebzevâr Şîî âlimlerin sıkça rastlandığı bir bölgedir. 523 (1129) yılından vefat ettiği 548 (1154) yılına kadar burada ikâmet eder. Tefsirle ilgili olarak önce dirâyet metoduyla *Mecma'u'l-beyân* isimli eseri yazar. Bu eserde Şîa'nın görüşlerini ispata çalışır ve aklî ve naklî pek çok ilimden istifade eder. Ardından Zemahşerî'nin *el-Keşşaf*'ından faydalanarak ve kendi tefsirinden bazı bölümleri de ekleyerek *Cevâmi'u'l-câmi'* adlı tefsiri kaleme almıştır.⁸²³

Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ebî'l-Hasan en-Nîşâbü'rî (ö.553/1158'den sonra)

“Beyânülhak” lakabıyla tanınmış olan Ebü'l-Kâsım, Hanefî müfessirlerdendir. *İ'câzü'l-Beyân fî Meâni'l-Kurân* adlı tefsirini 553 (1158) yılında tamamlar. Kendisinden önce yazılan tefsirlerin belli bir görüşü nakletme amacıyla yazıldığını, sonrakilerin ise çok

⁸²¹ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, VI, s. 2699; Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, II, s. 284-85; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, s. 318; el-Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 183; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, s. 443; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, XII, s. 228; Bilmen, II, s. 61.

⁸²² Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, s. 3; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, s. 160-62; Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1506; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, c. I, s. 212-213; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, s. 273-275; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, s. 377; Beyhakî, *Tetimme*, s. 27; Safedî, *el-Vâfi*, III, s. 229; G. Monnot, “al-Shahristânî”, *EP*, IX, 214-216; Ömer Faruk Harman, “Şehristânî”, *DİA*, XXXVIII, s. 467-68; Bilmen, II, s. 61.

⁸²³ Serkîs, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, II, s. 1227-28; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, s. 148; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, III, s. 269-VIII, s. 66-67; Mustafa Öz, “Tabersî”, *DİA*, XXXIX, s. 324-325; Bilmen, s. 62.

fazla ayrıntı ve tekrar içerdiğini düşünerek orta hacimde bir eser yazmıştır. Eserinde fıkıh, hadis, nüzul sebepleri gibi farklı konuları kapsayan 10 binden fazla meselenin ele alındığını ifade etmektedir.⁸²⁴

3.2. Kelâm

Selçuklular zamanında hem Sünnî mezhepler arasındaki görüş farklılıkları hem de gayrî Sünnî mezheplerin varlığı âlimlerin zihinlerini kelâmî ve itikâdî meselelerle meşgul etmekteydi. Bu dönemde Allah'ın zatı, isim ve sıfatlarıyla ilgili âyet ve hadislerin yorumundan kaynaklanan fikir ayrılıkları başlıca kelâmî unsurlardı.⁸²⁵ Ayrıca felsefî eserlerin tercüme sürecinin sonlanması ve İslâm dünyasında yayılması, inanç karmaşasına sebep oluyordu.⁸²⁶ Nizâmiye medreselerinde görevli Eş'arî âlimler, Mute'zîlî âlimler vasıtasıyla gelişen kelâm metodunu, itikâdî konuları temellendirmek amacıyla kullanmışlardır. Felsefecilerin İslâm inancına yöneltilen eleştirilerini kelâm ilmiyle cevaplandırmışlardır.⁸²⁷ Bu sayede hem kelam ilminden istifade eden hem de toplumdan dışlanmayan bir kesim ortaya çıkmıştır.

Kelam âlimleri genel itibarıyla cedel ve *el-istidlâl bi's-şâhid ale'l-gâib*⁸²⁸ metodunu kullanmıştır. Ancak Cüveynî ve Gazzâlî ile birlikte bu iki metoda eleştiriler getirilmeye başlanır. Bilhassa cedel ilminin, mezhep ayrılıklarının olduğu bir dönemde fitne ve fesada sebep olduğu düşünülür. Artık felsefecilerin eleştirileri farkına varılır ve ispat esas alınmaya başlanır. Bu durum Mutezile ve felsefecilerin istifade ettiği Aristo mantığı ile yakınlaşmaya neden olmuştur. Selçuklular zamanında kelâm ilmi artık felsefe ile yüzleşmektedir. Bu dönemde kelâm âlimleri, akıl ve naklin işlevlerini belirlemeye çalıştılar. Aklın asıl, naklin fer' olduğu ve bu iki kaynağın çatışması durumunda naklin akla uygun olarak tevil edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Felsefede sadece aklî deliller esas alınırken kelâm ilmi hem aklî düsturlara hem de İslâm kanunlarına ve şer'î

⁸²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, VI, s. 2686; Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, II, s. 277; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, XII, s. 157; Adem Yerinde, "Nişâbü'rî, Mahmûd b. Ebü'l-Hasan", *DİA*, XXXIII, s. 140.

⁸²⁵ Topaloğlu, s. 171.

⁸²⁶ Selim Özarslan, "Selçuklularda Kelâm İlmi ve Kelâm Âlimleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, c. II, T.C. Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 2001, s. 137.

⁸²⁷ Cemalettin Erdemci, "Selçuklu Siyasetinin Eş'arîliğin Sistemleşmesindeki Rolü", *Selçuklularda Bilm ve Düşünce*, II, s. 249-250.

⁸²⁸ Burada kastedilen bilgi sahibi olduğumuz müşahede alemine dayanarak, bilgi sahibi olmadığımız gayb aleminin hakkında bilgi edinmektir. Delillendirme metodu olarak da adlandırılmıştır.

kâidelere uygun olmuştur.⁸²⁹ Aklî delillerle ispat edilen konular naklî delillerle desteklenmeye çalışılmıştır. Bu sayede müspet ilimlerin ve felsefenin bahsetmediği birçok konu ele alınmış ve aklî delillerle diğer ilimleri de muhafaza ettiği için pek çok âlim tarafından ilimlerin en üstünü olarak kabul edilmiştir. Aklî delillere öncelik vermelerine rağmen, itikâdî konulara dikkatle yaklaşmışlar ve Mutezîle'ye yöneltilen eleştirilerden korunmuşlardır. Kelâm ilminden istifade eden ve toplumdan dışlanmayan bir kesimin ortaya çıkması, Selçukluların siyasî ve dinî hedeflerinin gerçekleşmesine büyük katkı sağlamıştır.

Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö.458/1066)

Devrin çok yönlü âlimlerinden biridir. İbn Fûrek ve Ebû İshâk Rükneddin el-İsferâyînî gibi kelâm âlimlerinin talebesi olmuştur. Zehebî, Ebû Bekr el-Beyhakî'nin kelâm ilmindeki yetkinliğine işaret ederek; “Kendi adına bir mezhep kurmayı ve ictihad etmeyi isteseydi bunu muazzam bir şekilde başarabilirdi” der. Eş‘arî kelâmıyla ilgili pek çok eser kaleme almıştır. Allah'ın isimleri ve sıfatlarıyla ilgili *el-Esmâ' ve's-sıfât*, sahih rivayetlerle Hz. Peygamber'in mucizelerini anlattığı *Delâ'ilü'n-nübüvve*, kelâmı ilgili tüm meseleleri ele aldığı *el-İ'tikâd ve'l-hidâye*, iman esaslarını anlattığı *Şu'abü'l-îmân* yanı sıra *Kazâ ve'l-kader* ve *İsbâtü azâbi'l-kebîr* gibi eserleri kelâm ve akâidle ilgilidir. Sünnî İslâm'a yöneltilen eleştirilere cevap verdiği zaman akıl ve mantık delillerine başvurmuş; onun dışında tüm eserlerinde rivayetler ve senedleri esas almıştır.⁸³⁰

Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö.465/1072)

Nîşâbûr bölgesinin Üstuvâ nahiyesinden olan Ebü'l-Kâsım, kelâm âlimi olan İbn Fûrek ve Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin talebesidir. Hatta hocası İsferâyînî ona icâzet vererek, kitaplarını okumasının yeterli olacağını ve derslerine devam etmesi gerekmediğini söylemiştir. Ayrıca Bâkîllânî'nin kelâmı ilgili eserlerini incelemiş ve Eş‘arî kelâmıyla ilgili çalışmalar yapmıştır. Ancak günümüze kelâmı ilgili herhangi bir eseri ulaşmamıştır.⁸³¹

⁸²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah ilm-i Kelâm*, s. 18-19.

⁸³⁰ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, I, s. 19-20; *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Giriş kısmı, s. 21,50; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, II, s. 923-24; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, s. 413; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 108; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* X, s. 95; Yâfî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 63; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, II, s. 889; Brockelmann, *GAL*, I, s. 446-447; M. Yaşar Kandemir, “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, *DİA*, VI, s. 58-61.

⁸³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 148; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, IV, s. 1570; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 265-66; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, s. 40.

İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik el-Cüveynî (ö.478/1085)

İmâmü'l-Haremeyn'in ilmî şahsiyetinde kelâma olan ilgisi ağır basmaktadır. Devrin meşhur Eş'arî kelâm âlimlerinden olan Ebû Bekr el-Bâkılânî'nin (ö.403/1013) talebesidir. Hocası Bâkılânî'ye ait 12 bin varak hacmindeki eserleri ezbere okuduğu nakledilir. Sınırlı da olsa kelâm ilmiyle felsefeyi birlikte ele almıştır. Eş'arî kelâmının hükümlerini içeren *Kitâbü'l-irşâd*, kelâma dair en kapsamlı eseri olan *eş-Şâmil fî usûlü'd-dîn* ve akâid ile ilgili olan ve vezir Nizâmülmülk'e ithaf ettiği *el-Akidetü'n-nizâmiyye* kelâm ilmine dair kaleme aldığı eserlerdir.⁸³²

Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir el-İsferâyînî (ö.471/1078)

Eş'arî kelâm âlimlerinden biri olan Ebü'l-Muzaffer, İbn Asâkir'e göre kelâm âlimlerinin dördüncü tabakasında bulunur. Kelâmla ilgili görüşlerini genellikle ayetlere dayandırmaktadır. *et-Tebîr fî'd-dîn* isimli eserinde İslâm'ın mezheplere ve fırkalara ayrılma sebepleri ile Şîa, Mu'tezile, Kerrâmiyye ve Bâtıniyye gibi fırkaların görüşlerini eleştirerek anlatır. Ayrıca Ehl-i sünnetin savunmasını yapar. Kelâm âlimi Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin talebesi olduğu için bu eseri de birtakım farklılıklar olmakla birlikte hocasının eserinin özeti niteliğindedir. Yine mezheplerle ilgili *el-Evsat* isimli eseri de vardır.⁸³³

Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hasan el-Fûrekî (ö.478/1085)

Nîşâburlu olan Ebû Bekr Ahmed, Eş'arî kelâm âlimlerindendir. Kelâm eğitimini Ebü'l-Hasan el-Kazzâz'dan almıştır. Tuğrul Bey 451 (1059) yılında Bağdat'a gittiği sırada onun yanında bulunan âlimlerden biridir. Sultanın mektubunu Abbâsî halifesi Kaim-Biemrillah'a vermekle görevlendirilmiştir. Ardından burada ikâmet etmeye devam etmiş ve Eş'arî-Hanbelî anlaşmazlıklarının olduğu bir dönemde Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrislerinden biri olmuştur. Burada kelâm dersleri verir. *en-Nizâmî fî usûli'd-dîn* adlı eserinde kelâmla ilgili meselelerde nakil, akıl ve icmânın birlikte ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Bu eser bazı müellifler tarafından dedesi İbn Fûrek'e (ö.406/1015) nispet

⁸³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, s. 44; İbn Hayr, *Fehresetü mâ revâhü 'an şüyühîhî mine'd-devâvîni'l-musannefe*, nşr. Muhammed Fuad Mansûr, Beyrut 1419/1998, s. 224-225; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, s. 193; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* X, s. 424; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 157; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 255-256; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, s. 160.

⁸³³ Zehebî, *Târîhu'l-islâm* VII, s. 160; Safedî, *el-Vâfi*, II, s. 213; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübra*, IV, s. 276; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, s. 340; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, s. 223; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, IV, s. 310; Yüksel, "İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir", *DİA*, XXII, s. 517-518.

edilmektedir. Ancak kitapta yer alan, “dedem İbn Fûrek dedi ki...” gibi ifadelerden bu eserin Ebû Bekr Ahmed el-Fûrekî’ye ait olduğu anlaşılmaktadır.⁸³⁴

Ebû İsmâîl Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-Herevî (ö.481/1089)

Ebû İsmâîl, tasavvuf ehlinden olan Heratlı Hanbelî âlimidir. Esasen kelâm ilmine karşı çıkan güruhtandır. Ona göre esas olan sünnettir. Sadece Mu‘tezile’yi değil Hanefî ve Şâfiî âlimleri de eleştirir. İtikadî meselelerde akıl yürütmenin sakıncalı olduğunu savunur. Selçukluların Herat’a hâkim olmasıyla birlikte bazı âlimler sohbet meclislerini engelleyince bir süre buradan ayrılmış fakat daha sonra geri dönerek *Zemmü’l-kelâm* isimli eserini kaleme almıştır. Eserinde kelâm ilmini eleştirerek dinî konuların tartışılmasını doğru bulmadığını ifade etmektedir.⁸³⁵

Ebü’l-Hasan Ali b. Hasan es-Sandalî en-Nîşâbûrî (ö.484/1091)

Tuğrul Bey tarafından hatibü’l-hutabâ unvanı verilen ve Nîşâbûr’da Sandalî Medresesi müderrisi olan Ebü’l-Hasan Ali, Hanefî-Mutezilî kelâm âlimlerdendir. Kelâm eğitimini, Mutezilî olan hocası Ebû Abdullah es-Saymerî’den (ö.436/1045) almıştır. Usûlde Mutezilî, fîrûda Hanefî olan Ebü’l-Hasan ile Eş‘arî kelâmcıları olan İmâmü’l-Haremeyn ve oğlu Ebü’l-Meâlî el-Cüveynî arasında şiddetli münâzaralar olmuştur. Hem Hanefilerden kabul görmesi hem de Cüveynî ve ashabıyla münâzara meclisleri düzenlemesi, Nîşâbûr’da Hanefilerin reisi olduğunu düşündürmektedir.⁸³⁶

Ebû Sa‘d el-Muhsin b. Muhammed el-Hâkim el-Cüşemî el-Beyhakî (ö.494-1101)

Beyhak’ın Cüşem köyünden olan Ebû Sa‘d, Mu‘tezilî ve Zeydî bir âlimdir. Kelâm ilmini Beyhak ve Nîşâbûr’da öğrenmiştir. Beyhak’ta Zeydiyye imamı olan İbn Ebü’t-Tayyib, Kâdılkudât Ebû Muhammed en-Nâsîhî (ö.457/1065) ve Ebü’l-Hasan Ali el-Beyhakî (ö.457/1065) Hanefî-Mutezilî hocaları arasındadır. Eserlerinde muhaliflerini ağır ithamlarla eleştirdiği için büyük tepki görür. Tuğrul Bey’in Horasan’a gelişi ardından, Yemen San’a’ya göç eder. Ardından Mekke’ye kaçar ancak orada öldürülür. Kelâma dair *Şerhu Uyûni’l-Mesâil* adlı eserinde, görüştüğü Mutezilî âlimlere, İslâm dışı fırkalarla

⁸³⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 243; Safedî, *el-Vâfi*, VII, s. 243; Sübkî, *Tabakâtü’s-Şâfiyyeti’l-kübra*, IV, s. 79; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, s. 94; İbnü’l-Mülakkın, *el-İkdü’l-müzheb*, s. 267; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-Mizân*, I, s. 664; Yusuf Şevki Yavuz, “Fûrekî”, *DİA*, XIII, s. 219-220.

⁸³⁵ İbn Ebû Ya’lâ, *Tabakâtü’l-Hanâbile*, II, s. 247; İbn Teymiyye, *el-İstikâme*, I, s. 104; Zehebî, *Târîhu’l-islâm* X, s. 489; Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, *DİA*, XVII, s. 224.

⁸³⁶ Kureşî, *Cevâhirü’l-mudîyye*, II, s. 554; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 591.

ilgili düşüncelerine yer vermiştir. “Risâletü Ebî Mürre ilâ İlvanîhi'l-Mücebbire”, “Risâletü İblîs ilâ İhvânîhi'l-Menâhîs” ve “er-Red ale'l-Mücebbire” gibi isimlerle anılan eserinde ise, Müşebbihe gibi fırkaları eleştirmiş, Ehl-i sünnete ait kazâ ve kader inancı gibi pek çok düşüncenin şeytanın telkin ettiği Bâtıl düşünceler olduğunu savunmuştur.⁸³⁷

Ebû Hâmid el-Gazzâlî et-Tûsî (ö.505/1111)

İmâm Gazzâlî, hocası İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî sayesinde felsefe ve kelâm ile ilgilenmeye başlamıştı. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, kelâmî meseleleri ele aldığı ilk eseridir. Nizâmiye'de müderrislik yaptığı sırada Meşşâî-İşrâkî felsefeyi ve Bâtınlılığı araştırmıştır. Filozofların sözlerini tarafsız bir şekilde ele alarak, felsefeyi kökten reddeden bir anlayışa karşı çıkmış; hatta bu tutumun cehalet olduğunu ileri sürerek, dinî hükümlere zıt olmayan görüşlerini kabul etmiştir. Filozofların dinî konulara karşı teorilerini eleştirmek için *Mekâsidü'l-felâsife* ve *Tehâfütü'l-felâsife*'yi kaleme alır. İstidlal (delillendirme) metodunu kullanmış ve kendisinden önceki kelâm âlimlerinin kabul etmediği mantık usulünü de kelâma dahil etmiştir. Kelâm ilminin amacının, sünnet ehlinin akidesini muhafaza etmek ve bid'at ehli tehlikesinden korumak olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî ile birlikte kelâm ilminin klasik mütekaddimîn dönemi sona ermiş; felsefe ve mantığa kapı açan müteahhirîn devri başlamıştır. Eş'arî kelâmının zirvede olduğu bir dönemdir. Bâtınlılığı onların kaynaklarından ispatlarla eleştirerek, *Fedâ'ihu'l-Bâtıniyye*, *Hüccetü'l-hak* ve *Mufasssülü'l-hilâf* isimli eserlerini telif eder. Vefatına yakın Tûs'a döndüğü sırada Haşviyye⁸³⁸ mezhebi mensuplarının iddialarına cevap olarak, *İlcâmü'l-Avâm fi ilmi'l-kelem* eserini yazdı. Te'vil konularını ele aldığı *Faysalü't-tefrika*, *el-Kânûnû'l-küllî fi't-te'vil* kelâm ile ilgili diğer eserleridir. Gazzâlî ile başlayan kelâm-felsefe meczi, Kadı Beyzâvî ve Fahreddin er-Râzî ile devam etmiştir.⁸³⁹

⁸³⁷ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, I, s. 786; Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 283; Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, III, s. 460; İbnü'l-Vezîr, *el-Avâsım ve'l-kavâsım*, I, s. 296; İbn Nâsirüddîn, *Tavzihu'l-müştebih*, II, s. 363; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, s. 289; ; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, VIII, s. 187.

⁸³⁸ Allah'ın varlığı ve sıfatları başta olmak üzere, bütün dinî konularda naslara ve zâhirî anlamlarına bağlı kalarak akıl yürütmeyi tamamen terk eden; Hz. Peygamber'e atfedilen bütün rivâyetleri kabul eden bir kesim kastedilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Metin Yurdağür, “Haşviyye”, *DİA*, XVI, s. 426-427; “Hashwiyya”, *Eİ2* (ing), III, s. 269.

⁸³⁹ Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, nşr. Abdülhalim Mahmûd, Mısır, t.y., s. 47, 143-144, 169; *Mişkâtü'l-envâr*, nşr. Ebû'l-Alâ Afifi, Kahire, ty., s. 15-17; Beyhakî, *Tetimme*, s. 5; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, c. I, s. 263; İbn Kesir, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'yyîn*, s. 535; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XI, s. 62; Safedî, *el-Vâfi*, I, s. 212; Makrîzî, *el-Mukaffâl kebîr*, nşr. Muhammed el-Ya'lâvî, Beyrut 1427/2006, VII, s. 46; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, s. 22-23; H. Bekir Karlığa, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, s. 520-521.

Ebü'l-Kâsım Selmân b. Nâsr el-Ensârî en-Nîşâbûrî (ö.512/1118)

İmâmü'l-Haremeyn'in talebesi olan Ebü'l-Kâsım, Eş'arî kelâm âlimidir. Nîşâbûr Nizâmiye kütüphanesinde uzun süre ikâmet etmiştir. Devrin kaynaklarında “sûfî mütekellim” olarak zikredilir. *el-Gunye fi'l-kelâm* adlı eseri 36 fasıldan oluşur ve kelâmıla ilgili meseleleri ele alır. *Şerhu'l-irşâd* adlı eseri ise İmâmü'l-Haremeyn'in *el-İrşâd*'ına yazdığı şerhtir. İki cüzden oluşur ve eserde Ehl-i sünnet dışındaki mezhepler, felsefî düşünceler ve İslâm dışındaki dinlerle alakalı eleştirilere yer vermiştir.⁸⁴⁰

Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö.548/1153)

Nesâ yakınlarındaki Şehristân beldesinden olan Ebü'l-Feth Muhammed, devrin çok yönlü âlimlerinden biridir. Kelâm ve felsefe başta olmak üzere fıkıh, tefsir, usûl, Arapça, mantık, dinler tarihi gibi konularla ilgilenmiştir. Ebü'l-Kâsım Selmân b. Nâsr en-Nîşâbûrî'den tefsir, cedel, Eş'arî kelâmı ve İslâm felsefesi dersleri alır. Bir müddet Dîvânü'r-resâil'de nâib olarak Sultan Sencer'in hizmetinde bulunur. Bu dönemde Sultan Sencer'e yakın olan âlimlerden biri olmuştur. Eserlerindeki üslubu ve felsefeye olan yakınlığı nedeniyle bazı müellifler tarafından İsmâîlî olmakla itham edilmiştir. *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-kelâm* isimli eserinde Sünnî kelâmıyla ilgili tüm meselelere ve kelâm âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir. *el-Menâhic* ve *Musâra'atü'l-felâsife*'yi ise İbn Sinâ'nın eserlerindeki dinî konulara dair fikirlerine reddiye olarak yazmıştır. Şâban 548 (Kasım 1153) tarihinde memleketi Şehristân'da vefat etmiştir.⁸⁴¹

3.3. Tasavvuf

Horasan bölgesi, eski İran kültürü etkisi ve İslâm'ın yayılışıyla birlikte kısa sürede tasavvuf cereyanının önde gelen merkezlerden biri olmuştur. Mutasavvıflar ulemâdan farklı olarak, dinî hükümler ile ibadetlerin bâtınî ve derûnî anlamlarına yönelmişlerdir. İlk dönemler inzivâ esaslı olan tasavvufta, II/VIII. yüzyıldan itibaren sûfîlerle fakihler

⁸⁴⁰ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, XXI, s. 476-77; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, s. 477-78; İbnü't-Tilimsânî, *Şerhu'l-me'âlim fi usûl-i fikh*, I, s. 105; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XI, s. 191; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyyîn*, s. 549-550; Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 52; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, s. 199-200; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, IV, s. 240.

⁸⁴¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, s. 3; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, s. 160-62; Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1506; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, c. I, s. 212-213; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, s. 273-275; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, s. 377; Beyhakî, *Tetimme*, s. 27; Safedî, *el-Vâfi*, III, s. 229; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 36; *Gazzâlînâme*, s. 323; G. Monnot, “al-Şahristânî”, *EP*, IX, 214-216; Ömer Faruk Harman, “Şehristânî”, *DİA*, XXXVIII, s. 467-68; Mustafa Sinanoğlu, “Şehristânî”, *DİA*, XXXVIII, s. 468-470.

arasında fikrî tartışmaların olduğu bir dönem yaşanır. III/IX. yüzyılla birlikte ise tasavvuf ehli daha görünür olmaya ve eserler kaleme almaya başlamıştır. Selçuklulardan önce etkili olan Şîî-Bâtînî fikirler Horasan'da pek yayılma imkânı bulamadığı için bu dönemde Farsça olarak kaleme alınan rubailer ve daha ılımlı bir tasavvuf anlayışıyla bölgeye mahsus bir tasavvuf ekolü meydana gelmiştir.⁸⁴² Gazneli sûfî Ebü'l-Hasan el-Hücvîrî (ö.465/1072), *Keşfü'l-mahcûb* isimli eserinde Horasan'ın tasavvufi yapısından söz etmektedir. Nîşâbûr, Tûs, Cürcân, Herat ve Merv gibi Horasan'ın pek çok farklı bölgesini dolaşmış ve 300 civarında sûfî ile görüşmüştür. Hatta bu sûfilerin her birinin okyanus gibi olduğunu ve bu nedenle tasavvufun Horasan'da yayılacağını ifade etmektedir.⁸⁴³ Nitekim Selçuklular Horasan'a geldiklerinde bölgede tasavvuf oldukça yaygındı. Hatta sûfiler siyasî otoritelerden bağımsız olarak kendi hankâhlarını, öğretilerini ve teşkilatlarını geliştirmişlerdi.⁸⁴⁴

Spencer, Selçuklu devrinde tasavvuf anlayışını değişim dönemi olarak tanımlamaktadır. İlki, hankâhların yaygın olduğu dönemdir. Çoğu zaman seyahat halinde olan müritler, hankâhlarda iken halka halinde şeyhin etrafındadır. Ortak yaşamlarında asgari düzenlemelere sahiptirler. İkincisi ise tarikat aşamasıdır. Özellikle 1100'lü yıllardan itibaren şeyh tarafından, öğretilerin ve tarikatla ilgili kuralların müritlere iletilmesi esastır. Tasavvuf okulları gelişmeye ve tarikat ve silsileler ise yaygınlaşmaya başlar. Artık tasavvufun gelenek ve şeriat şartlarına uyum sağladığı bir dönemdir.⁸⁴⁵

Selçuklular zamanında Horasan'da Melâmetilik, Câmîyye ve Çiştîyye gibi tasavvuf ekolleri mevcuttur. X. yüzyıl Nîşâbûr müelliflerinden Hargûşî, Irak ve etrafında gelişen tasavvuf akımına Sûfiyye, Horasan'da takip edilen akıma ise Melâmetiyye isminin verildiğini nakleder. Melâmetiler, sûfilerin aksine zühd yerine ilme yönelmişler ve geçimlerini çalışarak kazanmaya önem vermişlerdir. Tefekkürden ziyade ameli esas

⁸⁴² Keyânî, s. 136; Köprülü, *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 18, 65; Mohammad N. Salim-Abdülvahid Soofizadeh, "Selçuklu Devrinin Sonuna Kadar Horasanda Tasavvufun Gelişimi", *IV. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (24-26 Ekim 2019)*, Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., s. 150.

⁸⁴³ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcub*, trc. Süleyman Uludağ, Hakikat Bilgisi, İstanbul 1982, s. 279; Himmet Konur, "Horasan'ın İslâm ve Tasavvuf Tarihine Katkısı", D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sa. XXI, İzmir 2005, s. 4.

⁸⁴⁴ Sünnî İslâm dünyasında dinî ve siyasî otoritenin birbirinden ayrılmasına yönelik bir yorum için bkz. Ira Lapidus, "The Separation of State and Religion in the Development of Early Islamic Society", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 6, 1975, s. 363- 385.

⁸⁴⁵ Spencer, *The Sufi Orders*, s. 103.

almışlardır. Bundan dolayı İbnü'l-Arabî, Melâmetilerin bâtinî hallerinin zâhiri durumlarına etki etmediğinden ve onların asıl hallerini kimsenin fark edemeyeceğinden söz etmektedir. Sûfilerden ayrılan özellikleri budur. Bu nedenle melâmetîleri tasavvuf ehlinin en üst tabakası olarak görmüştür.⁸⁴⁶ Melâmetîlik veya diğer adıyla Kassârîlik⁸⁴⁷, Horasan'da IX. Yüzyılda ortaya çıkmasına rağmen Selçuklular zamanında da varlığı devam etmiştir. Horasan bölgesinde özellikle Nîşâbûr'da faaliyet göstermişlerdir. Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî en önemli temsilcilerinden biridir. Ardından melâmetîlik, müridi Ebû Ali el-Farmedî aracılığıyla devam etmiştir.⁸⁴⁸

Câmiyye, Türkistan aracılığıyla Horasan'a ve buradan da Anadolu'ya tesir etmiş bir tarikattır. Horasan'da Herat yakınındaki Câm veya Bûzcân olarak bilinen şehirde daha çok faaliyet göstermiştir. Tarikatın yapısıyla ilgili olarak iki farklı görüş bulunmaktadır. Birincisi, semâ ve musikiye önem verdikleri ve hatta keyiflerine düşkün oldukları gerekçesiyle bâtinî bir zümre olarak görülmüş olmalarıdır.⁸⁴⁹ İkincisi ise, insanları aşk/vecde değil de tövbeye davet ettikleri ve şeriate bağlı muhafazakâr bir yol izlemiş olmalarıdır.⁸⁵⁰ Horasanlı Ebû Nasr Ahmed en-Nâmekî (ö. 536/1141) kurucusu olarak zikredilmektedir. Aslında o bir tarikat kurmamış, vefatı ardından müritleri tarafından ona isnat edilmiştir. Câmiyye tarikatı devlet erkânıyla yakın bir ilişki içerisinde olmuştur. Nitekim Sultan Sencer'in de Ebû Nasr en-Namekî'nin müritleri arasında yer aldığı rivayet edilmektedir.⁸⁵¹

Çiştîyye tarikatı ise, dördüncü halife olarak kabul edilen Kutbüddin Mevdûd-i Çiştî (ö.527/1133) tarafından, Herat yakınındaki Çişt nahiyesinde faaliyetlerini sürdürmüştür. Camiyye şeyhi Ebû Nasr, Câm'dan Herat'a gelerek burada müritlerini arttırmaya başladığı sırada Herat'ta faaliyetlerini sürdüren Mevdûd-i Çiştî, 2000 kişilik mürit

⁸⁴⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Gri Yayın, İstanbul 1992, s. 23-24; Mehmet Necmettin Bardakçı, "Tasavvufun Teşekkül Devrinde Melâmetîlik", *Uluslararası Melâmîlik ve Seyyid Muhammed Nûru'l-Arabî Sempozyumu Bildirileri (9-10 Mayıs 2015)*, Ankara 2016, s. 22; "Melâmiyye", *DİA*, XXIX, s. 25-26; Nihat Azamat, "Melâmet", *DİA*, XXIX, s. 25.

⁸⁴⁷ Melâmetîlik, Ebû Sâlih Hamdûn b. Kassâr en-Nîşâbûrî'ye (ö. 271/884) nisbetle Kassârîyye veya Kassârîyye Melâmîliği olarak da anılmaktadır. Bkz. Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, s. 123 vd.; Zehebi, *Târîhu'l-islâm* XX, s. 340.

⁸⁴⁸ Piyadeoğlu, s. 320.

⁸⁴⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, s. 177; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, I, s. 198; A. S. Beveridge, "Câmi", *İA*, III, s. 15; Süleyman Uludağ, "Câmiyye", *DİA*, VII, s. 137.

⁸⁵⁰ Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, The University of North Carolina Press, 1975, s. 244.

⁸⁵¹ Heshmat Moayyad, "Ahmad-e Jam", *Elr*, I, s. 648.

ordusuyla Şeyh Ebû Nasr'ı Herat'tan uzaklaştırmaya karar verir. Ancak Şeyh Ahmed'in kerametlerini gördükten sonra vazgeçmiş ve hatta onu kendisine rehber olarak görmeye başlamıştır. Çiştîyye mensupları, Selçuklular ardından Gurlular zamanında faaliyetlerine devam etse de Gurluların düşüşüyle, Hoca Muinüddin-i Çiştî (ö.633/1236) tarafından Hindistan'a taşınmıştır.⁸⁵²

Selçuklular zamanında âlimlerin büyük bir kısmının tasavvuf ehli ile yakınlaşması söz konusudur. Hatta müderrislerin büyük bir kesimi aynı zamanda sûfî olarak anılmaktadır. En mutaassıp Sünnî âlimler dahi tasavvufa karşı ilgi duymaya başlamıştır. Elbette bu duruma Selçuklu sultanlarının tasavvuf ehline olan olumlu yaklaşımı da neden olmuştur. Sultanların pek çoğu tasavvuf erbabını bizzat ziyaret etmiş ve nasihatlerine başvurmuşlardır. Tuğrul ve Çağrı Beyler ile İbrâhim Yınal'ın Ebû Saîd Ebû'l-Hayr el-Meyhenî'yi ziyaretleri, Alparslan'ın sûfî Hassan b. Saîd'i ziyareti, Melikşah'ın Ahmed el-Gazzâlî'nin müridi olarak anılması, vezir Nizâmülmülk'ün meclislerinde her daim şeyhlerin bulunması⁸⁵³ ve bilhassa sûfî el-Farmedî ile olan yakınlığı, Melikşah ve Nizâmülmülk tarafından ilim ehli ve sûfilere devlet hazinesinden tahsisat bağlanması, Muhammed Tapar'ın İmam Gazzâlî ile ve Sultan Sencer'in ise Yusuf el-Hemedânî ile olan yakınlığı gibi örnekler vermek mümkündür.⁸⁵⁴ Bu durum, toplumun büyük kesimi tarafından itibar gören sûfiler sayesinde Selçuklu otoritesinin güçlenmesini de sağlamıştır. Sûfilerin halk nezdinde kabul görmesi ve devlet erkânı tarafından desteklenmesi, mezhebi kargaşanın hâkim olduğu bir süreçte Sünnî düşüncüyü de muhafaza etmiştir.

Selçuklu sultanlarının Hanefî ve vezir Nizâmülmülk'ün Şâfiî olması nedeniyle Mutezile ve Râfizilik gibi ekoller Horasan'da pek yayılma imkânı bulamamıştır. Bu durumda

⁸⁵² Lawrance G. Potter, "Religion and Society in Islamic Iran during the Pre-Modern Era", *Iranian Studies*, XXVII, 1/4, 1994, s. 77-102; Türkçe trc. Hanifi Şahin, "Moğollar Sonrası İran'da Sûfiler ve Sultanlar", *Tasavvuf*, 28 (2011/2), s. 225; Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 218; Süleyman Uludağ, "Mevdûd-i Çiştî", *DİA*, XXIX, s. 430.

⁸⁵³ Nizâmülmülk'ün sûfilerle yakın ilişki içerisinde olması Bâtınîler tarafından fark edilmiş olsa gerek ki 485/1092 yılında suikastini gerçekleştiren Bâtınî fedaisi sûfî kılığına girerek yanına kadar yaklaşabilmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 180.

⁸⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-i Bağdat*, XVIII, s. 56; Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-selçukiyye*, s. 46-47; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 303; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 436; İbnü'l-Esîr, X, s. 69, 180; Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, I, s. 228-229; Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, haz. Metin Karabaşoğlu, İz Yay., İstanbul 1995, c. II, s. 44-46; Muhammed İbn Münevver, *Esraru't-tevhid fi makamati's-şeyh ebî said*, haz. Süleyman Uludağ, *Tevhidin Sırları*, Dergah Yay., İstanbul 2016, s. 132-133; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 123.

Sünnî inanca sahip tasavvuf ekolleri hızla yayılmıştır. Ancak ilginç olan, Hanefî ve Kerrâmî gibi mezheplerden ziyade sûfilerin tamamına yakınının Şâfiî mezhebine mensup olduğu görülmektedir.⁸⁵⁵ Bu dönemde mutasavvıf ve şeyhler İslâm'ın tebliğcileri olarak görülmüş ve Selçuklu coğrafyasının tamamına yakınında hankâhlar inşa edilmiştir.⁸⁵⁶ Horasan'da tasavvufun Sünnî bir boyut kazanması esasen Ebû Nasr es-Serrâc (ö.988) ve takipçisi Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.1021) ile başlamıştır. Eserlerinde, tasavvuf erbâbının da diğer âlimler kadar yetkin ve itibar sahibi olduklarını, tasavvufun ise Kur'ân ve Sünnet kaynaklı olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu sayede âlimler ve sûfi olmayan çevreler tarafından, tasavvuf ehlinin bâtıl faaliyetleri olduğu eleştirilerine cevap verilmiştir. Horasan sûfileri, Bağdat sûfilığının aksine daha çok ilme ve araştırmaya önem vermişlerdir.⁸⁵⁷ Tasavvufta oluşan bu yeni düşünce tarzı ve Sünnî yaklaşım, Selçuklular devrinde Kuşeyrî, Farmedî ve İmam Gazzâlî gibi âlimlerle devam etmiş ve tasavvufi düşüncenin gelişim seyri hız kazanmıştır. Selçuklularla birlikte tasavvuf kaynaklarının teşekkül devri başlamış ve yeni tasavvuf anlayışı farklı coğrafyalara yayılmıştır. Bilhassa Horasan'ın Anadolu ve Türkistân arasında köprü vazifesi görmesi, Türkistan'dan gelen sûfilerin Horasan üzerinden Anadolu'ya ulaşmalarına vesile olmuştur.⁸⁵⁸

Ebû Saîd Fazlullâh b. Ebî'l-Hayr el-Meyhenî (ö.440/1049)

Horasan'ın Meyhene beldesinden olan Ebû Saîd, çocukluğunda babasıyla semâ meclislerine katılarak tasavvuf ile tanıştı. Sûfi ve şair olan Ebû'l-Kâsım Bîşr Yâsin'in meclislerine katılmış ve burada dinlediği şiirlerden etkilenmişti. 17 yaşına kadar Meyhene'de kalmış ve bu sırada Kur'ân, hadis ve edebiyat gibi bazı ilimleri öğrenmişti. Ardından fıkıh eğitimi için Serahs'a gittiği sırada sûfi Lokman-ı Serahsî ve Şeyh Ebû'l-Fazl es-Serahsî ile tanıştı. Bu iki sûfinin halleri ve sözlerinden etkilenerek, zahir ilimleri öğrenmeyi bıraktı ve tasavvufa yöneldi. Serahsî'nin hankâhında kaldı. 40 yaşına geldiğinde mücahedesini tamamlayarak Meyhene'ye döndü. Burada uzun bir süre inzivaya çekildi ve çileli bir hayat sürdü. Mescid ve hankâhlarda insanlara hizmet etmeye

⁸⁵⁵ Margaret Malamud, "Sufi Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur", *International Journal of Middle East Studies* 26/, 1994, p. 427-442, Türkçe trc. Hicret Karaduman, "Orta Çağ Nişâbûr'unda Tasavvufi Teşkilatlar ve Otorite Yapıları", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, sa. 16, 2016, s. 223.

⁸⁵⁶ Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Ârân*, II, s. 218; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, s. 192-193.

⁸⁵⁷ Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, s. 119.

⁸⁵⁸ Piyadeoğlu, s. 318.

devam etti. Daha sonra Nişâbûr'a gitti ve Şeyh Ebû Abdurrahman es-Sülemî'den hırka giydi. Horasan'ın çöllerinde yedi sene halvet hayatı yaşadı. Amûl'e gittiği sırada Hanbelî sûfî Ebû'l-Abbas el-Kassâb'ın hankâhında kalmış ve ondan da hırka giymişti. Sonra Meyhene'ye dönerek kendi hankâhında irşad faaliyetlerine başladı. Burada hem hankâhını hem de sûfîlerin günlük yaşantısını belirli bir nizama göre düzenlemişti.⁸⁵⁹ 50'li yaşlarında Nişâbûr'a gitti ve bu kez Tarsûsî hankâhında sohbetlere başladı. Bu sırada ünü çok yayıldı. Nişâbûr'da Melâmîlik yaygın olmasına rağmen tasavvuf ehlinde mezhebî bir taassup da vardı. Ebû Saîd bazı ulemâ tarafından âşıkane tasavvuf anlayışı, semâ ve raks meclisleri düzenlemesi nedeniyle eleştirilere maruz kalıyordu. Hatta meclisleri semâ ile sınırlı kalmıyor aynı zamanda şiirler ve rubailer okuyordu. Yine de zamanla ünü tüm Horasan'a ve ardından Hicaz ve Endülüs'e kadar yayıldı. Ashab-ı aşere olarak anılan on seçkin müridi vardı. Hatta hanımlara hırka giydirecek kadar makam sahibi olan İşî Nîlî isimli bir müridesi de vardı. Ebû Saîd'in keramet sahibi olduğu düşünülmüyordu ve toplum nezdinde büyük bir kitleye hitap ediyordu. Tuğrul ve Çağrı Beyler Meyhene'ye gelip hankâhında ziyaret etmişlerdi. Şeyh, Çağrı Bey'e Horasan'ı; Tuğrul Bey'e ise Irak'ı verdiğini söylemişti. Vefatına yakın Nizâmülmülk tarafından borçları ödenmişti. Devlet erkânı ve toplum nezdinde bu denli itibar sahibiydi.⁸⁶⁰ Vefatına yakın oğlu Ebû Tâhîr'i halife tayin etmiştir. Vefatından yaklaşık yüz yıl sonra Oğuzlar Meyhene'deki türbesini tahrip etse de Sultan Sencer tamir ettirmiş ve tüm ailesinin Meyhene'ye geri gelmesini sağlamıştır.⁸⁶¹

Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö.465/1072)

Nişâbûr sûfîlerinden olan Ebû'l-Kâsım, pek çok ilim dalına vâkıf olmasına rağmen daha çok mutasavvıf kimliğiyle bilinir. Aynı zamanda çağdaşı olan pek çok sûfî gibi Şâfiî

⁸⁵⁹ Devrin pek çok müellifi, hankâhıyla ilgili olarak benzer açıklamaları yapmaktadır. Ebû Saîd'in bu hankâh ile yeni bir düzen getirdiği ifade edilmektedir. Hankâha giriş çıkış, sohbete katılma, vaaz dinleme, sema ve raks, edep-erkân, oturma kalkma düzeni gibi her bir detay belirli bir nizama göre düzenlenmiştir. Hatta bu düzenin İslâm beldelerinin çoğuna yayıldığı ve yüzyıllarca devam ettiği ifade edilmektedir.

⁸⁶⁰ Bu konuyla ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Müridi Ebû Sa'd Ahmed b. Dost'a tüm Bağdat'ı sana verdim demesi ve Ebû Sa'd'ın Bağdat'ta hankâh açtıktan sonra burada inanılmaz bir güç sahibi olması; Şeyh'in Horasan valisi hakkında açıklama yapmasının ertesi günü, valinin azledilip öldürülmesi; Atsız'ın Meyhene'ye saldıracakken Şeyh'in himmetinden çekinmesi gibi birçok örnek bulunmaktadır.

⁸⁶¹ Muhammed İbn Münevver, *Esraru't-tevhid*, s. 14-18, 58, 88, 247, 312, 333; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 589, 860; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII, s. 622; İbnü'l-Müstevfi, *Târihu Erbil*, II, s. 568; Sübkî, *Tabakât*, V, s. 306-307; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, Kahire 1415/1994, s. 272; İbnü'l-Mülakkın, *el-İkdü'l-müzeheb*, s. 503; İbn Tagriberdî, *Nücümü'z-zâhire*, Mısır, ty., V, s. 46; Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, s. 241-244; G. Böwering, "Abu Sa'id Fazlallah b. Abi'l-Kayr", *Elr*, I, s. 378; Tahsin Yazıcı, "Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr", *DİA*, X, s. 220-222.

mezhebine mensuptur. Müstevfî olmak amacıyla Nîşâbü'r'a gittiği sırada meşhur sûfî Ebû Ali ed-Dekkâk (ö.405/1015) ile tanışmıştır. Onun sohbetinden etkilenecek müridi olmak istediğini söylemesine rağmen Şeyh Ebû Ali, önce ilim tahsil etmesini istemiştir. Bu sırada bir yandan fıkıh ve kelâm tahsiline devam eden Ebü'l-Kâsım, aynı zamanda Şeyh Ebû Ali'nin sohbetlerine katılmış ve müridi olmuştur. Şeyhin vefatı ardından es-Sülemî'ye intisap etmiştir. Tuğrul Bey'in Horasan'ı zaptı sırasında Nîşâbü'r'da büyük bir üne sahip olmuştu ve buradaki hankâhında ve Ebû Ali ed-Dekkâk'ın medresesinde sohbetlerine devam etmekteydi. Hatta devrin kaynaklarının bir kısmında kendisine Kuşeyriyye tarikatı nisbet edilmektedir. 448 (1046) yılında *er-Risâle* adlı eserini kaleme almıştır. Eserin ilk bölümünde kendisinden önceki sûfilerin fikirlerine ve biyografilerine yer vermiş, ikinci bölümde tasavvufun temel konularını Sünnî akideye göre açıklamıştır. *et-Tahbîr* adlı eserinde tasavvufu temel alarak esmâ-i hüsnâya bir şerh yazmıştır. Ayrıca devrin pek çok şeyhi gibi tasavvuf adabıyla ilgili olarak *Tertîbü's-sülûk* adlı eseri kaleme almıştır.⁸⁶²

Ebû Sa'd Abdurrahman b. Mansûr b. Râmuş b. Abdullah b. ez-Zeyd (ö.474/1081-1082)

Tasavvuf menşeli olan ve sûfî soyundan gelen Ebû Sa'd, hadis, nahiv, kıraat gibi pek çok farklı ilim dalında devrin önde gelen isimlerinden biri olmasına rağmen tasavvufa yönelmiştir. Bu duruma Ebû Sa'd Ebü'l-Hayr ile tanışması etkili olmuştur denilebilir. Onun hankâhına gidip gelmeye başlayınca tüm vaktini buraya ayırmış ve tasavvufla ilgilenmeye başlamıştır. Ayrıca Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin meclisine katılarak onun tasavvufî yöntemini benimsemiştir.⁸⁶³

Ebû Ali Fazl b. Muhammed b. Ali el-Fârmedî (ö.477/1084)

Tûs'a bağlı Fârmed köyünden olan el-Fârmedî, üslûbu, mecâz yeteneği ve zikir metodu ile diğer sûfilerden ayrılmaktadır. Nîşâbü'r'a geldiğinde sûfî Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin

⁸⁶² Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, I, s. 15-20; II, s. 357; İbn Hayr, *Fehresetü İbn Hayr*, Tunus 2009, s. 370; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, c. II, s. 562; İbnü'l-Esir, X, s. 89- 90; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 265-266; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, s. 395; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, II, s. 129; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 178; Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülmelik b. Hevâzin", *DİA*, XXVI, s. 473; H. Halm, "al-Kushayri", *EP*, V, s. 526.

⁸⁶³ *Târîhu'l-islâm* XXXII, s. 145,231; Safedî, *el-Vâfi*, XIX, s. 117; İbn Kesîr, *Tabakât*, s. 467; Turtûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, s. 128; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 344; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 44-45.

talebesi olarak ondan büyük hürmet görmüştür. Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr ile Nîşâbûr'da pek çok kez görüşmüş ve onun sûfî kimliğinden etkilenmiştir. Medresede çeşitli hizmetlerde bulunduğu sırada bir yandan yıllarca tefekkürle meşgul olmuştur. Şeyhi Kuşeyrî, onun tasavvufta ulaştığı mertebeyi görünce, artık kendisine yardımcı olamayacağını ve Tûs'a gitmesini tavsiye etmiştir. el-Farmedî, Tûs'ta Şeyh Ebû'l-Kâsım el-Cürcânî'ye (ö.450/1058) intisap etmiştir. Burada zikirle meşgul olmuş ve devrin sayılı şeyhlerinden biri haline gelmiştir. el-Cürcânî'den vaaz vermek için icâzet aldıktan sonra tekrar Nîşâbûr'a gelmiş ve burada meclis toplamıştır. Bu meclis sûfilerin, yabancıların uğrak noktası haline gelmişti. Burada müritler yetiştiriyordu. Gelirinin çoğunu sûfiler için harcardı. Nakşibendîye tarikatının Alevî ve Bekrî silsilelerinde yer aldığı ifade edilmektedir. Hatta bu iki silsile el-Farmedî'de birleşmiş ve halifesi Yûsuf el-Hemedânî aracılığıyla devam etmiştir. Devlet erkânı ve bilhassa Nizâmülmülk'ün yakın olduğu bir sûfîydi. Nizâmülmülk'ün ona davranışıyla ilgili olarak ilginç bir hadise anlatılır. Buna göre Nizâmülmülk, Ebû'l-Kasım Kuşeyrî ile İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî meclisine gelince ayağa kalkar ve sonra yine yerine otururdu. Ebû Ali el-Farmedî geldiğinde ise yine ayağa kalkar ama onu kendi makamına oturtuktan sonra kendisi de onun önüne otururdu. Ardından Nizâmülmülk'e bu iki farklı davranışın nedeni sorulunca şöyle cevap vermiştir:

“Ebû'l-Kâsım Kuşeyrî ve Ebû'l-Meâlî Cüveynî ile onlar gibi zevat yanıma geldikleri zaman bana: ‘Sen şöyle iyisin, böyle iyisin.’ diyerek benim sahip olmadığım vasıflarla beni överler. Bu sözleriyle benim gurur ve kibrimi artırırılar. Halbuki Ebû Fazl el-Farmedî bana nefsimin hoşuna gitmeyen şeyleri, kusur ve noksanlarımı, yaptığım haksızlıkları söyler. Böylece gururum kırılır ve nefsânî duygularım rencide olur. Ben de yaptığım kusurlu hareketlerin çoğundan vazgeçerim, onları terkederim.”

Ebû Ali el-Fâarmedî, Serahs'ta meclis düzenlediği sırada Nizâmülmülk'ün vefat haberi ona ulaşmış ve bunun üzerine, “Bu Hasan (Nizâmülmülk), fitnelere engel olan bir setti” demiştir. Devrin bazı kaynaklarında İmam Gazzâlî'nin de el-Farmedî'ye intisap ettiği nakledilmektedir.⁸⁶⁴

⁸⁶⁴ Muhammed İbn Münevver, *Esraru't-tevhid*, s. 134,136; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 1099; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, V, s. 304-306; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 93; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh-i Bağdat*, XVIII, s. 56; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 303; İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 436;

Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Dost en-Nîşâbûrî (ö.479/1086)

Nîşâbûrlu sûfî Ebû Sa'd, ömrünün büyük bir kısmını seyahatlerle geçirmiştir. Kudüs'e gitmiş, ardından Dîmaşk'ta bir süre es-Sümeysâtî hankâhında kalmıştır. Ebû Bekr et-Tureyşî'nin tavsiyesiyle, Nîşâbûr'a dönerek tüm mal varlığını satmış ve Bağdat'ın doğu tarafında Nehrû'l-Muallâ'da sûfiler ve müritleri için Şeyhü's-şüyûh ismiyle anılan bir ribat inşa ettirmiştir. Burada özellikle fukara halk etrafında toplanmış ve müridi olmuşlardı. Ebû Sa'd, bu müritleriyle birkaç kez hacca gitmiş ve bu sırada çöllerde kabileler arasında yaşamışlardır. Hem kendi ribatının hem de Nîşâbûr Nizâmiye medresesinin vakıflarını yaptırmıştı. Melikşah ve vezir Nizâmülmülk nezdinde büyük itibar sahibiydi. Ahmed Gazzâlî de ondan etkilenmiş, sık sık onu ziyaret etmiş ve hatta ribatında vaazlar vermiştir. Şeyhü's-şüyûh olarak bilinen Ebû Sa'd hakkında, "Ebû Sa'd'ın başını sûfî elbisesinden (murakkaa) çıkaran Allah'a hamd ederiz. Eğer onu bir kaftandan çıkarmış olsaydı mutlaka helâk olurduk" denilirdi. Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın halifesi olarak irşad faaliyetlerini sürdürdüğü ifade edilmektedir. Rebiülevvel 479 (Haziran 1086) tarihinde vefatı ardından oğlu Ebû'l-Berekat İsmâîl ve daha sonra torunu Abdüllatif şeyh olarak bu ribatta faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁸⁶⁵

Ebü'l-Hüseyin Erdeşîr b. Ebî Mansûr el-'Abbâdî (ö.497/1104)

Merv'deki Senc-i 'Abbâdî'ye nispeten bu isimle anılan Ebû'l-Hüseyin, sûfî ve vâiz olarak tanınıyordu. Çocukluğunda Merv'de eğitim görmüş, gençliğinde ise Nîşâbûr'a gelmiş ve sohbet meclisleri düzenlemiştir. Onu dinleyenler fikirleri, kıssaları anlatma şekli, nükte ve telaffuzundan çok etkilenmişlerdir. Şevval 485 (Kasım 1092) tarihinde Bağdat'a giderek Ebî Sa'd es-Sûfî ribatında pek çok vaaz vermiştir. Buradaki vaazlarına olağanüstü bir kalabalık katılıyordu. İmâm Gazzâlî gibi devrin meşhur âlimleri ile büyük mutasavvıf ve şeyhler onun meclisinde bulunurdu. Erdeşîr'in Bağdat'ta açık alanda yaptığı bir sohbette bulunan insanların işgal ettiği yerin uzunluğunun yüz yetmiş beş arşın (119 metre) genişliğinin ise yüz yirmi arşın (81,6 metre) olduğu nakledilir. Halk onun

İbnü'l-Esir, X, s. 180; Devletşah, *Tezkiretü's-şu'arâ*, s. 149; İbnü'l-Adîm, s. 43, 47; M. Achena, "Abû 'Alî", *EP*, s. 14-15; *Gazzâlînâme*, s. 102, 281, 306; Tahsin Yazıcı, "Ebû Ali el-Fârmedî", *DİA*, X, s. 90.

⁸⁶⁵ Muhammed İbn Münevver, *Esraru't-tevhid*, s. 16; Abdülhâlik b. Esed b. Sâbit, *el-Mu'cem*, thk. Nebîl Sa'düddîn Cerrâr, 1434/2013, s. 136; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu Erbil*, thk. Sâmi es-Sakkâr, Irak 1980, I, s. 36, 107; II, s. 428; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, c. I, s. 547; İbnü'l-Esir, X, s. 144; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî*, s. 280; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 389-390; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, IV, s. 1625-1627; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 29; XXI, s. 334; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XXXII, s. 260.

sohbetine katılmak için büyük bir izdihama sebep olurdu. Hatta kadınlar sayıca erkeklerden çok olup daha büyük bir izdihama sebep oluyorlardı. Otuz bin kişinin bu sohbetlere katıldığı ifade edilmektedir. Keramet sahibi olduğu rivayet edilen Erdeşîr'in çok ibadet ettiği nakledilir. Vaazlarıyla birlikte insanların çoğu saçlarını kazıtmış, mescid ve camilere sığınmaya başlayarak şarap ve içkileri yok etmişler ve eğlence araçlarını ortadan kaldırmışlardı. Hatta İsmâîl b. Ebû Sa'd es-Sûfî, Erdeşîr'in ribatta abdest aldığı büyük bir havuz olduğunu ve insanların bereket bulmak için oradan taslar dolusu su taşıdıklarını ve içtiklerini nakleder. Erdeşîr ile ilgili buna benzer pek çok keramet ve rivayet nakledilir. Bir müddet sonra vaaz etmesine mâni olunmuştur. Sebebi, halkı işlenmiş altın ile altın ve gümüş parçalarıyla alışveriş yapmaktan nehyetmesiydi. Bunun faiz olduğunu söyledi. Bu yüzden vaaz etmekten menedildi ve şehir dışına çıkarıldı. Bu sırada hacca gitti. Hac dönüşü Nîşâbûr'a geri dönerek vaazlarına devam etmiştir. Oğlu Kutbüddîn Ebû Mansûr (ö.547/1152) da vâiz ve tasavvuf ehliendir. el-'Abbâdî'nin tasavvuf terimleri ile sûfileri anlattığı *Menâkıbu's-sûfiyye* ve tarikat konularını ele aldığı *Sûfînâme* gibi eserleri bulunmaktadır.⁸⁶⁶

Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî (ö.505/1111)

İmam Gazzâlî, Bağdat Nizâmiye müderrisi olduğu uzun yıllar boyunca fıkıh, kelâm, mantık ve felsefe gibi pek çok farklı ilimle meşgul olmuş, ancak bu ilimler arasında bulamadığı gerçek bilgi ve kurtuluş yolunu tasavvufta aramaya başlamıştır. 488 (1095) senesinde, Bağdat Nizâmiye müderrisliğini terk eden Gazzâlî, sufi elbiseleri giyerek yolculuğa çıkmış ve gittiği yerlerde inzivaya yönelmiştir. Önce Şam'a gitmiş, ardından Beytül-Makdis ve civarında bir müddet kalmış ve daha sonra Şam, Mısır ve İskenderiyye'ye giderek çile ve itikaf ile meşgul olmuştur. Bu seyahati ve inziva süresi yaklaşık on bir sene sürmüştür. 503 (1109) yılında memleketi Tûs'a dönmüş ve Ebû Saîd hankâhında bir müddet ikâmet ederek meşhur *İhyâ* eserini okutmuştur. Ardından evinin bir kısmını sûfiler için hankâh olarak tahsis etmiştir. Bu hankâh medrese ile yan yanaydı. Hem bu nedenle hem de müderris ve sûfî kimliğiyle yazdığı eserlerle tasavvuf ile ehli sünnet yakınlaşmasına büyük katkı sağlamıştır. Vaktini daha çok tefekkür ve eserlerini

⁸⁶⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, s. 174; Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 30; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 843; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 3-4; XVIII, s. 87; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, s. 264; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, III, s. 562-563; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XIX, s. 524-525; İbnü'l-Esir, X, s. 193; Safedî, *el-Vâfi*, VIII, s. 238; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, I, s. 611; *Müntehab min es-Siyâk*, s. 240; Nâcî Ma'rûf, *'Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 88; *Gazzâlînâme*, s. 131, 302.

yazmakla geçirmiştir. Tasavvufla ilgili *Mizânü'l-'amel* isimli eseri vardır. *İhyâu Ulûmi'd-dîn* ise en kapsamlı eseridir. İnsanı kurtuluşa götüren bilgi kaynaklarına, zâhirden ziyade bâtın ile ilgili açıklamalara yer verir. Sûfî yaşantısını Hz. Peygamber'in yaşantısı ile izah ederek şariat ve tarikatı birbirine yakınlaştırmış, tasavvufun diğer ilimler ve toplum nezdinde büyük ölçüde makbul hale gelmesini sağlamıştır. *Kimyâ-yı Sa'âdet* başlıca eserleri arasında zikredilebilir. Ömrünün sonuna doğru yazdığı *el-Münkız* adlı eserde de ruhsal dönüşümüne ve tasavvuf konusundaki görüşlerine ayrıntılı olarak yer vermektedir.⁸⁶⁷

Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî (ö.520/1126)

Hayatının büyük kısmı seyahatlerle geçen Ahmed el-Gazzâlî, esasen kardeşi gibi tasavvufî eğilimleri olan bir fakihti. Bilhassa cesur ifadeler içeren vaazlarıyla tanınıyordu. Kardeşi yerine bir müddet Bağdat Nizâmiyesi'nde müderrislik yapmış, fakat bu görevi uzun sürmemiş ve inziva yolunu seçerek buradan ayrılmıştır. Tasavvuf eğitimini Ebû Bekr en-Nessâc et-Tûsî'den (ö.487/1094) almıştır. Kardeşi İmâm Gazzâlî'nin tasavvufla ilgili *İhyâ* isimli eserini *Lübâbü'l-İhyâ* adıyla özetlemiştir. Kendisi de *Sevânihu'l-uşşâk* adlı eserinde aşk ve vecdi konu almış ve ruhani aşkı izah etmiştir. Eserde Arapça ve Farsça şiir ve rubailer de vardır. Ayrıca bir eseri de semânın haram olduğunu söyleyenlerin görüşlerini reddetmek için yazdığı *Bevâriku'l-ilma*'dır. Bu eserde Semâ'yı vâiz ve fakih olarak değil bir sûfî gözüyle ele almıştır.⁸⁶⁸

Ebü'l-Mecid Hakîm Mecdûd b. Âdem es-Senâî el-Gaznevî (ö.525/1131)

Devrin meşhur şairlerinden olan Senâî, sûfî kimliğiyle de ön plana çıkmaktadır. Çocukluk ve gençlik yıllarını Gazne'de geçirmiş ve iyi derecede Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Daha sonra Belh'e gelmiş ve esas dönüşümü burada yaşamıştır. Ebû Yusuf el-Hemedânî'ye intisap ederek vaktini halvet ve uzlet halinde geçirmiştir. Bu dönemde

⁸⁶⁷ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s.1013, 1098; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 18, 126; İbnü's-Salâh, I, s. 261-262; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 280,293; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LV, s. 200-203; İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfteri*, s. 292-25; İbnü'l-Esîr, X, s. 212; İbn Fazlullâh, *Mesâlikü'l-ebsâr*, VIII, s. 176; Nahcivânî, *Tecâribü's-selef*, s. 97; W. Montgomery Watt, "al-Ghazâlî", *EI2*, II, 1038-1041. Gerhard Böwering, *Elr*, X, Fasc. 4, 358-363. Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, s. 489-492; *Gazzâlînâme*, s. 185, 197; Nimet Yıldırım, "İmam Gazzâlî ve Kardeşi", *Doğu Esintileri*, sa. 8, 2018, s. 142.

⁸⁶⁸ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübra*, VI, s. 60-61; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s. 289; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân*, I, s. 97; İbnü'l-Esîr, X, s. 505-506; *Gazzâlînâme*, s. 152-153; Süleyman Uludağ, "Ahmed el-Gazzâlî", *DİA*, II, s. 70; Nimet Yıldırım, "İmam Gazzâlî ve Kardeşi", *Doğu Esintileri*, sa. 8, 2018, s. 159-160.

yazdığı şiirlerde zühd ve uzlet gibi konular ön plandadır. Bu sırada Horasan'ın Herat, Serahs ve Nîşâbûr gibi bölgelerine giderek pek çok sûfî ile tanışmıştır. 505 (1112) yılında Belh'ten Serahs'a gitmiş ve Horasan kadısı Muhammed b. Mansûr es-Serahsî'nin yanında olmuştur. Horasan'ın ilk sûfî şairi olarak bilinmektedir. Bilhassa hayatının son yıllarında tasavvufa dair pek çok mesnevi kaleme almıştır.⁸⁶⁹

Ebû Abdullah Muhammed b. Hameveyh el-Cüveynî el-Behîrâbâzî (ö.530/1136)

Horasan'da Cüveyn'in Behîrâbâz nahiyesinden olan Ebû Abdullah, Abdülkerîm el-Kuşeyrî yanı sıra Ebû'l-Kâsım et-Tûsî, Ebû Ali el-Farmedî ve Ebû'l-Hasan el-Büstî gibi şeyhlerin müridi olmuştur. Şeyhi el-Farmedî'nin icâzetiyle irşad faaliyetlerine başlamıştır. Devlet erkânı ve bilhassa Sultan Sencer tarafından sıkça ziyaret edilirdi. Ancak onlardan gelen hediyeleri kabul etmez ve çalışarak geçimini sağlamayı tercih ederdi. Cüveyn'de Behîrâbâz'da evinin yanına inşa ettirdiği hankâhında uzun yıllar irşad faaliyetlerini sürdürmüş ve müritlerinin sayısı hızla artmıştır. Devrin meşhur sûfilerinden Aynülkudat Hemedânî müritleri arasındadır.⁸⁷⁰

Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Eyyûb b. Yûsuf el-Hemedânî (ö.535/1140)

Horasanlı sûfilere olan Ebû Yûsuf, fıkıh, hadis ve kelâm ilimlerindeki yetkinliğine rağmen, sonu gelmeyen ilmî tartışmalardan sıkılmış ve tasavvufa yönelmiştir. Şeyh Ebû Ali el-Farmedî'nin müridi olduğu nakledilir. Bu nedenle Nakşibendî tarikat silsilesinde yer alır. Merv'de bir hankâh açmış ve burada irşad faaliyetlerine başlamıştır. Bu hankâh, "Horasan kâbesi" ismiyle anılmıştır. Bu dönemde insanların kitleler halinde hankâha geldikleri ifade edilir. Ancak sürekli burada kalmamış ve zaman zaman seyahatlerine devam etmiştir. Hatta 506 (1112) yılında sûfî kimliğiyle tanındığı dönemde Bağdat Nizâmiye medresesinde vaazlar vermiş ve ardından Herat'a geçerek bu vaazlara devam etmiştir. Diğer sûfiler gibi Selçuklu idaresi tarafından desteklenmiştir. Nitekim Sultan Sencer, Ebû Yûsuf'un Horasan kâbesi denilen tekkesine 50 bin dinar tahsis etmiştir. Pek

⁸⁶⁹ Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 599; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 959-960; Devletşah, *Tezkiretü's-su'arâ*, s. 148-153; Jan Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 43; Zebîhullah Safâ, *Tarih-i Edebiyyât der İran*, s. 552-555; Ahmed Ateş, "Senâ'î", *İA*, X, s. 476-478; Devletşah, Senâ'î'nin vefat tarihini 576 olarak nakleder. Bkz. Devletşah, *Tezkiretü's-su'arâ*, s. 153.

⁸⁷⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, II, s. 125-126; *el-Ensâb*, III, s. 431-432; *el-Müntehab*, s. 1448-1449; Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 30; İbn 'Asâkir, *Mu'cemü's-Şüüh*, II, s. 928; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XVII, s. 317; İbnü'l-Esîr, X, s. 50; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, s. 350; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XX, s. 292-293; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, s. 407;

çok meşhur müridinin olduğu ifade edilir. Bunlar arasında şair Senâî, Abdülhâlik Gücdüvânî, Ebû Muhammed Hasan b. Halife el-Endekî ve Ahmed Yesevî gibi isimler bulunmaktadır. *Rütbetü'l-hayat* isimli Farsça eseri vardır. Bu eserde mutasavvıf kimliğiyle, insan ömrünün derecelerini anlatmıştır. Ayrıca tasavvufla ilgili pek çok risalesi de bulunmaktadır.⁸⁷¹

Ebû Nasr Ahmed b. Ebî'l-Hasan b. Ali b. Muhammed en-Nâmekî (ö.536/1141)

Horasan'ın Nâmek köyünden olan Ebû Nasr, Câm şehrinde meşhur olduğu için Şeyh Ahmed-i Câmî olarak tanınmaktadır. Yirmili yaşlarında olduğu sırada hayatını zevk ve sefa içinde geçirmek isteyen bir meclis esnasında yaşadığı ruhanî hal tövbe etmesine neden olmuş ve Nâmek'ten ayrılarak Câm şehri civarında bir tepede uzlete çekilmiştir. Bu uzletin 15 yıl kadar sürdüğü ve bu sırada pek çok ilim yanı sıra bilhassa tasavvufta bilgi sahibi olduğu nakledilir. 1090'lı yıllarda kırklı yaşlarındayken uzlet halini terk ederek irşad faaliyetlerine başlamış ve 1141 yılındaki vefatına kadar Horasan'ın tamamına yakınını gezmiştir. Bu seyahatleri sırasında binlerce insanın kurtuluşuna sebep olduğu nakledilir. Tasavvufla ilgili Farsça olarak yazdığı pek çok eser vardır. *Miftâhu'n-necât* isimli eserinde imânı kurtarmanın yollarını tasavvuf aracılığıyla izah etmiştir. *Ünsüt-tâ'ibîn*'de tasavvufla ilgili kendi düşüncelerini anlatmıştır. *Dîvân*'ında ise aşk, vecd ve zühhd konulu şiirleri bulunmaktadır. Ahmed-i Câmî, Câmîyye tarikatının kurucusu olarak kabul edilmektedir. Ancak tarikat yaşadığı dönemde kurulmamış; vefatı ardından hem çocukları ve torunları hem de halifeleri ve müritleri tarafından ona nisbet edilmiştir. Muharrem 536 (Ağustos/Eylül 1141) tarihinde vefat etmiştir.⁸⁷²

⁸⁷¹ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 842, 1120-1123; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 15-16; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, II, s. 577; İbnü'l-Mülakkın, *el-'İkdü'l-müzheb*, s. 521-522; Devletşah, *Tezkiretü's-şu'arâ*, s. 149; Feridüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, nşr. Reynold A. Nicholson, Tahran 1394hş., s. 842, 1120; Hamid Algar, "Abu Ya'kûb Hamadânî", *Elr*, s. 395-396; Necdet Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", *DİA*, IVL, s. 12-13; Spencer, *The Sufi Orders*, s. 54.

⁸⁷² Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, s. 177 (Dipnot kısmı); İbn Nâsirüddîn, *Tavzîhu'l-Müştebih*, nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî, Beyrut 1993, II, s. 131; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, s. 197, 774; II, s. 1771; a. mlf, *Süllemü'l-viüsûl ilâ Tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnâvut, IRCICA Yay., İstanbul 2010, I, s. 120; Heshmat Moayyad, "Ahmad-e Jam", *Elr*, I, s. 649; Uludağ, "Câmî, Ahmed-i Nâmekî", *DİA*, VII, s. 100.

Ebü'l-Es'ed Hibetürrahmân b. Abdülvâhid b. Ebî'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö.546/1152)

Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin torunu olan Ebü'l-Es'ed, sûfî ve muhaddistir. Çocukken dedesinin yanında eğitim görmüş, ardından hem aile büyüklerinin hem de pek çok âlimin derslerine katılmıştır. Önce Nîşâbûr'da vâiz ve hatîb, ardından Horasan şeyhlerinin reisi olmuştur. Nîşâbûr'da Kuşeyriyye tarikatının önderi kabul ediliyordu. Hac dönüşü Bağdat'a giderek, burada pek çok sohbet ve vaaz meclisi düzenlemiş ve dedesinden rivayetlerde bulunmuştur. 13 Şevval 546 (23 Ocak 1152) tarihinde vefat etmiştir.⁸⁷³

Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdissamed b. Ahmed en-Nîşâbûrî el-Ekkâfî (ö.549/1155)

Dindar ve takva sahibi bir sûfî olan Ebü'l-Kâsım, aynı zamanda münâzır ve fakihti. Çocukluk ve gençlik yıllarını Ebî Nasr el-Kuşeyrî, Ebî Hâmid et-Tûsî, Ebî Nasr el-Erguyânî ve Ebî Ca'fer es-Sincî gibi âlimlerin yanında geçirmiştir. Kelâm ve kıraat yanı sıra tasavvuf eğitimi almıştır. 510 (1116) yılından sonra hacca gitmiş, burada bir müddet Şeyh Abdülmelik et-Taberî yanında eğitim görmüştür. Ardından ülkesine dönmüş ve uzun bir müddet uzlette kalmıştır. Devrin müelliflerinden Sem'ânî, Ebü'l-Kâsım'ın evine ziyarete gittiğini ve bu sırada ondan bazı hadisler dinlediğini nakleder. Ebü'l-Kâsım, devlet erkânına karşı mesafeli durmuş ve her zaman yanına girilmesine müsaade etmemiştir. Bu nedenle sûfilerle yakın ilişkileriyle bilinen Sultan Sencer dahi ancak kendisine müsaade ettiği zamanlarda onu ziyaret edebilmiştir. Şeyh, Şevval 549'da (Aralık 1154) Nîşâbûr'da Oğuzların Horasan'ı yağmaları esnasında tutuklanmış. Cezalandırılmak için dışarı çıkarıldığı sırada orada bulunan Sencer, Oğuz askerlerine: "Ben onun duasını almak için ziyaretine giderdim. Benim için onu serbest bırakın" diyerek şefaathçi olmuş ve şeyh serbest bırakılmıştı. Ancak gitgide hastalığı ilerlemiş ve Zilkâde 549 tarihinde (Ocak 1155) Şehristân'da vefat etmiştir.⁸⁷⁴

⁸⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XXI, s. 192; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XI, s. 899; Sübkî, VII, s. 329; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, VI, s. 187; İbnü'l-Esir, vefat tarihini diğer müelliflerden farklı olarak 547 olarak vermektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, XI, s. 153.

⁸⁷⁴ Kâdî İyâz, *el-Gunye: fihristi şüyûhi'l-Kâdî İyâz*, thk. Mahir Züheyr Cerrâr, Beyrut 1982, s. 166; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 842,843; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, I, s. 398-399; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, s. 335; *Müntehâb*, s. 995-996; İbnü'l-Esir, XI, s. 172; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, s. 99; Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XI, s. 967; Sübkî, VII, s. 151-152.

3.4. Dil ve Edebiyat

Selçuklu hâkimiyetindeki Horasan bölgesinde pek çok etnik grup bir arada yaşıyordu. Bu durum Arapça, Farsça ve Türkçe gibi farklı dillerin farklı sahalarda kullanılmasına yol açmıştı. Devletin resmi yazışmaları, şiirler ve bazı edebî metinler Farsça yazılırken; medreselerde eğitim dilinin Arapça olması, ilmî çalışmaların ve kaleme alınan eserlerin de çoğunlukla Arapça olmasına neden olmuştu. Türkçe ise halkın bazı kesimlerinde ve orduda kullanılıyordu. Türkler Türkçe konuşmalarına rağmen, hem Kaşgarlı Mahmûd'un Karahanlı Türkçesi dediği edebî dili bilmemeleri hem de Türkistan'da bulunan yazı dili merkezlerinden uzakta kalmalarından dolayı bu bölgede Türkçenin edebî bir dil haline dönüşemediği ifade edilmektedir.⁸⁷⁵ Nitekim Mâverâünnehir'de edebî faaliyetlerin Türkçe olduğu sırada Horasan'da Arapça ve Farsçadır.

Arapça ile ilgili olarak sarf, nahiv, lugat ve belagat ilimleri ön plandadır. Hem bu ilimlerin medrese müfredatında yer alması hem de başta Kur'ân olmak üzere bilhassa dinî ilimlerdeki çalışmaların daha iyi anlaşılabilmesi için kaleme alınan pek çok eser vardır. Nahiv, lugat ve sarf âlimleri “Dil ve Edebiyat Âlimi” olarak anıldıkları için bu başlık altında ele alınacaktır.

XI. yüzyıl müelliflerinden Râgıb el-İsfahânî, bir âlimin müfessir sayılabilmesi için lafızlar (ilmü'l-luga), lafızların birbiriyle münasebeti (ilmü'l-iştikâk) ve lafızlara ârız olan hükümleri (nahiv ilmi) bilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁸⁷⁶ Yani, farklı ilim dalları için dahi Arapça, nahiv ve lugat ilimlerinin bilinmesi beklenmektedir. Nitekim Nizâmiye medreselerinde de Arapça hocasının olması zorunlu kılınmıştır. Bu nedenle Arapça ile ilgili çalışmalar bilhassa medrese çevresinde hız kazanmıştır. Birkaç örnek vermek gerekirse; Nizâmiye medresesinde kütüphane müdürü olan Ebü'l-Hasan b. Abdülbâkî b. Bekrî, edebiyat, nahiv, lugat âlimi ve Arapçayı çok iyi bilen bir âlimdi.⁸⁷⁷ Yine devrin tanınmış nahiv, lugat ve edebiyat âlimlerinden olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali (ö.1108), Nizâmiye medresesinde kütüphane müdürü olmuş; aynı zamanda edebiyat derslerine de

⁸⁷⁵ Zeynep Korkmaz, “Selçuklu Çağı Türkçesi'nin Genel Yapısı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten 1972)*, c.XX, s. 27-28; Sadık Armutlu, *Büyük Selçuklu Şiiri*, Selenge Yay., İstanbul 2021, s. 20.

⁸⁷⁶ Abdülhamit Bırışık, “Müfessir”, *DİA*, XXXI, s. 496-499.

⁸⁷⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, s. 294.

girmiştir.⁸⁷⁸ Aynı şekilde nahiv hocası olan Ebü'l-Hasan Ali el-Esterâbâdî (ö.516/1123) de meşhur dil âlimi Meydânî'nin talebelerinden biridir.

Ebû Bekr Abdülkahir b. Abdurrahmân el-Cürcânî (ö.471/1078-1079)

Horasan'da "İmâmü'n-nühât" (büyük dil bilgini) olarak tanınan Abdülkahir el-Cürcânî, Cürcân'da doğmuş ve ömrünü burada geçirmiştir. Fars asıllı olmasına rağmen tüm kitaplarını Arapça yazmıştır. Belagatte devrin en önde gelen âlimi olarak zikredilir ve "Şeyhü'l-Belâğâ" olarak anılmıştır. Arap belâgatının metodolojisini ortaya koymuştur. Bilhassa iki eseri bu dönemde Arap edebiyatında öncü olmuş ve sonraki dönemlerde kaynak olarak kabul edilmiştir. İlki, *Delâilu'l-İ'caz*, belâgatın temel konularını, Kur'ân'ın nazmından hareketle açıkladığı en önemli eserlerinden biridir. İkincisi, *Esrâru'l-Belâga*, belâgat ve şiirin belli başlı meselelerini ortaya koyduğu eserdir. Bu iki eser dışında *Avâmilu'l-Mia*, Arapça kelime ve cümlelerin irâblarından bahsettiği bir gramer kitabıdır. Daha sonra bu esere *el-Cumel* ismiyle bir şerh yazmıştır. Yine Arapça gramerle ilgili eklemeler yapmıştır. *Kitâb fî't-Tasrîf*, sarf ilmine dair kaleme aldığı eseridir. *Kitâbu'l-Muktesîd*, nahiv hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin nahivle ilgili kaleme aldığı otuz ciltlik eserinin üç ciltlik özetidir. Arapça harfleri, isimleri ve fiilleri içermektedir. *El-Miftâh*, sarf ilmine dair küçük hacimli bir eserdir. *Muhtârü'l-ihitiyâr* isimli eserinde bedî', beyan ve kafiye gibi konulara yer vermiştir.⁸⁷⁹

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Cürcânî (ö.482/1089)

Belâgat ilminde devrinin önde gelen imamlarından kabul edilir. Horasan'dan Basra'ya geçmiş; burada hem kadılık hem müderrislik yapmıştır. *Kinâyâtü'l-udebâ'* ve *İşârâtü'l-bulegâ'*nın yanı sıra yine belâgatla ilgili özet şeklinde ele aldığı *Kitâbü'l-belâga* isimli eserleri vardır.⁸⁸⁰

⁸⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, XX, s. 26; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 340; İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'î'l-âdâb*, II, s. 533; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, XIII, s. 249.

⁸⁷⁹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, s. 189; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, s. 318, 1170; Suyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, I, s. 252, 310; Sübkî, *Tabakât*, V, s. 150; Brockelmann, *GAL*, I, s. 341-342; K. Abu Deeb, "Abd al-Qaher Jorjani", *Elr*, I, s. 134-137; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 322.

⁸⁸⁰ Zehebî, *Târihu'l-islâm XXXIII*, s. 74; Safedî, *el-Vâfî*, VII, s. 216; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, s. 260; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, s. 214; Brockelmann, *GAL*, I, s. 288; Suppl., I, s. 505.

Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî (ö.486/1093)

Nîşâbûr ve Herat arasındaki Zevzen şehrindendir. Lugat âlimi Meydânî'nin talebesidir. Devrin müelliflerinden Abdülgâfir el-Fârisî, Arapça, nahiv ve lugat ilimlerinde asrının imamı olduğunu ifade etmektedir. Nitekim ilk Arapça Farsça sözlüklerden olan *Kitâbü'l-Mesâdir*'i kaleme almıştır. Tüm Arapça masterların Farsça karşılıklarını yazmıştır. *Tercemân-ı Kur'ân* adlı eseri en eski Farsça Kur'ân sözlüklerinden biridir. Ayrıca *Muallakât-ı Seb'a'yı* şerh etmiştir.⁸⁸¹

Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî en-Nîşâbûrî (ö.518/1124)

Nîşâbûr'un Meydân-ı Ziyâd mahallesinde doğduğu için Meydânî nisbesiyle anılır. Edip ve lugat âlimidir. Lugat ve nahiv derslerini Vâhidî ve Ya'kûb b. Ahmed en-Nîşâbûrî'den almıştır. Arapça atasözleriyle ilgili olarak kaleme aldığı *Mecmâ'u'l-emsâl* isimli eseri vardır. 6000'den fazla atasözünün ortaya çıkışı ve kullanımıyla ilgili bilgi vermektedir. Arapça atasözleriyle ilgili en kapsamlı çalışma olarak kabul edilir. Diğer eseri *es-Sâmî fi'l-esâmî*, 497 (1104) yılında kaleme alınmış Arapçadan Farsçaya sözlüktür. Dinî kelimeler, canlılar, semavî ve dünyevî varlıklar şeklinde dört başlıktan oluşmaktadır. Ayrıca *el-Hâdî li's-Şâdî* isimli Farsça nahiv kitabı da Meydânî'ye nispet edilmektedir.⁸⁸²

Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Mukarrî el-Beyhakî (ö.544/1150)

Nahiv ve lugat âlimidir. Nîşâbûr'daki merkez camisi yanındaki evinde nahiv ve lugat dersleri vermiştir. Bu vesileyle pek çok talebe yetiştirmiştir. *Tâcü'l-mesâdir* isimli eserinde Arapça masterların Farsça tercümeleri vardır. Bu kitabın mukaddimesinde İranlıların Arap diline katkıları başlığı altında 30'a yakın âlim ve eserlerinden bahsetmiştir. Lugatla ilgili diğer eserleri *Yenâbî'ul-Lugat* ve *el-Muhîr bi'l-lügati'l-Kur'ân* olarak sayılabilir.⁸⁸³

⁸⁸¹ Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, s. 76; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, III, s. 1038; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-rivât*, I, s. 355; İbnü's-Sâî, *ed-Dürrü's-semîn fi esmâ'ü'l-musannifîn*, s. 329; Brockelmann, *GAL*, I, s. 342-343; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 319.

⁸⁸² Meydânî, *Mecmâ'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut, ty., Giriş Kısmı; Beyhakî, *Lübâbü'l-ensâb ve'l-elkâb ve'l-a'kâb*, s. 6; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, III, s. 1359; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 318; Brockelmann, *GAL*, I, s. 289; R. Sellheim, "al-Maydani", *EI2*, VI, s. 913.

⁸⁸³ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 224; Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, s. 316; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, I, s. 398-399; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 321.

Ebü'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd el-Beyhaki (ö.565/1169)

Devrin önde gelen âlimlerinden otuz yıla yakın ders almıştır. Meşhur dil âlimi Meydânî'nin talebesidir. Ondan lugat ve filoloji dersleri almıştır. Bir müddet Beyhak kadısı olmuş ancak kısa süre sonra bırakıp ömrünün tamamını ilimle meşgul olarak geçirmiştir. *Gurretü'l-emsâd* isimli eserinde atasözlerini alfabetik olarak sıralayarak her bir atasözünün anlamını ve söylenme sebebini izah etmiştir. Ayrıca yine atasözleriyle ilgili *Mecâmi'u'l-emsâl* adlı bir kitap daha yazdığını bizzat kendisi ifade etmektedir.⁸⁸⁴

Reşîdüddîn Muhammed Vatvât b. Muhammed el-Ömerî el-Fârûkî (ö.573/1177)

Belh'te Nizâmiye medresesindeki eğitimi ardından Hârizm'e giderek lugat âlimi Zemahşerî'nin talebesi olmuştur. *Hadâ'iku's-sihr* isimli eseri, Fars edebiyatında belâgata dair yazılmış en eski eserlerden biridir. Seksen civarında edebî sanat hakkında âyet ve şiirlerden örneklerle bilgi vermektedir. *Letâifü'l-emsâl* adlı eserinde 281 Arapça atasözünü Farsçaya tercüme ve şerh etmiştir. Belâgatla ilgili diğer bir eseri *Umdetü'l-bülegâ ve uddetü'l-fusahâ* ismiyle bilinmektedir.⁸⁸⁵

Ebü'l-Feth Muhammed b. Sa'd b. Muhammed ed-Dibâcî el-Mervezî (ö.609/1212)

517 (1123) yılında Merv'de doğmuştur. Önce babasından nahiv ilmini öğrenir. Gençlik yıllarında büyük nahiv âlimi ez-Zemahşerî ile tanışmış ve onun talebesi el-Bakkâlî'den Arapça dersleri almıştır. Uzun yıllar Merv Ulu Camii kütüphanesinde müdürlük yapmış ve kütüphaneye kitap temini için çok çaba harcamıştır. Yakût el-Hamevî, bu camiye ziyaret ettiğinde büyük bir kütüphane gördüğünü ve bu kütüphanenin Fukâ'î Vakfı isimli bir vakfa bu kütüphaneye vakfedildiğini, ayrıca burada ed-Dîbâcî'nin bazı eserlerini incelediğini ifade etmektedir. Devrin meşhur dil âlimi Zemahşerî'nin pek çok eserine şerh yazmıştır. Arapça gramerle ilgili *el-Mufasssal'a*, nahivle ilgili olan *el-Enmûzec*'e ve

⁸⁸⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, XV, s. 263-264; Brockelmann, *GAL*, I, s. 395; Qari Syed Kalîmullah Husaini, "Contribution of Zahiru'd-Din al-Bayhaqi to Arabic and Persian Literature", *Islamic Culture*, c.XXXIII, ss. 77-89; Özeydin, "Beyhakî, Ali b. Zeyd", *DİA*, VI, s. 62-63.

⁸⁸⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, s. 62, Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ'*, I, s. 35-36-III, s. 962; Devletşah, *Tezkiretü's-şu'arâ'*, s. 139-140; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, II, s. 229; F. C. de Blois, "Rashîd al-Dîn Waṭwāt", *EP*, (İng.), VIII, 444-445; M. Nazif Şahinoğlu, "Vatvât", *İA*, XIII, s. 235-240; Derya Örs, "Vatvât, Reşîdüddîn", *DİA*, XLII, s. 573-574; Meftâh, s.196; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, II, s. 324.

Mukaddimetü'l-edeb'e ayrı ayrı şerhler yazmıştır. *Felekü'l-edeb* ise edebiyatla ilgili olan diğer eserleridir.⁸⁸⁶

Mahmûd b. Ömer el-Kâdî ez-Zenucî es-Sencerî (ö.?)

Mehzebü'l-esmâ fî mürettebi'l-hurûf ve'l-eşyâ isimli eseri Arapça isim lugati olup tüm kelimelerin Farsça tercümelerini vermiştir. Kendisinden önceki lugat âlimlerinden istifade etmiştir.⁸⁸⁷

3.5. Şiir

Selçukluların ilk dönemlerinde şairler, Sâ mânî ve Gaznelilerden miras kalan ve “Sebk-i Horasanî” olarak bilinen tarzı devam ettirmiştir. Bu şiirler, maddi duyguların ön plana çıktığı ve edebî sanatların az kullanıldığı sade bir üsluba sahiptir.⁸⁸⁸ Ancak XII. yüzyıldan itibaren üslup değişikliği göze çarpmaktadır. Şiirlerde edebî sanatlar ve Arapça kelimeler çok sık kullanılır olmuş ve hayal gücü şiirlere yansımıştır. Enverî gibi şiirlerinde farklı ilim dallarına ait kavramları kullanan şairlerin yanı sıra Senâî gibi tasavvufî konulara ağırlık veren şairler vardır. Şiirlerde manevi konuların tasviri ve pek çok edebî sanattan istifade edilmesi ise “Sebk-i Selçûkî/Sebk-i Irâkî” ismiyle anılan yeni bir üslubun ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁸⁸⁹

Selçuklular zamanında şiirlerde genellikle kaside, rubai ve gazel şekilleri mevcuttur. Kasideler, Selçuklu hükümdar ve devlet adamlarına yönelik methiye/övgü içermektedir.⁸⁹⁰ Sâ mânî ve Gazneliler devrinden farklı olarak kasidelerde edebî sanatlara sıkça yer verilmiş ve manevi konular da işlenmiştir. Rubaî, bu dönemde nazım şekli ve ayrı bir tür olarak devam etmiştir. Bilhassa tasavvuf ehli tarafından rubaîlerden çokça

⁸⁸⁶ Zehebî, *Târîhu'l-islâm* XV, s. 29; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, VI, s. 2538; İbnü's-Sâî, *ed-Dürrü's-semîn*, s. 219-220; Safedî, *el-Vâfî*, III, s. 76.

⁸⁸⁷ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 319; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, s. 1912.

⁸⁸⁸ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 335. Selçuklulardan önceki Türk-İslâm devletlerinde şiir ve edebî faaliyetlerdeki gelişmeler için bkz. Adnan Karalısmaîloğlu, “Karahanlı-Gazneli ve Selçuklu Devletlerinin Edebî Faaliyetlerdeki Etkinliği”, *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Ankara 2001, s. 60-75.

⁸⁸⁹ Devletşâh, s. 138-153; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 960, 1198; Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 493-494, 599; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 54-59; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 552-560, 656-670; Hidâyet, *Mecma'u'l-fusahâ*, I, s. 305. Sebk-i Selçûkî'den önce yaygın olan Sebk-i Türkistânî/Horâsânî için biz. Tuncay Bülbül-Süleyman Anıl Tombak, “Sebk-i Türkistânî/Horâsânî'ye Dair”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. V, sa. 1, ss.270-287.

⁸⁹⁰ Selçuklu sultanlarına övgü amacıyla yazılan Arap şairlerin kaleme aldığı bazı Arapça kaside örnekleri için bkz. İnci Koçak, “Selçuklu Türklerine Yazılmış Bazı Arapça Şiirler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, c. 32, sa. 1-2, Ankara 1988, ss. 141-155.

istifade edilmiştir. Şairler, dört mısradan oluşan rubâilerde aşk, vecd ve uzlet gibi konulara yer vermişlerdir. Bu dönemde Divan'lar ve kasideler başta olmak üzere artık yazılan pek çok farklı eserde rubailere rastlanmaktadır. Hemen hemen her konuda rubailer kaleme alınmıştır. Gazel, Selçuklu şairlerinin divanlarında yaygın olarak kullandıkları diğer bir türdür. Kasidelerin başında yer alan ve aşk, sevgili gibi konulara yer verilen bölümdür. Bu dönemde Enverî ve Muizzî gibi şairler, gazellerinde maddi aşka yer vermiştir. Ancak Senâî gibi tasavvufa yönelerek ilahi aşk ve manevi halleri konu alan şairlerle, gazel bir nazım şekli haline gelmiştir. Bu değişim, gazel yazımında ciddi bir artışı da beraberinde getirmiştir. Bilhassa tasavvuf ehli tarafından sıkça kullanılan bir tür olmuştur. Tasavvuf, gazeller vasıtasıyla toplumun büyük kesiminde etkili olmuştur. Mesnevi örnekleri ise çok azdır. Eski İran kültürüne ait kahramanlık öyküleri ve mitolojik anlatıları, Selçuklu hâkimiyetiyle birlikte değişmiş bu dönemde artık gaza ve savaş söylemlerine dönüşmüştür.⁸⁹¹

Horasan'da Sâ mânîler ile başlayan Gazneliler ile devam eden sarayda edebiyat ve şiir meclisleri kurma geleneği Selçuklular zamanında da devam etmiştir. Şairlerin tamamına yakını saray şairi olarak anılmış ve Selçuklu sultanları tarafından himaye edilmiştir. Şiirleri sayesinde pek çok lütuf ve ihsan elde etmişlerdir.⁸⁹² Devrin müelliflerinden Nizâmî-i Arûzî, şairlerin sultanların danışacağı ve görüşeceği has adamlarından olduğunu ve sultanın yakınında bulunmasının zaruri olduğunu; bu sayede sultanın isminin ölümsüzleşeceğini ifade etmektedir.⁸⁹³ Selçuklu hükümdarları sadece şairleri himaye etmekle kalmamış, aynı zamanda Melikşah, Sultan Sencer, Togaşah gibi hükümdar ve melikler kendileri de pek çok şiir kaleme almıştır.⁸⁹⁴ Sultanların her biri şairleri himaye etmelerine rağmen Sultan Melikşah zamanında Horasan bölgesinin hakimi olan Togaşah b. Alparslan şiire ayrı bir tutkuyla bağlıydı. Çoğunlukla Nîşâbûr'da Nigârîstân denilen saraylarda ikâmet ediyordu. Togaşah, nedimleri kendisine yoldaş yapmıştı. Nitekim tüm nedimleri şairlerden oluşmuş ve vaktinin tamamına yakını onlarla geçirmiştir. Emîr

⁸⁹¹ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 354-55.

⁸⁹² Devletşah, s. 36. Ayrıca şiirin bu dönemdeki tesiriyle ilgili olarak Devletşah, Selçuklu devri müelliflerinden Sem'ânî'nin, kendisini çok iyi ağırlayan Benî Esed ailesini övmek için şiir yazdığını ve bu övgü dolu beyitler sayesinde ailenin çok iyi makamlara eriştiklerini ifade etmektedir. Bkz. Devletşah, s. 35.

⁸⁹³ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* s. 18.

⁸⁹⁴ Osman G. Özgüdenli, Selçuklu hanedan mensuplarına ait 26 Farsça şiir tespit etmiştir. Bunlardan ikisi Melikşah'a, biri Togaşah'a, altısı Sencer'e, üçü Süleymanşah'a ve on dördü III. Tuğrul'a aittir. Bkz. Osman G. Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. I, sa. 2, 2014, ss. 39-67.

Abdullah Kureşî, Ebû Bekr Ezrakî, Ebû Mansûr Ebâ Yûsuf, Şucâ'î Nesevî, Ahmed Bedîhî, Hakîkî ve Nesîmî gibi şairler devamlı hizmetindeydi.⁸⁹⁵ Hatta bu şairlerden Ebû Bekr Ezrakî'ye sadece iki beyitlik şiirinden dolayı 500 dinar verdiği ifade edilmektedir.⁸⁹⁶ Yalnızca Selçuklu sultanları değil Amîdûlmülk Kündürî (ö.1064) ve Nizâmûlmülk (ö.1092) gibi vezirler de aynı zamanda edip oldukları için şairleri desteklemişlerdir.

Bu dönemde şairlerin tamamına yakını şiirlerini Farsça olarak kaleme almıştır. Arapça çok daha azdır. Ancak Arap edebiyatı etkisi devam etmekte ve şiirlerde Arapça kelimelerden sıkça istifade edilmektedir. Türkçenin ise XII. yüzyıldan itibaren bazı şiirlerde etkileri görülmeye başlanır.⁸⁹⁷ Bilhassa Oğuz göçleri ile Türkçe kelimelerin daha sık kullanılması söz konusudur. Devrin müelliflerinden Nizâmî-i Arûzî, *Çehar Makale* isimli eserinde Selçuklular zamanında şairler ve şiirlerinden beklenen özelliklere değinmektedir:

“Şairler pek çok ilimde bilgi sahibi olmalı ki şiirlerinde bu ilimlerden istifade edebilsin. Şiirler mutlaka okuyucuya sunulmalı ve bu sayede şairin isminin bekası sağlanmalıdır. Eğer bir hükümdara yazılmış şiir, hükümdardan önce ölürse hiçbir tesiri olmaz. Kendisine fayda sağlamayan şiir, bir ismin bekasını nasıl sağlasın? Şair devamlı kendisini geliştirmelidir. Gençlik yıllarında, geçmiştekilerin şiirlerinden 20 bin beyit öğrenmeli ve çağdaşı şairlerden de 10 bin kelime ezberlemelidir. Divan'lar okumalıdır. Ancak böyle bir şair bir hükümdarın hizmetinde bulunabilir ve o hükümdarın ismi kalıcı olur”.

Ayrıca sultana hizmet edecek şairlerin genç olması gerektiğine dikkat çekerek, “Bilhassa sarayda yer edinmiş yaşlı şairler sultanın hizmetinde durarak boş yere dirhem harcamamalıdır”, demektedir.”⁸⁹⁸

Fahrüddîn Es'ad el-Cürcânî (ö.446/1055'ten sonra)

Fahreddin Es'ad el-Cürcânî'nin hayatı hakkında çok az bilgi vardır. Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında yaşamıştır. Hatta Tuğrul Bey ile 442 (1050) yılında Nîşâbü'r'dan hareket ederek İsfahan kuşatmasına katıldığı ve 443 (1051) yılında fetih sırasında sultanın

⁸⁹⁵ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* s. 69.

⁸⁹⁶ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* s. 70-71; Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 92; Devletşah, s. 122.

⁸⁹⁷ Hidâyet, *Mecma'u'l-fusahâ*, II, s. 852-860; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 73-74; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İran*, II, s. 750 vd.

⁸⁹⁸ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* s. 47-48, 57.

yanında olduğu rivayet edilir. Bilinen tek eseri *Vîs ü Râmîn* adlı yaklaşık 9 bin beyitlik aşk konulu mesnevidir. *Vîs ü Râmîn*'i, İsfahan emiri Ebü'l-Feth Muzaffer en-Nîşâbü'rî'nin isteği üzerine Pehlevîceden Farsçaya manzum olarak mesnevi şeklinde çevirmiştir. Bu eser, en eski Farsça mesnevi örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Tuğrul Bey ve veziri Amîdûlmülk el-Kündürî için kaleme aldığı beyitler vardır ve bu beyitlerde en son 446 (1055) yılı olaylarından bahsedilmektedir. Bu nedenle bu sıralarda öldüğü düşünülmektedir.⁸⁹⁹

Abdûlmelik Burhânî-yi Nîşâbü'rî (ö. 465/1072)

Sultan Alparslan'ın methiye şairlerinden biridir ve onun sarayında melikü's-şuarâ⁹⁰⁰ olarak görev yapmıştır. Melikşah'ı öven şiirleri de vardır. Aynı zamanda devrin meşhur şairi Muizzî'nin babasıdır. Sultan Alparslan'ın “Burhân-ı Emîrû'l-Mü'minîn” lakabından dolayı Burhânî mahlasıyla anılmaktadır. Şair Menûçehrî'nin izinden gitmiştir. Abdûlmelik Burhânî'nin, Melikşah saltanatının ilk günlerinde Kazvin'de vefat ettiği nakledilir. Ancak vefat etmeden önce bir beyit⁹⁰¹ yazmış ve oğlu Muizzî'yi Sultan Melikşah'ın hizmetine göndermiştir. Günümüze yalnızca bir kaside ve birkaç beyiti ulaşmıştır.⁹⁰²

Ebü'l-Mu'in Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Belhî (ö.465/1073'ten sonra)

“Hüccetü'l-Horasan” lakaplı şair, hekim ve filozof olan Nâsır-ı Hüsrev, Belh'te dinî ilimlerin yanı sıra felsefe, astronomi, matematik, Arapça ve Farsça dersleri almıştır. 431 (1040) yılında Merv'de Selçuklu hükümdarı Çağrı Bey'in hizmetine girmiş ve içki meclislerine katılmış, ancak gördüğü bir rüya sebebiyle 437 (1045) yılında bu meclisleri terk etmiştir. Horasan'da iken Şeyh Ebü'l-Hasan el-Harakânî ile tanışmış ve yaklaşık yedi yılını onun yanında geçirmiştir. Birlikte seyahat etmişler ve ardından hacca gitmişlerdi.

⁸⁹⁹ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 588-589; Zebîhullah Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 370-374; Hidâyet, *Mecma'u'l-fusahâ*, II, s. 935-936; Storey, *Persian Literature*, V/1, s. 161-163; H. Masse, “Gürgani”, *EI2*, II, s. 1142-1143; Kaska, s. 138.

⁹⁰⁰ Bu unvan, hükümdar veya vezir tarafından saraylarında himaye ettikleri şairlere verilir. Selçuklular zamanında şairlere özel bir ilgi gösterildiği dikkate alındığında emîrû's-şuarâlık devlet makamında önemli bir görev olarak düşünülebilir. Nitekim birçok emîrû's-şuarâ aynı zamanda danışman, kâtip veya nedim olarak görev yapmışlardır. Detaylı bilgi için bkz. H. Kırılçı, “Şair”, *DİA*, s. 302; Çetin Kaska, “Fars Edebiyatında Melikü's-Şuarâ Unvanını Alan Fars Şairleri”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sa.2, s. 426-438.

⁹⁰¹ “Ben gittim, sadık halef olan oğlum geldi. Onu Allah'a ve Sultan'a gönderdim” Bkz. Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* s. 66.

⁹⁰² Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* s. 66; Safâ, *Târih-i Edebiyyât-ı Îrân*, II, s. 430-431; Çetin Kaska, *İran Şairleri Sözlüğü*, s. 86.

Hac dönüşü Kahire’de İsmâîlî daisi ile tanışarak bu mezhebe intisap ettiği rivayet edilmektedir. 444’te (1052) Horasan’a geri dönmüş ve Nîşâbûr ile Belh’te uzun müddet yaşamıştır. Ardından Şîa veya İsmâîlî olan Bedehşan emirinin yanına giderek, 465’ten (1073) sonra burada vefat etmiştir. *Divan*’ı 30 bin beyitten oluşur. Şiirlerinde Şîa-yı Alî, bende-i ferzend-i Resûl gibi ifadelerinden dolayı İsmâîlî fikirleri olduğu düşünülen Nâsır-ı Hüsrev, şiirlerini Horasan üslubuyla keleme almıştır. Divan’ında felsefî ve ahlakî düşüncelerden de istifade ederek şiirde yeni bir ekol ortaya çıkmasına sebep olmuştur. *Rûşenâyînâme* adlı mesnevisinde İsmâîlî düşüncesinin temellerini anlatır. Ayrıca yaklaşık 300 beyitlik *Saâdetnâme* isimli mesnevisi vardır.⁹⁰³

Ebû Nasr Ali b. Ahmed el-Esedî et-Tûsî es-Safâ (ö.465/1072?)

Tûs’ta doğmuş ve medrese eğitimini burada tamamlamıştır. Gaznelilerin yıkılışı ve Selçukluların Horasan bölgesine girişi ile Tûs’tan ayrılarak Deylem hükümdarı Ebû Nasr’ın emri altına gitmiştir. Hükümdar ve devlet erkânına övgüler içeren pek çok kasidesi vardır. İran edebiyatının ilk münazara örnekleri olarak kabul edilen *Kasâid-i Münâzara* adlı eserinin yanı sıra, *Gerşaspnâme* isimli bir mesnevisi ve Farsçanın en eski sözlüklerinden olan *Lügat-ı Fûrs* adlı eserleri vardır. Şiirlerinde Horasan üslubunu kullanmıştır.⁹⁰⁴

Ebü’l-Haseen Ali b. el-Hasan el-Bâharzî (ö.467/1075)

Bâharz’ın Mâlîn isimli beldesindendir. Horasan’ın tamamına yakınının yanı sıra İsfahan, Bağdat ve Basra’yı dolaşarak medrese eğitimi almıştır. Ancak daha sonra edebiyatla ilgilenmeye başlamıştır. Daha önce tanışmış olduğu Amîdül-mülk Kündürî Selçuklu veziri olunca, Bâharzî’yi yanına almış ve Dîvân-ı Resâil’in başkanı yapmıştır. Tuğrul Bey ile Bağdat’a giden alayda bulunan Bâharzî, Bağdat’ta halifeye şiir okumuş; ancak şiirinde Acem soğukluğu olduğu söylenerek beğenilmemişti. Yine de burada halkın takdirini toplayabilmiştir. Memleketi Bâharz’da 467 (1075) yılında vefat etmiştir. *Divan*’ı vardır. Bilhassa Kündürî’nin öldürülmesinden sonra yazdığı *Tesliyetnâme*, en önemli

⁹⁰³ Avfi, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 816; Devletşah, s. 105-110. Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 165-166, 335, 443-447; Hidâyet, *Mecma’u’l-fusahâ*, III, s. 1359-1404; Browne, *Literary History of Persia*, II, s. 218 vd.; Storey, *Persian Literature*, V/I, s. 201-210; Kaska, *İran Şairleri Sözlüğü*, s. 292; Berthels, “Nâsır-ı Hüsrev”, *İA*, IX, s. 96; Nihat Azamat, “Nâsır-ı Hüsrev”, *DİA*, XXXII, s. 395-397.

⁹⁰⁴ Devletşah, s. 42-43; Hidâyet, *Mecma’u’l-fusahâ*, I, s. 284-290; *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 403-410.

şiiirlerinden biri olarak kabul edilir. Ayrıca Sultan Melikşah’a da övgü içeren kasideleri vardır.⁹⁰⁵

Ebû Abdullah Emîrî’ş-şuârâ Muhammed b. Abdûlmelik el-Muizzî en-Nîşâbûrî (ö.518-521/1124-1127)

Muizzî mahlasıyla bilinen Ebû Abdullah, Nîşâbûr’un Nesâ beldesindendir. Babasının vefatı ardından, gençlik yıllarında Sultan Melikşah’ın hizmetine girmişti. Ancak sultanın dikkatini çekememiş ve bir yıl boyunca onu sadece bir defa görebilmişti. Bir gün Melikşah’ın damadı ve şair dostu olarak bilinen Emîr Ali Ferâmurz ile karşılaştı. Emîr Ali ona: “Sultan akşam aya bakmak için sarayın damına çıkacak. Sen de akşam orada hazır bulun” diye tavsiye vermişti. Bu sırada Muizzî’ye 100 Nîşâbûr dinarı vermişti. Akşam Sultan ve devlet erkânı ramazan hilalini görmek için sarayın damına çıkmışlardı. Hilali gören ilk kişi sultan oldu. Bu sırada Emîr Ali Ferâmurz, Muizzî’ye Sultan Melikşah için bir şiir okumasını tavsiye etti. Muizzî’nin o an okuduğu rubai⁹⁰⁶ Melikşah’ın çok hoşuna gitmişti ve şöyle söyledi: “Ona ahırdan istediği atı verin”⁹⁰⁷. Ertesi gün Muizzî, Ferâmurz’un ricasıyla iki beyit⁹⁰⁸ daha okumuş ve bu beyitlerle onun takdirini kazanınca sultan bin dinar daha vermiştir. Ardından Sultan Melikşah’ın “Muizzü’ d-dünyâ ve’ d-dîn” lakabından dolayı Muizzî mahlasını alarak sultanın özel meclisinin nedimi olmuş ve sultana uzun müddet hizmet etmiştir. Sultan Melikşah’ın vefatı ardından Berkıyruk, Muhammed Tapar, Arslan Argun ve bazı devlet adamları hakkında övgü dolu şiirler kaleme almıştır. Ardından Sultan Sencer’in saray şairi olmuş ve bu sırada meliküşşuarâ makamına yükselmiştir. *Divan*’ında 19 bin beyitin üzerinde kaside, gazel ve rubai vardır. Çoğunlukla Selçuklu yöneticilerine övgüler içerir. Şiirlerinde Arapça kelimeler kullanmaması, sade ve akıcı bir üsluba sahip olmasıyla öne çıkmaktadır. Devrin en hacimli Divan’ı olmasına rağmen, yalnızca 59 adet gazel vardır. Sultan Sencer’in 511 (1117) yılından önce çadırından attığı bir okun ona isabet etmesiyle yaralanmıştır. Devrin

⁹⁰⁵ Sem’ânî, *el-Ensâb*, II, s. 18; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 220; Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 524; Z. Safa, “Bakarzi”, *Elr*, III, s. 534; Mehmet Talu, “Bâharzî, Ali b. Hasan”, *DİA*, IV, s. 474.

⁹⁰⁶ “Ey ay, sen benziyorsun padişahın soyuna, yahut da işveler eden güzelin kaşlarına” Bkz. Devletşah, Güya sen altından yapılmış bir nalsın, Sanki sen küpesin feleğin kulağında.” Bkz. Devletşah, s. 101.

⁹⁰⁷ Devletşah, bu rubaiyi çok beğenen Melikşah’ın Muizzî’ye Rum elçiliği verdiğini nakleder. Bkz. Devletşah, s. 101.

⁹⁰⁸ “Şâh benim gönlümün ateşini gördüğü zaman, beni aşağıdan aya kadar yukarıya çekti.

Benden su gibi bir şiir duyduğu zaman, rüzgâr gibi bir merkep bağışladı.” Bkz. Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* s. 68.

şairlerinden Senâî'nin şiirlerinde 518 (1124-25) ve 521 (1128-29) yılları arasında vefat ettiği rivâyet edilmektedir.⁹⁰⁹

Ebü'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem es-Senâî (ö.525/1131?)

Köklü bir aileden geldiği için iyi bir eğitim almıştır. Gazneli sultanları ve devlet erkânına methiyeler yazıyordu. Ancak yaşadığı ruhî değişim sebebiyle saray çevresinden uzaklaşarak inziva hayatına yönelir. Bu sırada *Divan*'ını suya attığı rivayet edilmektedir. *Hadikatü'l-hakîka* adlı mesnevisinde tasavvufa yönelik sürecinden bahsetmektedir. 492 (1099) yılında Belh'e gittiği ve burada Ebû Yusuf el-Hemedânî'ye intisap ettiği rivayet edilir. Eserlerinin çoğunu burada telif etmiştir. Belh'te iken *Karnâme-yi Belh* adlı ilk mesnevisinde âlim ve şairleri hicvettiği için buradan ayrılmak zorunda kalmış ve 505 (1111) yılında Serahs'a gitmiştir. Burada Horasan kadısının himayesine girmiş ve *Seyrû'l-ibâd* isimli mesnevisini ona ithaf etmiştir. Sultan Sencer'in veziri Hâce Kivâmüddîn de şiirlerinde övdüğü kişiler arasındadır. Tevhid, hakikat, dünyanın terki ve ilahi bilgilerle ilgili şiir ve kasideler kaleme almıştır. *Divan*'ı yaklaşık 15 bin beyitten oluşur. Bu eseri, kaside, gazel, terakibibend, rubai ve kıtalardan oluşmaktadır. Beyitleri daha sonra şair olmayan pek çok sûfî ve müellif tarafından dahi kullanılmıştır. İran'ın ilk mutasavvıf şairi olarak zikredilir. Şiirleri sade ve akıcı bir üsluba sahiptir. Ayrıca *Aklâme*, *Işknâme* ve *Tahrîmetü'l-kelâm* gibi mesnevileri vardır.⁹¹⁰

Ebü'l-Feth Gıyâsüddîn Ömer b. İbrâhim el-Hayyâm (ö.526/1132?)

İran'ın en büyük rubai şairlerinden biri olarak kabul edilen Ömer Hayyâm, felsefe, hikmet, evren, varoluş gibi konuları rubaîlerinde işlemiştir. Bilhassa yöntemi ve üslubuyla öncü olmuştur. Şiirlerinde, içkiyle ilgili tasavvuf ehlinin sembolik olarak kullandığı düşünülen pek çok kelime vardır. Ömer Hayyâm da bu kelimelerden sıkça istifade etmiştir. Bu nedenle sûfî eğilimli ve melâmîmeşrep olduğu düşünülmektedir. Araştırmacılar tarafından ona ait olduğu söylenen rubailer 200 civarında olsa da

⁹⁰⁹ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* s. 52, 65-66; Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 446-447; Devletşah, *Tezkiretü'ş-şu'arâ*, s. 36; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Ârân*, II, s. 508-515; Hidâyet, *Mecma'u'l-fusahâ*, III, s. 1182; Armutlu, *Büyük Selçuklu Şiiri*, s. 39-40, 58; E. Berthels, "Muizzî", *İA*, VIII, s. 560; Adnan Karaismâioğlu, "Muizzî", *DİA*, XXXI, s. 98-99. Ayrıca Muizzî ve şiirleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Gökhan Gökmen, *Mu'izzî'nin şiir dünyası*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale 2018,

⁹¹⁰ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 599; Devletşah, s. 148-153. Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 959-960. Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Ârân*, II, s. 289, 552-562; Kaska, s. 355-356.

günümüzde bu sayı oldukça fazladır. *Rubâiyyat* adlı eseri sade ve edebî sanatlardan uzaktır.⁹¹¹

Hekim Ebü'l-Mehâsin Zeynüddîn el-Ezrakî el-Herevî (ö.526/1132 veya 527/1133)

Herat kökenlidir. Babası verrak olarak görev yapan İsmâîl Varrâk el-Herevî'dir. Hatta Gazneli Mahmûd'dan kaçan Firdevsî'nin onun evine sığınarak kurtulduğu rivayet edilir. Ezrakî'nin şiire olan ilgisinin babasının mesleğiyle ilgili olduğu düşünülebilir. Medresede fıkıh, hadis, kelâm ve edebiyat dersleri almış, ardından sûfî Hâce Abdullah el-Ensârî ile tanışıp onun için kaside kaleme almıştır. Horasan valisi Togaşah'ın himayesine girerek, Merv'de onun için bazı kasideler kaleme almış ve hatta özel meclisinin kalemi olmuştur. 526 (1132) veya 527 (1133) yılında öldüğü rivayet edilmektedir. Kaside ve rubailerden oluşan *Divan*'ı vardır. Eserinde çeşitli teşbih ve tasvirlere yer verdiği için Sebk-i Hindî'nin öncülerinden kabul edilmektedir.⁹¹²

Ebû Tâhir Hüseyin b. Haydar b. Hüseyin Ebû Tâhir el-Hâtunî (ö.530/1135-1136 civarı)

Ebû Tâhir, kâtip ve şairdir. Sultan Melikşah'ın vefatı ardından Muhammed Tapar'ın sarayında görev almıştır. Burada sultanın eşi Gevher Hatun'un nedimi olduğu için Hâtunî nisbesini aldığı nakledilir. Hicivleri nedeniyle vezir Hatırlmülk tarafından 504/1110 yılında Cürcân'a gönderilmiş; ancak burada da devlet erkanını eleştiren hicivler yazmaya devam etmiştir. Bunun üzerine vezir, bütün mallarına el koyarak yüz bin dinar ceza vermiştir. Bu sefer çaresizliğini hicivlerinde dile getirmeye başlamıştır. *Divan*'ında Arapça ve Farsça şiirleri bulunmaktadır.⁹¹³

Ebü'n-Necîb Şehâbüddîn Amak-ı Buharî (ö.542-543/1147-1149)

Aslen Buharalı olan meliküşşuarâ Amak-ı Buharî, esasen Karahanlı şairlerindendir. Rivayete göre Sultan Sencer, 1129 yılında kızı Mahmelek Hatun vefat ettiğinde Amak-ı Buharî'yi kaside yazması için Buhara'dan getirtmiştir. Ancak o sırada Amak'ın gözleri

⁹¹¹ Devletşah, s. 200-201. Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 1061,1064; Storey, *Persian Literature*, V/2, s. 356-364; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Ârân*, II, s. 523-530; Hidâyet, *Mecma'u'l-fusahâ*, II, s. 607.

⁹¹² Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 460-461; Devletşah, s. 122; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Ârân*, II, s. 432-436; Hidâyet, I, s. 354-360; "Ezrakî", *İA*, IV, s. 443; Khaleghi-Motlagh, "Azraqî Heravi", *Elr*, III, s. 272-273; A. Naci Tokmak, "Ezrakî-i Herevî", *DİA*, XII, s. 69-70.

⁹¹³ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 28-29 (Dipnot kısmı), 334,336; Devletşah, s. ; Ravendî, s. 131; Khaleghi-Motlagh, "Abu Taher Katuni", *Elr*, I, s. 387; Mürsel Öztürk, "Ebû Tâhir-i Hâtunî", *DİA*, X, s. 236.

görmüyordu ve çok ihtiyardı. Uzun bir kaside okuyamayacağı için affını isteyerek mersiye okuduğu nakledilir. Diğer yandan, Amak yaşlandığını bildirerek yazdığı mersiye oğlu Hâmidî ile Selçuklu başkenti Merv'e göndermiştir' diye rivayet edilmektedir. Sultan Alparslan da dahil olmak üzere pek çok devlet erkânı için kaside yazmıştır. Bedî' sanatlar ve teşbihi şiirlerinde sıkça kullanmıştır. *Divan*'ı 7000 beyitten oluşur ancak yaklaşık onda biri günümüze ulaşmıştır.⁹¹⁴

Şihâbüddîn Edîb Sâbir b. İsmâîl et-Tirmizî (ö.546/ 1152 1151?)

Âlim, edip ve şairdir. Babası da edip İsmâîl olarak bilinir. Aslen Buharalı olmasına rağmen Horasan'da yetişmiştir. Gençlik yıllarında Herat'a giderek medrese eğitimi almış ve bu sırada Arap şairlerin divanlarını okumuştur. Hatta bazı şiirleri Arapçadan Farsçaya tercüme etmiştir. Şiirlerinde Edîb ve Sâbir lakaplarını kullanmıştır. Reşidüddîn Vatvât ile karşılıklı hicivler kaleme almışlardır. Edîb Sâbir'in hocası Sultan Sencer'e yakın olan ve Horasan valisi olarak bilinen Ebû Câfer Ali b. Hüseyin Kudâme-i Musevî'dir. Onun vesilesiyle Sultan Sencer ile tanışıp Merv'e gelmiştir. Kısa süre içinde Sencer'in saray şairlerinden biri olur. Hârizmşâh Atsız Sencer'e isyan ettiğinde, sultanın Edîb Sâbir'i elçi olarak (veya gizlice) Hârizm'e gönderdiği rivayet edilir. Bu sırada Atsız için de kasideler kaleme almıştır. Ancak Hârizmşâh Atsız, 546 (1151) yılında Sencer'i öldürmesi için bir fedai tutunca Edîb Sâbir bu durumdan haberdar olmuş ve adamın eşkalini bir kâğıda çizerek Merv'e göndermiştir. Bu sayede fedai bulunup öldürülmüştür. Atsız ise bu durumu haber alınca, Edîb Sâbir'i yakalatmış, elini kolunu bağlatarak Ceyhun nehrine attırmıştır. Şiirle ilgili olarak kaleme aldığı tek eser yaklaşık 6 bin beyitten oluşan *Divan*'ıdır. Eserin büyük kısmı kaside ve gazellerden oluşmaktadır. Şiirlerinde sade ve akıcı bir üslubu vardır. Ancak çağdaşı pek çok şair gibi çeşitli edebî sanatlara ve Arapça kelimelere az da olsa yer vermiştir. Bu nedenle Sebk-i Horasanî'ye yakın görülse de Sebk-i Selçukî etkisinde kaldığı ifade edilmektedir.⁹¹⁵

⁹¹⁴ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 541; Devletşah, s. 110; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 47-48; Hidâyet, *Mecma'u'l-fusahâ*, II, s. 882-884; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İran*, II, s. 535-540; Browne, *A Literary History of Persia*, II, s. 303, 335; J. Matini, "Am'aq", *Elr*, I, s. 924; Tahsin Yazıcı, "Am'ak-ı Buhârî", *DİA*, II, s. 555.

⁹¹⁵ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 486-493; Devletşah, s. 145-147; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 52-54; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İran*, II, s. 643-644; Hidâyet, *Mecma'u'l-fusahâ*, II, s. 821-830; Safâ, "Adib Saber", *Elr*, I, s. 460-461; Mürsel Öztürk, "Edîb Sâbir", *DİA*, X, s. 425.

Ebü'l-Hasan Ahmed Nizâmî-i Aruzî b. Ömer b. Ali es-Semerkindî (ö.552/1157)

Şair Muizzî'nin talebelerindendir. 506 (1112) yılında Ömer Hayyâm ile görüştüğü rivayet edilir. 510 (1116) yılında önce Nişâbü'r'a gitmiş; ancak burada geçim sıkıntısı çekince, aynı sene Sultan Sencer'in yanına Tûs civarına geldiği ve sultan için bir kaside okuduğu rivayet edilmektedir. Hatta Sultan Sencer'in saray şairi Muizzî'ye şiirini sunmuş ve ondan tavsiyeler almıştır. Tuğrul Bey devrinde yazılmış olan *Vîs ü Râmîn*'i nazma çekmiştir. *Çehâr Makâle* adlı eserinin bir bölümünü, şiirin ve şairin nitelikleri yanı sıra yaşadığı devirdeki bazı şairlerle ilgili olarak kaleme almıştır.⁹¹⁶

Ebü'l-Fezâil Abdülvâsi' b. Abdilcâmî' el-Cebelî (ö.555/1160)

Sultan Sencer devrinde yaşamış şairlerden biridir. Bir müddet Herat'ta Gazneli Sultanı Behram Şah'ın yanında bulunmuştur. Sultan Sencer, Behram Şah'a yardım amacıyla 1117 yılında ordusuyla Herat'a gelmişti. Bu sırada Abdülvâsi, Sultan Sencer'in ilgisini çekmiş ve bir müddet onun hizmetine girmiştir. Sultanı öven bir kaside kaleme almıştır.⁹¹⁷ *Divan*'ında bulunan gazel ve kasidelerinde edebî sanatlardan çokça faydalanmış ve Arapça kelimeleri sıkça kullanmıştır. Bu nedenle Sebk-i Horasanî'den Sebk-i Selçukî'ye geçişte mühim rol oynamıştır, denilebilir. Ayrıca çeşitli konularda kaleme aldığı rubaileri vardır.⁹¹⁸

Seyyid İmam Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Hüseynî el-Gaznevî (ö.556/1160)

Seyyid Eşref olarak bilinir. Önce Gazneli sultanı Behramşah'ın, ardından Nişâbü'r'da bazı Selçuklu meliklerinin yanında uzun yıllar kalmıştır. 1152 yılından itibaren ise Sultan Sencer'in hizmetine girmiş ve sarayında ikamet ederek onu öven kasideler yazmıştır. Yaklaşık 5 bin beyitten oluşan *Divan*'ında kaside, gazel, rubai ve musammatları vardır. Türk sultanlara övgü, cesaret, yiğitlik, cömertlik gibi konulara yer vermiştir. Şiirlerinde sade bir üslup kullanmıştır. 565 (1160) yılında Cüveyn'deki Azâdvâr'da vefat etmiştir.⁹¹⁹

⁹¹⁶ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* s. 65; Devletşah, s. 104; Storey, *Persian Literature*, V/II, s. 265-266; H. Masse, "Nizâmî Arûzî", *İA*, IX, s. 327-328.

⁹¹⁷ Devletşah, s. 123; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 48.

⁹¹⁸ Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 475, 478; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 650-651; Cl. Huart, "Abdülvâsi", *İA*, I, s. 103-104; Z. Safa, "Abd al-Vase Jabali", *Elr*, s. 171; Adnan Karaîsmâilloğlu, "Abdülvâsi-i Cebelî", *DİA*, I, s. 283.

⁹¹⁹ Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 603; Hidâyet, *Mecma'u'l-fusahâ*, I, s. 525 vd; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 51-52; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s.586-592.

Reşîdüddîn Muhammed Vatvât b. Muhammed el-Ömerî el-Fârûkî (ö.573/1177)

Aslen Belhli olan Reşîdüddîn, Belh Nizâmiye medresesinde eğitim görmüştür. Belh'teki eğitiminden sonra Hârizm'e giderek lugat âlimi Zemahşerî'nin talebesi oldu. Arapça ve Farsça mensur eserleri sayesinde kısa sürede üne kavuşmuş ve Hârizmşah Atsız'ın sarayında Dîvân-ı İnşâ reisi olmuştur. Selçuklu şairlerinin çoğuyla mektuplaşmaları vardır. Reşîdüddîn, Sultan Sencer Hezâresb kalesini kuşattığında kalede Hârizmşah Atsız'ın yanındaydı. Kale kuşatılınca esir olarak yakalanmıştır.⁹²⁰ Bir süre sonra serbest kalmış, Tirmiz'e gitmiş ve 573 (1177) yılında Hârizm'de vefat etmiştir. *Divan*'ında 12 veya 15 bin beyit olduğu nakledilir. Arap ve Fars şiirleriyle ilgili ayrıca *Risâle-yi Arûz* isimli eseri vardır.⁹²¹

Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir Esirüddîn-i Ahsîketî (ö. 577/1181)

Aslen Türkistan Fergana'daki Ahsiket'tendir. İlim tahsil etmek için Belh'e gelmiştir. Burada pek çok ilmi öğrenmiş ve uzun süre ikâmet etmiştir. Hatta Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir alındığı sırada Horasan'daydı. Bu sırada Hemedan'a geçmiş ve Irak Selçuklu sultanı Arslan b. Tuğrul'a hizmet etmiştir. *Divan*'ı vardır. Bu eserde ilmî birikimini kasidelerine aktarmıştır.⁹²²

Mehseti-yi Gencevî (ö.577/1181?)

Sultan Sencer devri kadın şairlerindendir. Sencer tarafından ona Mehsetî isminin verildiği nakledilir. İsmiyle ilgili iki farklı rivayet bulunmaktadır. İlki, "Büyük Hanım" anlamına gelen "to meh hestî (sen herkesten büyüksün)" ibaresinin zamanla Mehsetî'ye dönüştüğü; ikincisi ise "Ay Hanım" anlamına gelen "Meh" ve "Setî" kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluştuğu şeklindedir. XII. yüzyılın başında Gence veya Nîşâbûr'da doğduğu rivayet edilir. Gence emirinin oğluyla yaşadığı aşk ve bu vesileyle yazdığı rubailerle

⁹²⁰ Kuşatmayla ilgili olarak -kaleden menzile ok atmak suretiyle- Sencer'in şairi Enverî ile karşılıklı beyitler yazdıkları sırada Selçukluların sonu geldiğine dair söyledikleri Sultan Sencer'i çok kızdırmıştı. Sultan, Reşîdüddîn'i yakalarsa onu yedi parçaya böleceğini söylemişti. Nitekim kısa sürede kale ele geçirildi ve Reşîdüddîn yakalandı. Bunun üzerine sultandan af diledi, pek çok mektup yazdı ve "Vatvât, küçük zayıf bir kuştur, yedi parçaya bölmek mümkün değildir. Dilerseniz iki parçaya bölsünler" diye mektup yazınca Sultan bu mısraları çok beğendi ve öldürme fikrinden vazgeçti. Bkz. Devletşah, s. 140-145.

⁹²¹ Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, 96; Devletşah, s. 140-145; Hidâyet, *Mecma'u'l-fusahâ*, s. 655-665; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 48-49; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İran*, II, s. 628-633; Storey, *Persian Literature*, V/II, s. 551-552; F. C. de Blois, "Rashid al-Din Watwat", *EI2*, VIII, s. 444-445; Derya Örs, "Vatvât, Reşîdüddin", *DİA*, XLII, s. 573-574.

⁹²² Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 574; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 73; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İran*, II, s. 707-710; Hidâyet, I, s. 270-278.

tanınır. Horasan’da Merv’e gelmiş ve Ömer Hayyâm ve Edîb Sâbir gibi şairlerle tanışmış; hatta onların sayesinde Sultan Sencer’in sarayına gitmiştir. Çeng, ûd ve târ gibi müzik aletleri çalması ve rubailer okuması ile şöhret kazanmıştır. Sultan Sencer’in meclisinde bulunduğu bir gün, Sultan’a okuduğu rubai sayesinde yakın nedimelerinden biri olmuştur. *Divan*’ı çoğunlukla aşk temalı rubai ve tezkirelerden meydana gelmektedir. Eserde 300 kadar rubaisi vardır. Burada çeşitli meslek erbabı için kaleme aldığı rubailerle, “şehir-aşûb” ismiyle anılan bir rubai türünün ilk örneklerini yazmıştır. Kendisinden sonra Duhter-i Sâlâr ve Duhter-i Hatîb gibi kadın şairlerin yetişmesinde öncü olmuştur. ⁹²³

Evhâdüddîn Muhammed (Ali) b. Muhammed b. İshâk el-Ebîverdî el-Enverî (ö.585/1189?)

Horasan’ın Ebîverd nahiyesinden olan Enverî, devrin âlim şairlerindendir. Tûs’ta Mansûriyye medresesinde pek çok ilim öğrenmiştir. Nitekim şiirlerinde de bu ilimlerden sıkça istifade etmektedir. Medrese eğitiminin ardından Sultan Sencer’in hizmetine girmiş⁹²⁴ ve saray şairi olarak aylık maaş bağlanmıştır. Aynı zamanda Emîr Porsuk’un oğullarına hocalık yapmıştır. Sultan Sencer ile Hârizmşâh Atsız arasında meydana gelen savaşta -Reşîdüddîn Vatrât ile karşılıklı olarak kaleye ve menzile okla rubai atılması suretiyle- önemli rol oynamıştır. Sultan Sencer 548 (1153) yılında Oğuzlara esir düşünce Semerkant hakanına kaside yazarak sultanın kurtarılmasını rica etmiştir. Sultan Sencer’in vefatına kadar onun yanından ayrılmadığını bizzat kendisi ifade etmektedir. Sencer’in vefatından sonra da uzun yıllar Merv’de kalmış ve hatta Oğuzların yağmalarıyla ilgili beyitler kaleme almıştır. Merv’de bulunduğu sırada astronomiye olan ilgisi devam etmiştir. 582 (1186) yılında büyük bir fırtına çıkacağına yönelik tahmini gerçekleşmeyince buradan uzaklaşarak Belh’e gitmek zorunda kalır. Ancak Belh’te iken

⁹²³ Devletşah, s. 112; Hakikat, *Ferheng-i Şâirân-ı Zebân-i Fârsî*, s. 540; Kaska, *Fars Şairleri Sözlüğü*, s. 250; Rafael Hüseyinov, *Mehseti Gencevî Neğmeleri*, Bakü 2013, s. 5.

⁹²⁴ Devletşah, Enverî’nin Sultan Sencer’in hizmetine girişini şöyle anlatır: “Günlük rızkını çıkaramayacak bir halde Radegân civarında medrese kapısında otururken Sultan Sencer’in alayından birinin ihtişamla geçtiğini görür. Kim olduğunu sorar ve bir şair olduğunu söylerler. Bunun üzerine, yanındakilere şöyle der: “Ben bu kadar ilim öğrenmeme rağmen böyle yoksunluk içinde yürüyorum. Ancak şairlik kudreti aşağı olan bir adam sultanın yanında bu derece gösteriş içinde yürüyor. Allah şahit olsun ki bugünden sonra ben de en aşağı faziletlerden olan şairlikle uğraşacağım.” Nitekim o gece Sultan için bir kaside yazdı. (Eğer deniz ile madenlerin dili ve gönlü varsa, O, bu yegâne padişahın eli ve gönlüdür ancak.) Ertesi sabah sultanın yanına gitti ve şiirini takdim etti. Sultan onun ilim ehli olduğunu anladı ve ona: “Sarayımıza devamlı gidip gelmek mi istiyorsun, yoksa sadece bu şiir için mükâfât almaya mı geldin?” diye sordu. Bunun üzerine Enverî bir beyitle karşılık verdi. (Benim kapınızın eşliğinden başka dünyada sığınacak yerim, Başımı buradan başka sokacak bir mahalim yoktur.) Bu sayede sultanın hizmetine girmiştir” Bkz. Devletşah, s. 136-143.

halkın ağır bir şekilde hicvedildiği *Harnâme* isimli manzume ona isnat edilince yakalanıp sokaklarda rezil bir şekilde dolaştırılmıştır. Bu sefer kadılkudat Hâmidüddîn el-Velvâicî onu kurtarır. Ömrünün sonlarına doğru zâhidane bir yaşamı tercih etmiştir. Ölümüyle ilgili pek çok farklı tarih zikredilse de gut hastalığından 585 (1189) yılı civarında vefat etmiş olması en doğru ihtimaldir. Gazel, kaside, rubai ve kıtalardan oluşan *Divan*’ı en önemli eseridir. Eserde edebî sanatları sıkça kullanmasına rağmen üslubu konuşma diline yakındır. Ancak Arapça kelime ve cümlelere de sıklıkla rastlanmaktadır. Ayrıca *Divan*’ında 322 adet gazel vardır.⁹²⁵

Ebü’l-Fazl Zahîrüddîn Tâhir b. Muhammed el-Fâryâbî (ö. 598/1201)

Aslen Belh yakınlarındaki Fâryâb’ dandır. İlk eğitimini burada almış, ardından Nîşâbûr’da felsefe, astronomi ve Arapça eğitimini tamamlamıştır. Sultan Sencer’in vefatı ardından Nîşâbûr’da Togan Şah’ın yanında bulunmuş; bu sırada hem emir ve vezirleri hem de II. Tuğrul’u öven kasideler kaleme almıştır. Daha sonra Irak ve Azerbaycan tarafına giderek İldenizlilerin hizmetine girmiştir. Sultan ve devlet erkânı hizmetinde uzun yıllar geçirdikten sonra ilim ve ibadetle meşgul olmaya başlamış ve uzlete çekilmiştir. Yaklaşık 4 bin beyitten oluşan *Divan*’ı kaside, kıta, gazel, rubai ve mesnevilerden oluşmaktadır. Eserde pek çok Türkçe kelime kullanmıştır. Zebihullah Safa, gazellerinin sonraki dönem şairlerini etkilediğini ifade etmektedir. Bazı müellifler tarafından şiirdeki üstün derecesi sebebiyle Enverî ile kıyaslanmıştır.⁹²⁶

Ebü’l-Hasan Muhammed b. İsmâîl Lâmi’ Bekrâbâdî (ö.?)

Horasan’da Cürcân bölgesindendir. Hayatı hakkında çok az bilgi vardır. Vezir Amîdülmülk Kündürî ile ilgili kasidesi vardır. Daha sonra Nizâmülmülk’ün saray şairi olduğu rivayet edilir. Hatta İmâm Gazzâlî’nin talebesi olduğu da nakledilmektedir.

⁹²⁵ Enverî, *Dîvân*, nşr. Saîd-i Nefisî, Tahran 1337hş., s. 3-25 (Önsöz kısmı); Devletşah, s. 135-136, 138-139, 143; Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, s. 1198; Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 493-494; Ravendî, s. 171, 178; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 54-59; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İran*, II, s. 656-670; Hidâyet, *Mecma’u’l-fusahâ*, I, s. 305; Armutlu, *Büyük Selçuklu Şiiri*, s. 57; Ahmed Ateş, “Enverî”, *İA*, IV, s. 278-281; Brujin, “Anvari”, *Elr*, II, s. 141-143; Abdülkadir Karahan, “Enverî, Evhadüddîn”, *DİA*, XI, s. 267-268; Cevat İzgi, “Ebîverdi”, *DİA*, X, s. 76-77.

⁹²⁶ Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 637; Devletşah, s. 168-173; Hidâyet, *Mecma’u’l-fusahâ*, II, s. 852-860; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 73-74; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İran*, II, s. 750-758; Brujin, “Faryabi”, *Elr*, IX, s. 383.

Am‘ak-ı Bûhârî ve Muizzî’nin babası Burhânî gibi şairlerle münazara meclislerinde bulunmuştur. Vefat tarihi belli değildir.⁹²⁷

Hekîm Ebü’l-Muhammed Mahmûd b. Ömer el-Cevheri es-Sâyi el-Herevî (ö.?)

Herat ve Save kökenli olan el-Herevî, Edîb Sâbir ve Esîr-i Ahikestî’nin talebesidir. Şiirlerinin belagat bakımından çok üstün olduğu ifade edilmektedir. Bilhassa Gazneli sultanı Ferruhzad’ı öven şiirleri vardır.⁹²⁸

Hekîm Mahmûd b. Ali es-Semâ’î el-Mervezî (ö.?)

Mervli olan Hekîm Mahmûd, Sultan Sencer devri şairlerindendir. Gazneli ve Selçuklu sultanlarını öven, sade üsluplu kasideler kaleme almıştır. Şair Sûzenî ile birbirlerine karşılıklı hicivler yazmışlardır. Vefat tarihi hakkında bilgi yoktur.⁹²⁹

Esîrüddîn Şerefü’l-hükemâ el-Fütûhî el-Mervezî (ö.?)

Şair Enverî’nin muasırı ve Merv bölgesi şairlerindendir. Edîb Sabîr ile karşılıklı hicivleri ve mektuplaşmaları vardır. Nazım ve nesirde devrin önde gelen şairlerinden olduğu rivayet edilmektedir. Vefat tarihi hakkında bilgi yoktur.⁹³⁰

Tâcüddîn Ebü’l-Kâsım İsmâîl el-Bâharzî (ö.?)

Horasan’da Bâharz nahiyesinden olan Ebü’l-Kâsım, Irak Selçuklu hükümdarı Rükneddin Tuğrul’un (1177-1194) kâtibidir. Arapça ve Farsça şiirler kaleme almıştır. Günümüze çok az şiiri ulaşmıştır. Ayrıca *Terabnâme* isimli bir rubai kitabı yazdığı rivayet edilmektedir. Vefat tarihi belli değildir.⁹³¹

Refî’ Mervezî (ö.?)

Hakkında sadece Avfî kısaca bilgi vermektedir. Selçuklu şairlerinden olan Refî’nin yalnızca bazı beyitleri günümüze ulaşmıştır. Bu beyitlerde sade bir üslubu vardır.⁹³²

⁹²⁷ Devletşah, s. 144; Hidâyet, *Mecma‘u’l-fusahâ*, III, s. 1154-1160; Zebihullah Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 388-392.

⁹²⁸ Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 480; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 440-441; Hidâyet, *Mecma‘u’l-fusahâ*, I, s. 505-507.

⁹²⁹ Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 509; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 685-686; Hidâyet, *Mecma‘u’l-fusahâ*, II, s. 702.

⁹³⁰ Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 512; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 688-689; Hidâyet, II, s. 930-932.

⁹³¹ Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 519; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 692.

⁹³² Avfî, *Lübâbü’l-elbâb*, s. 523; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 638.

Ebû Hanife İskâfî el-Mervezî (ö.?)

Sultan Sencer devri Merv şairlerindendir. Hayatı hakkında sadece Ebûl-Fazl el-Beyhakî bilgi vermektedir. Beyhakî, yakın arkadaş olduklarını, onunla gençliğinde tanıştığını ve daha o zamanlar onun iyi bir fakih olduğunu, ilmi, edebî ve sözünün kuvvetiyle meşhur olduğunu ifade etmektedir. Şair olması dışında hayır için dersler vermiştir. Bazı kasideleri şair tezkireleri aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Vefat tarihi belli değildir.⁹³³

Ferid-i Kâtib (ö.?)

Enverî'nin talebesidir. Sultan Sencer'in sarayına gidip gelen şairlerdendir. Sencer'in Mâverâünnehir seferinden sonra onun için bir rubai⁹³⁴ kaleme almıştır. Ayrıca Enverî'nin fırtına çıkıp her yeri alt üst edeceğine dair iddialarının yanlışlığına dair şiirler kaleme almıştır. Vefat tarihi belli değildir.⁹³⁵

Melik İmâd-ı Zevzenî (ö.?)

Şair Seyyid Hasan el-Gaznevî'nin öğrencisidir. Tûs'a gelmiş ve burada İmam Gazzâlî ile görüşmüştür. Hatta onun için bir şiir kaleme almış, sonra sohbeti esnasında Gazzâlî'nin tavsiyelerinden etkilenerek tövbe etmiş; ilim ve ibadetle meşgul olmaya başlamıştır. Gazzâlî'nin yardımıyla tüm mirasını âlim ve zâhitlere vakfetmiştir. Vefat tarihi belli değildir.⁹³⁶

Katran b. Mansûr-ı Tirmizî (ö.?)

Meşhur şair Enverî'nin hocasıdır. Aslen Tirmizli olmasına rağmen Belh'te yaşamıştır. Sultan Sencer zamanında Belh valisi olan Emir Muhammed b. Kumaç adına *Kavsnâme*'yi yazmıştır. Devrin önde gelen pek çok şairi talebesi olarak zikredilir. Reşidüddîn Vatvât, Katran ile ilgili olarak: “Ben şairliğin ona verildiğini iddia eder ve onu şair olarak tanırım. Geride kalanlar yalnızca tabiat cihetinden şairdir, ilim cihetinden şair değildir” der.

⁹³³ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 535; Hidâyet, *Mecmâ'u'l-fusahâ*, I, s. 210—212; Zebîhullah Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 398-400.

⁹³⁴ “Ey padişah, mızrağın sayesinde bu cihan düzeldi. Kılıcın kırk sene düşmanlardan intikam aldı.

Eğer sana bir nazar değdiyse bu da kaza ve kaderdendir. Çünkü aynı halde kalmak ancak Tanrı'ya mahsustur.” Bkz. Devletşah, s. 165.

⁹³⁵ Devletşah, s. 139, 164-165.

⁹³⁶ Devletşah, s. 119-120.

Murabba, muhammes, zü'l-kafiyeteyn gibi nazmın en zor kısımlarıyla ilgili şiirler kaleme almıştır.⁹³⁷

Hâce Ebü'l-Heysem Ahmed b. Hasan el-Cürcânî (ö.?)

Devrin önde gelen İsmâîlî âlimlerindendir. Aslen Cürcânî olsa da nerede yaşadığı hakkında bilginiz yoktur. Ancak hem kasidesini şerh eden Muhammed b. Sorh-i Nîşâbûrî isimli talebesi hem de Nâsır-ı Hüsrev ile olan irtibatı Horasan'da yaşamış olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Nâsır-ı Hüsrev, Bedehşan emirinin isteği üzerine Ebü'l-Heysem'in din ve felsefe arasında yakınlık kurmaya çalıştığı bir kasidesini şerh etmiştir. Hikmet ve felsefe gibi konuları içeren 89 beyitlik bir kasidesi vardır.⁹³⁸

Fasihî-yi Cürcânî (ö.?)

Horasan'ın Cürcân bölgesinden olan Fâsihî, Taberistan ve Cürcân'ın bir kısmında hüküm süren Ziyârî hükümdarı Keykâvus b. İskender'in (ö. 475/1082'den sonra) sarayına gidip gelen şairlerdendir. *Vâmık ile Azrâ* adıyla bilinen ve yüzyıllar öncesine dayanan kıssayı nazma çevirmiştir. Vefat tarihi belli değildir.⁹³⁹

Yukarıda bilgi verdiğimiz şairler dışında devrin kaynaklarında ismen zikredilen ancak şiirleri hakkında bilgi verilmeyen bazı şairler de bulunmaktadır. Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr (ö.440/1048) tasavvufla ilgili düşüncelerini Arapça ve Farsça şiirlerle, rubailerle ifade eden ilk sûfî olarak kabul edilmektedir.⁹⁴⁰ İrânşâh b. Ebî'l-Hayr, Muhammed Tapar devri şairlerindendir. Ona atfedilen ve Muhammed Tapar'a takdim edilen *Behmennâme* ve *Gûşnâme* isimli iki manzum eser vardır.⁹⁴¹ Bu eserlerde Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si örnek alınmıştır.⁹⁴² Herat'ın eski kalesi Kuhendiz'den olan Ebû İsmâîl Abdullah el-Herevî, Horasan şeyhi ve şeyhülislâm olarak bilinir. Vezinli ve secili nesrin öncüsü olarak kabul edilmektedir.⁹⁴³ Nizâmülmülk'ün kaside yazarlarından olan Ebû Nasr Ahmed b. İbrâhim et-Tâlekânî, Arapça ve Farsça olarak şiirler kaleme almıştır.⁹⁴⁴ Yine Sencer devri

⁹³⁷ Devletşah, s. 113-114.

⁹³⁸ Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İrân*, I, s. 521-530; Kaska, s. 112.

⁹³⁹ Devletşah, s. 116.

⁹⁴⁰ Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İrân*, I, s. 604-606.

⁹⁴¹ Bu iki eserin *Farsnâme* müellifi İbn Belhî'ye aidiyeti hakkında bkz. Şehrâm Âzâdiyân-Hamîd Rızâ Hekîmî, "Selçukiyyân ve himâyet-i ez edebiyât-i Fârsî", *Edeb-i Fârsî*, 4/1, Tahran 1393hş., s. 78.

⁹⁴² Hakikat, *Ferheng-i Şâirân-ı Zebân-i Fârsî*, s. 75.

⁹⁴³ Hakikat, *Ferheng-i Şâirân-ı Zebân-i Fârsî*, s. 386.

⁹⁴⁴ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 446.

şairlerinden Şerefî'ş-şuarâ el-Kûşekî el-Kâyinî⁹⁴⁵, Hekîm Gazzâlî el-Mervezî⁹⁴⁶, Fahrüddîn el-Mes'ûdî⁹⁴⁷, Cemâlüddîn Ebû Bekr Hâl et-Tirmizî⁹⁴⁸, İmâm Fakîh el-Mervezî ve el-Vâlicî⁹⁴⁹, Şihâbüddîn Ebü'l-Hasan Talha⁹⁵⁰ ve Hekîm Ali İbn Ahmed es-Seyfî en-Nîşâbü'rî⁹⁵¹ gibi şairler Horasan coğrafyasındaki Selçuklu devri şairleri arasında sayılabilir.

3.6. Astronomi

Selçuklular zamanında ilm-i heyet (Astronomi) çalışmaları, daha çok rasathaneler aracılığıyla yürütülmüştür.⁹⁵² Bu dönemde Bağdat ve İsfahan'daki rasathanelerde Horasanlı astronomi âlimlerinin çalıştığını görmekteyiz. Kuramsal çalışmalardan ziyade gözleme dayalı astronomi çalışmaları vardır. İslâm dünyasında var olan “yer merkezli sistem” Selçuklu astronomi âlimleri tarafından da kabul görmüştür. Güneşin merkezde bulunduğu ve diğer gök cisimlerinin onun etrafında döndüğü anlayışından ziyade dünyanın merkezde olduğu; güneş, yıldızlar ve gezegenlerin ise onun etrafında döndüğü bilgisi mevcuttur. Bu dönemde pek çok zîc (astronomi cetveli) hazırlanmıştır. Gök cisimleri ve yıldızların hareketleri, mevcut durumları, enlem, boylam açısından koordinat tayini yanı sıra takvim ve ibadet vakitlerinin belirlenmesi gibi konular hakkında zîclerle bilgi toplanmıştır.⁹⁵³

Devrin âlimleri, bir kimsenin astronom sayılabilmesi için o kimsede bazı özelliklerin bulunması gerektiğini ifade etmektedir. Birûnî, *Kitâbü't-tefhîm fî evâil-i sınaâtî't-tencim* adlı eserinde, astronomi âliminin geometri, hesap, astroloji ve astronomi ilimlerini bilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁹⁵⁴ Nizâmî Arûzî ise astronomi âliminin buna ek olarak Guşyâr el-Cîlî'nin *Mucemmel el-Usûl* isimli eserini öğrenmesi ve ayrıca devamlı araştırma halinde olması gerektiğini nakleder.⁹⁵⁵ Bu dönemde astronomi âlimleri pek çok

⁹⁴⁵ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 534.

⁹⁴⁶ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 524.

⁹⁴⁷ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 524-25.

⁹⁴⁸ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 525.

⁹⁴⁹ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 526.

⁹⁵⁰ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 517; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, II, s. 690.

⁹⁵¹ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 521.

⁹⁵² Mehdi Ferşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, I, s. 174.

⁹⁵³ Mehdi Ferşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, I, s. 193-194; Unat, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, s. 86.

⁹⁵⁴ Nizâmî Arûzî, *Çehar Makale*, s. 87.

⁹⁵⁵ Nizâmî Arûzî, *Çehar Makale*, s. 89.

eser kaleme almışlardır. Bu eserler güneş, ay, gezegen ve yıldızların konumları ve hareketleri, enlem-boylam tespiti, bölgeler arası mesafe ve saat farkları, kible tayini ve yön bulma yöntemleri, önemli günlerin tespiti ve gözlem teknikleri gibi konuları kapsar. Bu eserlerin tamamına yakınının sultanlar ve devlet erkânına ithaf edilmesi ve büyük meblağlar gerektiren rasathanelerin inşa edilmesi; Selçuklu yönetiminin astronomi çalışmalarına yönelik desteğini göstermektedir.

Astronomi ve astroloji (ilm-i nücûm) bu dönemde iç içedir. Astroloji delile dayanmaktadır. Yıldız hesabı ve takvim ilmi öncelikleri arasındadır.⁹⁵⁶ Bilhassa Selçuklu saraylarında revaçtaydı. Sultanların yanlarında müneccimler olurdu. Nitekim Tuğrul Bey zamanında yanındaki müneccimin, Dandanakan savaşıyla ilgili olarak, “Eğer Selçuklular, Horasan topraklarının hükümdarı olmazlarsa boynum vurulsun” demesi ardından Dandanakan savaşının olduğu gün, “Selçuklu askerleri öğlene kadar dayandıkları taktirde savaşı kazacaklar” diyerek kehanette bulunması söz konusudur. Öğle namazı vakti zafer müjdesi gelince ise, kehanetin gerçekleştiği düşünülmüş ve Tuğrul Bey, bu müneccime pek çok ihsanda bulunmuştur.⁹⁵⁷ Çağrı Bey’in de yanında es-Saymaî isimli bir müneccim bulunurdu. Ona, Gazneli sübaşısı ile savaşa girmesini ve bu savaştan galip geleceğini tavsiye etmişti. Nitekim Çağrı Bey ile karşılaşan sübaşının ordusu dağılmış ve Herat tarafına kaçmıştı.⁹⁵⁸ Nizâmî-i Arûzî’nin astroloji eğitimi verdiği kadın bir talebesi vardır.⁹⁵⁹ Ayrıca Ömer Hayyâm’ın astroloji hükümlerine inanmadığını ifade etmektedir. Ancak yine de Hayyâm, 508 (1114/1115) yılında Sultan Melikşah ava çıkmadan önce, havayla ilgili tahminde bulunmuştur.⁹⁶⁰ Hekîm Mevsilî de vezir Nizâmülmülk hizmetinde olan ve Nişâbûr’da yaşayan müneccimlerden idi. Vezir önemli işlerini ona danışırdı. Mevsilî yaşlandıkça elden ayaktan düşmüş ve seyahat edemez hale gelmişti. Vezire görevi bırakmak istediğini söylemiş; Nişâbûr’a giderek oraya yerleşmiştir. Ancak

⁹⁵⁶ Nizâmî Arûzî, *Çehar Makale*, s. 87.

⁹⁵⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri*, Ankara 2000, s. 343.

⁹⁵⁸ *Ravzatü’s-safa (trc. Erkan Göksu)*, s. 52-53 (Dipnot kısmı)

⁹⁵⁹ Eserinde, bu talebesiyle ilgili ilginç bir hadise bulunur. Nizâmî-i Arûzî, 28 Safer 511 (1 Temmuz 1117) tarihinde doğan bir kadına 1132 yılında o 15 yaşına geldiğinde nücûm ilmini öğrettiğini; bu ilimle alakalı zor soruları cevapladığını ve bundan sonra kadının müneccim olarak tahminlerde bulunmaya başladığından söz etmektedir. Hatta bir gün yaşlı bir kimse bu kadının yanına gelerek, dört yıldır oğlunun seferde olduğunu ve ondan haber alamadığını söyler. Yaşıyor mu diye sorar. Müneccime ise yıldız falına bakar ve “Oğlun eve geri döndü”, diye cevap verir. Yaşlı kadın eve gittiğinde gerçekten de oğlu geri gelmiştir. Her ne kadar nücûm ilmi delillere dayanıyor diye belirtilse de bu tarz hadiseler çoktur. Bkz. *Çehar makale*, s. 94-96.

⁹⁶⁰ Nizâmî Arûzî, *Çehar Makale*, s. 101.

yine de her sene takvimi ve takvimde meydana gelen değişiklikleri vezire iletmiştir.⁹⁶¹ Selçuklular zamanında Horasan bölgesinde yaşamış olan astronomi âlimleri şunlardır:

Muhammed b. Ahmed el-Me‘mûrî el-Beyhakî (ö.485/1092)

Beyhak'ta doğmuştur. Melikşah tarafından İsfahan'da görevlendirilen astronomi âlimleri arasındadır. Hatta Sultan Muhammed Tapar'ın saltanatına kadar burada ikâmet etmiştir. *Dekâyik-i Mahrûtât ve'l-hendese* isimli eseri, geometride konik kesitlerle ilgilidir. *Fi'l-hiyel ve'l-eskâl* isimli eseri ise mekanik ve ağırlıkla ilgilidir. Astrolojiyle ilgili çalışmaları da vardır. Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerle mücadelesi esnasında, bir yanlış anlaşılma sonucu Bâtînî sanılarak⁹⁶² öldürülmüştür.⁹⁶³

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed (İbrâhîm) en-Nesevî (ö.493/1100'den sonra)

Horasan'da Nesâ şehrinden olan Ebü'l-Hasan'ın, Kûşyâr b. Lebbân'ın, Ebû Ma'şer ve İbn Sinâ gibi meşhur âlimlerin talebesi olduğu rivayet edilir. *Bâznâme* isimli eserinin girişinde, ilim öğrenmekle meşgul olduğu yıllarda aynı zamanda sultanlara hizmet ettiğini ve uzun müddet orduda yer aldığını belirtmektedir. Nâsır-ı Hüsrev, 437 (1046) yılında Simnân'da ondan matematik, geometri ve tıp okuduğunu nakleder. 100 yılı aşkın yaşayan en-Nesevî, Büveyhî ve Gazneliler ardından Selçuklu sultanlarına hizmet etmiştir. Tuğrul Bey'in yakınında olan âlimlerden biridir. Astronomi ile ilgili hazırladığı tablolar ve zîc'ini tanıttığı *Zîcü'l-fâhir*, hocası Kûşyâr'ın eserine şerh yazdığı *Kitâbü'l-lâmi (Risâle fî mârifetü'l-takvim ve'l-usturlab)*, Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî'ye sunulan ancak Nesevî'ye aidiyeti şüpheli olan *Câmi'u'l-kavânîn li ilmi'l-hey'e* yanı sıra *Ma'rifet et-takvîm ve'l-usturlâb* ve meşhur astronom Abdurrahman es-Sûfî'nin (ö.376/986)

⁹⁶¹ Nizâmi Arûzî, *Çehar Makale*, s. 98-99.

⁹⁶² M. Tapar Bâtınîlerle şiddetli mücadeleleri esnasında el-Beyhakî'nin astrolojik görüşünü almak ister. O da sultanın doğum haritasından (burç) hareketle, onun bu sıra kötü şansa sahip olduğunu düşünerek korkar ve sultanın sarayından ayrılarak bir arkadaşının evine sığınır. Bu sırada bir Bâtînî yakalanır; yakılacağı yere doğru sürüklenirken çocuklar ve kadınlar onu görmek için çatılara çıkarlar. Bu insanlar arasında el-Beyhakî'nin saklandığı evin çatısında tökezleyen ve düşen bir kadın bir anda öfkelenir ve şöyle bağırmaya başlar: “Ey ahali! Bu evde bir Karmâtî var!” Bunun üzerine halk eve girerek, el-Beyhakî'yi yakalayıp öldürürler. Cenazesi evden dışarı sürüklenirken, sultanın adamlarını onu tanıdılar ve ölümünden dolayı orada toplanmış olan halkı suçladılar. Bu olay 485 (1092) yılında meydana gelir. Bu sırada vezir Tâcûlmülk'ün himayesinde olduğu nakledilir. Bkz. Beyhakî, *Tetimme*, s. 199; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 802.

⁹⁶³ Beyhakî, *Tetimme*, s. 198-199; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, V, s. 2355; Safedî, *el-Vâfi*, II, s. 54; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, s. 316; Boris A. Rosenfeld-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 172; Abattouy, “İsfizari: Abu Hatim al-Muzaffar ibn İsmâil al-İsfizari”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 577.

takımyıldızlarıyla ilgili *Suveri'l-kevâkib* isimli eserinin özeti olan ve Rey bölgesinin Şîi reisi el-Murtaza'ya ithaf ettiği *İhtisâr-ı Suveri'l-kevâkib* ve son olarak astrolojiyle ilgili bir risalesi vardır.⁹⁶⁴

Ebû Hâtim el-Muzaffer b. İsmâîl el-İsfizârî (ö. 515/1121'den önce)

Ömer Hayyâm'ın çağdaşı olan astronomi âlimlerinden biridir. Hayyâm'ın aksine bilhassa talebelerine karşı şefkatli olduğu ve eğitimleriyle fazlasıyla ilgilendiği nakledilir. Sultan Melikşah tarafından görevlendirilen, Ömer Hayyâm'ın başkanlık ettiği astronomi heyetinde yer almıştır. İsfahan'da, Melikşah'ın ölümüne kadar (485/1092) rasat faaliyetlerinin devam ettiği rasathanede çalışmıştır. Buradan ayrıldıktan sonra ise Herat ve Merv'de ikâmet etmiştir. Nizâmî-i Arûzî, 506 (1112) yılında onu Ömer Hayyâm'ın yanında gördüğünü ifade etmektedir. *Âsâr-ı ulvî* adlı eserinde meteorolojik olaylara yer vermektedir. Bu eseri Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'e sunmuştur. 515 (1121) yılından önce Merv'de vefat etmiştir.⁹⁶⁵

Ebü'l-'Abbâs Fazl b. Muhammed el-Levkerî (ö.516/1123?)

Merv yakınlarındaki Levker beldesine nisbetle bu isimle anılır. İbn Sinâ'nın talebesi olan Behmenyâr b. Merzûbân'ın (ö.458/1066) öğrencisidir. Beyhakî, Horasan'da felsefî ilimlerin el-Levkerî sayesinde yayıldığını ifade etmektedir. Bilhassa İbn Sinâ geleneğini devam ettirmiştir. Tüm felsefî ilimlerle meşgul olmuştur. Yaşlılığında gözleri görmemesine rağmen astronomi ve aritmetik ile ilgili pek çok eser telif etmiştir. *Beyânü'l-hak bi-Damân es-Sıdk* eserini Farsça olarak kaleme almıştır. Eserde İbn Sinâ'nın kozmolojiyle ilgili fikirlerini de değerlendirmektedir. 503 (1109) yılında İbn Sinâ'nın

⁹⁶⁴ Beyhakî, *Tetimme*, s. 170; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, s. 254; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 732; Brockelmann, *GAL*, I, s. 674; Supplement, I, s. 929; Sezgin, *GAS*, VI, s. 245-246; VII, s. 182; Henrich Suter, *Die Mathematiker Und Astronomen*, s. 96-97, 141; Hamid-Reza Giahi Yazdi, "Nasawi: Abu Al-Hasan Ali ibn ahmed al-Nasawi", *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 820; İhsan Fazlıoğlu, "Nesevî, Ali b. Ahmed", *DİA*, XXXII, s. 575-576. Vefat tarihi Heinrich Suter ve Mehdi Ferşad tarafından 410 (1020), Ziriklî tarafından 420 (1030); Rosenfield ve İhsanoğlu tarafından 462 (1070) olarak verilir. Ancak 393 (1003) yılında doğan en-Nesevî hakkında, onunla tanışmış olan Beyhakî'nin 100 yıldan fazla yaşadığını nakletmesi nedeniyle 493 (1100) yılı civarında vefat ettiğini söylemek daha doğru olacaktır. Bkz. Beyhakî, *Tetimme*, s. 170; Fazlıoğlu, "Nesevî, Ali b. Ahmed", s. 575-576.

⁹⁶⁵ Beyhakî, *Tetimme*, s. 175-176; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 748; Brockelmann, Supplement, I, s. 856; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, XII, s. 298; *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 171; Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, II, s. 313; D.E. Pingree, "Asfezârî", *Elr*, II, s. 748-749; Rıza Kurtuluş, "İsfizârî, Ebû Hâtim", *DİA*, XXII, s. 518-519; Abbattouy, "İsfizari: Abu Hatim al-Muzaffar ibn İsmâîl al-İsfizari", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 577; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 444. Ziriklî, vefat tarihini 480 (1087) olarak kaydeder. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, s. 255.

Ta'likât adlı eserine bir Fihrist yazmıştır. Ayrıca Farabi, İbn Sina ve Aristo'nun görüşlerine yer verdiği *el-Muhtasarat* adlı eseri vardır. Said-i Nefisi, Sultan Melikşah tarafından İsfahan rasathanesinde görevlendirilen sekiz astronomi âliminden biri olduğunu ifade etmektedir.⁹⁶⁶

Şâhmerdân b. Ebi'l-Hayr er-Râzî (ö.513/1119'dan sonra)

Rey asıllı astronomi ve fizik âlimidir. Hayatının büyük kısmını Horasan'ın Cürcân ve Esterâbâd bölgelerinde ilimle meşgul olarak geçirmiştir. Tuğrul Bey devri astronomi âlimi olan Ebü'l-Hasan Ali en-Nesevî'nin (ö.493/1100'den sonra) talebesidir. Astronomi ve matematik eğitimini ondan almış olmalıdır. *Nüzhetnâme-i Âlâi*, ansiklopedik eserlerinden biridir. 488 (1095) ve 513 (1119) yılları arasında kaleme alınmıştır. On iki bölümden oluşan eserde Jeoloji, coğrafya, astronomi, astroloji, uzay ve zaman, hesap ve hendese gibi pek çok farklı ilim ayrı başlık olarak ele alınmıştır. Eserde yıldızların boyutları, dünyanın çapı ve mesafelerle ilgili kısımlar da yer alır. 1073 yılında kaleme aldığı ve astroloji ile ilgili olan diğer eseri ise *Ravzâtü'l-müneccimîn*'dir. Eserde astrolojiyle ilgili kısımlara ek olarak yıldızlar ve gezegenlerle ilgili açıklamalar ve kendisine ait usturlab teorisi bulunmaktadır.⁹⁶⁷

Ömer Hayyâm (ö. 526/1132?)

Hayyâm, 467 (1074) yılında Sultan Melikşah tarafından birkaç astronomi âlimiyle birlikte rasathane inşası ve takvim ıslahı için İsfahan'a davet edilir. Selçuklu sarayının desteğiyle oluşturulan bu heyet; Ebû Hâtim el-İsfizârî, Meymûn b. Necîb el-Vâsîti, Abdurrahman el-Hâzinî ve Ebû Sehl el-Kûhî gibi isimlerden oluşur. Ömer Hayyâm ise başkanlık etmiştir. İsfahan rasathanesinde rasatlar ve Yezdicerd takviminin ıslahı için çalışmışlardır. Ancak daha sonra bir yılın 365 gün olduğu Celâlî takvimini ortaya çıkarmışlardır. Bu takvimde hata payı 5000 yılda 1 gün olarak hesaplanmıştır. Takvim, 10 ramazan 471 (15 Mart 1079) tarihinde başlar. Bu takvimle birlikte Nevruz günü

⁹⁶⁶ Beyhakî, *Tetimme*, s. 176-177; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 750; Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, II, s. 292-293; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, s. 772; Roxanne D. Marcotte, "Preliminary Notes on the Life and Work of Abu al-'Abbâs al-Lawkarî", *Anaquel de Estudios Arabes*, vol. 17, 2006, ss. 133-157; Mohammed Abottuy, "Isfizârî: Abû Hâtim al-Muzaffar ibn Ismâ'îl al-Isfizârî", *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed. Thomas Hockey, New York 2007, ss. 577-578.

⁹⁶⁷ Mehdî Ferşâd, *Târih-i ilm der İrân*, I, s. 187, 347; II, s. 888; Hamid-Reza Giahî Yazdi, "Nasawi: Abu Al-Hasan Ali ibn Ahmed al-Nasawi", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 820; Boris A. Rosenfied-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s.180.

kesinleşir. Hatta sonradan Nevruz-u Sultanî ismini almıştır. Mevsimlere göre düzenlenmiş gerçek bir güneş yılı ortaya çıkar. Ayrıca rasathanedeki çalışmalarını anlattığı ve gökbilim çizelgelerini içeren *Zîc-i Melikşâhî*'yi hazırlamışlardır. *Nevrûznâme*, İsfahan'da hazırlanan takvimler ve Nevrûz günlerinin tespitiyle ilgili eseridir. Bu eseri, İsfahan rasathanesi yıkıldıktan (1092) sonra, sultanların yeni bir rasathane inşa etmelerini istediği için kaleme aldığı ifade edilmektedir. *Levâzimü'l-emkinâ (Mekânların Gerekli Bilgileri)* isimli eseri ise, çeşitli şehirlerin enlem ve boylamları, yön bulma yöntemleri gibi bilgiler ihtiva etmektedir. İbnü'l-Heysem'in astronomiyle ilgili bir eserine eleştirel notlar yazmıştır. Son olarak *Risâle fî rub' el-dâire* isimli eseri de astronomi ile ilgilidir.⁹⁶⁸

Kutbüzzaman Muhammed b. Ebî Tâhir et-Tabesî en-Nâsirî el-Mervezî (ö.539/1135)

Astronomi âlimlerinden olan Ebü'l-Abbas el-Levkerî'nin talebesi ve Ebü'l-Feth el-Fundurâcî'nin hocası olduğu için astronomi ile meşgul olduğu düşünülebilir. Ancak çalışmalarıyla ilgili günümüze ulaşmış olan bir bilgi yoktur. Babası Merv beldelerinden birinin valisidir. Muhammed'in keskin bir zekaya sahip olduğu ve felsefî ilimlerde devrin önde gelen âlimleri arasında yer aldığı nakledilir. Daha sonra Sultan Sencer tarafından idam edilecek olan vezir Nâsirüddîn Mahmûd b. el-Muzaffer b. Abdülmelik b. Ebî Tevbe'nin (ö.503/1110) yanında bulunan âlimlerdendir. Ancak bir süre sonra bu mevkisi elinden alınmış ve git gide yoksullaşmıştır. Nîşâbûr'da 536 (1132) yılında pleji (vücudun bir kısmında meydana gelen felçlik) olduktan sonra, Şevval 539 (1135) tarihinde Serahs'ta iken vefat etmiştir.⁹⁶⁹

Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî (ö.548/1153)

Nîşâbûr yakınlarındaki Şehristân beldesindendir. Sultan Sencer ve onun danışmanı yanında uzun müddet yaşamıştır. Esasen kelâm âlimi olmasına rağmen astronomi ile ilgili bazı eleştirel çalışmaları olmuştur. *Kitâbü'l-minhâc ve'l-âyât (Açık Yollar ve Simgesel*

⁹⁶⁸ Beyhakî, *Tetimme*, s. 172-175; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 84; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 915-916; Mehdi Ferhâd, *Târîh-i ilm der Îrân*, I, s. 197; II, s. 512, 617-620; Musâhib, *Hekim Ömer Hayyâm*, s. 130; Behnaz Hashemipour, "Khayyam: Ghiyath al-Din Abu al-Fath", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 627-628; Boris A. Rosenfield-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 169; Yavuz Unat, "Ömer Hayyâm", *DİA*, s. 66-68; a. mlf., "Ömer Hayyâm ve Melikşâh Gözlemevi", *Bilim ve Ütopya*, İstanbul 2006, sa. 145, s. 13; Minorsky, "Ömer Hayyâm", *İA*, IX, s. 472-480; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 443.

⁹⁶⁹ Beyhakî, *Tetimme*, s. 177-178.

Noktalar Kitabı) isimli eserinde, İbn Sinâ'yı ağır bir şekilde eleştirmektedir. Beyhakî, kendisine bu kitaptan ayın konumu ve yıldızlarla ilgili İbn Sinâ'ya itirazda bulunduğu bir pasaj okuduğunu ve bunun üzerine ondan: “Her bölümü ve itirazı dikkatle okumam gerekir. Ancak zamanım yok ve buradan ayrılma vaktim yaklaşıyor” cevabını aldığını nakleder. Beyhakî, Hârizm’de Şehristânî’nin bazı âlimlerle felsefî terimler üzerine tartıştığı bir meclise davet edildiğinden de söz etmektedir. Şehristân’da vefat etmiştir.⁹⁷⁰

Ebü Ali Hasan b. Muhammed b. İbrâhim Kattân el-Mervezî (ö.548/1153)

Ebü'l-Abbas el-Levkerî'nin talebesidir. İbn Sinâ, Behmenyâr ve el-Levkerî ile devam eden ilmî silsile onunla devam etmiştir. Matematik, astronomi ve tıp âlimidir. Ancak hayatını hekimlik yaparak idame ettirmiştir. Astronomiyle ilgili *Keyhân Şenâht* ve *Ahter Şenâht* (Kozmoloji/Evrenin Bilgisi ve Astroloji) isimli eserleri Farsça olarak kaleme almıştır. Bu iki eserde, gezegenlerin hareketleri, sabit yıldızlar, ay ve güneş tutulmaları, zaman, takvim ve astroloji ile ilgili bazı konular bulunur. Hatta ilk eserinde bir dünya haritasına yer vermiştir. Bu kitapları yazma amacı, astronomiyi daha basit ve anlaşılır kılmaktı. Eserlerinde, çeşitli astronomik ölçümlerini anlatması, bununla ilgili bir zîc ve astronomi risalesinin olduğunu ifade etmektedir. Ancak bunlar günümüze ulaşmamıştır. Astrolojiyle ilgili de bir kitap yazacağından bahsetse de muhtemelen tamamlayamamıştır. Reşidüddîn Vatvât, Merv’in göçebe Oğuzlar tarafından işgali sırasında (548/1153) esir olarak yakalanıp öldürüldüğünü nakleder. Vefatından yaklaşık iki yüzyıl sonra İbn Teymiyye (ö.1328), astronomiyle ilgili eserlerine atıfta bulunmuştur.⁹⁷¹

Ebü'l-Feth Ebû Mansûr Abdurrahmân el-Hâzinî (ö.550/1155)

Merv şehrinde devrin büyük âlimleri yanında yetişmiş ve fizik yanı sıra matematik ve astronomi ilimleriyle ilgili eğitim almıştır. Sultan Melikşah'ın veziri Ebü'l-Hüseyin Ali b. Muhammed el-Mervezî'nin azat edilmiş Bizanslı kölesi olduğu ve gençlik yıllarında ondan eğitim aldığı rivayet edilmektedir. Zamanla Sultan Sencer'in yakınında bulunan astronomi âlimlerinden biri olmuş ve 1118 yılından sonra meşhur olmuştur. Sultanın

⁹⁷⁰ Beyhakî, *Tetimme*, s. 186; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, s. 296-297.

⁹⁷¹ Beyhakî, *Tetimme*, s. 193; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, s. 312-313; Mehdi Ferşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, II, s. 888; Behnaz Hashemipour, “Qattan al-Marwazi: ‘Ayn al-Zaman Abu Ali Hasan ibn Ali Qattan al-Marwazi”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 943-944; Boris A. Rosenfield-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 172; Şeşen, “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 449.

desteğiyle Merv’de araştırmalarını yürütmüştür. Yer çekimi ve terazilerle ilgili çalışmaları vardır. Rasatlarıyla Selçuklu ülkesinin enlem ve boylam derecelerini bularak kible yönünü tespit etmiştir. 509 (1115) yılında astronomik tablolar, gözlem teknikleri, yıldızların konumları, takvim bilgileri, mübarek günler, 200’e yakın coğrafi koordinat⁹⁷² ve Merv’in tam konumunu (37°-40') içeren *ez-Zîcü’l-mu‘teberü’s-Sencerî*’yi⁹⁷³ hazırlayarak Sultan Sencer’e ithaf etmiştir. Sultan bu eser karşılığında el-Hâzinî’ye 1000 altın vermek istemiş; ancak o kabul etmeyerek halihazırda 10 dinarı olduğunu ve 3 dinarın bir sene boyunca yettiğini ifade etmiştir. Hazırladığı bu zîc, Bîrûnî ve Ömer Hayyâm’ın zîclerinden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Astronomiyle ilgili diğer eserleri arasında *Kitâbü Âlâtü’l-‘acîbetü’r-rasadiyye*, yedi bölümde yedi ayrı gözlem aletini tanıttığı bir risaledir. Ayrıca *Kitâbü’t-tefhîm* ve *Kitâbü fî’l-fecr ve’s-şefîk* isimli eserleri vardır. Merv’de vefat etmiştir. XIII. Yüzyıl astronomlarından Kutbüddin Şîrâzî, Hâzinî’nin ekliptiğin eğiklik derecesini belirleme konusundaki gayretiyle ilgili olarak iyi bir eğitim ve destek almış olduğunu vurgulamaktadır.⁹⁷⁴

Ebû Muhammed Abdülcilil b. Abdülcebbâr b. Muhammed es-Sâbitî el-Harakî el-Mervezî (ö. 553/1158).

Horasan’da Merv yakınlarındaki Harak beldesindendir. Devrin astronomi âlimlerinden biridir. *Münteha’l-idrâk fî tekâsîmü’l-eflâk* isimli eserinde gök cisimlerinin yapıları, hareketleri, zaman birimleri ve takvimler konusunda bilgi vermiştir. Eserin girişinde öğrencileri için kaleme aldığını ifade etmektedir. Bîrûnî, İbn Heysem ve Ebû Ca’fer el-Hâzinî’ye ilave olarak gezegenlerin hayali dairelerde hareket etmediklerini; fiziksel

⁹⁷² Sezgin, bu koordinatların çoğunun Asya kıtasına ait olduğunu; yalnızca birkaçının Afrika’da bulunduğunu ve Avrupa’da ise sadece Kurtuba, Bulgar ülkesi, İstanbul, Makedonya ve Roma’nın dahil edildiğini ifade etmektedir. Bkz. Sezgin, *GAS*, XIII, s. 306.

⁹⁷³ Bizzat el-Hâzinî tarafından yazılan ve *Zîc’ül-mu‘teberü’s-Sencerî*’nin özeti olan *Veciz el-Zîc’ül-mu‘teberü’s-Sultânî*, önce Tebriz’de Ortodoks bir piskopos olan Gregory Chionades tarafından Bizans’a götürülerek Yunancaya çevrilmiş; ardından Bizanslı astronomlar Georgios Chyrsokokkes (ö.1335) ve Theodore Melionetes tarafından kullanılmıştır. Bizans’ta astronominin canlanması için bir temel oluşturduğu ifade edilir. Buradan da Avrupa’ya ulaşmış olmalıdır. Bkz. Sezgin, *GAS*, XIII, s. 306; Mohammed Abottouy, “Khazini, Abu al-Fath ‘Abd al-Rahman al-Khazini”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 630.

⁹⁷⁴ Beyhakî, *Tetimme*, s. 196-197; Şehrezûrî, *Nüzhetü’l-ervâh*, s. 800; Sayılı, *The Observatory in Islam*, s. 177; Henrich Suter, *Die Mathematiker Und Astronomen*, s. 122; Defâ, *Meşâhir-i Fizik der Temeddün-e İslâm*, s. 172-173; Mehdî Ferşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, I, s. 197; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 336-337; Brockelmann, *GAL Supplement*, I, s. 902; Sezgin, *GAS*, XIII, s. 304-306; E. Wiedemann, “Hâzinî”, *İA*, V/1, s. 414; Boris A. Rosenfeld-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 182; Sadettin Ökten, “Abdurrahman el-Hâzinî”, *DİA*, I, s. 164-165; Şeşen, “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 444.

dönen ufkun içinde bulundukları teorisini açıklamış ve tamamlamıştır. *Kitâbü't-tabsıra fî ilmü'l-hey* isimli eserinde kendi zamanına kadar olan astronomi bilgilerini özetlemiş; ayrıca yıldızların ve gezegenlerin nasıl hareket ettiklerini izah etmiştir. Bu eserini Sultan Sencer'in veziri Nâsirüddîn Mahmûd'un oğlu Şemseddin Ali'ye ithaf etmiştir. Bu eser, *Münthe'l-idrâk*'ın daha kısa bir açıklaması olarak da değerlendirilmektedir. *Risâle fî ameli zâtî'l-halak* isimli eserinde ise “zâtü'l-halak” isimli rasat âletini tanıtır ve güneş, ay ve yıldızların konumlarının tespitinde nasıl kullanıldığını açıklar. 553/1158 yılında Merv'de vefat etmiştir.⁹⁷⁵

Bahâüddîn Abdülcebbâr b. Muhammed b. Ahmed el-Harakî (ö.553/1158)

Ömrünün tamamına yakını Merv'de geçirmiştir. *Münthe'l-idrâk fî tekasîmi'l-eflâk ve et-Tabsıra fî ilmi'l-hey'e* isimli eserlerinde astronomi ve coğrafyayla ilgili konulara yer vermiştir. Yaşadığı döneme kadar gelmiş astronomi ve coğrafya bilgilerini özetlemiş; İbnü'l-Heysem'in teoremlerini izah etmiştir. Ayrıca astronomiyle ilgili terimler, gök cisimlerinin yapıları, hareketleri, meskûn ve meskûn olmayan bölgeler ile bu bölgelerin saat farkları gibi konuları ele almıştır. *Risâle fî 'ameli zâtî'l-halak* isimli eserinde “Zâtü'l-halak” ismini verdiği rasat aletini anlatmıştır.⁹⁷⁶

Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed et-Tûsî (ö. 555/1160'tan sonra)

Kozmoloji ile ilgilenmiştir. 555 (1160) yılında '*Acâibü'l-mahlûkât* adlı eserini Farsça olarak kaleme almıştır.⁹⁷⁷

Zâhirüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebü'l-Kâsım Zeyd el-Beyhakî (ö.565/1169)

Sebzevâr'da dünyaya gelmiş ve ömrünün büyük kısmını Horasan'da geçirmiştir. 1132 yılından sonra, Beyhak kadılığını reddederek Rey'e gitmiş; astronomi, matematik ve diğer felsefi ilimlerle meşgul olmuştur. 1136'da Serahs'ta Kutbüddin Muhammed el-Mervezî yanında 1142 yılına kadar çalışmıştır. 565/1169 yılında vefat etmiştir.

⁹⁷⁵ Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 796; Mehdi Ferşâd, *Târih-i ilm der İrân*, II, s. 884, 888; Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, II, s. 309-310; Brockelmann, *GAL Supplement*, I, s. 863; Boris A. Rosenfeld-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 180; E. Wiedemann, “Hirakî”, *İA*, V/1, s. 449; Pingree, “Bahâ'-al-Dîn Karaqî”, *Elr*, III, s. 431; Cemil Akpınar, “Harakî”, *DİA*, XVI, s. 94-96; Şeşen, “Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 445.

⁹⁷⁶ Beyhakî, *Tetimme*, s. 192; E. Wiedemann, “al-Kharakî”, *EI2*, IV, s. 1059; D. Pingree, “Baha-al-Din Karaqî”, *Elr*, III, s. 431; Cemil Akpınar, “Harakî”, *DİA*, XVI, s. 94-96; Şeşen, “Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 445.

⁹⁷⁷ Mehdi Ferşâd, *Târih-i ilm der İrân*, II, s. 891.

Eserlerinden ikisi astroloji ve rasat aletleri ile ilgilidir. İlki, *Cevâmi 'u'l-ahkâmü'n-nücûm* olarak bilinen Farsça eseri astroloji ile ilgilidir. *Marifetü zâtü'l-halak ve'l-küra ve'l-usturlab* eserinde ise rasat aletleri hakkında bilgi vermektedir.⁹⁷⁸

Şerefüddîn Muzaffer b. Muhammed b. Muzaffer et-Tûsî (ö.609/1212?)

Horasan kökenli olan Şerefüddîn, astronomiyle ilgili iki eser kaleme almıştır. Kendi icat ettiği ve *Usturlâb-ı hattî* (doğrusal usturlab) ismini verdiği asâ şeklinde bir usturlabı vardır. *Risâle fi'l-usturlâbi'l-hattî* isimli eserinde bu aletin yapılışı ve kullanılışı hakkında bilgi vermektedir. Amacı, daha az masrafla daha basit bir alet yapmaktır. Talebesi Kemâleddin İbn Yûnus vasıtasıyla eserleri ve ilmî şöhreti sonraki âlimler arasında yayılmıştır.⁹⁷⁹

Ebû Ubeyd Abdülvâhid b. Muhammed el-Cûzcânî (ö.?)

XI. yüzyılda yaşamış astronomi ve matematik âlimi olan Abdülvâhid, Horasan'ın Cûzcân bölgesindendir. Batlamyus'un çalışmalarına alternatif sunan en eski İslâm âlimlerinden biridir. İbn Sinâ'nın sürekli yanında olan talebelerindendir. Onun *Kitâbü's-şifâ* adlı eserini, onun notlarından da yola çıkarak kitap haline getirmiş ve kendisi de birtakım ilaveler yaparak anlaşılması zor kısımları açıklamıştır. Yine İbn Sinâ'nın *en-Necât ve Dânişnâme-i 'alâ'iyye* adlı eserlerine de astronomi, geometri ve aritmetik ile ilgili bölümler eklemiştir. *Hay b. Yakzân* adlı risalesini şerh etmiştir. Tüm bu faaliyetlerinden dolayı İbn Sinâ'nın talebesi değil de halefi olduğu ifade edilmektedir. Ebû Ubeyd'in iki eseri günümüze ulaşmıştır. İlki *Kitâbü keyfiyyeti'l-eflâk*, gezegenlerin birbirine kıyasla konumlarını inceleyen bir eserini yine kendisinin özetlediği bir eserdir. Bu eserin özeti ise *Mulahhas-ı terkîbi'l-eflâk* ismini taşır. Ayrıca Fergânî'nin *Kitâbü'l-Cevâmi* adlı kitabına şerh olarak *Hilâs-ı Terkibü'l-eflâk* ismiyle bir eseri daha vardır. Batlamyus'un çalışmalarını incelemiş ve kendisine ait bir sistem kurmaya çalışmıştır. Bu konuda Nâsirüddîn Tûsî ve Meraga Okulu kendisine atıfta bulunmuştur.⁹⁸⁰

⁹⁷⁸ Beyhakî, *Tetimme*, s. ; Sezgin, *GAS*, VI, s. 280-281; Köprülü, “Beyhakî”, *İA*, II, s. 584; Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, II, s. 312; Boris A. Rosenfeld-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 181; Özeydin, “Beyhakî”, *DİA*, VI, s. 62-63; Şeşen, “Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 45-451.

⁹⁷⁹ Ahmet Özel, “Tûsî, Şerefeddin”, *DİA*, XLI, s. 445-446.

⁹⁸⁰ Beyhakî, *Tetimme*, s. 162- 163; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 720; Brockelmann, *GAL*, I, s. 353-354; *Supplement*, I, s. 821; Alnoor Dhahani, “Juzjani, Abu Ubayd Abd al-Wahid ibn Muhammad al-Juzjani”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 604-605; Defâ, *Meşâhir-i Geyâh şenâsi der Temeddün-*

Zâhirüddîn Ali b. Şâhak el-Kassârî ed-Darîr (ö.?)

Beyhak'ta köklü bir ulemâ ailesinden gelir. Ancak kendisi Sebzevâr'da doğmuştur. Dokuz yaşındayken çiçek hastalığına yakalanmış ve görme yetisini kaybetmiştir. Arapça ve Kur'ân ilimlerini öğrendikten sonra, hiçbir hocaya başvurmadan felsefî ilimleri öğrenmeye başlamıştır. Matematik ilimleriyle ilgili olarak başkaları ona kitapları okumuş ve o dinlemiş; dinlediği kısımları aklında tutarak çözüm üretinceye kadar üzerine düşünmüştür. Ardından astroloji ile ilgili çalışmalarla meşgul olarak, yıldız haritaları çizmiş ve hesaplamalar yapmış, sonucu hizmetindekilerden birine yazdırana kadar ezberlemiştir. Yıldızların almanakları (yılın önemli günlerini içeren kitap biçiminde takvim) ve burçlarla ilgili kitaplar kaleme almıştır. Bu almanaklardan tutarlı hesaplar içerenleri devrin önemli kişilerine sunardı. Ayrıca gezegenlerin burçlarla ilgili etkilerine yer vermiştir. Beyhakî, Ali b. Sâhhak'ı çağın mucize isimlerinden biri olarak anlatır. Hatta *Arâisü'n-Nefâis* isimli kitabında aralarında geçen ilmî tartışmalara yer vermiştir. Zâhirüddîn, Beyhakî'ye 'artık yıl' hakkında sorular sormuş; o da bu konuyla ilgili uzun bir risale ile cevap vermiştir. Ömrünün büyük kısmını Horasan'da Sâve bölgesinde geçirdiği nakledilir. Batlamyus'un *Almagest*'i ve Öklid'in eserleriyle ilgili risaleleri vardır.⁹⁸¹

Ebü'l-Feth b. Ebî Sa'îd el-Funduracî (ö.?)

Nîşâbûr'da bulunan Fundurac köyüne nispetle bu isimle alınır. Ayrıca Kutbüzzaman lakabıyla bilinir. Yaşadığı dönemde felsefî ilimlerde benzeri kimse olmadığı için bu lakabı aldığı rivayet edilir. Gökyüzü hakkında pek çok kitap yazmıştır. En önemlisi *el-Âsârü'l-ulviyye*, astronomi ve meteoroloji ile ilgilidir. Ömrünün sonlarına doğru Münzevî bir hayatı tercih etmiş ve Yusuf el-Hemedânî'nin Merv'de bulunan hankâhında inzivaya çekilmiştir.⁹⁸²

e İslâm, s. 119; Sargon Erdem, "Abdülvehid el-Cûzcânî", *DİA*, I, s. 277-278; Boris A. Rosenfeld-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 128.

⁹⁸¹ Beyhakî, *Tetimme*, s. 202-203; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 804.

⁹⁸² Beyhakî, *Tetimme*, s. 178.

Sinan b. Yahyâ el-Horasanî (ö.?)

V./XI. Yüzyılda yaşamış astronomi âlimlerindendir. *Hûk el-Kamer (Ay'ın Tarihi Üzerine)* isimli eseri günümüze ulaşmıştır.⁹⁸³

Ebü'l-Kâsım el-Belhî (ö.?)

XI. yüzyılda yaşamış astronomi âlimlerinden biridir. *el-Medhâl fî ilm-i nücûm (Astronomi Bilimine Giriş)* isimli eseri vardır.⁹⁸⁴

Rosenfied ve İhsanoğlu, astronomiyle ilgili Gazzâlî'ye ait iki eserin olduğunu ancak bu eserlerin kaybolduğunu ifade etmektedirler. İlki, *Telhisü'l-heyet (Astronominin Özeti)* diğeri ise *Fî harekât ve tabiâtü'l-kevâkib (Gezenlerin Hareketleri ve Doğası)* isimliyle.⁹⁸⁵

3.7. Tıp

Selçuklular zamanında yetişen hekimler, Bîrunî ve İbn Sînâ başta olmak üzere kendilerinden önceki hekimlerin eserlerine şerh ve zeyiller yazmışlardır. Diğer yandan tıpla ilgili pek çok özgün çalışma da mevcuttur. Bu dönemde tababetle ilgili olarak felç, inme gibi ağır hastalıklar, göz hastalıkları, nabız, kalp ve ateş kontrolü, kan alma, diyet, idrar muayenesi, çeşitli ilaçlar ve ilaç formülleri gibi konular ağırlıktadır. Bu konularla ilgili pek çok eser yazılmış; hatta bazı hekimler kapsamlı tıp ansiklopedileri kaleme almıştır. Ayrıca tüm tıbbî meseleleri kapsayan eserler vardır.

Hekimler, sultanlar ve devlet erkânı nezdinde ayrıcalıklı bir konumdadır. Sultan Melikşah ve Sencer başta olmak üzere diğer pek çok devlet erkânı yakınında hekimler bulunmakta ve yüksek miktarda maaşlar almaktaydılar.

Devrin tabip ve müelliflerinden Nizâmi-i Arûzî, hem hekim olmak isteyen kişinin okuması gereken kitaplardan hem de hükümdarların, hizmetlerinde bulunan hekimlerde aramaları gereken özelliklerden şu şekilde söz etmektedir:

“Doktor olmak isteyen kişi Hipokrat’ın eserlerini, Huneyn b. İshâk’ın *Mesâil*’ini, Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî’nin *Mürşid*’ini, Nîlî’nin tıpla ilgili şerhlerini elde etmeli ve okumalıdır. Sonra Sâbit b. Kurre’nin *Zâhire*’sini, Muhammed Zekeriyâ er-

⁹⁸³ Sezgin, *GAS*, VI, s. 283.

⁹⁸⁴ Boris A. Rosenfied-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 164.

⁹⁸⁵ Boris A. Rosenfied-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 167.

Râzî'nin *Mansûrî*'sini, Ebû Bekr Ehvînî'nin *Hidâye*'sini, Ahmed-i Ferec'in *Kifâye*'sini, Seyyid İsmâîl el-Cürcânî'nin *Agraz*'ını titizlikle incelemeli ve okumalıdır. Calinus'un *On Altı*'sı, Muhammed Zekeriyâ'nın *Hâvî*'si, Ebû Sehl Mesîhî'nin *Yüz Bâb*'ı, İbn Sînâ'nın *Kânûn*'u ve *Zahîre-i Hârizmşâhî* gibi bitkisel ilaçlar ile ilgili kitaplardan birisini elde ederek boş zamanlarında incelemelidir. Eğer bunların hepsini okursa büyük tabip olur. Ancak sadece *Kânûn* kitabıyla da üstesinden gelebilir. Her kim ki bu kitabın ilk cildindeki tıbbın usullerini öğrenirse kimse o kişiden üstün olamaz.⁹⁸⁶ Eğer bir tabip *Kânûn*'un ilk cildini bitirmişse ve kırklı yaşlara gelmişse tecrübeli tabiplerden olan Muhammed b. Zekeriyâ'nın *Tuhfetü'l-Mülûk*, İbn Memdûye-yi İsfahânî'nin *Kifâye*'si veya Seyyid İsmâîl el-Cürcânî'nin *Hatîrât*'ını sürekli yanında bulundurmalıdır. Çünkü sadece hafızaya güven olmaz. Bu eserlerden biri onun daimî yardımcısı olur. Yani, tabip seçen her hükümdar yukarıda saydığım bu şartları tabipte aramalıdır.”⁹⁸⁷

Buna ek olarak, XII. yüzyılda Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî, *Nihâyetü'r-rütbe fî talebi'l-hisbe* isimli eserinde, hekimlerin mesleklerini icra edebilmeleri için, “Muhtesibin huzurunda ‘Reîsü'l-etibbâ’ tarafından imtihan edilmeleri ve daha sonra ‘Hipokrat andı’ içmeleri gerektiğinden” söz etmiştir. Bu yemin metni Arapçaya tercüme edilmiş ve Yunan sağlık tanrıları yerine Allah’a yemin edilmesi şeklinde değiştirilmiştir.⁹⁸⁸

Nizâmi-i Arûzî, hekimin bilmesi gereken tedavi usullerinden de şu şekilde söz etmektedir:

“Hekim mutlaka eğitim almalıdır. Bu sayede hastalıklarla ilgili tahminleri isabetli olacaktır. Nabız kontrolünü, idrar tahlilini iyi bilmesi gerekir. Hastalığın türünü ayırt edebilmeli ki teşhisi güvenilir olsun. Ateş, baş ağrısı, nezle, sarılık vs. her biri bazı özellikleriyle birbirinden ayrılmaktadır. Ateşin de kendi içinde süregelen bir günlük ateş, bir gün şiddetli diğer gün hafif ateş, dört günde bir çıkan ateş, bir gün olup diğer gün olmayan sıtma ateşi gibi pek çok farklı türü vardır. Eğer hekim teşhis koyabilirse, o ateşin hangi hastalığa bağlı olarak çıktığını bilir, bu sayede tedavi ve ilaç takviyesi yapar.”⁹⁸⁹

⁹⁸⁶ Nizâmi Arûzî, *Çehar Makale*, s. 109-110.

⁹⁸⁷ Nizâmi Arûzî, *Çehar Makale*, s. 111-112.

⁹⁸⁸ Terzioğlu, “Bimâristan”, s. 170.

⁹⁸⁹ Nizâmi Arûzî, *Çehar Makale*, s. 107-108.

Horasan bölgesinde tabip sayısı oldukça fazla olmalıdır. Bu dönemde giderleri vakıflar aracılığıyla karşılanan pek çok hastane inşa edilmiştir. Öte yandan hekimlerin savaş sırasında orduyla birlikte hareket etmeleri ve hizmetleri söz konusudur.⁹⁹⁰ Nizâmî-i Arûzî, 505 (1111) yılında sadece Herat'ın baharatçılar pazarında bir baharat dükkanında doktorlardan oluşan kalabalık bir toplulukla oturduğunu nakleder.⁹⁹¹ 512 (1117) senesinde ise Nîşâbûr'da yine bir tabibin dükkanında diğer tabiplerle hastalıklarla ilgili sohbetlerinden söz etmektedir.⁹⁹² Ayrıca isimleri günümüze ulaşan tabipler, yazdıkları eserlerle ön plana çıkmış olanlardır. Bunun dışında tababetle ilgili eser telif etmemiş ancak tabiplik yapan pek çok görevli olmalıdır. Nitekim, Melikşah zamanında Selçuklu ordularında 40 adet deve katarıyla nakledilen hastane benzeri yapıların varlığı bu duruma delil niteliğindedir.⁹⁹³ Bu dönemde yaşamış olan hekimler şunlardır:

Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ahmed b. Ebî Sâdık en-Nîşâbûrî (ö.460/1068'den sonra)

Nîşâbûr kökenli olan ve "İkinci Hipokrat" olarak anılan Ebü'l-Kâsım, İbn Sinâ'nın talabesi, Seyyid İsmâîl el-Cürcânî'nin ise hocasıdır. İbn Sinâ'nın en genç talebesi olduğu ifade edilir. Yunan tıbbıyla ilgili ciddi bir eğitim almıştır. Horasan reisi kulunç (kalın bağırsak iltihabı) hastalığına yakalandığında onu tedavi ettiği bilinmektedir.⁹⁹⁴ Vezir Amîdülmülk hasta olduğu zaman ondan tedavi edilmesi istenmiş; ancak Ebü'l-Kâsım çok yaşlı olduğunu ve inzivaya çekildiğini söyleyerek müdahale edememiştir. Tıpla ilgili olarak 1066 yılında *Telhîs-i menâfi' el-'azâ-yı Câlînûs*'u kaleme almış; Huneyn b. İshâk'ın *el-Mesâil fî't-tib* adlı eserini ve Hipokrat'ın *Aforizmalar*'ını şerh etmiş ve bazı risaleler yazmıştır. Hayatının sonlarına doğru Nîşâbûr'da inziva hayatı yaşamıştır.⁹⁹⁵

⁹⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, IX, s. 27; Ünver, s. *Selçuk Tababeti*, s. 6-7; Terzioğlu, "Bimâristan", s. 170.

⁹⁹¹ Nizâmî Arûzî, *Çehar Makale*, s. 96.

⁹⁹² Nizâmî Arûzî, *Çehar Makale*, s. 109.

⁹⁹³ Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 11.

⁹⁹⁴ Beyhakî, Ebü'l-Kâsım'ın Horasan reisini tedavi etmesiyle ilgili ilginç bir hadise anlatır: "Bir gün Horasan reisi Muhammed b. Mansûr kolikten (bağırsak rahatsızlığı) hasta olmuştu. Çevresindeki hekimler bir çare bulamadılar. Bunun üzerine Horasan reisi, Hekim Ebü'l-Kâsım'a atını ve bazı kölelerini göndererek yanına gelmesini istedi. Hekim yol boyunca yüksek sıcaklık, susuzluk ve hatta atının hızlı ve başına buyruk hareket etmesi üzerine talebelerine dönerek: "Horasan reisi iyileşecek ancak bu gidişle ben öleceğim" dedi. Nitekim dediği gibi de oldu. Nîşâbûr'a ulaşınca reisi tedavi edip iyileştirmiş ancak dönüş yolunda kendisi hastalanmış, şiddetli halsizlik sonucunda vefat etmiştir." Bkz. Beyhakî, *Tetimme*, s. 51.

⁹⁹⁵ Beyhakî, *Tetimme*, s. 50-51; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 730, 732; Brockelmann, *GAL*, I, s. 484; *Supplement*, I, s. 886; Cyril Elgood, *A Medical History of Persia*, s. 211, 214; Ahmed Ragab, *The Medieval Islamic Hospital*, s. 159-160; Mehdî Ferşâd, *Târih-i ilm der İrân*, II, s. 886.

Ebü Reveh Muhammed b. Mansûr b. Ebî Abdullah b. Mansûr el-Cemânî (Cürcânî)
(ö. 480-481/1087-1088'den sonra)

Melikşah zamanında yaşayan tabiplerden biridir. Zerrîn Dest ismiyle de bilinir. 480-481 (1087-1088) yıllarında göz hastalıklarıyla ilgili *Nurü'l-'ayn* isimli kapsamlı bir risaleyi Farsça olarak kaleme almıştır.⁹⁹⁶

Hekim Dâvud et-Tabîb (ö.480/1087)

Aslen Yahudi asıllı bir hekim olan Dâvud, Nîşâbûr'da doğar. Gençlik yıllarında müslüman olmuştur. Doğru tedavi tahminleriyle, nadir hastalıkları iyileştirebildiği ifade edilmektedir. Beyhakî, onun nadir hastalıklar ve tedavileriyle ilgili Râzî'nin "Kitâbü't-tecârib"ini talebelere okuttuğunu ifade etmektedir. Tıp başta olmak üzere hesap ve nücûm gibi ilimlerle de meşgul olmuştur.⁹⁹⁷

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nesevî (ö.493/1100'den sonra)

Horasan'da Nesâ şehrinden olan Ebü'l-Hasan, Tuğrul Bey'in yakınında olan âlimlerden biridir. *Kitâbü't-tasviye* adlı eseri tıpla ilgilidir. Eserde idrar, kan, nabız ve ilaç gibi konulara yer vermiştir. Eserin bir bölümü *Makale fî eyyâmi'l-buhran mine'n-Neseviyye* ismiyle günümüze ulaşmıştır. Ayrıca farmakoloji ile ilgili bir risalesi bulunmaktadır.⁹⁹⁸

Seyyid Zeynüddîn İsmâîl b. Hasan b. Muhammed el-Cürcânî (ö.531/1136)

Devrin en önemli tabiplerinden biridir. Ömrünün büyük bir kısmını Cürcân'da geçirmiştir. Tıp eğitimini Hekim İbn Ebî Sâdık'tan alır. İbn Sînâ'dan sonra tüm tıbbi meseleleri kapsayan eserler yazan ilk hekimdir. Sultan Sencer ve Hârizmşâh Atsız hizmetinde çalışmıştır. 504 (1111) yılından sonra Hârizm'e gitmiştir. Burada bir süre Hârizmşâh sultanlarının yanında bulunmuş; hatta tıpla ilgili eserlerini bu sırada kaleme almıştır. *Zâhîre-i Hârizmşâhî* adlı eseri Farsça yazılan ilk tıp ansiklopedisi olarak kabul edilmektedir. Pek çok hastalık, teşhis, tedavi usulleri ve ilaçları anlattığı bu eseri hekim adaylarının faydalanması için kaleme aldığını ifade etmektedir. *el-'Arâsü't-tıbbiyye ve'l-mübâhis el-'alâiyye* ve *Huffe-i Alâî* isimli eserleri de *Zahîre* adlı eserinin özeti niteliğinde

⁹⁹⁶ Mehdi Ferşâd, *Târîh-i ilm der Îrân*, II, s. 885.

⁹⁹⁷ Beyhakî, *Tarihi Beyhakî*, s. 418.

⁹⁹⁸ Brockelmann, *GAL*, I, s. 674; Sezgin, *GAS*, V, s. 345; Hamid-Reza Giahi Yezdi, "Nasawi: Abu Al-Hasan Ali ibn ahmed al-Nasawi", s. 820; İhsan Fazlıoğlu, "Nesevî, Ali b. Ahmed", *DİA*, XXXII, s. 575-576.

olup tıp ve ilaçlarla ilgili Farsça eserlerdir. *el-Agrâz* ve *Yâdegâr* ise tıpla ilgili diğer eserleridir. Yakût el-Hamevî, Seyyid İsmâîl'in hayatının sonlarına doğru Merv'e yerleştiğini; Beyhakî ise onu 531 (1136) yılında Serahs'ta gördüğünü ifade etmektedir. Aynı yıl Merv'de vefat etmiştir.⁹⁹⁹

Ebû Sa'îd Muhammed b. Ali et-Tehhân (ö.536/1142)

Beyhak asıllı bir aileden gelir. Ancak kendisi Nîşâbûr'da doğmuştur. 536 (1142) yılındaki vefatına kadar çoğunlukla Belh'te yaşamıştır. Pek çok eser kaleme almış; eserlerinde tıpla ilgili yazılmış olan kitaplardan da bahsetmiştir. Ayrıca hemeroit ile ilgili bir eseri vardır.¹⁰⁰⁰

Şerefüzzaman Seyyid Muhammed b. Yûsuf el-Îlâkî (ö.536/1142)

Sultan Sencer maiyetinde olan devrin önde gelen hekimlerinden biridir. Ebû'l-'Abbas el-Levkerî'nin talebesidir. İbn Sinâ'nın en gözde talebelerinden biri olduğu ifade edilse de vefat tarihi itibarıyla pek mümkün görünmemektedir. Ömer Hayyâm'ın yakın arkadaşı olduğu rivayet edilir. Pek çok aklî ilme dair eserler telif etmiştir. Horasan'da Bâharz'da ikâmet ediyordu. Ancak daha sonra Alâüddin b. Kamac'ın hizmetinde Belh'te bulunmuştur. Burada 1142 yılında meydana gelen Katvan Savaşı esnasında öldürülmüştür. Tıpla ilgili pek çok eser kaleme almıştır. *Mecmu' fi't-tıbb*, *Kitâbü'l-esbâb ve'l-alâmât* ve *el-fusûl el-Îlâkiyye* isimli eserleri tıp ile ilgilidir.¹⁰⁰¹

Zeynüddîn Ömer b. Sehlân es-Sâvî (ö.540/1145?)

Nîşâbûr yakınlarındaki Sâve beldesinde doğmuş ve burada bir süre kadılık yapmış; ardından Nîşâbûr'a giderek eğitimine devam etmiştir. Burada bir yandan müstensihlik yaparak geçimini sağlıyordu. İbn Sinâ'nın tıpla ilgili olan *Şifâ*'sını her kopya ettiğinde 100 dinara sattığı rivayet edilir. Tıp eğitimini Yusuf el-Îlâkî'den alır. Ardından tıp başta olmak üzere aritmetik, mantık ve diğer pek çok felsefî ilimle ilgili eserler telif etmiştir. Ancak vefatı ardından Sâve'deki kütüphanesiyle birlikte pek çok kitabı da yanmıştır.

⁹⁹⁹ Beyhakî, *Tetimme*, s. 203-204; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 828; Brockelmann, *GAL Supplement*, I, s. 889-890; Cyril Elgood, *A Medical History of Persia*, s. 214-217; Mehdi Ferşâd, *Târîh-i ilm der Îrân*, II, s. 701, 885; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, s. 314-316; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 447.

¹⁰⁰⁰ Beyhakî, *Tetimme*, s. 201.

¹⁰⁰¹ Beyhakî, *Tetimme*, s. 179; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 750; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, s. 294, 314; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 448.

Beyhakî, onun eserlerinden sık sık istifade ettiğini ve onu bir bilgi denizi olarak gördüğünü ifade etmektedir. *Şerhu Risâletü't-tayr li İbn Sînâ* ve İbn Sînâ'nın *Şifâ*'sının bazı kısımlarının yorumu olan *er-Risâletü's-Senceriyye* isimli eserleri vardır. Bu eserde optikle ilgili konulara yer vermiştir. 540 (1145) yılı civarında vefat etmiştir.¹⁰⁰²

Ebû Ali Hasan b. Muhammed b. İbrâhim Kattân el-Mervezî (ö.548/1153)

Merv hekimlerindendir. Ebü'l-Abbâs el-Levkerî'nin talebesidir. Matematik, astronomi ve tıp âlimidir. Hayatını hekimlik yaparak idame ettirmiş ve tıpla ilgili bazı risaleler kaleme almıştır. Merv'de tababet ile uğraştığı bir dükkânı olduğu nakledilir. Tedavilerinin çoğunda diyeteye yönelmiştir. Hastalarının yanlış tükettiği yiyecekleri azaltmasını ve hatta yiyecek yanı sıra besleyici takviyelerden dahi uzak durma eğiliminde olmuştur. Reşidüddîn Vatvât, 545 (1150) yılında 80 yaşında iken vefat ettiğini nakleder.¹⁰⁰³

Hekim Ali b. Muhammed b. el-Hicâzî el-Kâyinî (ö.546/1151)

Horasan'ın Kâyin beldesinde doğmuş, daha sonra Nîşâbü'r'a giderek burada eğitim görmüştür. Ömer Hayyâm'ın talebelerinden biri olduğu ancak o ve diğer tabiplerle tıbbî meselelerde farklı görüşleri bulunduğu nakledilir. Ardından Emir Ali b. el-Hüseyn el-Ceşmî hizmetinde çalışmalarını yürütmüştür. Ömrünün büyük kısmını Beyhak'ta geçirmiş ve pek çok nadir hastalığı tedavi etmiştir. Bir hekimde olması gereken tüm özelliklerin onda olduğu rivayet edilir. Felsefî ilimlerin tamamında eğitim görmüştür. Tıp ve tedavi yöntemleri üzerine pek çok eser kaleme almıştır. Sultan Sencer'e ithaf ettiği "Mefâhirü'l Etrâk" eseri yanı sıra tıpla ilgili pek çok risalesi bulunmaktadır. Yüz yıla yakın yaşamış ve 546 (1151) yılında vefat etmiştir.¹⁰⁰⁴

Evhâdüzzaman Ebü'l-Berekât Hibbetullah (Hebrew Nathaniel) b. Ali b. Melkâ (ö.547/1152)

Irak kökenli ve Yahudi asıllıdır. Sultan Mesud b. Muhammed Tapar ve Halife Müsterşid arasındaki savaş esnasında esir alınmıştır. Ancak İslâm'ı kabul ederek, öldürülmekten

¹⁰⁰² Beyhakî, *Tetimme*, s. 181; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 752; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, s. 296; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 445.

¹⁰⁰³ Beyhakî, *Tetimme*, s. 193; Mehdî Ferşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, II, s. 888; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, s. 312.

¹⁰⁰⁴ Beyhakî, *Tetimme*, s. 184; *Târîh-i Beyhak*, s. 418-419.

kurtulmuş ve sultan ona bir şeref cübbesi hediye etmiştir. Ardından Bağdat Adûdî Hastanesi hekimlerinden biri olur.¹⁰⁰⁵ Cüzzam hastalığına yakalanmasına rağmen kendi kendisini tedavi edebilmiştir. Fakat bir süre sonra amâ olmuş ve bu şekilde yaşamıştır. Sultan Muhammed Tapar, tedavi yöntemleri ve reçeteleriyle ilgili olarak bir defa onu suçlamış ve bu yüzden bir müddet hapsedilmiştir. Ancak 547 (1152) yılında Sultan'ın oğlu Mesud b. Muhammed Tapar bir hayvan tarafından yaralanıp kolik hastalığına yakalanınca, Hekim Ebü'l-Berekat Bağdat'tan çağırılmıştır. *Zübdetü't-tevârih* isimli eserde bulunan çizime göre hasta sultan yatakta yatarken bir hekim nabzını, diğeri ise alnını kontrol ediyor. Alnına elini koyan hekim ateşini, nabzını tutan hekim ise kalbini muayene ediyor. Bu çizim, hekimlerin birlikte çalışmasına dair de bir örnek oluşturmaktadır. Halk sultanın hayatı için endişelenirken, hekimin bu sorumluluktan çok korkarak kendi hayatı için endişelendiği ve bu nedenle vefat ettiği nakledilmektedir. Şerefüddîn el-Îlâkî (ö.536/1141), Muhammed b. Tâhir et-Tabesî (ö.539/1144) ve Hasan el-Kattân (ö.548/1153) gibi âlimleri yetiştirmiştir.¹⁰⁰⁶

Ebü'l-Hasan Hibbetullah b. Ebi'l-'Alâ Sâ'id b. İbrâhim b. et-Tilmîzî (ö.549/1154 veya 560/1165)

İbnü't-Tilmiz olarak bilinir. Köklü bir Hristiyan hekim ailesinden gelir. Babası ve devrin önde gelen tabiplerinden eğitim alarak Süryanice, Arapça ve Farsça gibi dilleri öğrenmiştir. Ardından Horasan'a gitmiş ve uzun bir müddet burada hekimlik yapmıştır. Daha sonra Bağdat'a giderek Adûdî hastanesinin baş hekimi ve burada yaşayan Hristiyanların ruhanî reisi olmuştur. Bir yılda elde ettiği kazancın yaklaşık 20 bin dinar olduğu ve bu meblağın büyük kısmını talebeler ve ihtiyaç sahipleri için harcadığı nakledilir. *el-Akrâbâzîn* adlı eserinde ilaç formüllerini anlatır. Yine *Kuvve'l-edviyyeti'l-müfrede* isimli eserinde ilaç isimlerini Arapça, Farsça, Süryanice ve Grekçe olarak

¹⁰⁰⁵ Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh* isimli eserinde Ebü'l-Berekât'ın eğitimiyle ilgili bir hadise nakleder: Ebü'l-Berekât, üstat Ebü'l-Hasan es-Saîdî Hibetullah'tan eğitim almak istese de o kabul etmez. Çünkü Yahudi öğrenci kabul etmemektedir. Bunun üzerine üstadın bekçisiyle arkadaşlık kurar. Bu sayede bir müddet gizlice sınıfın koridorunda oturup konuları dinler. Bir gün talebeler bir meseleyi müzakere ederlerken bir konu hakkında çıkmaza girerler. Bu esnada Ebü'l-Berekât, "Bendeniz, bu konuyla ilgili bildiklerimi söylemek şeyhten izin istiyorum", der. Kendisine izin verilince muazzam bir cevap verir. Üstat hikâyesini sorunca her şeyi anlatır. Bunun üzerine üstat: "Hâli böyle olan birinin dersten menedilmesi doğru değildir" der ve onun en seçkin talebelerinden biri haline gelir. Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 794.

¹⁰⁰⁶ Beyhakî, *Tetimme*, s. 191-192; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 794; Brockelmann, *GAL*, I, 460; *Supplement*, I, 831; Henrich Suter, *Die Mathematiker Und Astronomen*, s. 123; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, s. 295; Ünver, s. 12-13.

vermiştir. *Makale el-emîniyye fi'l-fasd* isimli eseri kan alma ile ilgilidir. *Mücerrebât* adlı eserinde ise hekimlikten ve mesleki tecrübelerinden bahsetmektedir. Ayrıca kendisinden önceki pek çok hekimin eserine şerh yazmıştır. Nîşâbûr tabibi olan Necîbüddîn Ebû Bekr, Hekim İbnü't-Tilmizî'nin Sultan Sencer'in işitme problemi için bir ilaç hazırladığını nakleder.¹⁰⁰⁷ Tıp yanı sıra diğer felsefi ilimlerde de söz sahibidir.¹⁰⁰⁸ 549 (1154) veya 560 (1165) yılında vefat etmiştir.¹⁰⁰⁹

İsmâîl el-Herevî (ö.?)

Filozof, şair ve hekim olan İsmâîl, Beyhakî'ye göre Nizâmî Arûzî'nin bahsettiği Edip İsmâîl olmalıdır. Farabî ve İbn Sinâ'nın eserlerini incelemiş; Sultan Melikşah ve Sencer dönemlerinde Herat'ta hekimlik yapmıştır. Geçimini hekimlik yaparak sağlamış ve tıbbi yöntemleri sayesinde pek çok nadir hastalığa çözüm bulunmuştur. Hatta Herat'ta yaşayan bir kasapta apopleksi (felç, inme) hastalığı olacağını tahmin etmiş ve onu ölümden kurtarmıştır.¹⁰¹⁰ Bu sırada halk arasında ölüyü dirilttiğine dair söylemler çıkması Herat

¹⁰⁰⁷ 1132 yılında Sultan Sencer muharebeden döndüğünde, Hekim İbnü't-Tilmizî de karşılama töreninde bulunur. Ardından sultanın yanına giderek onun ağır işitme rahatsızlığını gidereceğini söyler. Bu amaçla bir ilaç hazırlar. Bu ilaç 1 miskal mahmude otu, 1.5 miskal zargan otu, bazı temizlik bileşimleri, hanzal (kolokent) özü, zencefil, Çin Raventi denilen bitki, çavşır (hoş kokulu reçineli zambak) ve reçine içeren bir hap reçetesidir. Sultan yalnızca sinameki bitkisi ve oksimel (elma sirkesi ve bal karışımı) içmiş ve bu karışım müşhil olarak işe yaramıştı. Ancak Sultan tüm o karışımı kullanmaya korkmuş ve o reçete de Horasanlı hekimlerin elinde kalmıştır. Bkz. Beyhakî, *Tetimme*, s. 188.

¹⁰⁰⁸ Bu konuyla ilgili olarak Nîşâbûr âlimlerinden Ebû Bekr b. Urve (ö.553), Tilmizî hakkında şöyle der: "Bir gün Tilmizî ile görüştüm. Benim bazı felsefi ilimlerde çalıştığımı öğrenince dersinin konusunu değiştirdi ve aklî ilimlerle ilgili o kadar küçük ayrıntılardan bahsetti ki sadece tıp ilmini değil pek çok ilme vakıf olduğunu anlamıştım." Bkz. Beyhakî, *Tetimme*, s. 188.

¹⁰⁰⁹ Beyhakî, *Tetimme*, s. 187-188; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'el-enbâ'*, s. 349; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 756; Brockelmann, *GAL*, I, s. 487, 642; *Supplement*, s. 891; Max Meyerhof, "İbnü't-Tilmizî", *İA*, V/2, s. 875-876; Ali Refîi, "İbnü't-Tilmizî", *DMBİ*, III, s. 153-154; Hasan Doğruyol, "İbnü't-Tilmizî", *DİA*, XXI, s. 233-234.

¹⁰¹⁰ Bu kıssayı Nizâmî Arûzî detaylı olarak anlatmaktadır: "*Sultan Sencer zamanında Herat'ta Edip İsmâîl adında bir hekim ve filozof vardı. Bir kasabın önünden geçerken, kasabın koyunun derisini yüzüğünü ve elini koyunun midesine sokarak kuyruk yağını çıkarıp yediğini gördü. Kasabın karşısındaki dükkân sahibine giderek: "Eğer bu kasap ölürse gömmeden önce bana haber verin" dedi. Beş altı ay sonra kasap aniden öldü diye haber geldi. Kasabın yanına gitti. Nabzını kontrol etti. Elindeki asayı ayağının altına vurmalarını istedi. Bu işlem bir saat sürdü. Sonra kalp krizi tedavisine başladı ve kasap dirildi. Felç olarak kalsa da yıllarca yaşadı. Edip İsmâîl, onun kalp krizi geçireceğini önceden tahmin etmişti.*" Bkz. Nizâmî Arûzî, *Çehar Makale*, s. 128-129.

hatibi olan Şeyh Abdullah el-Ensârî ile aralarında bir gerginliğe sebep olmuş; ancak daha sonra şeyhi de tedavi etmesiyle çözüme kavuşmuştur.¹⁰¹¹ Vefat tarihi belli değildir.¹⁰¹²

Mahmûd b. Ebû'l-Hasan el-Ebrişemî (ö.?)

Nîşâbûr hekimlerindendi ve tıp yanı sıra matematik ilimlerinde de söz sahibiydi. Babası Nîşâbûr Ulu cami imamı ve devrin önde gelen fakihlerindendi. Babası vasıtasıyla önce Nîşâbûr, ardından Gazne'de felsefî ilimlerde eğitim görmüştür. Sultan Sencer'in çok saygı duyduğu ve yakınında tuttuğu hekimlerden biri olduğu nakledilir.¹⁰¹³

Bahâüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Yûsuf (ö.?)

Meşhur hekim ve astronomi âlimi Bedî' el-Usturlâbî'nin yeğenidir. Sultan Sencer'in çok değer verdiği ve yakınında olan hekimlerden biridir. Şeref cübbesi ile ödüllendirilmiştir. Hekimlerin reisi olarak anılmaktadır. Hatta tedavilerinde üstün bir beceri ve tecrübeye sahip olduğu ifade edilmektedir. Sultan Sencer'in hastalığı ağırlaşmış iyice güçten düştüğü sırada onu tedavi etmiştir.¹⁰¹⁴

Necîbüddîn Ebû Bekr (ö.?)

Nîşâbûr hekimlerindendir. Vezir Ebû İsmâîl el-İsfahani (ö.515/1121), Hekim Necîbüddîn'in evine uğrayan her hastanın tedavi olabildiğini ifade etmektedir. Hekim Ebû'l-Hayr ise Necîbüddîn ve hekimliğiyle ilgili -Hipokrat'ın yemininden esinlenerek- *İmtihânü'l-etıbbâ* isimli eserinde şöyle nakleder:

“Hekim orta boylu, uyumlu ölçülerde, sağlam uzuvlara sahip, iyi bir formda ve güçlü yapıda olmalıdır. Elleri yumuşak ve parmakları arasındaki mesafe geniş olmalıdır. Rengi kırmızıyla karışık beyaza meyilli, saç uzunluğu ne çok kısa ne çok

¹⁰¹¹ Bu konu hakkında Nizâmi-i Arûzî bilgi vermektedir: “Halk, İsmâîl'in Herat'ta ölüyü dirilttiğini konuşmaya başlamıştı. Bunun üzerine Abdullah el-Ensârî'nin ona, “İki Cuma hutbesi arasında sana lanet okuyacağım” demesi üzerine Hekim İsmâîl: “Eminim ki Yüce Allah, her Cuma hutbesinde ‘Allahım! şu emiri, bu emiri koru!’ diyerek okuduğun duaları kabul etmediği gibi bu bedduanı da kabul etmeyecektir.” dedi. Bunun üzerine Şeyh Abdullah, Hekim İsmâîl'e hakaret etmiş ve kitaplarını yakmaya başlamıştı. Ona göre, halkın onun ölüyü dirilttiğine inanması büyük bir bağnazlıktı. Ancak bu gerginlik sırasında Şeyh hasta oldu ve hıçkırığı ortaya çıktı. Doktorlar tedavi edemediler. Şeyh'in idrar örneğini Hekim İsmâîl'e gönderdiler. İsmâîl idrara bakınca şöyle dedi: “Bu kişinin hıçkırığı ortaya çıkmıştır. Ona söyleyin bir estir (altı buçuk dirhem) ağırlığında fındık içi kabuğu ile bir estir Huzistan şekerini dövsünler ve ona versinler. Ayrıca ilim öğrenmesi ve kitap yakmaması gerektiğini söylesinler.” Nitekim şeyh, bu ilacı içmiş ve gerçekten de hıçkırıktan kurtulmuştur. Bkz. *Çehar Makale*, s. 129.

¹⁰¹² Beyhakî, *Tetimme*, s. 164-164; Nizâmi Arûzî, *Çehar Makale*, s. 129.

¹⁰¹³ Beyhakî, *Tetimme*, s. 184.

¹⁰¹⁴ Beyhakî, *Tetimme*, s. 193-194.

uzun ve kahverengi, bakışları ise her zaman neşeli ve zeki olmalıdır. Manevi yanı, hafızası, hayal gücü ve sezgileri güçlü olmalı; yorgunluk ve zahmete katlanmalı, gerçekleri öğrenmeye hevesli olmalıdır. Hastalarından duyduklarının sorumluluğunu bilmeli ve bunları gizli tutmalıdır. Tüm bu özellikler ise Hekim Bahâüddîn ve Necîbüddîn’de vardır”.¹⁰¹⁵

Nâsır el-Hürmüzî el-Mebiznâbâzî (ö.?)

Nîşâbûr’da yaşamış hekimlerdendir. Hazırladığı iksirlerle biliniyordu. Felsefi ilimlerin tamamını öğrenmişti. Arapça ve Farsçayı çok iyi biliyordu. Baharzî, bir süre kendisiyle daha sonra ise Hekim et-Tabesî ile irtibat içinde olduğunu ve Nîşâbûr’daki evinde vefat ettiğini nakleder. Sultan Sencer’in veziri Tâhir b. Fahrülmülk, onu Merv’e çağırması bir müddet orada hizmet etmiştir (Tahir called him out to Marw to attach him to the court circle).¹⁰¹⁶

Meymûn b. Necîb el-Vâsîfî (ö.?)

XI. yüzyılda yaşamış tabip ve filozoftur. Aslen Vâsîtlı olmasına rağmen hayatının büyük kısmını Herat’ta geçirmiştir. Herat valisi Zahîrûlmülk Ali el-Beyhakî’nin yakınında olan hekimlerden birisi idi. Vali Zahîrûlmülk veya ailesinden birisi hastalandığı zaman, valinin koruması olan Türkler devamlı tabibi rahatsız ettikleri için, bir müddet valinin evinde ikâmet etmiştir.¹⁰¹⁷

Ali en-Nesâî (ö.?)

Nesâ’da Simnân ehlinden bir tabiptir. V/XI. yüzyılda yaşaması ve İbn Sinâ’nın talebesi olması dışında hakkında pek bilgi yoktur.¹⁰¹⁸

Abdülvehhâb (ö.?)

Nîşâbûrlu hekim Abdülvehhâb, Bağdat Adûdî Hastanesi’nin meşhur hekimi İbnü’l-Hasan’ın talebesidir. Hocasının tüm çalışmalarını Horasan’a taşıyan ve devam ettiren kişidir. Özellikle anatomi ile ilgili çalışmaları ile bilinir. İbnü’l-Hasan’ın *el-Mugnî fi’t-*

¹⁰¹⁵ Beyhakî, *Tetimme*, s. 194-195.

¹⁰¹⁶ Beyhakî, *Tetimme*, s. 195.

¹⁰¹⁷ Şehrezûrî, *Nüzhetü’l-ervâh*, s. 726.

¹⁰¹⁸ Mehdî Ferşâd, *Târih-i ilm der İrân*, II, s. 887.

tıbb (Tıp Üzerine Tatmin Edici Kitap) isimli eseri hekimlikteki başarısının bir kanıtıdır. Bu kitap, Abdülvehhâb vasıtasıyla Horasan'a getirilen eserler arasındadır.¹⁰¹⁹

Muhammed b. Ali el-Ebrişemî (ö.?)

İbnü'l-Adim, Nîşâbürlü Hekim Muhammed'in Belh'te Sultan Tuğrul b. Muhammed'i şiddetli hastalığı sırasında tedavi ettiğini nakleder.¹⁰²⁰

3.8. Matematik

İslâm dünyasında Matematik ilmi riyâziyyat olarak anılmıştır. Aritmetik (ilm-i aded), cebir, geometri (hendese), hesap (sayılar), trigonometri ve astronomi (ilm-i felek) gibi ilim dallarını kapsamaktadır.¹⁰²¹ Aynı zamanda fizik ve astronomi gibi diğer ilim dallarının da temelini oluşturmaktadır. Nitekim Selçuklu rasathanelerindeki bilimsel çalışmalarda, astronomi araştırmalarına yardımcı olarak trigonometri kullanılmıştır. Gezegen, uydu ve yıldızların gökküresindeki koordinatları ve hareketleri trigonometri sayesinde elde edilmiştir. Sosyal hayata dair konularda da matematik ilminden istifade edilmesi söz konusudur. Nüfus sayımları yanı sıra devletin gelir-giderleriyle ilgili hesaplamalar bu meyandadır.¹⁰²²

Selçuklular devrinde matematikle ilgili birçok farklı konu ele alınmıştır. Bunlar sayılar ve kesirler, kare ve kök hesapları, problemler, cebirsel denklemler ve geometrik çözümleri, oran ve orantı ile analitik geometri olarak sıralanabilir. Ayrıca Arşimet, Öklid ve Batlamyus gibi matematikçilerin eserleri üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Bu dönemde yaşamış olan matematik âlimleri şunlardır:

Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdullah et-Temîmî el-Bağdâdî (ö.429/1037-38)

Bir müddet Bağdat'ta eğitim almış, ardından babasıyla birlikte Nîşâbü'r'a gelmiştir. Selçukluların Nîşâbü'r hâkimiyeti üzerine İsferyân'e gitmiş ve burada Ebû İshâk el-İsferyânî'nin talebesi olmuştur. Mescid-i Ukayl'de vefat edene kadar ders vermiştir. *et-Tekmîle fi'l-hisâb* adlı hesap kitabında aritmetik sistemlerin tamamına yer vermiştir.

¹⁰¹⁹ Beyhakî, *Tetimme*, s. 188; Brockelmann, *GAL*, I, 485; *Supplement*, I, 888.

¹⁰²⁰ İbnü'l-Adim, *Bugye*, s. 121.

¹⁰²¹ Rüşdî Raşîd, "Matematik", *DİA*, XXVIII, s. 129.

¹⁰²² Göker, *Matematik Tarihi*, s. 1-2, 131.

Hendese ve trigonometri ile ilgili *el-İzâh an usûl-u sanâ'a el-mesâh* isimli Arapça eseri vardır.¹⁰²³

Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Belhî (ö.465/1073'ten sonra)

Nâsır-ı Hüsrev, Belh'te felsefe, astronomi ve matematik dersleri almıştır. Nîşâbü'r ile Belh'te uzun müddet yaşamıştır. Yaklaşık 200 farklı problemi içeren *Garâibü'l-hesâb ve acâibü'l-hussâb* isimli eseri aritmetik ve hesaplama ilgilidir.¹⁰²⁴

Muhammed b. Ahmed el-Me'mûrî el-Beyhakî (ö.485/1092)

Matematik ilimlerinde ismi, meşhur âlim Benû Mûsâ ile birlikte zikredilir. Beyhak'ta doğmuştur. Daha önce kimse tarafından yazılmamış olan, koniklerin (mahrutat) karmaşık noktalarıyla ilgili *Kitâb el-Mahrutât* isimli bir kitap kaleme almıştır. Muhammed et-Tabesî'nin kütüphanesinde el yazması kitabının olduğu ifade edilir. Bu kitapta bulunan teknik aletler ve mekanikle ilgili hesaplamalar, et-Tabesî'ye çalışmalarında çok fayda sağlamıştı. Ömer Hayyâm da Muhammed el-Beyhakî'nin bu ilimlerdeki önemine değinmektedir.

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nesevî (ö.493/1100'den sonra)

Horasan'da Nesâ şehrinden olan Ebü'l-Hasan, Tuğrul Bey'in yakınında olan âlimlerden biridir. Büveyhî ve Gazneliler ardından Selçuklu sultanı himayesinde çalışmalarını sürdürmüştür. *el-Mukni' fî'l-hisâbi'l-Hindî* eseri sayılarla ilgili aritmetik kitabıdır. Tam sayıların, kesirlerin, kesirli tam sayıların aritmetikleri yanı sıra kare ve kök hesaplama gibi konulara yer vermiştir. Köklerin belirlenmesi için paydaya 10 yazılmasından istifade etmiştir. Kendisinden önceki matematikçilerin görüşlerine de yer vermiştir. Matematikle ilgili *et-Tecrid fî usûlü'l-hendese (Öklid'in Elementler'inin Özeti)* isimli eseri bulunmaktadır. Ayrıca geometride meşhur 'Menelaus Teoremi' ile ilgili bir risalesi, Öklid'in geometriyle ilgili yazılarına şerhi ve Arşimet'in *Lemmalar* kitabına dair bir risalesi vardır. Bilhassa kesirlerle yaptığı işlemler modern matematik işlemleriyle benzer özellikler taşımaktadır.¹⁰²⁵

¹⁰²³ Brockelmann, *GAL Supplement*, I, s. 666-667; Mehdî Ferşâd, *Târih-i ilm der İrân*, II, s. 883; A. S. Saidan, "Bağdâdî", *İA*, II, s. 213; Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdülkâhir el-Bağdâdî", *DİA*, I, s. 245-247.

¹⁰²⁴ Boris A. Rosenfied-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 163; Berthels, "Nâsır-ı Hüsrev", *İA*, IX, s. 96; Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *DİA*, XXXII, s. 395-397.

¹⁰²⁵ Brockelmann, *GAL*, I, s. 674; Sezgin, *GAS*, V, s. 345-346; Henrich Suter, *Die Mathematiker Und Astronomen*, s. 97; Mehdî Ferşâd, *Târih-i ilm der İrân*, II, s. 511; Hamid-Reza Giahî Yazdî, "Nasawi: Abu

Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Debbî el-İsfahânî (ö.508/1115)

“Ferîdü’l-asr” lakabıyla bilinen matematik âlimidir. Vezir Sadrüddîn Muhammed b. Fahrülmülk’ün hizmetinde bulunmuştur. Uzun süre Hârizm’de bulunduğu ve Zemahşeri gibi bazı âlimlerin talebesi olduğu rivayet edilir. 27 Şevval 508 (25 Mart 1115) tarihinde Merv’de vefat etmiştir.¹⁰²⁶

Ebû Hâtim Muzaffer b. İsmâîl el-İsfizârî (ö.515/1121’den önce)

Esasen fizik âlimi olan el-İsfizârî, matematikle ilgili Öklidis’in *Usûl* adlı eserine, *İhtisâr fî usûli Öklidis* ismiyle şerh yazmıştır.¹⁰²⁷

Ömer Hayyâm (ö.526/1132?)

Selçuklu sultanları hizmetinde ve Nizâmülmülk’ün sarayında bir müddet kaldıktan sonra seyahat etmeye başlamış ve bilimsel araştırmalarla ilgilenmiştir. İbn Sinâ ekolüne mensup olduğu ifade edilmektedir. Matematik ve bilhassa analitik geometri ile ilgili çalışmalarıyla bilinmektedir. *Makâle fî’l-cebr ve’l-mukabele* isimli eseri meşhurdur. Binom formülü ve aritmetik üçgenle ilgili olarak Fransız matematikçi Pascal (ö.1662) ve Newton’a (ö.1727) öncülük ettiği ifade edilmektedir. Nitekim Avrupa’da bu tarz çalışmalar XVI. yüzyıldan sonra başlamıştır. Birinci, ikinci, üçüncü derece (kübik) cebirsel denklemleri sistematik olarak inceleyen ilk matematikçidir. Denklemlerin çözümü için geometrik yöntemler kullanmıştır. Tam sayıların çözümlenemeyeceğini ortaya koymuştur. Üç ve dört terimli üçüncü dereceden denklemleri konik kesikler yoluyla çözmüştür. Beyhakî, babasıyla birlikte Hayyâm’ı ziyaret ettiğini ve bazı geometri problemleriyle ilgili konuştuklarından bahseder. Ömer Hayyâm, matematik ilimleriyle ilgili pek çok eser telif etmiştir. *Risâle fî şerhi mâ eşkale min müsâderâti Kitâbi Öklidis* (Öklid’in Elementler kitabındaki Teoremlerin Zorluklarının Açıklanması) eseriyle Öklid dışı geometrilerin kurulmasına öncülük etmiş; oran ve orantı ile ilgili konuları hesap ve hendese ile açıklamıştır. *Mesâilü’l-Cebr ve’l-mukâbele*, cebir ve denklemlerle ilgili eserdir. *Risale-yi cebir*’i, Semerkant Kadılkudatı Ebû Tâhir Abdurrahmân b. ilek? (ö.484) için kaleme alır. *Risale-yi der Tahlil-i Yek Mesele*’de, geometrik bir problemin

Al-Hasan Ali ibn ahmed al-Nasawi”, s. 820; İhsan Fazlıoğlu, “Nesevî, Ali b. Ahmed”, *DİA*, XXXII, s. 575-576; Boris A. Rosenfeld-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 141.

¹⁰²⁶ Beyhakî, *Tetimme*, s. 185.

¹⁰²⁷ Mehdi Ferîşâd, *Târîh-i ilm der İrân*, II, s. 887; Brockelmann, *GAL Supplement*, I, s. 856, D.E. Pingree, “Asfezârî”, *Elr*, II, s. 748-749; Rıza Kurtuluş, “İsfizârî, Ebû Hâtim”, *DİA*, XXII, s. 518-519.

üçüncü derece denklem ve konik kesit ile çözümlenmesini anlatır. *Risâle fi'l-berâhîn 'alâ mesâ'ili'l-cebr* adlı eseri de cebirle ilgilidir. Burada denklemleri kök sayılarına göre sınıflandırmış ve geometrik yollarla çözmüştür. *Risâle fi taksîmi rubi'd-dâ'ire*, kübik ve üçüncü derece denklemlerin çözüm yöntemlerine dairdir. Ayrıca kare ve kök hesaplamalarıyla ilgili Hint yöntemlerinin kanıtı ve farklı çözümleriyle ilgili *Müşkilâtü'l-hesâb* isimli eser ona atfedilmektedir.¹⁰²⁸

Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdülcebbâr b. el-Harakî el-Mervezî (ö. 553/ 1158)

Horasan'ın matematik ve astronomi âlimlerinden biridir. Harak ve Merv'de önce Sem'ânî ailesi üyelerinden eğitim almış; ardından hesap ve hendese ilimlerine yönelmiştir. Matematikle ilgili *er-Risâletü's-şâmile ve'r-risâletü'l-mağribiyye* isimli eseri kaleme almıştır. *et-Telhîs fi adedi'l-vefk* adlı eserinde ise vefk karelerini ve sayıları izah eder. Beyhakî, Harakî'nin talebelerinden biri için riyâziyyât tasnifi yazdığını nakleder. Merv'de vefat etmiştir.¹⁰²⁹

Zeynüddîn Ömer b. Sehlân es-Sâvî (ö.540/1145)

Nîşâbûr yakınlarındaki Sâve beldesinde doğmuş ardından Nîşâbûr'a gitmiş ve burada eğitimini tamamlamıştır. Beyhakî, Ömer b. Sehlân'ın Öklid'in kitaplarındaki problemlerle meşgul olduğunu nakleder.¹⁰³⁰ Matematikle ilgili *Kitâb fi'l-hisâb* isimli eseri kaleme almıştır. Ancak vefatı ardından Sâve'deki kütüphanesiyle birlikte bu kitabı da yanmıştır. Beyhakî, onun eserlerinden sık sık istifade ettiğini ve onu bir bilgi denizi olarak gördüğünü ifade etmektedir.¹⁰³¹

¹⁰²⁸ Mehdi Ferşad, *Târîh-i ilm der Îrân*, II, s. 511-512, 527-530, 546-548; Musâhib, *Hekim Ömer Hayyâm*, s. 131-135; Behnaz Hashemipour, "Khayyam: Ghiyath al-Din Abu al-Fath", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 628; Boris A. Rosenfield-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s.169; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 443.

¹⁰²⁹ Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 796; Mehdi Ferşad, *Târîh-i ilm der Îrân*, II, s. 884, 888; Cemil Akpınar, "Harakî", *DİA*, XVI, s. 94-96.

¹⁰³⁰ Beyhakî, Ömer b. Sehlân es-Sâvî'nin bir gün Nîşâbûrlu hekim Necîbüddîn Ebû Bekr'e şöyle dediğini nakleder: "Bir gün burcumda meydana gelen değişiklik sebebiyle kendi kendime o gün önemli ölçüde şanslar elde edeceğimi söyledim. Öklid'in onuncu kitabından bir rakam (geometrik şekil) bana şüpheli gelmişti. Uyku geldi ve uyudum. Rüyamda Öklid olduğunu söyleyen yaşlı bir adam gördüm. Ona, "Sana bir soru sorabilir miyim?" dedim. "Sor!" dedi. O zaman bana şüpheli gelen şeyi sordum. Şöyle cevap verdi: "O kitabı ve rakamı, sana her şey açıkça görünene kadar tekrar ve tekrar oku ve çalış!" Ardından uyandım, abdest alıp namaz kıldım ve o problem üzerine uzun müddet düşündüm. Sonra problemi çözdüm ve neyin cahili olduğumu öğrendim." Bkz. Beyhakî, *Tetimme*, s. 181.

¹⁰³¹ Beyhakî, *Tetimme*, s. 181; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 752; Brockelmann, *GAL*, I, s. 460; Samed Muvahhid, "İbn Sehlân", *DMBİ*, III, s. 726 vd.; Ahmet Kayacık, "Sâvî, Ömer b. Sehlân", *DİA*, XXXVI, s. 202-203.

Şerefüddîn Muzaffer b. Muhammed b. Muzaffer et-Tûsî (ö.609/1212?)

Hayatı hakkında çok az bilgi vardır. Nisbesinden Horasan kökenli olduğu ve irtibat kurduğu âlimlerden de XII. Yüzyılda yaşadığı anlaşılmaktadır. İbn Ebî Usaybia, Ebü'l-Fazl Muhammed el-Harisî'den (ö.599/1202) bahsederken, Şerefüddîn et-Tûsî'nin hendese ile riyaziye ilimlerinde devrin önde gelen âlimleri arasında olduğunu ve Dimaşk'ta ona riyaziye eğitimi verdiğini ve nakleder. Ömer Hayyâm'ın çözümlediği üçüncü derece denklemlerle ilgili farklı yaklaşımları bulunmaktadır. *el-Mu'âdelât* isimli eserinde ikinci-üçüncü derece denklemler ve sayısal çözümleri bulunur. Cebirle ilgili en kapsamlı çalışmalardan biridir. Öte yandan iki farklı risalesi daha bulunmaktadır. Talebesi Kemâleddin İbn Yûnus (ö.551/1156) vasıtasıyla eserleri ve ilmî şöhreti sonraki âlimler arasında yayılmıştır.¹⁰³²

Ebû Ubeyd Abdülvâhid b. Muhammed el-Cûzcânî (ö.?)

İbn Sînâ'nın talebelerinden biridir. İbn Sînâ'nın *Kitâbü'l-necât* isimli eserine aritmetik ile ilgili bölümler eklemiştir. Ayrıca *Risâle fî'l-Aritmetik* ve *Risâle fî'l-hendese* isimli eserleri vardır.¹⁰³³

Ebü'l-Hasan el-Enbârî (ö.?)

Belh ve Cûzcân arasında bulunan Enbâr nahiyesindendir. XI. Yüzyıl sonlarında yaşadığı tahmin edilen el-Enbârî'nin hayatı hakkında pek bilgi yoktur. Ancak Ömer Hayyâm'ın matematik ilimlerinde onun talebesi olduğu ve Batlamyus'un *Almagest* isimli eserini ondan okuduğu ifade edilmektedir.¹⁰³⁴

Ali el-Menâzilî (ö.?)

Matematik ve aklî ilimlerin pek çoğuyla ilgilenmiş; eskilerin ve yenilerin tüm eserlerini incelemiştir. Beyhakî, Reşidî vasıtasıyla hakkında bilgi edindiğini ve onun çağdaşı olduğunu naklederek XII. Yüzyılın ilk yarısında Nîşâbü'r'da yaşayan âlimler arasında zikreder.¹⁰³⁵

¹⁰³² Safâ, *Târîh-i Edebiyyât*, II, s. 310; Ahmet Özel, "Tûsî, Şerefeddin", *DİA*, XLI, s. 445-446.

¹⁰³³ Beyhakî, *Tetimme*, s. 162- 163; Brockelmann, *GAL*, I, s. 353-354; *Supplement*, I, s. 821; Defâ, *Meşâhir-i Geyâh şenâsî der Temeddün-e İslâm*, s. 119; Sargon Erdem, "Abdülvâhid el-Cûzcânî", *DİA*, I, s. 277-278; Boris A. Rosenfied-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 128.

¹⁰³⁴ Beyhakî, *Tetimme*, s. 164; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 724; *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 128.

¹⁰³⁵ Beyhakî, *Tetimme*, s. 188.

İmam Ahmed b. Hamid en-Nîşâbûrî (ö.?)

Devrin matematik âlimlerindendir. Hakkında pek bilgi yoktur. Beyhakî, İmam Ahmed vefat etmeden önce onunla tanıştığını ve matematikle ilgili ondan istifade ettiğini nakleder. Ali el-Beyhakî, onun yalnızca matematik ve tıpla ilgili bazı sözlerini aktarmıştır. ¹⁰³⁶

Ebü'l-Kâsım Ali b. İsmâîl el-Nîşâbûrî (ö.529/1134'ten sonra)

Nîşâbûrlu matemik âlimidir. Geometriyle ilgili *Tahrîr el-usûl li Öklides* isimli eseri 529 (1134) tarihinde yazmıştır. ¹⁰³⁷

Ebü Muhammed el-Adlî el-Kâyinî (ö.?)

V/XI. Yüzyılda yaşamış matematikçilerdendir. Bilhassa geometriyle ilgili eserleri vardır. Ölçümlerle ilgili *Kitâb fi'l-mesâhâ*, cebirle ilgili *Kitâbü'l-cebr ve'l-mukabele*, ez-zîc el-adlî ve Tahdîb zîc el-Battânî isimli eserleri vardır. ¹⁰³⁸

Ebü Zeyd en-Nûkânî (ö.?)

Hakkında çok az bilgi bulunur. Tûs yakınlarında Nûkân kasabasındandır. Matematik başta olmak üzere tüm aklî ilimlerde öğrenim görmüştür. Geometri, aritmetik ve aklî ilimlerle ilgili pek çok eser kaleme almıştır. ¹⁰³⁹

Zâhîrüddîn Abdülcélil b. Abdülcebbâr b. Muhammed el-Hârî (ö. 540/1142'den sonra)

Horasan'da Hüsrevcerd kökenlidir. Babası ve amcası Nîşâbûr'un önde gelen imam ve müftülerindendi. Ancak kendisi daha çok felsefî ilimlere yönelmiş; ömrü boyunca bilgi arayışında olmuştur. Bilhassa matematik ilimlerinde çalışmalar yapmış olsa da eserleri hakkında bilgi sahibi değiliz. ¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁶ Beyhakî, *Tetimme*, s. 192.

¹⁰³⁷ Sezgin, *GAS*, V, s. 386; Boris A. Rosenfied-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 110; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 451.

¹⁰³⁸ Sezgin, *GAS*, V, s. 386-387; Boris A. Rosenfied-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 122.

¹⁰³⁹ Beyhakî, *Tetimme*, s. 199.

¹⁰⁴⁰ Beyhakî, *Tetimme*, s. 200-201.

Bu âlimler yanı sıra Ömer Hayyâm, paralel doğruların teoremleriyle ilgili olarak el-Büstî'yi ve Belh'te hocası olduğunu ifade ettiği Şeyh Muhammed el-Mansûrî'yi zikretmektedir.¹⁰⁴¹

3.9. Fizik

Selçuklular zamanında Horasan bölgesinde fizikle ilgili çalışmalar hidrostatik teraziler¹⁰⁴² başta olmak üzere hareket, zaman, mekân, mekanik, çeşitli maddelerin ağırlıklarının doğru ölçümü, madenler ve metal alaşımların saf olup olmadıklarının tespiti ve karışım oranları gibi konuları kapsamaktadır. Bu dönemde yaşamış olan fizik âlimleri şunlardır:

Muhammed b. Ahmed el-Me'mûrî el-Beyhakî (ö.485/1092)

Beyhak'ta doğmuştur. Melikşah ve Muhammed Tapar devrinde çalışmalarını yürütmüştür. Fizikle ilgili olarak *Fi'l-hiyel ve'l-eskâl* isimli eseri mekanik ve ağırlıkla ilgili konuları kapsar. 485 (1092) yılında, M. Tapar'ın Batınîlerle mücadelesi esnasında, bir yanlış anlaşılma sonucunda Bâtînî sanılarak öldürülmüştür.¹⁰⁴³

Ebû Hâtim Muzaffer b. İsmâîl el-İsfizârî (ö.515/1121'den önce)

Horasan ehlinden olan el-İsfizârî, cisimlerin özgül yoğunluğunu belirleme noktasında bazı yenilikler getirmiştir. *Merâkizü'l-eskâl* isimli eserinde ağırlık ölçülerinin kullanılışını anlatır. Benî Mûsâ'nın mekanikle ilgili *Kitâbü'l-Hiyel* adlı eserine özet yazmıştır. *Mizânü'l-gisse* isimli hidrostatik bir terazi hazırlamıştır. Altın ve gümüşün özgül ağırlıklarını hesapladığı bu teraziyi Sultan Sencer'e sunmak amacıyla Merv'e gitmiş ve burada vefat etmiştir. Abdurrahman el-Hâzinî ise, 515 (1121) yılında bu teraziyi geliştirerek *Kitâbü Mizâni'l-hikme*'yi kaleme almış ve İsfizârî'yi rahmetle anmıştır. Bu nedenle vefat tarihi 515 (1121) yılından önce olarak kabul edilmektedir. Ağırlıkların

¹⁰⁴¹ Mehdi Ferşâd, *Târih-i ilm der İrân*, II, s. 562.

¹⁰⁴² Terazilerin kullanılmasıyla ağır ve hafif cisimlerin tarifi yanında altın, gümüş ve diğer metallerin ve bunların her birinin alaşımlarının incelenmesi ve yeni buluşlar elde edilmesi amaçlanmıştır. Alışverişler esnasında ölçü ve tartı aletlerinin doğru kullanılıp kullanılmadığı "Muhtesib" denilen görevli tarafından takip ediliyordu. Hem bu nedenle hem de çeşitli mineral, maden ve alaşımların özgül ağırlıklarını ölçmek için teraziler geliştirilmiştir. Bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim*, s.

¹⁰⁴³ Beyhakî, *Tetimme*, s. 198-199; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, V, s. 2355; Safedî, *el-Vâfi*, II, s. 54; Ziriklî, *el-A'lâm*, V, s. 316; Boris A. Rosenfeld-Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 172; Abattouy, "İsfizari: Abu Hatim al-Muzaffar ibn İsmâîl al-İsfizari", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 577.

doğru ölçümü ve hilelerin önlenmesi için Arşimet terazisini kurmuştur. Hatta hayatının büyük bir kısmında bu işle meşgul olmuştur. Sultan Sencer'in hazinedârı olan Sa'âdat, hazineyle ilgili hilelerinin bu terazi nedeniyle ortaya çıkacağından korkmuş; bu sebeple teraziye parçalayarak, parçalarını dahi yok etmişti. Ebû Hâtîm'in bu olay nedeniyle üzüntüden hasta olduğu ve ardından vefat ettiği nakledilir.¹⁰⁴⁴

Ömer Hayyâm (ö.526/1132?)

Fizikle ilgili olarak Ömer Hayyâm'a nisbet edilen bazı eserler bulunmaktadır. İlki, *Mîzânü'l-hikem* adlı eserdir. Burada, metal alaşımlarındaki altın ve gümüşün cebirsel yöntemlerle tespiti söz konusudur. Hatta daha sonra Abdurrahman el-Hâzinî bu eseri tamamlamıştır. Yine Hâzinî'nin *Mîzânü'l-hikme*'sinde, Ömer Hayyâm'ın icat ettiği hidrostatik terazi ile ilgili olarak *Fi'l-kıstâsi'l-müstakîm* adlı bir eser yazdığı nakledilmektedir.¹⁰⁴⁵

Ebü'l-Feth Abdurrahmân el-Hâzinî (ö.550/1155)

Hayatının büyük bir kısmını Merv'de geçiren el-Hâzinî, 515 (1122) yılında fizik ve mekanikle ilgili olarak sekiz bölümden oluşan *Mîzânü'l-hikme (Hikmetin Terazisi)* isimli eseri kaleme alır. Bu eserinde yapımını anlattığı hidrostatik terazi ile metallerin ve kıymetli taşların saf olup olmadıklarını; oluşumdaki metallerin karışım oranlarını hesaplamıştır. Kendisinden önceki âlimlerin hesaplarını değerlendirir. Arşimed, Birûnî ve er-Râzî gibi âlimlerin terazilerine de yer verir. Fizikte ağırlık kavramını yeniden tanımlamıştır. Ona göre ağırlık, cismin bünyesinde var olan bir kuvvettir ve cismin yerin merkezine doğru hareket etmesini sağlar. Ağırlık aynı zamanda cismin özgül ağırlığına bağlıdır. Altın, cıva, kurşun, demir gibi cisimlerin ağırlık hesapları günümüz değerleriyle aynıdır. Konik makinelerle ilgili *Risâle fi'l-Âlâtü'l-mahrûtiyye* isimli eseri vardır. Yer çekimi kuvveti, sıvı ve havanın kaldırma kuvveti, sıvının hareket karşısındaki kuvveti,

¹⁰⁴⁴ Beyhakî, *Tetimme*, s. 175-176; Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh*, s. 748; Mehdî Ferşâd, *Târih-i ilm der Îrân*, II, s. 887; Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, II, s. 313; Brockelmann, *GAL Supplement*, I, s. 856; *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s. 171; D.E. Pingree, "Asfezârî", *EIr*, II, s. 748-749; Rıza Kurtuluş, "İsfizârî, Ebû Hâtîm", *DİA*, XXII, s. 518-519; Abottouy, "İsfizari, Abu Hatim al-Muzaffar ibn İsmâ'il al-İsfizari", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 577; Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", s. 443-444.

¹⁰⁴⁵ Beyhakî, *Tetimme*, s. 142-145; Yavuz Unat, "Ömer Hayyâm", *DİA*, XXXIV, s. 66-68.

ağır metallerin ağırlıkları, sıvı maddelerin ağırlıkları gibi konularda günümüze çok yakın tahminleri vardır.¹⁰⁴⁶

Evhâdüzzaman Ebü'l-Berekât Hibbetullah (Hebrew Nathaniel) b. Ali b. Melkâ (ö.547/1152)

Yahudi asıllı hekim ve fizik âlimidir. *Kitâbü'l-Mu'teber* isimli eseri mantık, fizik ve metafizik konuları içermektedir. Hareket, zaman ve mekân gibi konuları fizikle ilgili olarak incelemiştir. Modern fizikte çekim gücü olarak bilinen meyil ile ilgili pek çok tanımı vardır. Tabii meyil (dinamik), kasrî meyil (mekanik) gibi konularda bilgiler vermiştir. Bu meyiller ve ivme teorisiyle ilgili çalışmaları, Aristo fiziğinin modern fiziğe bir dönüşümü olarak ifade edilmektedir. Ayrıca yıldızların gece ortaya çıkıp gündüz kaybolmalarıyla ilgili bir risale kaleme almıştır.¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴⁶ Beyhakî, *Tetimme*, s. 196-197; Sezgin, *GAS*, XIII, s. 304-305; *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars*, s.183; Defâ, *Meşâhir-i Fizik der Temeddün-e İslâm*, s. 173-178; Mehdî Ferşâd, *Târih-i ilm der İrân*, II, s. 629-631; Abottouy, “Khazini, Abu al-Fath ‘Abd al-Rahman al-Khazini”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, s. 630; Şeşen, “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 444.

¹⁰⁴⁷ Beyhakî, *Tetimme*, s. 191-192; Brockelmann, *GAL*, I, 460; Supplement, I, 831; Henrich Suter, *Die Mathematiker Und Astronomen*, s. 123; W. Madelung, “Abu'l-Barakat al-Bagdadî”, *Elr*, I, s. 266-268; Mustafa Çağrı, “Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî”, *DİA*, X, s. 300-309.

BÖLÜM 4: HORASAN'DA ULEMÂ- SİYASET İLİŞKİSİ

4.1. Âlimlerin Sultanlar ile Münasebetleri

Selçuklu sultanları ve âlimler arasındaki münasebetler, henüz devletin kuruluş aşamasında bölge âlimlerinin nasihatlerine başvurulmasıyla başlamıştır. Ardından bürokrasinin yürütülmesi için işinin ehli ve âlim kimseler seçilmiş, saraylarda bazı âlim ve şairler himaye edilmiş, sultanlar ulemânın nasihatlerine başvurarak; münâzara meclisleri ve ilmî sohbetlere katılmışlardır. Sultanların şiir, edebiyat, hadis, fıkıh ve astronomi gibi bazı ilimlere olan şahsi ilgileri de âlimlerle yakın ilişkiler kurmalarına sebep olmuştur. Öte yandan bazı âlimler siyasal himayeden kaçınmak ve ilmî meselelerden uzaklaşmamak için sultanlara karşı mesafeli durmayı tavsiye etmişlerdir.¹⁰⁴⁸ Hatta âlimlerin devlet kadrolarında görev almamaları zaman zaman takdire şayan bir durum olarak görülmüştür. Çünkü bu durumda haksızlıklara karşı sessiz kalınma riski vardır. Gazzâlî ilim ehlinin sultanlarla yakınlaşmasını eleştiren isimlerden biridir. Bilhassa inziva hayatı yaşamaya başladıktan sonra ulemânın yalnızca ilimle meşgul olması gerektiğini savunmuştur. Ancak öncesinde siyasî otoritelerle irtibat halinde olan isimlerden biridir.¹⁰⁴⁹ Çünkü Selçuklular zamanında eğitim, ilmî faaliyetler ve iktidar birçok açıdan birbirine bağlı durumdadır.

Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*'de sultanların âlimlerle irtibat halinde olmasının faydalarını şöyle izah etmektedir:

“Din âlimlerine saygı göstermek, geçimleri için gerekeni Beytü'l-mal'dan ayırıp tâyin etmek, zâhidlere hürmet etmek, hükümdara vaciptir. Hükümdar, haftada bir veya iki defa din âlimlerini huzuruna kabul etmeli, Allah'ın emirlerini onlardan işitmeli, yine onlardan Kur'ân tefsiri, hadisleri, eski hükümdarların hikâyelerini ve peygamber kıssalarını dinlemelidir. Münazara yapmalarını istemeli, bilmediği her

¹⁰⁴⁸ Bu konuda zâhid, âbid, fakih ve münazaracı olan Abdurrahman b. Abdüssamed el-Ekkâf en-Nişâbüî (ö.549/1154) örnek verilebilir. Sultan Sencer onu ziyaret eder ve duasını almak ister, fakat o çoğu zaman sultanın yanına girmesine müsaade etmezdi. Bkz. İbnü'l-Esir, XI, s. 172.

¹⁰⁴⁹ Gazzâlî'nin Sultan ve vezirler ile mektuplaşmaları yanı sıra Melikşah'ın ölümü ardından Terken Hatun'a verdiği nasihat, siyasî rolüne örnek teşkil etmektedir. Terken Hatun, dört yaşındaki oğlu Mahmud'u veliyet ilan etmek üzere Halife el-Muktedî'den oğlu adına hutbe okumasını istemişti. Halife kabul etti fakat bazı şartlar öne sürdü. Terken hatun bu şartları içeren mektubu görünce kabul etmek istemedi. Bu sefer Gazzâlî ona, “Oğlun henüz küçüktür; şeriat onun hükümdarlığını caiz görmez” dedi. Terken Hatun, Gazzâlî'nin bu sözü üzerine Halife'nin şartlarını kabul etti. Ardından oğlu Mahmud'un saltanatı tasdiklendi ve 25 Kasım 1092'de hutbe okundu. İbnü'l-Esir, X, s. 184; Peacock, s. 266.

şeyi sormalıdır. Zira, bir müddet böyle yapılırsa, kendisine âdet olur. Bu sayede daha fazla şeriat ahkâmı ve Kur’ân tefsiri ile hadisleri ezberler. Din ve dünya işleri yolu ona açılır. Hiçbir kötü mezhep ve bid'at onu doğru yoldan saptıramaz. Üstelik fikirleri sağlamlaştırır. Adalet ve insafı artar. Onun memleketinden ihtiras ve bid'at kalkar ve elinden büyük işler gelir. Onun devleti zamanında şerrin, fesadın ve fitnenin kökü kazınır. Salâh ehlinin eli kuvvetlenir, fesatçı kalmaz, bu dünyada iyi isim sahibi olur. İnsanlar onun saltanatı zamanında ilim öğrenmeye ve bilgiye daha fazla rağbet eder...”¹⁰⁵⁰

Selçukluların âlimlerle olan ilk teması, devletin kuruluşundan önce Selçuk Bey zamanında başlamıştır. O, Hârizm tarafında bir Vali'den bilgin bir kişinin yanlarına gönderilmesini ve Kur’ân, imân esasları ve İslâm hakkındaki hakikatleri öğretmesini talep etmiştir.¹⁰⁵¹ Selçuklular tarafından Horasan bölgesinin fethi ve bazı yağma faaliyetleri ardından ise toplum nezdinde kabul görmek için âlimlerin desteğine başvurulmuştur. Bilhassa tasavvuf ehli bu konuda büyük fayda sağlamıştır. Tuğrul Bey, veziri Amîdülmülk ile Hemedan’a geldiği sırada yakınlarda bulunan Hızır denilen küçük bir dağın tepesinde Baba Tâhir, Baba Cafer ve Şeyh Hamşad isimlerinde üç sûfinin yaşadığını duymuştu. Askerlerini durdurarak yanlarına gitmiş ve ellerini öpmüştü. Baba Tâhir, sultana: “Ey Türk, Allah’ın kullarına ne yapacaksın?” diye sordu. “Ne buyurursan” cevabı üzerine Baba Tâhir, -Tuğrul Bey’in rüyasına işaret ederek olsa gerek- “Allah’ın buyurduğu şeyi yap” karşılığını verince Sultan ağlayarak, “Öyle yaparım” diye cevap vermişti. Bunun üzerine Baba Tâhir, parmağında bulunan ve yıllardır abdest aldığı ibriğin kırık başını sultanın parmağına geçirdi. Ona, “Alem memleketini bunun gibi senin eline koydum. Adalet üzere ol” dedi. Tuğrul Bey’in bu yüzüğü her zaman muskaları arasına sakladığı ve muharebe sırasında parmağına taktığı nakledilir.¹⁰⁵² Görüldüğü gibi devletin henüz kuruluş aşamasında dahi ilim ehlinin sultanları takdiri büyük önem arz etmektedir. Selçuklular 429 (1038) yılında Merv’e geldiği sırada, bölgedeki âlimlerin önde gelenlerinden üç kişi Tuğrul ve Çağrı beylerin huzuruna gelerek şöyle dediler:

“Bir süre önce Sultan Mes’ûd’un memleketinde tefrika çıktığı haberini ona arz etmiştik ki tedbir alsın. Ancak o, bu konuyla ilgilenmedi. O esnada sübaşı da, her ne

¹⁰⁵⁰ *Siyâsetnâme*, s. 75-76.

¹⁰⁵¹ *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 293; Merçil, s. 21.

¹⁰⁵² Ravendî, I, s. 97-98; Aydın Usta, *Selçuklular*, Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s. 41.

kadar uğraşırsa da bu işi çözemedi. Şimdi Selçuklular hükümdar olmuşlardır. Böyle beldeleri tahrip etmek ve kullarına azap vermek caiz değildir. Siz, şeriat güneşine sarılın ve temiz bir millet olun. Hükümdarlık iddia etmenize rağmen, cihanın en güzel mamuresi olan Horasan bu savaşta harap oldu. Merv halkı ise itaat düşüncesindeler ve sizin lütfunuzu ümit ediyorlar.”

Selçuklu emirleri, “Bu sözlerden maksadınız nedir?” diye sordular. Âlimler, “Merv mülkünü, askerlerinizden halka bir zarar gelmemesi şartıyla sizin memurlarınıza bırakıyoruz” diye cevap verdiler. Emirler kabul edip yeminler ettiler. Âlimler ise geri dönerek, şehrin kapılarının anahtarlarını Tuğrul ve Çağrı beye gönderdiler. İki kardeş şehre girdiler ve ardından Tuğrul Bey adına hutbe okundu.¹⁰⁵³ Bir süre sonra Gazneli Sübaşı’nın harekete geçtiğini duyan Tuğrul ve Çağrı Beyler, bu üç âlimi tekrar çağırdılar. Bu durumu onlarla müzakere ederek halkın kendilerinden razı olup olmadığını sordular. Olumlu cevap aldıklarında ise sübaşıyı yenilgiye uğratarak Merv’e tamamen hâkim oldular.¹⁰⁵⁴

Selçukluların aynı yıl Nîşâbûr’u fethi esnasında Gazneli Mesud, şehri savunmak için orada değildi. Halkın büyük kısmı panik halindeydi. Bu nedenle şehrin ileri gelenleri, kadı nâibi, âlim ve imam olan Kadı Saîd Ebü’l-Âla’ya danıştılar. O da savaşmanın halkın işi olmadığından ve bu sebeple daha önce talan olan şehirlerden bahsetti. Nîşâbûr’un yağma edilmemesi ve halkın perişan olmaması adına sükûneti korumak gerektiğini ve itaati kabul etmenin doğru bir tercih olacağını anlattı. Bu sırada Kadı Saîd, İbrâhim Yınal ile elçiler vasıtasıyla görüşmüş ve halkın savaşmayacağını, şehri talan etmek dışında başka bir adet edinmeleri gerektiğini tavsiye etti. Bunu duyduğuna sevinen İbrahim Yınal, elçiler aracılığıyla Kadı Saîd’e iyi düşünüp akıllıca sözler ettiğini, önceki yağmaların zarurî olduğu ve esasen cenk cihetinde olduğunu söyleyerek bu durumu Tuğrul Bey’e ilettiler. Kadı Saîd bu sayede şehrin yağma edilmeyeceğini temin etmiş oldu.¹⁰⁵⁵

Tuğrul Bey Nîşâbûr’da tahta oturunca Kadı Saîd, ailesi ve talebelerinden oluşan büyük bir kalabalıkla onu ziyaret etti. Bu ziyaretinde Kadı Saîd, bir alayla birlikte, Alevîlerin nakibi de seyyidleriyle Tuğrul Bey’in yanına gelmişlerdi. Bu esnada herhangi bir saray tertibi yoktu ve isteyen herkes Tuğrul Bey’le konuşuyordu. Kadı Saîd ve Alevî nakibini

¹⁰⁵³ Mîrhând, *Ravzatü’s-safâ* (trc. Erkan Göksu), s. 55.

¹⁰⁵⁴ *Ravzatü’s-safâ* (trc. Erkan Göksu), s. 56.

¹⁰⁵⁵ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 518; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 261-263.

gören Tuğrul Bey, tahtından kalktı ve onları karşıladı. Kadı konuşmaya başladı ve şöyle dedi:

“Padişahın ömrü uzun olsun, bu üzerinde oturduğunuz taht, Sultan Mesud’un tahtıdır. Gayb perdesinin arkasında böyle bilmediğimiz birçok şeyler vardır ve bundan sonra neler zuhur edeceği bilinmez. Aklını başına al, Tanrı’dan kork, adalet üzere ol, haksızlık görenlerin, aciz kalanların şikayetlerini dinle, askerlerinin zulüm yapmasına meydan verme; çünkü zulüm uğursuzdur. Ben bu ziyaretimle senin hakkını ödemeye geldim, bir daha gelemem çünkü ilim ile meşgulüm, başka şeylerle uğraşmam. Eğer sen bu verdiğim nasihatleri dinlersen bunlar sana yeter”

Tuğrul Bey de cevaben: “Ben artık buraya kadar gelmeniz için size zahmet vermem, bir şey sormak icap ederse bir vasıta ile size arz ederim. Söylediğiniz öğütlerin hepsini kabul ettim, hepsini yerine getireceğim. Biz de burada yabancıyız. Taciklerin adetlerini bilmeyiz. Kadı hazretleri vasıtalarla öğütlerini bizden esirgemesin” dedi. Kadı da “Öyle yapayım” cevabını vererek yanındakilerle birlikte gitti.¹⁰⁵⁶ Tuğrul Bey’in kadıyı karşılama şekli ve sözlerini saygıyla ifade etmesi dikkate değer bir durumdur. Hatta daha sonrası için kadıya danışacağını söylemesi, devletin henüz kuruluş aşamasında ilim erbâbının saygınlığını göstermesi açısından da mühimdir.

Nîşâbûr’un önde gelen âlimlerinden biri olan Şâfiî reisi İmam Muvaffak el-Bestâmî, Selçukluların Nîşâbûr’u fethi sırasında Kadı Saîd’in evine giden ve fikirlerini destekleyen kişilerden biridir.¹⁰⁵⁷ Tuğrul Bey’in, Nîşâbûr’a gelmeden önce özel olarak gönderdiği iki mektuptan¹⁰⁵⁸ biri İmam Muvaffak’a yazılmıştır.¹⁰⁵⁹ Tuğrul Bey, Nîşâbûr’a geldiğinde ise İmam Muvaffak’ın onu karşılayan heyet arasında olması ve onunla istişare halinde bulunması, Selçuklu idaresini desteklediği ve sultan ile yakın bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. Nitekim Gazneli Sultanı Mesud Nîşâbûr’a gelmeden hemen önce, İmam Muvaffak Tuğrul Bey’le birlikte hareket ederek buradan ayrılmıştır.¹⁰⁶⁰

Tuğrul Bey nezdinde mezhebî teamüller henüz keskin sınırlara sahip değildi. Bu nedenle onun farklı mezheplere mensup âlimlerle iyi ilişkiler kurması da söz konusudur. Devrin

¹⁰⁵⁶ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 519-520; Köymen, s. 265.

¹⁰⁵⁷ Beyhakî, s. 516; Köymen, s. 261; Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, s. 65.

¹⁰⁵⁸ Bu mektuplardan biri Gazneliler devrinde Horasan amili olan ve sonradan Tuğrul Bey’in veziri olacak Ebü’l-Kâsım Ali Buzgânî’ye yazılmıştır. Bkz. Beyhakî, s. 518-519; Köymen, s. 264.

¹⁰⁵⁹ Beyhakî, s. 519; Köymen, s. 264; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 48.

¹⁰⁶⁰ Beyhakî, s. 574; Köymen, s. 274-275; 320.

müelliflerinden Nâsırüddîn Abdülcelîl el-Kazvinî (ö.560/1165'ten sonra), bu konuda örnek teşkil etmektedir. Şîî bir âlim olmasına rağmen Tuğrul Bey'in onun gibi Sünnî olmayanlara karşı iyi davranışlarından söz eder ve sultan için "Büyük Tuğrul" tabirini kullanır.¹⁰⁶¹ Ancak Tuğrul Bey'in saltanatının sonlarına doğru vezir Amîdülmülk'ün girişimleriyle Eş'arî'lere karşı mihne hadisesi vuku bulmuştur. Bu durum esasen Tuğrul Bey'den ziyade vezir Amîdülmülk ile ilgilidir. Sultanın Eş'arî âlimlerle ilgili yanlış bilgilendirilmesi söz konusudur. Şîî müellif Kazvinî (ö.560/1165'ten sonra), *Nakz* isimli eserinde Selçuklu sultanlarının genelinden övgüyle bahsetmekte; Şîilik'ten ziyade Bâtınîlik ile mücadele edildiğinden söz etmektedir.¹⁰⁶²

Sultan Alparslan devri, fetihlerin yoğun olduğu ve daha çok siyasî meselelerin ön planda olduğu bir dönemdir. Bununla birlikte medreselerin inşa edilmesi sebebiyle ilim ehliyle olan yakınlaşma da artmıştır. Hatta Sultan Alparslan'ın bizzat kendi gelirinin bir kısmını âlimlere ayırdığı nakledilir.¹⁰⁶³ Alparslan'ın sarayında olduğu zamanlarda meclisinin daima âlim ve fâzıl kimselerle dolu olduğu; huzurunda sık sık Haydar'ın (Hz. Ali) gazâları ve İskender'in savaşlarından söz edildiği rivayet edilmektedir.¹⁰⁶⁴ Onun âlimlere hürmet gösterdiğine dair pek çok örnek vermek mümkündür. Buharalı Hanefî fakih Ebû Nasr b. Abdülmelik el-Buhârî (ö.465/1072) sultanın devamlı yanında bulunan ve nasihatlerine başvurduğu bir âlimdir.¹⁰⁶⁵ Abdülmelik el-Buhârî, bir gün Herat'a geldiğinde şehrin ileri gelenlerini ve âlimleri meclisine davet eder. Bu âlimler Abdullah el-Ensârî hakkında suçlamalarda bulunurlar. Bu ithamlar karşısında Alparslan onu çağırır ve yapılan ithamları dile getirir. O, suçlamaları kesinlikle reddedince, Alparslan büyük bir hürmet göstererek evine geri gönderir. Âlimlere bu iftiranın sebebini sorduğunda ise, "Bizler, Abdullah el-Ensârî'nin ilmi karşısında çaresiz kalmıştık. Böyle yaparak onu senin gözünden düşürmek istedik" derler. Sultan, böyle bir olayda ani karar vermeden ve âlimlere olan hürmetini yitirmeden ferasetle durumu çözmüş ve iftiracıları da cezalandırmıştır.¹⁰⁶⁶ Sultan Alparslan'ın sûfî Hasan b. Saîd'i pek çok kez ziyaret ettiği

¹⁰⁶¹ Hasan Apaydın, "Abdülcelîl el-Kazvinî'nin "en-Nakz" Adlı Eseri ve Şîîler Hakkındaki Bilgiler", *Turkish Journal of Shiite Studies*, 2019, c. 1, sa. 1, s. 55.

¹⁰⁶² Ali Rıza Mukaddem, "Büyük Selçuklular Dönemine Ait Bir Şîî Müdafaa-Namesinde Türkler", XVIII. Türk Tarih Kongresi, c. II, TTK Yay., s. 46.

¹⁰⁶³ İbnü'l-Esîr, X, s. 79.

¹⁰⁶⁴ *Ravzatü's-safâ* (trc. Erkan Göksu), s. 90.

¹⁰⁶⁵ İbnü'l-Adîm, s. 13-14.

¹⁰⁶⁶ *Siyasetnâme*, s. 171; Bağdâdî, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, I, s. 123-125; Usta, *Selçuklular*, s. 59. Abdullah el-Ensârî'ye iftira atılmasıyla ilgili farklı bir sebep için bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 184.

bilinmektedir. Öte yandan şairlerle de yakın ilişkileri olmuştur. Muizzî, Sultan Alparslan'ın methiye şairlerinden biridir ve onun sarayında melikü's-şuârâ olarak görev yapmıştır.¹⁰⁶⁷ Amâk-ı Buhârî (ö.542/1147) de Sultan Alparslan için kaside yazan şairlerden biridir.¹⁰⁶⁸

Sultan Melikşah'ın şiir ve edebiyata büyük ilgi duyduğu, zaman zaman Farsça şiir ve rubailer kaleme aldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁶⁹ Bunun yanı sıra her yıl âlim ve mutasavvıflara 300 bin dinar bağışladığı nakledilir.¹⁰⁷⁰ Zaman zaman huzurunda ilmî münâzaralar yapılmıştır. Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile İmâmü'l-Haremeyn arasındaki münâzara bunlardan biridir. Ebü'l-Hasan Ali es-Sandalî (ö.484/1091) gibi bazı âlimlerle yakın ilişkiler kurması söz konusudur. Bir gün Sultan Melikşah, Ebü'l-Hasan'ı Nîşâbûr Camii'nde görür ve kendisini neden ziyaret etmediğini sorar. O da şöyle cevap verir: "Ben senin âlimleri ziyaret ederek hükümdarların en hayırlısı olmanı istiyorum, ancak ben hükümdarları ziyaret ederek âlimlerin en kötüsü olmak istemiyorum".¹⁰⁷¹ Yine ilim ehlinde olan ve Divân-ı İnşâ ve Tuğrâ nakibi Seyyidürrüesa Ebü'l-Mehâsîn, Sultan Melikşah'ın nedimlerinden ve en yakın isimlerinden biri olmuştur. Sultan, bu nedimin ziyaretleri seyrekleşince kendi eliyle ona Farsça şöyle bir mektup yazmıştı: "Sen, benden uzak olmakla müteessir olmuyorsun, zira sen benden başka ünsiyet edecek adam bulabiliyorsun, ben ise, senin gaybubetinden müteessir oluyorum, çünkü ben, senden başkasıyla ünsiyet edemiyorum."¹⁰⁷² Melikşah'ın bazı sûfilerle de yakın ilişkileri olmuştur. Ahmed el-Gazzâlî'nin müridi olarak anılmış; sûfî Ebû Sa'd Ahmed b. Dost en-Nîşâbûrî (ö.479/1086) ile yakın dostluk kurmuştur. Şairlerden Muizzî ve Ebû Tâhir Hüseyin el-Hâtunî, Melikşah'ın saray şairleriyken Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan el-Bâharzî, sultan için övgü dolu pek çok kaside kaleme almıştır.¹⁰⁷³ Son olarak kuruluşuna

¹⁰⁶⁷ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* s. 66; Safâ, *Târih-i Edebiyyât-ı İrân*, II, s. 430-431; Çetin Kaska, *İran Şairleri Sözlüğü*, s. 86.

¹⁰⁶⁸ Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 541; Devletşah, s. 110; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 47-48; Hidâyet, *Mecma'u'l-fusahâ*, II, s. 882-884; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İrân*, II, s. 535-540; Browne, *A Literary History of Persia*, II, s. 303, 335; J. Matini, "Am'âq", *Elr*, I, s. 924; Tahsin Yazıcı, "Am'ak-ı Buhârî", *DİA*, II, s. 555.

¹⁰⁶⁹ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 191.

¹⁰⁷⁰ *Selçuknâme*, s. 142.

¹⁰⁷¹ Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, II, s. 324; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, s. 120.

¹⁰⁷² Bündârî, s. 60; *Selçuknâme*, s. 170.

¹⁰⁷³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, s. 18; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 220; Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 524; Z. Safâ, "Bakarzi", *Elr*, III, s. 534; Mehmet Talu, "Bâharzî, Ali b. Hasan", *DİA*, IV, s. 474.

öncülük ettiği medreseler ve İsfahan'daki rasathane ile birçok âlimi bir araya getirmiş ve himaye etmiştir.

Melikşah'ın 1092 yılındaki vefatı ardından, Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar zamanı genellikle siyasî karışıklıklar ile geçmiştir. Nitekim devrin kaynaklarında da daha çok siyasî hadiseler yer verilmiştir. 1102 yılına kadar devam eden taht mücadeleleri yanı sıra, bunu fırsat bilen emirlerin isyanları, Bâtınîlerin faaliyetleri ve Haçlılarla mücadeleler gibi karışıklıklar dönemin kaynaklarına yansımıştır. Ancak bu iki hükümdarın âlimlerle münasebetlerine dair bazı örnekler de mevcuttur. Muhammed Tapar'ın dindar, dinî ilimlere vâkıf ve âlimleri himaye eden bir hükümdar olduğu rivayet edilmektedir. Huzurunda münâzara meclisleri düzenlenmiştir. Devrin önde gelen fakihlerinden olan Ebü'l-Feth Es'ed el-Meyhenî (ö.523/1129) ve İmam Gazzâlî'nin münâzarası örnek olarak verilebilir.¹⁰⁷⁴ Ebû Tâhir el-Hâtunî, sarayında görev alan şairlerden biridir. Ayrıca Muizzî ve İrânşâh b. Ebî'l-Hayr ise Muhammed Tapar için övgü içeren şiirler kaleme almışlardır. Sultan Berkyaruk için de Muizzî övgü dolu bazı beyitler kaleme almıştır.

Sultan Sencer, âlimlerle en fazla irtibatı olan Selçuklu hükümdarıdır. Âlimlerin yurt edindiği Horasan'da uzun bir dönem hâkimiyet kurması bu irtibatı güçlendiren etkenlerden biridir. Nitekim 1098 yılında başlayan meliklik döneminden itibaren burada hüküm sürmüştür. İlme olan şahsi merakı ve ulemâyı himaye etmesi ise bölgenin ilmî açıdan gelişmesini sağlamıştır. Bazı müellifler Sencer'in okuma yazma bilmediğinden söz etmektedirler.¹⁰⁷⁵ Ancak diğer yandan Merv'deki sarayında büyük bir kütüphane inşa ettirmiş¹⁰⁷⁶ ve pek çok şiir¹⁰⁷⁷ ona atfedilmiştir.¹⁰⁷⁸ Meliklik günlerinde muallimi

¹⁰⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 255; İbn Hallikân, I, s. 207-III, s. 210-211; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 361.

¹⁰⁷⁵ Peacock, s. 195.

¹⁰⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, s. 113.

¹⁰⁷⁷ Özgüdenli, Sultan Sencer' ait altı farklı şiir tespit etmiştir. Bu şiirler için bkz. Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. I, sa. 2, 2014, s. 46-49.

¹⁰⁷⁸ Devletşah, Sultan Sencer'in, 551 yılında Merv'de vefatından hemen önce şu şiiri okuduğunu rivayet etmektedir:

"Cihan fetheden kılıcın ve kaleler fetheden gürzün darbesiyle

Cisim nasıl tenin hükmü altına girdiyse;

Dünya da bana muhassar oldu.

Ben bir elimi uzatarak ne çok kaleler fethettim,

Ayağımı bir kere kaldırarak ne düşman safları bozdum.

Fakat ölüm hücum ettiğinde bunların hiçbiri fayda vermedi

Hakiki beka Tanrı'nın bekası, hakiki saltanat Tanrı'nın saltanatıdır." Bkz. Devletşah, 113.

olan Şehân Es'ad'ı¹⁰⁷⁹ da yanından ayırmaması okuma yazma bilmediği fikrini zayıflatmaktadır. Devlet kademelerindeki görevlerde âlimlerden sıkça istifade etmiştir. Hatta devrin fıkıh âlimlerinden olan Şehâbülsîlâm'ı vezir tayin etmesi dikkate değer bir durumdur. Muhammed b. Yahyâ ve İmam Gazzâlî ile yakın ilişkileri vardır. Veziri Fahrülmülk aracılığıyla İmam Gazzâlî'den tekrar müderrislik yapmasını istemiştir. Diğer yandan Gazzâlî de Sencer için *Nasihâtü'l-mülûk*¹⁰⁸⁰ isimli eseri kaleme almıştır. Dönemin çok yönlü âlimlerinden biri olan Abdurrahman b. Abdüssamed el-Ekkâf en-Nişâbüri (ö.549/1154), Sencer'in ziyaret ettiği âlimlerden biridir.¹⁰⁸¹ Şultan Sencer şiir ve edebiyat başta olmak üzere pek çok ilme meraklıydı. Şiir yazar, kitapları mütalaa eder ve huzurunda yapılan münâzaraları büyük bir dikkatle dinlerdi. Hazinedârı olan Zâhirüddîn, sultanın saraydaki âlim, tabip, şair ve filozoflara beş gün gibi kısa bir sürede 700 bin dinar bağışladığını rivayet etmektedir.¹⁰⁸² Muizzî, Enverî, Fâryâbî, Edîb Sâbir, Ebû Hanife el-İşkâfî, Seyyid Gaznevî Abdülvâsî el-Cebelî, Mehseti-yi Gencevî ve Ferid-i Kâtîb gibi pek çok şair Sultan Sencer tarafından himaye edilmiştir.

4.2. Âlimlerin Devlet Siyasetine Tesirleri

Selçuklu dünyasında âlimler yalnızca ilmî faaliyetlerle meşgul değildi. Elçilik, divan başkanlığı yanı sıra devlet kademesinde pek çok önemli görevde istihdam ediliyor ve üstelik savaş ve kuşatmalarda dahi önemli roller üstlenbiliyorlardı. Âlimlerin yönetici kesim ve toplum nezdindeki saygınlıkları, devlet erkânıyla yakın ilişkileri, bilgi birikimleri ve farklı dillere vâkıf olmaları, münâzara ve hitabet yetenekleri yanı sıra uzun yıllar süren ilmî seyahatlerinin getirdiği tecrübeleri, farklı görevleri üstlenmelerine sebep olmuştur.

4.2.1. Âlimlerin Devlet Kademesinde Görevleri

Selçuklular zamanında âlimlerin müderrislik yanı sıra kadı, müftü, hatip, vezir, divan başkanlığı ve kâtiplik gibi görevleri de üstlendiği görülür. Menşurlarda, devlet kademelerinde görevlendirilecek kişilerin herkes tarafından hürmet gören ve itaat

¹⁰⁷⁹ Bündârî, s. 130.

¹⁰⁸⁰ Detaylı bilgi için bkz. İmam-ı Gazâlî, *Mülkûn Sultanlarına...Nasihâtü'l-Mülûk*, çev. Osman Şekerci, Büyüyen Ay Yay., İstanbul 2020.

¹⁰⁸¹ İbnü'l-Esîr, XI, s. 172.

¹⁰⁸² *Selçuknâme*, s. 235; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 326.

edilebilecek insanlardan seçilmesi gerektiği ifade edilerek ilim ehli kimselerin tercih edilmesi gerektiğine dair bir vurgu söz konusudur. Bu nedenle âlimler toplum nezdindeki saygınlıkları ile devlet kademelerindeki görevlerinde kabul görmüşlerdir. Nitekim müderris olarak atanan Muhammed b. Yahyâ ile ilgili tavzifte Nîşâbûr'un ileri gelen kimseleri, din adamları, kadılar ve meşhur şahsiyetlerin ona saygıda kusur etmemeleri gerektiği ifade edilmiştir.¹⁰⁸³

Elbette dinî ve mezhebî teamüller de devlet kademelerine atamalarda etkili olmuştur. Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*'de Sultan Tuğrul ve Sultan Alp Arslan zamanlarında hiçbir Zerdüş, Hristiyan ve Râfîzî'nin Selçuklu coğrafyasına gelmeye veya bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cesaret edemeyeceğini; bütün sultan ve emirlerin kedhudâ, memur (mutasarrıf) ve zanaatkarlarının Hanefî veya Şâfiî mezhebine mensup Horasanlı insanlar arasından atandığını ifade etmektedir.¹⁰⁸⁴ Ona göre:

“Eğer Hanefî, Şâfiî veya Horasanlı olan kimse, mezhebe teallük etmeyen Mâverâünnehirli ise kabul edilirdi. Ancak o kişi, “Şî’yim. Kum, Kaşan, Ave, Sâve veya Rey'denim” derse, kabul edilmezdi. Hatta böyle kimselere “Biz yılanı öldürürüz, beslemeyiz” derlerdi. Her ne kadar birçok para (mal) veya hediye teklif edilse de fayda etmezdi, Hanefî ve Şâfiîler dışında kimseye devlet kademesinde izin verilmezdi.”¹⁰⁸⁵

İbnü'l-Adîm, Nizâmülmülk'ün Hanefîleri kadılıklara, Şâfiîler'i ise fakih olup çoğalmaları için medreselere tayin ettiğinden söz etmektedir.¹⁰⁸⁶

Horasan bölgesinde devlet kademelerindeki atamalarda farklı yaklaşımlar da söz konusudur. Nîşâbûr'da önceleri Hanefî, daha sonra Şâfiî olanlar tercih edilirken; aristokrasinin ağırlıklı olarak seyyidlerden oluştuğu Beyhak'ta ise XI. ve XII. yüzyıllarda yeni seyyid aileleri etkinlik kazanmıştı.¹⁰⁸⁷ Öte yandan Tuğrul Bey zamanında İsfahan, Rey, Hemedan ve biraz gecikmeli olsa da Nîşâbûr'da, Şafiler buralarda sayıca üstün olmasına rağmen Hanefî kadılar atanmıştı.¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸³ *Atabetü'l-Ketebe*, s. 6-8.

¹⁰⁸⁴ *Siyasetnâme*, s. 206.

¹⁰⁸⁵ *Siyasetnâme*, s. 207.

¹⁰⁸⁶ İbnü'l-Adîm, *Bugye*, s. 54.

¹⁰⁸⁷ *Patricians*, 26; *Peacock*, s. 320.

¹⁰⁸⁸ *Peacock*, s. 276.

Vezaret, devletin en önemli müesseselerinden biridir. Devlet işlerinin idaresinde sultandan sonra en yetkili isimdir. Bu göreve getirilecek kişilerin önemli vasıflara sahip olması bekleniyordu. Selçuklular zamanında da âlimler arasından vezir tayin edilmiştir. Ancak vezirlikte âlimlerin tercih edilmesi çok daha sınırlıdır. Âlimler, medrese eğitimi veya dinî eğitim gerektiren kâtiplik, kadılık, hatiplik ve müftülük gibi görevlerde daha çok tercih edilmişlerdir. Sultan Sencer devrinde şer'î ilimlerde bilinen bir âlim ve Nizâmülmülk'ün yeğeni olan Şehâbülsîlâm Abdürrezzak b. Abdullah el-Fakîh (ö.515/1122) medresede görevli iken sultan tarafından vezir olarak atanmıştır. Hatta Sencer'in sultanlık döneminin ilk veziri olarak bilinmektedir.¹⁰⁸⁹ Şehâbülsîlâm muhtemelen kendisi de fakih kökenli olduğu için vezareti boyunca bilhassa fakihlere ve fikhî meselelere önem vermiş; diğer fakihler tarafından da sıkça ziyaret edilmiştir. 1122 yılında Serahs'ta bulunduğu sırada ise vefat etmiştir.¹⁰⁹⁰ Yine Horasan kökenli Şehâbüddîn Mahmûd b. Sika Abdülaziz en-Nîşâbûrî, Emir İnanç'ın veziri olmuştu. 554 (1160) yılında ise Süleyman'a vezir tayin edildi. Siyasî meselelerde etkili bir isim olmuş; bilhassa Arrâniye vilayeti hakkında Melik Arslan'a menşur göndererek orada karışık olan işleri düzene koymuştu. Hatta Melik Arslan'ı, Süleyman'a veliaht tayin edebilecek bir konuma ulaştırmıştı.¹⁰⁹¹ İldeniz, 556 (1161) yılında büyük atabeg lakabını alınca Şehâbüddîn bu sefer onun veziri oldu ve vefatına kadar bu görevi sürdürdü.¹⁰⁹²

Âlimlerin en fazla tercih edildikleri görevlerden biri kadılıktır. Medreseden mezun olan fakihlerin çoğu Horasan beldelerinde kadı olarak görevlendirilmiştir. Bağdat Nizâmiye müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin, "Horasan bölgesine gittim. Orada uğramadığım hiçbir belde veya köy yoktu ki, kadısı, müftüsü ya da hatibi benim öğrencim ya da dostum olmasın"¹⁰⁹³ sözü, bu duruma delil niteliğindedir. Nitekim Selçuklular zamanında pek çok fakihin kadılık yaptığını görmekteyiz. Tuğrul Bey devrinde Mâverâünnehir bölgesi Hanefî fakihlerinden olan Ali b. Ubeydullah el-Hâtibî'den kadı olarak istifade edildiği bilinmektedir.¹⁰⁹⁴ Şam bölgesinin ilk Selçuklu kadısı Horasan asıllı ve Şâfiî âlimi olan

¹⁰⁸⁹ Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, s. 129; Bündari, s. 241; Handmir, s. 189; Peacock, s. 216.

¹⁰⁹⁰ Ravendî, I, s. 163; Kummî, *Târihu'l-Vüzerâ*, s. 168-172.

¹⁰⁹¹ Bündari, s. 257-258.

¹⁰⁹² Bündari, s. 264,267.

¹⁰⁹³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 216; İsnevî, *el-Mühimmât*, I, s. 245; İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'yyîn*, s. 462; Zehebî, *Târihu'l-islâm* XXXII, s. 100; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, s. 463; Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, s. 184.

¹⁰⁹⁴ Kureşî, *Cevâhirü'l-mudîyye*, I, s. 364.

Abdülcelil el-Mervezî'dir.¹⁰⁹⁵ Tuğrul Bey, Ebû Ali Hasan b. İsmâîl b. Saîd'i Nîşâbü'r kadılığına atamış; hatta bu kadı sık sık mezalim divanında kararlara ortak olmuştur.¹⁰⁹⁶ Fakih Ömer b. İsmâîl et-Irakî (ö.459/1066), aslen Horasan Tûs kökenli olup burada kadılık yapmıştır. Ancak Bağdat'ta uzun süre kaldığı için el-Irakî nisbesiyle anılmaktadır.¹⁰⁹⁷ Hanefî olmasına rağmen Eş'arî mezhebine mensup olan fakih Ebü'l-Hüseyn b. Ebû Câfer es-Simnânî (ö.466/1074), Simnân şehrinde kadılık yapmıştı.¹⁰⁹⁸ Heratlı Zeynülislâm Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr el-Herevî, Hemedan kadılığı yapmıştı.¹⁰⁹⁹ Fakih ve müderris Ebü'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed el-Hâfî (ö.500/1106), Tûs ve köylerinde kadılık yaptı.¹¹⁰⁰ Nîşâbürlü muhaddis, fakih ve hatip olan Ebü'l-'Alâ Saîd b. Mansûr (ö.506/1112) Hârizm kadılığı yaptı.¹¹⁰¹ Sultan Sencer devri tabiplerinden olan Zeynüddîn Ömer b. Sehlân es-Sâvî (ö.540/1145) ise Sâve bölgesinde kadı olarak faaliyetlerini sürdürmüştü.¹¹⁰²

Divan başkanlığı ve nâiblik, âlimlerin tercih edildikleri diğer bir meslek grubudur. Selçuklu devrine dair bazı örnekler vermek mümkündür. Amîdülmülk, Selçuklu veziri olunca, şair Bâharzî'yi (ö. 467/1075) yanına almış ve Dîvân-ı Resâil'in başkanı yapmıştır.¹¹⁰³ Muhammed Tapar'ın Dîvân-ı istifa başkanı Hatirülmülk Ebû Mansûr'a, Fakih Ebü'l-feth Ahmed b. Muhammed nâib olarak atanmıştır.¹¹⁰⁴ Sencer'in meliklik günlerinde muallimi olan Şehân Es'ad, Sencer sultan olduktan sonra Divân-ı inşâ ve tuğra reisliğine tayin edilmiştir.¹¹⁰⁵ Dil ve edebiyat âlimi olan Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî (ö.548/1153), vezir Ebü'l-Kâsım Nasîrüddîn Mahmûd'un hizmetine girerek Dîvânü'r-resâil'de nâib olmuştur.¹¹⁰⁶

Vâiz, hatip, imâm ve müftü gibi görevliler de çoğunlukla ulemâ arasından ve medrese kadrosundan karşılanmıştır. Müderrislerin çoğunun biyografisinde vaaz meclisleri

¹⁰⁹⁵ Peacock, s. 277.

¹⁰⁹⁶ Merçil, *Selçuklular'da Divan Teşkilatı*, s. 132.

¹⁰⁹⁷ İbnü'l-Esîr, X, s. 64.

¹⁰⁹⁸ İbnü'l-Esîr, X, s. 93.

¹⁰⁹⁹ *Azîmî Tarihi*, s. 59,159.

¹¹⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mücemü'l-üdebâ*, II, s. 399; İbn Kadî Şühbe, I, s. 288.

¹¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, X, s. 104.

¹¹⁰² Beyhakî, *Tetimme*, s. 181; Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, II, s. 296.

¹¹⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 220; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101; Mehmet Talu, "Bâharzî, Alî b. Hasan", *DİA*, IV, s. 474.

¹¹⁰⁴ Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, 240; Merçil, *Selçuklularda Divan Teşkilatı*, s. 75.

¹¹⁰⁵ Bündari, s. 130.

¹¹⁰⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1506; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, c. I, s. 212-213; G. Monnot, "al-Şahrastânî", *EF*, IX, 214-216.

düzenlediği, imâmlık yaptığı veya hutbe verdiği gibi ibarelere sıkça rastlanmaktadır. Çalışmanın önceki bölümlerinde, medrese görevlileri ve müderrisler kısımlarında detaylı olarak yer verildiği için burada tekrar edilmeyecektir.

Kâtiplik, âlimler arasında nadiren tercih edilen bir meslekti. Özellikle üst düzey ulemâ arasında pek kâtibe rastlanmamaktadır.¹¹⁰⁷ Bu bağlamda şer'î ilimlerde yetkinliğiyle tanınan Şehâbülsâm Abdürrezzak (ö.515/1122) kâtiplik yapan istisnâî âlimlerden biridir. Amîdülmülk el-Kündürî de vezir olarak atanmadan önce kâtiplik yapmıştır. Tuğrul Bey, Nîşâbü'r'a geldiği sırada şehrin âlimlerinden olan Ebû Sehl b. Muvaffak en-Nîşâbü'rî'ye danışarak; Arapça ve Farsça bilen, tecrübeli ve devlet kademesinde kâtib olarak çalışabilecek birisini tavsiye etmesini istemişti. Ebû Sehl ise talebesi Amîdülmülk'ü tavsiye etmişti.¹¹⁰⁸ Tuğrul Bey bu sayede bölge halkını tanıyan, tecrübeli ve bilgili bir kâtib tayin etmiş oldu. Yine muhaddis ve Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin hanımı olan Fatımâ bint Ali el-Müeddeb (ö.480/1087), kâtibe olarak görev yapmıştı. Hatta meşhur Büveyhî hattatı İbnü'l-Bevvâb'tan (ö.413/1022) sonra en güzel yazı yazan isimlerden biri olarak zikredilmektedir.¹¹⁰⁹

Selçuklular zamanında daha çok şiir ve edebiyatla uğraşan kişilerin divan kâtibi (münşî, debîr) olarak tercih edilmeleri söz konusudur. Bu nedenle kâtiplerin hazırladığı ve günümüze ulaşan münşeat mecmualarında edebî bir üslûp göze çarpmaktadır.¹¹¹⁰ Birçok şair ve edip aynı zamanda kâtiplikle meşgul olmuştur. Öte yandan ehil kimselerin seçilmesine dikkat edilmiştir.¹¹¹¹ Fakih, edip ve şair olan Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan el-

¹¹⁰⁷ Bulliet, s. 65; Peacock, s. 216.

¹¹⁰⁸ Bûndarî, s. 30.

¹¹⁰⁹ İbnü'l-Esir, X, s. 147; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Coğrafyasında Yaşamış Kadın Âlimler", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yay., Ankara 2011, s. 459.

¹¹¹⁰ Kurpalidis, s. 33.

¹¹¹¹ Devletşah, ehil olmayan bir kimsenin kâtip olarak atanmayacağına dair Melikşah devrinden bir rivayet aktarmaktadır. Buna göre, Melikşah, Bağdat'ı ele geçirdiğinde Nizâmülmülk'ten acilen İsfahan'a giderek 200 bin dinar tedarik etmesini ve orduya yetiştirmesini ister. Vezir, yola çıkar ve Dinever'de bir köylünün evinde misafir olur. Seyahatinin sebebini açıklayınca, köylü: "Ben 400 bin dinar verebilecek durumdayım. Ancak kabiliyetli bir oğlum var, onun kâtiplik ve hesap öğrenmesini istiyorum. Sultan benim mevkimdeki insanların bu işlere kalkışmasını yasaklamıştır. Eğer siz sultandan izin alırsanız, ben de iki yüz bin dirhem verebilirim" der. Vezir bunu sultana bildirince sultan aniden hiddetlenir ve şöyle der: "Eğer vezirin ak sakalına hürmet etmeseydim ve babam Alparslan'a yaptığı hizmetler olmasaydı, şimdi onu rezil ederdim. Yeterliliği ve hakkı olmadığı halde bir köylüyü Müslümanların işlerine nasıl memur yapayım. Sonra işleri bozarsa, Müslümanlar bundan zarar görecektir ve benim hakkımda rüşvet aldı, birtakım işleri ehliyetli kişilere verdiler diyecekler. Vezir bunu düşünmeliydi". diyerek, Nizâmülmülk'e görevini emredildiği gibi tamamlaması için bir mektup yazmıştır. Devletşah, s. 245-246.

Bâharzî (ö.467/1075), bir müddet vezir Amîdülmülk'ün kâtibi olarak çalışmıştı.¹¹¹² Devrin müstensihlerinden olan Ebû Muhammed el-Hârî (ö.536/1141), divan kâtibi ve müstensih olarak çalışıyordu.¹¹¹³ Ebû İbrâhim Esed el-Utbî (ö.487/1094) hem Gazneliler hem de Selçuklular zamanında kâtiplik yaparak geçimini sağlayan diğer bir şairdi.¹¹¹⁴ Hicivleriyle tanınan Ebû Tâhir el-Hâtunî (ö.530/1136), Sultan Melikşah ve Muhammed Tapar dönemlerinde kâtiplik yapmıştır.¹¹¹⁵ Edîb Ebû Ca'fer Muhammed ez-Zevzenî (ö.463/1071), Melikşah zamanında münşî (divan kâtibi) olarak çalışmıştır.¹¹¹⁶ Horasanlı şair Tâcüddîn el-Bâharzî ise Irak Selçuklu kâtiplerindendir.¹¹¹⁷

Devletin ve şehir halkının temsilcisi konumunda olan “reisler”¹¹¹⁸, idarî işler yanı sıra şehir halkını korumak ve asayiş sağlamaya görevliydi. Genellikle şehrin meşhur simaları arasından seçilirdi. Bu göreve tayin, veraset veya eşrafın kararı gibi farklı vesilelerle gelirdi. Selçuklular zamanında her üç durumda da saltanatın onayı gerekli bir durumdu.¹¹¹⁹ İlim ehlinin reis olarak görevlendirildiğine dair birkaç örnek bulunmaktadır. Bâharzî (ö.467/1075), şiirleriyle tanınan Bûşenc reisi Şeyh Ebû Ali eş-Şiblî'nin, bir müddet Herat Nizâmiye Medresesi'nde ikâmet ettiğini ve bu sırada ondan şiirlerini ve yazılarını dinlediğini ifade etmektedir.¹¹²⁰ Devrin âlimlerinden Ahmed b. Muhammed b. Saîd en-Nîşâbûrî (ö. 482/1090) Nîşâbûr reisliği yapmıştı.¹¹²¹ Yine Nizâmülmülk, Nîşâbûr'da ilmî faaliyetlerin öncüsü sayılan; cami ve mescid inşa etmesiyle bilinen Ebû Ali Hasan el-Münî'a'yı Nîşâbûr'a reis olarak atamıştır.¹¹²² Son zamanlarda ise önemli şehirlere Sultanın temsilcisi olarak ‘reis’ yerine ‘şahne’ tayin edilmeye başlanır. Dolayısıyla reislerin önemi azalmaya başlamıştır.

Bunlar dışında amid, mültezimlik ve vergi tahsildarlığı gibi bazı görevlerde istisnai olarak âlimlerin tercih edilmeleri söz konusudur. Tuğrul Bey, Bağdat *mültezimliği*ni 58 bin altın

¹¹¹² Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 112; Mehmet Talu, “Bâharzî, Ali b. Hasan”, *DİA*, IV, s. 474; Piyadeoğlu, *Selçuklular*, s. 239.

¹¹¹³ Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105.

¹¹¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-islâm XXXIV*, s. 94.

¹¹¹⁵ Ravendî, s. 131; Khaleghi-Motlagh, “Abu Taher Katuni”, *Elr*, I, s. 387.

¹¹¹⁶ Bûndarî, s. 61; Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ*, VI, s. 2428.

¹¹¹⁷ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, II, s. 692.

¹¹¹⁸ Selçuklular zamanında ‘Reislik’ müessesesini, şehir ve bölgelerde bulunan mezhep reisliği ile karıştırmamak gerekir. Âlimlerin büyük bir kısmı, bir bölgenin Şâfiî veya Hanefî reisliği gibi görevleri de sürdürürlerdi. Ancak bu, memuriyetten ziyade dinî bir vazife idi.

¹¹¹⁹ Faruk Sümer, “Reis”, *DİA*, XXXIV, s. 543-544.

¹¹²⁰ Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr*, II, s. 907.

¹¹²¹ İbnü'l-Esîr, X, s. 161.

¹¹²² Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 291; Nâcî Ma'rûf, *Ulemâü'n-Nizâmiyyât*, s. 94-95.

karşılığında Amildülmülk'ün hocası (ustazdar) olan Ebû Saîd el-Kâynî'ye havale etmiştir. el-Kâynî, haraç ve cizye ile ilgili işleri yürütmüştür.¹¹²³ Nâsır-ı Hüsrev, Merv'de saltanat gelirleri ve malî konularla ilgili Çağrı Bey'in yardımcısı olarak görev yapmıştır.¹¹²⁴ Nîşâbûr âlimlerinden olan Ebû Sehl b. Muvaffak, Tuğrul Bey'in temsilcisi (hâce) olarak bilinmektedir.¹¹²⁵ Muhaddis Ebû Sehl ed-Deştî (ö.488/1095), Sultan Melikşah tarafından hâzin ve müşrif olarak Nîşâbûr'dan Rey'e gönderilmiştir.¹¹²⁶ 'Amidiyye medresesi müderrisi olan Muhammed b. Mansûr en-Nesevî, bir müddet Basra amidi olmuş ve vergi tahsildarlığı yapmıştır. Daha sonra Alparslan tarafından Nîşâbûr ve çevresinin haracını toplamakla görevlendirilmiştir.¹¹²⁷

4.2.2. Elçi Olarak Görevlendirilen Âlimler ve Tesirleri

Orta Çağ İslâm dünyasında âlimler çoğu zaman elçi olarak da görevlendirilirdi. Âlimlerin yönetici kesim ve toplum nezdindeki itibarları, farklı dillere vâkıf olmaları, münâzara ve hitabet yetenekleri yanı sıra uzun yıllar süren ilmî seyahatlerinin getirdiği tecrübeleri, elçi olarak görevlendirilmelerine sebep olmuştur.

Vezir Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*'sinde elçilerin, hükümdarlara hizmet âdâbını bilen, az konuşan fakat sözlerini sakınmadan söyleyen, çok seyahat etmiş, Kur'ân'ı ezbere bilen, akıllı, ileri görüşlü ve fizikî güzelliğe sahip ve tercihen olgunluk çağına gelmiş âlim kişiler arasından seçilmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹¹²⁸ Aynı zamanda, elçilerin sadece haber iletmekle mesul olmadığını ve gönderildiği ülke ve yönetimi hakkında da mühim bilgiler edinmesi gerektiğini¹¹²⁹ ekler.¹¹³⁰ Selçuklular zamanında da Horasan coğrafyasında pek çok âlimin elçi olarak görevlendirildiğine rastlamaktayız:

Gazneliler ile ilk temaslar esnasında, Selçuklu ailesine elçi olarak bir âlim gönderilir. Gazneli Mesud, meşhur bir âlim olan Kâdî Ebû Nasr es-Sînî'yi elçi tayin ederek, onunla

¹¹²³ Bûndarî, s. 24.

¹¹²⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 2.

¹¹²⁵ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 4; Peacock, s. 61.

¹¹²⁶ Merçil, s. 170.

¹¹²⁷ Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 22

¹¹²⁸ Nizâmülmülk, *Siyaset-nâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, s. 123.

¹¹²⁹ Bu konuyla ilgili Kadıkudât ve Abbasi veziri olan Mâverdî (ö.450/1058) iyi bir örnek teşkil eder. Selçuklu Devleti'nin kuruluşu esnasında Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderilen Mâverdî, sultanın yanında uzun süre kalmış ve dönüşünde halifeye detaylı bir rapor sunmuştur. Tüm bu işleyle ilgili ise pek çok eser kaleme almıştır. Bkz. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", *DİA*, XXXVII, s. 304-306.

¹¹³⁰ *Siyâsetnâme*, s. 120.

“Çağrı Bey Dihistan’a, Tuğrul Bey Nesâ’ya ve Emir Yabgu Ferave’ye han olsun” yazan bir mektubu gönderir. Kadı Sinî bazı menşurlar ve adı geçen hilatler ile Selçuklu beylerinin yanına gelmiştir. Tuğrul Bey’den Sultan Mesud’a yazılan bir mektubu ise geri götürmüştür.¹¹³¹

Aynı dönemde -11 Kasım 1036 tarihinde- Gazneli Sultan Mesud, Büst şehrinde olduğu sırada Selçuklu elçileri sultana bir mektup getirir. Bu elçilerden biri Buharalı yaşlı bir âlimdir (Dânişmend). Selçuklu ailesine en yakın şahıslardan biri olduğu rivayet edilmektedir. Bu elçi, Selçukluların Horasan’da gerçekleşen yağmalarla ilgilerinin olmadığını ve bu yağmalara engel olacaklarını belirterek Merv, Ebîverd ve Serahs’ın talep edildiği mektubu vezir Ebû Nasr Ahmed b. Abdüssamed aracılığıyla sultana iletmiştir.¹¹³² Elçinin, Selçukluların itimat ettikleri birisi olduğunu anlayan vezir, onu hediyelerle uğurlayarak münasebetlerin tekrar yoluna gireceğini ummuştur. Ardından Gazne ve Selçuklu elçileri anlaşma yapmak üzere birlikte Nişâbûr’a gitmişlerdir.¹¹³³

Tuğrul Bey, 449 (1057) yılında Bağdat’ta Halife Kâim-Biemrillâh’tan saltanat onayı aldıktan sonra halifenin elçisi ve Horasan kökenli olan âlim Ebû Bekr et-Tûsî’ye hit’atler vermiştir.¹¹³⁴

Serahs kadısı ve fakih Abdüssamed, Sultan Tuğrul ve Çağrı Bey arasında elçilik vazifesi görerek, mektuplarını taşımıştır. Çağrı Bey, elçi Abdüssamed ile Tuğrul Bey’e gönderdiği mektupta şöyle demiştir:

“Feth ve zapt ettiğin şehirleri tahrip ettiğini, halkını oradan uzaklaştırdığını haber aldım. Allah’ın kullarına ve şehirlerine karşı yaptığın bu işlerle O’nun emirlerine muhalefet ettiğin aşikârdır. Sen de bilirsin ki, bu tür hareketler kötü bir intiba bırakmana ve halkın senden soğumasına sebep olur. Bilirsin ki biz Horasan, Taberistân ve Sicistân ülkelerini istilâ ettik. Başlangıçta küçük ve tâbi bir cemaat iken şimdi kendilerine tabi olunan hükümdarlar olduk. Allah’ın bize verdiği bunca nimete böyle nankörce karşılık vermek gerekmez”.¹¹³⁵

¹¹³¹ *Selçuknâme*, s. 29-30; Merçil, s. 225.

¹¹³² *Tarihi Beyhakî*, s. 470; *Ravzatü’s-safâ (Trc. Erkan Göksu)*, s. 46-47 (Dipnot Kısmı); Özgüdenli, s. 71-72; Mustafa Demirci-Sinan Saçar, “Selçukluların Nişâbur’a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi”, *Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (41), s. 284.

¹¹³³ Merçil, s. 224-225.

¹¹³⁴ Bûndarî, s. 4.

¹¹³⁵ İbnü’l-Esir, X, s. 26.

Bunun üzerine Tuğrul Bey de elçiden kardeşine şu cevabı götürmesini istemişti:

“Ey kardeşim” Sen Horasan’ı zapt ettin. Orası bayındır bir ülke olduğu halde sen tahrip ettin. Oraya yerleşir yerleşmez Horasan’ı mamur hale getirmen gerekir. Ben ise benden öncekiler tarafından tahrip ve imha edilmiş bir ülkeye geldim. Düşmanlar tarafından çember içine alınmış bir ülkeyi mamur hale getirmek mümkün değildir. Zaruretlar şehirlerin askerler tarafından basılmasına sebep olmaktadır. Şehirleri bu zararlardan korumak da mümkün değildir”¹¹³⁶

Ebü'l-Hasan İsmâil b. Sâid (ö.443/1051), köklü bir ulemâ ailesinden gelen ve Nîşâbûr ile çevresinde kadı olan bir âlimdir. Tuğrul Bey’in elçisi olarak Fâris’e gönderilmiştir.¹¹³⁷ Aynı aileden gelen, Nîşâbûr reisi ve muhaddis olan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid (ö.482/1089) ise, Sultan Melikşah tarafından Mâverâünnehir’e elçi olarak gönderilmiştir.¹¹³⁸

Halife el-Kâim Biemrillâh, Selçuklu ordularının Horasan’ı fethi esnasında kontrol altına alınmaları için meşhur âlim ve kadıkudât Mâverdî’yi Tuğrul Bey’e elçi olarak göndermişti. Mâverdî’nin taşıdığı mektubunda, Tuğrul Bey’den Horasan’da daha fazla ilerlememesini istiyordu. Tuğrul Bey ise tabiiyetindekilerin çokluğu nedeniyle elinde bulunan toprakların yetersiz kaldığını söylemişti. Bunun üzerin Mâverdî, “Dünyanın tamamını alsanız, bu siz ve askerleriniz için yeterli olmaz” karşılığını verdi. Tuğrul Bey, elinden geleni yaptığını ancak askerlerinden aç kalanlar bir kötülük ediyorsa buna bir şey yapamayacağını söyleyerek dolaylı da olsa batıya ilerleyeceğini ifade etmişti.¹¹³⁹ Mâverdî, yaklaşık bir sene Tuğrul Bey’in yanında kalmış; Bağdat’a döndükten sonra ise halifeye sunduğu olumlu rapor ile halifenin sultana olan güveninin daha da artmasını sağlamıştı.¹¹⁴⁰

Pek çok Hanefî medresesini inşa ettiren, Divan-ı İşraf ve memâlik sahibi (Dîvân-ı zimâm ve istifa) Şerefülmülk Ebû Sa’d Muhammed b. Mansûr, 12 Safer 459 (2 Ocak 1067) tarihinde Sultan Alparslan tarafından Bağdat’a elçi olarak gönderilmiş; bu esnada sultanın

¹¹³⁶ İbnü'l-Esir, X, s. 27.

¹¹³⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 217; Sarîfinî, s. 141; *Müntehâb min es-siyâk*, s. 141; Seyit Bahcivan, “Sâidî Ailesi”, *DİA*, XXXV, s. 581-583.

¹¹³⁸ İbnü'l-Cevzî, XVI, 284; Sarîfinî, s. 118-120; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, s. 74-76; Kureşî, I, 279-281; *Müntehâb min es-Siyâk*, s. 138-140; Bahcivan, “Sâidî Ailesi”, *DİA*, XXXV, s. 582.

¹¹³⁹ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 85-86. Süryani müellif Abû'l-Farac, elçinin ismini zikretmemesine rağmen aynı hadiseyi aktarmaktadır. Bkz. *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 302.

¹¹⁴⁰ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 103.

mektubunu teslim etmiş ve halifeye kıymetli bir Mushaf ile blahş? taşı gibi hediyeleri vermiştir. Şerefülmülk'ü karşılayan heyetin, onun gibi bir zâtı elçi olarak gördükleri için memnun oldukları kaydedilmektedir.¹¹⁴¹

Muhaddis olan Ebû Nasr Ali b. Hibbetullah el-İclî (ö.475/1082'den sonra), Halife Muktedî-Biemrillâh'ın elçisi olarak birkaç kez Horasan'a gelmiştir.¹¹⁴²

Nîşâbûr şâfiîlerinin reislerinden olan fakih ve muhaddis Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah (İbnü'l-Muvaffak), elçilik vazifesiyle Alparslan tarafından Bağdat'a gönderildi. Hutbenin sultan adına okunması için halifeye müracaatta bulunması emredilmişti. Fakat 456 (1063) yılında yolda iken çiçek hastalığından vefat etti. Ramazan'da her akşam iftara fıkıh tahsil eden dört yüz öğrenciyi davet eder, Arefe geceleri de hepsine elbise ve para dağıtırdı.¹¹⁴³

Ebü'l-Hasan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd el-Alevî (ö.480/1087), Semerkant'ta ikâmet etmekte olan faziletli ve güvenilir bir âlimdi. Nîşâbûr'a elçi olarak gelmiş ve el-Müşti (المشطي) medresesinde ikâmet etmiştir. Elçilik vazifesi yanı sıra burada hadis rivayet etmiş ve Münî'a camiinde onun için imlâ meclisi düzenlenmiştir.¹¹⁴⁴

Horasanlı Nizâmiye müderrisi ve fakih olan Ebü'l-Feth Es'ed el-Meyhenî, 512 (1119) yılında Halife el-Müsterşid tarafından Melik Mes'ûd ile Porsukî'ye elçi olarak gönderilir. Çünkü ikisi büyük yağmalara sebep olmuşlar ve halk perişan bir duruma düşmüştü. Elçiler, Halife'nin bu durumu yadırgadığını, kan dökülmesini ve fesat çıkarılmasını istemediğini iletiler. Bu sayede karışıklıklar bir süreliğine sona ermiş oldu.¹¹⁴⁵ Ayrıca Merv'e Sultan Sencer'in huzuruna elçi olarak gönderilir.¹¹⁴⁶

Heratlı kadı ve âlim olan Ebû Saîd el-Herevî (ö.518/1124), Horasan, Irak ve Şam gibi bölgelerde birçok kez elçilik vazifesini üstlenmişti. Hem Sultan Muhammed Tapar hem de Abbâsî halifesi tarafından Mezyedî emiri Sadakâ b. Mansûr ile görüşmek için birkaç

¹¹⁴¹ Bündari, s. 31-32.

¹¹⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, s. 128; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, s. 305; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XVIII, s. 578.

¹¹⁴³ İbnü'l-Esir, X, s. 47.

¹¹⁴⁴ *Müntehab min es-Siyâk*, s. 63.

¹¹⁴⁵ İbnü'l-Esir, X, s. 429.

¹¹⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, s. 252, 255; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, XX, s. 218; İbnü'l-Esir, X, s. 521; İbnü's-Salâh, *Tabakât*, I, s. 412; İbn Hallikân, I, s. 207-III, s. 210-211; Beyhakî, *Tetimme*, s. 27-28; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, s. 361; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, VII, s. 43.

kez elçi olarak görevlendirildi. Bu sırada Sadakâ'yı isyanından vazgeçirmeye çalıştı.¹¹⁴⁷ 513 (1120) yılında Sultan Sencer tarafından Halife Müsterşid-Billâh'a bir mektup ulaştırması için Bağdat'a gönderilmiş; ardından halifenin mektubunu Horasan'a getirmiştir.¹¹⁴⁸ Burada büyük bir törenle karşılanır. 515 (1121) yılında ise Halife Müsterşid ve Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'dan aldığı bir mektubu, bu defa Sultan Sencer'e ulaştırmak için Merv'e geldi. Ancak Sultan'ın cevabını geri götürürken yolda Bâtınîler tarafından öldürüldü.¹¹⁴⁹

Merv'in meşhur ulemâ ailesinden gelen ve her ikisi de müderris olan Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö.534/1140) ile yeğeni Ebû Sa'd es-Sem'ânî ile birlikte 529 (1134) yılında Nîşâbûr'a elçi olarak gitmişlerdir.¹¹⁵⁰

Pek çok ilimde söz sahibi olan ve aynı zamanda müderrislik yapan Ebû Ömer en-Nesevî (ö.478/1085), Tuğrul Bey tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderilen âlimlerden biridir.¹¹⁵¹

Devrin büyük âlimlerinden, Selçuklu yönetimi nezdinde ve Horasan coğrafyasında müstesna bir yere sahip olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî, 475 (1083) yılında Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından Horasan'a Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk'e gönderilen elçi heyetinin başında bulunur. Taşıdığı mektup, Irak amîdi Ebü'l-Feth b. Ebü'l-Leys hakkındaki şikâyetleri içeriyordu. Ayrıca ona ülkenin karşılaştığı zulmü de anlatması tembihlenmişti.¹¹⁵²

Müderris ve Şâfiî fakihî olan İlkiyâ el-Herrâsî, münâzara yeteneği ve hitabet gücü sayesinde iki kez Sultan Berkýaruk tarafından elçi olarak görevlendirilir. İlkinde, Gazne'ye İbrâhim b. Mesud'a, 492 (1099) yılında ise Abbâsî halifesi Müstazhir-Billâh'a mektup götürmüştür.¹¹⁵³

¹¹⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 195-196.

¹¹⁴⁸ Bu mektupta Sultan Sencer, halifeden Ziyâülmülk Ahmed b. Nizâmülmülk'ün vezir yapılmasını istemiş ve bu isteği kabul edilmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, 476, 498; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 194; İkbâl, *Vezaret der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-i Selçukî*, s. 169.

¹¹⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, Murat Öztürk, "Bilâdü's-Şam'daki Haçlı Tehlikesi Karşı Sesini Duyuramayan Kadî, Âlim, Sefîr: Ebû Sa'd el-Herevî", *USAD*, Güz 2019; (11), s. 153-170.

¹¹⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, VII, s. 229-30; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242.

¹¹⁵¹ Safedî, *el-Vâfi*, V, s. 51; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübra*, IV, s. 175.

¹¹⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, s. 247; XVII, s. 128; İbnü'l-Esîr, X, s. 120.

¹¹⁵³ İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî*, s. 289; İbnü'l-Fuvatî, *Mecma'î'l-âdâb*, II, s. 119; Safedî, *el-Vâfi*, XXII, s. 54; İbnü'l-Esîr, X, s. 240; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 100.

Edip ve fakih olan Ebü'l-Me'âlî Mes'ûd b. Muhammed b. en-Nîşâbü'rî (ö.578/1183), münâzara ve belâgat konularındaki yeteneğiyle tanınıyordu. Bu nedenle Bağdat'a hilâfet divanına elçi olarak gönderilmiştir.¹¹⁵⁴

Sultan Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar ile beşinci mücadelesi ardından siyasî otoritenin git gide zayıflayıp halkın perişan hale geldiğini görünce, Kadı Ebü'l-Muzaffer el-Cürcânî ile Ebü'l-Ferec Ahmed b. Abdülgaffar el-Hemedânî'yi barış yapmak ve şartları görüşmek amacıyla kardeşi Tapar'a gönderdi. Elçiler ne maksatla gönderildiklerini anlattılar. Ülkelerinin harabe hale geldiğini ve İslâm düşmanlarının her tarafa göz diktiklerini söyleyerek sultanı barışa ikna etmeye çalıştılar. Nitekim iki kardeş arasındaki mücadele Bâtınîler ve Haçlılar gibi düşmanlara fayda sağlıyordu. Karşılıklı gidip gelen bu elçilerin faaliyetleriyle 2-3 Ocak 1104 tarihinde nihaî bir antlaşmaya varıldı. Bunun neticesinde Berkyaruk sultan olmuş; Melik Sencer'e Horasan bölgesi tevdi edilmiş, Tapar'ın ise Berkyaruk'tan sonra sultan olacağına hüküm verilmişti.¹¹⁵⁵

Horasanlı şeyh ve vâiz olan Bahâeddin Ebü'l-Feth el-İsferâyînî, 526 (1132) yılında Halife el-Müsterşid tarafından, içinde çok sert ifadeler barındıran bir mektupla Musul'a İmâdüddîn Zengî'ye gönderilmiştir. Bunun sebebi Zengî'nin Bağdat üzerine yürümesidir. Halife'nin gücüne ve halifelik makamının itibarına güvenen elçi el-İsferâyînî, bu mesaja bazı ilavelerde bulunmuştu. Bunun üzerine İmâdüddîn tarafından tevkif edildi. Ancak bunu duyan Halife el-Müsterşid Billâh 1133 yılında Musul'u yaklaşık üç ay muhasara altında tutmuştur.¹¹⁵⁶

Ebü'l-Meâlî Mecdûd b. Muhammed en-Nîşâbü'rî (ö. 538/1144), felsefî ilimlerde devrin önemli simalarından biridir. Gazne Sultanı ile Halife el-Kâdir-billah arasında elçi olarak görev yapmıştı.¹¹⁵⁷

Edîb Sâbir (ö.546/1151), devrin önde gelen edip ve şairlerinden biridir. Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer'e isyan ettiğinde, sultan Edîb Sâbir'i elçi olarak Hârizm'e gönderir. Atsız, 546 (1151) yılında Sencer'i öldürmesi için bir fedai tutunca Edîb Sâbir bu durumdan haberdar olmuş ve adamın eşkalini bir kâğıda çizerek Merv'e göndermiştir. Bu sayede fedai bulunup öldürülmüştür. Edîb Sâbir'in bu davranışı, yukarıda değindiğimiz gibi

¹¹⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, s. 342.

¹¹⁵⁵ İbnü'l-Esir, X, s. 300-301; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 260-261.

¹¹⁵⁶ İbnü'l-Esir, XI, s. 17-18.

¹¹⁵⁷ Beyhakî, *Tetimme*, s. 189; Sem'ânî, *Tahbîr*, II, s. 328-329.

elçilerin sadece haber iletmekle mesul olmadığına ve zaman zaman istihbarat sağladıklarına da örnek teşkil etmektedir.¹¹⁵⁸

Müderri ve âlim Ebû İshâk eş-Şîrâzî, 475 (1082) yılında Halife el-Muktedî tarafından elçi olarak Melikşah ve Nizâmülmülk'e gönderilir. Sebebi, Selçukluların Irak amidi Ebü'l-feth b. Ebî Leys ile ilgili şikayetlerdi. Ebû İshâk, Horasanda geçtiği her köyde muazzam sevinç gösterileriyle karşılaşmıştı. Bu elçilik heyetinde Ebû Bekr eş-Şâşî, İbn Kenân ve et-Taberî gibi önceden talebesi olan bazı âlimler de vardı.¹¹⁵⁹

Mutasavvıf, vâiz ve hatip olan Kutbüddîn Ebû Mansûr el-Abbâdî (ö.547/1152), Sultan Sencer'in elçisi olarak Bağdat'a gönderilmişti. Burada üç yıl kaldı ve vaazlarıyla halktan büyük bir ilgi gördü. Ardından Halife Muktefi'nin elçisi olarak önce Merv'e gönderilmiş; daha sonra Hûzistan'a gönderildiğinde ise vefat etmiştir.¹¹⁶⁰

4.2.3. Horasan Âlimlerinin Savaş ve Kuşatma Sırasında Faaliyetleri

Âlimlerin devlet idaresi ve toplum nezdindeki saygın mevkileri, savaşlar ve kuşatmalar esnasında önemli vazifeler elde etmelerini sağlamıştır. Savaş sırasında orduyu cesaretlendirmek, maneviyatı yükseltmek, kuşatmaya maruz kalındığında yağma ve yıkımın engellenmesi yanı sıra toplumun bilinçlendirilmesi gibi konularda katkı sağlamışlardır. Toplumun bilinçlenmesine dair en önemli örneklerden biri Bâtînîlik ile ilgilidir. Bâtînîliğe karşı halkın bilinçlenmesi, âlimlerin cami ve mescidlerde hutbe ve vaaz vermeleriyle mümkün olmuştur. Ancak diğer yandan bu durum birçok ulemânın Bâtînîler tarafından katledilmesine de sebep olmuştur.

Selçuklular devrinde âlimlerin savaş ve kuşatmalar sırasındaki faaliyetlerine dair birçok örnek vermek mümkündür:

Tuğrul Bey, 1054 yılında askerleriyle birlikte Bağdat şehri sınırına gelmişti. Esasen amacı hacıların geçtikleri yolları emniyet altına almaktı. Şehrin sınırına ulaşan Selçukluları istemeyen Bağdat halkı, isyan etmeye kalkıştılar. Bunun üzerine şehrin başkadıları ve

¹¹⁵⁸ Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, s. 486-493; Devletşah, s. 145-147; Jan, Rypka, *Edebiyyat-ı İran*, s. 52-54; Safâ, *Târih-i Edebiyyât der İran*, II, s. 643-644; Hidâyet, *Mecma'u'l-fusahâ*, II, s. 821-830; Safâ, "Adib Saber", *Elr*, I, s. 460-461; Mürsel Öztürk, "Edib Sâbir", *DİA*, X, s. 425.

¹¹⁵⁹ Bûndarî, s. 75-76; Usta, *Selçuklular*, s. 82-83.

¹¹⁶⁰ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, VI, s. 347; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, s. 173-174; Beyhakî, *Târihi Beyhak*, s. 30; Uludağ, "Abbâdî, Ebû Mansûr", *DİA*, I, s. 14-15.

ilim ehli kimseler Tuğrul Bey'in yanına geldiler. Ondan Bağdat'ta herhangi bir tahribatta bulunmamasını istediler. Tuğrul Bey ise bu ricalarını kabul edeceğini bildirdi.¹¹⁶¹

Sultan Alparslan'ın fetihler esnasında yanında bazı âlimler bulunurdu. Fâtımîler üzerine sefere çıktığı sırada, 19 Ocak 1071 tarihinde Nehrü'l-cevz olarak bilinen yerden Fırat nehrini geçmiş ve burada bir karargâh kurmuştu. Bu sırada maiyetinde bulunan Buharalı Hanefî fakih ve sultanın imamı olan Ebû Nasr b. Abdülmelik el-Buharî ona: "Ey Efendimiz, sana ihsan olunanlardan dolayı yüce Allah'a şükret!" demişti. Sultan bu sözlerinin sebebini sorduğunda ise: "Şimdiye kadar bu ırmağı gulam (memlük) olanların haricinde hiçbir Türk geçememiştir. Bugün ise sen melik olarak geçiyorsun" cevabını vermişti. Bunun üzerine Sultan, emir, kumandan ve meliklerden bir kısmını çağırarak fakihten sözlerini tekrar etmesini istedi.¹¹⁶² Hatta bu sözler tüm orduya duyuruldu.¹¹⁶³ Bu vesileyle kumandan ve askerlerin savaş sırasında cesaretlendirildiğini söylemek mümkündür. Yine fakih Ebû Nasr, Alparslan'ın yanında Malazgirt savaşına katılmış ve ona şöyle tavsiyede bulunmuştu: "Sen Tanrının dini için savaşıyorsun. Ben Ulu Tanrı'nın zaferi, senin adına yazmasını ümit ederim. Bu bakımdan hatiplerin minberlerde mücahitlerin kâfirlere karşı zafer kazanmaları için kabule şâyan olan dua ettikleri cuma günü öğle vaktinde düşmana saldır" dedi. Sultan da cuma gününe kadar beklemiş ve muharebe sonucunda zafer elde etmiştir.¹¹⁶⁴

Sultan Melikşah'ın kardeşi Tekiş ikinci kez isyan ettiği sırada (1084-1085) Sultan, Musul tarafındaydı. Bu durumdan faydalanan Tekiş, Horasan'a gelerek önce Merverûz'u, sonra da bir hile ile Merv'i ele geçirdi ve ardından Serahs'ı kuşattı. Durumun ciddiyetini anlayan Nizâmülmülk'ün adamlarından Ebü'l-Fütûh et-Tûsî¹¹⁶⁵ ile Horasan amidi Ebû Ali, Tekiş'i kandırmak için Nizâmülmülk'ün yazısını taklit ederek bir plan yaptılar. Buna göre Serahs hakimi Mes'ûd b. Emir Yâhız'a hitaben sahte bir mektup yazdılar. Görevlendirilen casus bu mektubu gizleyecek, Tekiş kuvvetleri tarafından yakalandığında ise dövülmeden mektubu teslim etmeyecekti. Mektupta şöyle yazıyordu:

¹¹⁶¹ *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 306.

¹¹⁶² İbnü'l-Adîm, s. 13-14; Usta, *Selçuklular*, s. 55; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 172.

¹¹⁶³ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 217.

¹¹⁶⁴ Bündari, s. 39-40; *Selçuknâme*, s. 165.

¹¹⁶⁵ Kazvinî, Ebü'l-Fütûh İsmâîl b. Ebî Mansûr et-Tûsî'nin Kazvin'de 525 (1130) yılında Nizâmülmülk'ten rivayet ederek hadis aktardığını nakleder. Ebü'l-Fütûh'un muhaddis olduğu düşünülerek bu kısımda yer verilmiştir. Bkz. Kazvinî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, thk. Azîzullâh el-'Utâridî, Beyrut 1408/1987, II, s. 211; III, s. 82.

“Mektubu řu gün Rey’den yazıyorum. Yarın sana doğru geliyoruz, kaleyi muhafaza et. Falanca gece düşman üzerine ani bir baskın düzenleyeceğiz”. Casusun elindeki mektubu gören Tekiş ve askerleri ağırlıklarının çoğunu bırakarak bir anda geri çekildiler. Melikşah ise bu olaydan ancak 3 ay sonra Horasan’a gelebildi. ¹¹⁶⁶

Semer kand’ın fethiyle ilgili Şâfiî reisi ve fakih Ebû Tâhir Abdurrahmân b. Alek (ö.484/1091) önemli bir rol oynamıştır. Memleketi Semer kand’a hükmeden Karahanlıların kötü yönetiminden usanmış ve Melikşah’a mektup yazarak, onun Semer kand’ın zaptı için ikna edilmesinde etkili olmuştur. ¹¹⁶⁷ Semer kand’ın zaptı ardından şehrin idaresi, o esnada Hârizm amîdi olan Ebû Tâhir’e verilmiştir. ¹¹⁶⁸

Emir Ayaz, Sultan Muhammed Tapar’a karşı mücadelesini bırakmaya karar verdiğinde kendi vezirini, sultanın veziri Sadülmülk’ün yanına göndermişti. Yapılan görüşmeden sonra iki vezir sultanın huzuruna çıktı. Sadülmülk, sultana: “Emir Ayaz daha önce meydana gelen olaylardan dolayı korkuyor. Hem kendisi hem de yeğeniniz Melikşah’ın maiyetindeki emirler için aman istiyor” demesi üzerine Sultan: “Melikşah, benim evladım gibidir. Kardeşim ile benim aramda hiçbir fark yoktur. Ayaz ve emirlere gelince; onlara dokunmayacağıma yemin ederim. Yalnız Emir Yınal ve Sabave hariç” diye cevap verir. Bu sırada fakih ve Nizâmiye müderrisi olan İlkiyâ el-Herrâsî’nin devreye girmesiyle, sultan aman hususunda yemin etmiş, Ayaz da onun huzuruna çıkmak için harekete geçmişti. 13 Şubat 1105’te gerçekleşen bu olayda İlkiyâ el-Herrâsî’nin tavsiyelerinin de etkisiyle, Muhammed Tapar sultan olmuştur. ¹¹⁶⁹

Bâtınîler, Sultan Muhammed Tapar ve ordusu tarafından kuşatıldıkları esnada, sultanın yanındaki âlimlere başvurarak zaman kazanmaları gibi bir örnek de söz konusudur. Sultan, Bâtınîlere ait Şahdiz kalesini kuşattığı sırada kalede bulunanlar, sultanın yanındaki fakih ve din adamlarından kaledekilerin öldürülmemesine yönelik fetva istemişlerdi. Fakihler bu fetvayı vermelerine rağmen kaledekiler zaman kazanmak amacıyla pek çok ilmî ve dinî tartışma başlatmışlardı. ¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁶ İbnü’l-Esîr, X, s. 127-128; İbn Haldûn, *Târih*, Beyrut 1408, V, s. 7; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 216.

¹¹⁶⁷ İbnül Esîr, X, s. 155, 174; Peacock, s. 277.

¹¹⁶⁸ Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 180.

¹¹⁶⁹ Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, s. 270-271.

¹¹⁷⁰ Usta, *Selçuklular*, s. 134-135.

Devrin şairleri de savaş ve kuşatmalarda şiirleriyle ön plana çıkmaktadır. Ebûverdî ve Muizzî gibi Selçuklu saray şairleri tutkulu şiirleriyle kâfir istilâcılara (Haçlılar) karşı savaş çağrısı yapıyorlardı. Muizzî, mısralarında “Frankların kafalarından çevgen topu, ellerinden ve ayaklarından çevgen değneği yapmak”tan bahsediyordu.¹¹⁷¹ Nitekim Sultan Sencer, Muizzî’den yalnızca meclisinde değil, sefer zamanında da ordusunda hazır (*mulâzim*) bulunmasını istemişti.¹¹⁷² Enverî’nin ise ‘Horasan’ın gözyaşları’ olarak bilinen meşhur kasidesinde, Karahanlı hakanından yardım çağrısı vardır. Bu kasidede “camilerin ahıra dönüştürüldüğü, hatib ve minber kalmadığı için hutbe dahi okunamadığı” gibi konulardan bahsetmektedir.¹¹⁷³ Yine Enverî, Sultan Sencer’in Hârizmşah Atsız ile mücadelesinde de yer almıştır.¹¹⁷⁴

Sultan Sencer, 536 (1141) yılında Karahıtaylar ile mücadele esnasında yenilir ve Belh’e çekilir. Sencer’in bu mağlubiyetini fırsat olarak gören Atsız ise Horasan’a giden yolu yağmalamaya başlar. Serahs’a varınca büyük din âlimi Ebû Muhammed ez-Ziyâdî tarafından karşılanır. Atsız, ona büyük saygı göstermiş ve Serahs ve ahalisine zarar vermeyerek yoluna devam etmiştir.¹¹⁷⁵ Buradan Merv’e geçen Atsız, Selçuklu tahtına oturmuş ve hatta sultanın hazinesine el koymuştu. Ancak bu sırada önce âlim Ahmed el-Baherzî ve ardından Nîşâbûr fakih ve âlimleri, onunla görüştüler ve Merv’deki yağma faaliyetlerini tekrarlanmamasını; halkın ve kendilerinin himaye edilmelerini istediler. Atsız bunu kabul etti ve şehrin dışında konaklamaya başladı. Bu sayede bölge yağma edilmekten bir süreliğine kurtulmuş oldu.¹¹⁷⁶ Ancak daha sonra Atsız’ın memurlarından birinin öldürülmesi, Atsız’ın Merv şehrini 20 Ekim 1141 tarihinde ele geçirmesine sebep oldu. Pek çok kişi kılıçtan geçirilmesine rağmen bu esnada şehrin önde gelen âlimlerinden olan Ebü’l-Fazl el-Kirmânî, Ebû Mansûr el-Abbâdî el-Mervezî ve Bahâeddîn Ebû Muhammed el-Harakî gibi isimler Atsız tarafından Hârizm’e götürüldüler.¹¹⁷⁷

Merv’den ayrılan Atsız 537 (1142) yılında Nîşâbur’a yaklaştığında yine fakih ve âlimlerden oluşan bir grup kendisini karşılayarak aman dilediler. Merv halkına

¹¹⁷¹ Peacock, s. 97.

¹¹⁷² Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. I, sa. 2, 2014, s. 41.

¹¹⁷³ Enverî, *Divan*, Giriş kısmı, s. 196-97; Peacock, s. 120.

¹¹⁷⁴ Devletşah, s. 143-144.

¹¹⁷⁵ İbnü’l-Esîr, XI, s. 85.

¹¹⁷⁶ *Selçuknâme*, s. 206; İbnü’l-Esîr, XI, s. 85; Peacock, s. 116.

¹¹⁷⁷ İbnü’l-Esîr, XI, s. 85; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 276 (Dipnot kısmı).

yapılanların Nîşâbûr halkına yapılmamasını talep ettiler. İlim ehlinin bu ricasını kabul eden Atsız, Nîşâbur halkının şehrin tahrip edilmesine ve halkın ölümüne sebep olacak davranışlardan kaçınmalarını istedi. Ancak hatipler Sultan Sencer'in adını hutbeden kaldırıp Hârizmşâh adına hutbe okumaya başlayınca halk isyan etmeye başladı. Neredeyse karışıklıklar yeniden başlayacak iken şehrin âlimleri tekrar devreye girmiş, işin âkıbetini düşünerek halkı böyle bir hareketten menetmişlerdir.¹¹⁷⁸ Bu vesileyle Nîşâbûr bölgesi âlimler sayesinde yağma ve tahrip edilmekten kurtarılmıştır.

Irak Selçuklularında da benzer hadiseler rastlamak mümkündür. Sultan Arslanşah'ın annesi Mü'mine Hâtun Selçuklu ordusu Gürcülere (Abhazlar) karşı harekete geçmek için hazırlık yaptığında (1175), bu sefere katılmak için Şeyhülislâm Zâhirüddîn el-Belhî'den büyük imamlardan birkaçını seçmesini ve gazilerin kazanacağı sevaplardan onların da kazanmalarını istedi. O ise on imam seçti. Savaş sırasında askerlerde bir kudretsizlik baş gösterince, imam Belhî bir na'ra atmış ve hücumla geçmiştir. Diğer emir ve kumandanlar da onu takip etmiş ve bu sayede Gürcüler yenilgiye uğratılmıştır.¹¹⁷⁹

4.3. Horasan'da Oğuz İstilâsı ve İlmî Hayata Tesirleri

Oğuz istilâsı ve ilmî hayata tesirleri bahsine geçmeden önce bölgedeki diğer karışıklara da değinmek gerekir. Çünkü tüm bu karışıklıklar devleti oldukça zor bir duruma sokmuş ve ilmî gelişmeleri etkilemiştir. Sultan Sencer'in 536 (1141) yılında Karahıtaylara karşı Katavân'da yenilmesi ordusunun büyük bir kısmının imha edilmesiyle sonuçlanmıştı. Bu durumdan istifade eden Hârizm valisi Atsız ile yeğeni (kardeşi?) Yinal Tegin, Horasan'da pek çok yeri muhasara altına almışlar ve bölge şehirleri tahribata uğramıştı. Gur bölgesinde vasal hükümdar olan Alâeddin isyan etmiş ve bazı şehirleri zapt etmişti. Tüm bu hadiseler devleti oldukça zor duruma sokmuştu.¹¹⁸⁰ Öte yandan doğudaki emirler de sürekli isyan halindeydi. Hatta Sencer, Irak'ta desteklediği Tuğrul yerine Mesud'un sultanlığını kabul etmek zorunda kalmıştı.¹¹⁸¹ Karahıtayların Mâverâünnehir bölgesine yerleşmesi ise büyük Oğuz kitlelerinin Horasan'a yönelmesi ile sonuçlanmıştı.

¹¹⁷⁸ *Selçuknâme*, s. 206; İbnü'l-Esîr, XI, s. 85.

¹¹⁷⁹ Ravendî, II, s. 285-286; Merçil, *Selçuklularda Saray Teşkilatı*, s. 294.

¹¹⁸⁰ Hüseyinî, s. 65 vd.; İbnü'l-Esîr, XI, Ravendî, s. 172 vd.; Yezdî, *el-Urâzâ (Türkçe trc.)*, s. 106; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 467; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 270 vd.; Usta, *Selçuklular*, s. 178.

¹¹⁸¹ Devletşah, s. 145; Peacock, s. 113.

Oğuz istilâsından önce Horasan’da meydana gelen tüm bu siyasî karmaşa pek çok ulemânın bölgeyi terk etmesine sebep olmuştu. Hatta Sultan Sencer, saltanatının son günlerinde âlimlerin ve zâhidlerin tahsisatını kesmek zorunda kalmış; bu da âlimlerin farklı şehirlere gitmesine neden olmuştur. Devletşah, bu durumu devletin sonunu hazırlayan sebeplerden birisi olarak görmektedir.¹¹⁸²

Oğuzların yağma faaliyetleri devrin birçok müellifi tarafından detaylı olarak anlatılmaktadır. Devrin kaynaklarında genellikle Oğuz taifelerinin göçebe olmaları ve bu sebeple yağma faaliyetlerinin de arttığına vurgu yapılmaktadır. Ancak bu yağmaların gelişigüzel yapıldığını söylemek pek doğru olmaz. Çünkü bölge halkının Oğuz kuvvetlerine mukavemet etmesi ve bu sebeple yıkım ve yağma faaliyetlerinin artması söz konusudur. Oğuz liderleri zaman zaman Hârizmliler yanı sıra yerel hanedanlar ve bazı emirlerle diplomatik faaliyetler içinde olmuştur. Hatta Sultan Sencer’i esir aldıktan sonra, bir hükümdara karşı yapılması gereken bütün tazim formalitelerini -şeklen- yerine getirmişlerdi. Sencer’i bütün Oğuz kumandanları yaya olarak karşılamışlar, tahtına oturtmuşlar, önünde yer öperek itaat arz etmişlerdi.¹¹⁸³ İçlerinden birini hükümdar yapmayarak esir hükümdarı tahta oturtmaları ilginç bir hadisedir. Öte yandan diğer Selçuklu kumandanlarını öldürmeleri, devletin varlığını kendi kuvvetlerine dayanarak devam ettirmek istediklerini göstermektedir.¹¹⁸⁴ Köymen, Oğuz istilâsıyla ilgili olarak, bu sırada ölenlerin sağ kalanlara nazaran ¼ oranında olduklarını ve bu konuyla ilgili kroniklerin abartılı ifadeler içerdiğini ifade etmektedir.¹¹⁸⁵ Oğuzların Horasan’daki faaliyetleri ve ulemâyaya etkisi devrin kaynaklarında nakledildiği şekliyle izah edilmeye çalışılacaktır.

Oğuzlar, 547 (1152) yılında Belh’e yönelmişler ve burada ikâmet etmeye başlamışlardı. Belh valisi Emir Kamac ile savaşarak galibiyet kazanmaları sonucunda Belh istilâsı başlamıştır.¹¹⁸⁶ Yağma faaliyetleri ilk olarak burada olur. Ulemâ ve fakihler öldürülerek,

¹¹⁸² Devletşah, s. 112.

¹¹⁸³ M. Altay Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilası”, *AÜDTF Dergisi*, c. V, sa. V, s. 567-568.

¹¹⁸⁴ Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilası”, s. 567-568.

¹¹⁸⁵ Köymen, s. 593.

¹¹⁸⁶ İbnü’l-Esîr, s. 154; *Ravzatü’s-safa* (trc. Erkan Göksu), s. 190-191.

medrese ve mescidler tahrip edilir. Üstelik Sultan Sencer yenilgiye uğrayarak esir düşmüş ve bu vesileyle Horasan'da Oğuzların ilerleyişi başlamıştır.¹¹⁸⁷

Belh ardından Merv'e ilerleyen Oğuzlar, buraya varana kadar geçen birkaç aylık sürede herhangi bir yağma faaliyetinde bulunmamışlardır. Bu durum, kendilerine mukavemet edecek bir gücün olmaması ile ilgilidir. Birkaç ay sonra Merv'e geldikleri zaman yine saray, cami, kütüphane ve hatta bağ ve bahçelerin dahi yağmalandığı rivayet edilmektedir.¹¹⁸⁸ Bilgin, sâlih, zâhid ve fakihlerden pek çok kişi öldürülmüştür.¹¹⁸⁹ Muhaddis Ebû Bekr Atîk b. Ahmed el-Ebîverdi¹¹⁹⁰, fakih ve dilci Ebü'l-Feth Muhammed b. Ömer es-Serahsî¹¹⁹¹ ve Sûfî Ebü'l-Kâsım el-Mutahhar et-Taberânî bu esnada öldürülen isimler arasındadır.¹¹⁹² Fakih Ebû Nasr Abdurrahmân b. Muhammed el-Harcerdî ise oğluyla birlikte Merv'de camii minaresine sığındığı sırada, minarenin ateşe verilmesi sonucu öldürülmüştür.¹¹⁹³

1153 yılının sonlarına doğru Melik Süleymanşah b. Muhammed'in etrafında bir grup Oğuzlara karşı çıkmak amacıyla toplanır. Hatta melik adına hutbe okuturlar. Bir müddet Oğuz taifeleri üzerinde başarı da sağlamışlardır. Ardından Oğuzları yakalamak amacıyla Sencer'in esir olarak tutulduğu Merv'e girdiler. Ancak, Oğuz askerleriyle karşılaşan ordu hızla dağıldı. Bu olay, yağma faaliyetlerinin devam etmesinde bir kırılma noktası olarak kabul edilebilir. Çünkü Oğuzlar Melik Süleymanşah güçlerini takip etmek suretiyle yağmalarını sürdürmüşlerdir. Bu esnada Tûs'a uğradıkları ve burada da pek çok kişiyi öldürdükleri, mescidleri ve ahalinin evlerini yağmaladıkları ifade edilmektedir.¹¹⁹⁴ Tûs imamı ve müftüsü Ebü'l-Feth Muhammed b. el-Fazl et-Tûsî¹¹⁹⁵ ile Ebü'l-Hasane Ali b. Nasr en-Nûkânî'nin¹¹⁹⁶ Oğuzlar şehre girince korkularından öldükleri nakledilir. Fakih Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed en-Nûkânî yakılarak,¹¹⁹⁷ muhaddis Ebû Hafs

¹¹⁸⁷ *Selçuknâme*, s. 232; Ravendî, I, s. 174-176; Devletşah, s. 113; İbnü'l-Esîr, XI, s. 156.

¹¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, XI s. 155; Bündârî, s. 253. Yezdî, *el-Urâzâ (Türkçe trc.)*, s. 108. Müneccimbaşı, s. 147, 148.

¹¹⁸⁹ *Selçuknâme*, s. 233.

¹¹⁹⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1283.

¹¹⁹¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1519-1520.

¹¹⁹² Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1735.

¹¹⁹³ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1009-1010.

¹¹⁹⁴ Müneccimbaşı, s. 149; İbnü'l-Esîr, XI, s. 157.

¹¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, XI, s. 157.

¹¹⁹⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1268-1269.

¹¹⁹⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 243-244.

Ömer et-Tûsî ok ile öldürülmüş;¹¹⁹⁸ Şeyh Ebü'l-Meâlî et-Tâberânî et-Tûsî¹¹⁹⁹, Ebû Ya'kûb el-Hoyî¹²⁰⁰ ve Ebû Sâlih Abdülmelik el-Kuşeyrî¹²⁰¹ ise bu esnada öldürülen isimler arasındadır.

Merv ile Herat arasında Bağsur yolunda iken Oğuzların gelişi üzerine korkuya kapılarak ölen diğer bir âlim ve sûfî Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Hamevî el-Begavî'dir.¹²⁰² Bazı âlimlerin işkence ile öldürülmeleri söz konusudur. Bu durum savaş esnasında değil de yağma faaliyetleri sırasında öldürüldüklerini göstermektedir. Fakih Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdurrahman es-Sâbitî el-Hamkarî, Merv'den vatani Pencdih'e dönerken işkence ile öldürülür.¹²⁰³ Bu isimlerden biri de Hatip Ebû Abdullah Abdurrahmân b. Muhammed el-Begavî'dir¹²⁰⁴. Bağsur'un yağmalanması ardından Herat bölgesi sağlam surları sayesinde bu yağmalara maruz kalmamıştır.¹²⁰⁵

Oğuzlar, Nîşâbûr'a bir vali tayin etmişlerdi. Ancak bu vali halktan ağır vergiler toplayarak zulmettiği için halk ayaklanarak valiyi ve maiyetindekileri öldürmüştü.¹²⁰⁶ Bunun üzerine Oğuzlar, 549 (1155) yılında Merv'den ayrılarak Nîşâbûr'a doğru yola çıktılar. Bu esnada Meyhene'yi yağmaladılar. Bu yağmalar esnasında Ebü'l-Mekârim Muhammed el-Meyhenî¹²⁰⁷, Ebû Bekr Fazlullâh b. Mufassal el-Meyhenî¹²⁰⁸, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Meyhenî¹²⁰⁹ ve Sûfî Ebü'l-Muzaffer Sa'd b. Muhammed el-Meyhenî¹²¹⁰ öldürülmüştür. Devrin kadın muhaddislerinden Ümmü Rızâ-Râziyye bint Ebî Sa'îd el-Meyhenî ise Oğuzlar Meyhene'ye geldikleri sırada namaza durmuş ve secdede iken korkusundan vefat etmiştir.¹²¹¹

Oğuzlar Nîşâbûr'a vardıklarında yine halkın şehri savunduğunu gördüler. Bunun üzerine Münî'a Camii'ne sığınan halk kılıçtan geçirildi.¹²¹² Mihrapta âlimler ve imamlar

¹¹⁹⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1192.

¹¹⁹⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1760-1761.

¹²⁰⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1859.

¹²⁰¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1125.

¹²⁰² Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 351-352.

¹²⁰³ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1481-1482.

¹²⁰⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1016.

¹²⁰⁵ Ravendî, I, s. 179.

¹²⁰⁶ İbnü'l-Esîr, XI, s. 155.

¹²⁰⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1601-1602.

¹²⁰⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1326.

¹²⁰⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1356-1357.

¹²¹⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 815-816.

¹²¹¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1881.

¹²¹² Selçuknâme, s. 233; Ravendî, I, s. 176; Yezdi, *el-Urâzâ*, s. 113-114.

öldürüldü. Ardından Mutarrız Camii'ni ateşe verdiler.¹²¹³ Bu sırada Nîşâbûr'u harab ettikleri ve yaklaşık 30 bin insanın öldürüldüğü ifade edilmektedir. Bu isimler arasında Şâfiî fakih ve müderris Muhammed b. Yahyâ, Ebü'l-Hasan Ali b. Ebü'l -Kâsım el-Beyhakî, Şeyhülislâm Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdussamed el-Ekkâf ve oğlu¹²¹⁴, Kuşeyrî'nin torunu Kâtib Ahmed b. el-Hüseyin, Ebü'l-Berekât el-Furâvî¹²¹⁵, kelâm âlimi İmâm Ali es-Sabbâb, Ahmed b. Muhammed b. Hâmid, Ebû Mansûr Abdulvehhâb el-Mülkâbâzî¹²¹⁶, Hüseyin b. Muhammed el-Ersâbendî, Kadı Saîd b. Abdülmelik er-Râzi, Seyyid Ebû Ca'fer el-Mevsûyî¹²¹⁷ gibi pek çok âlim, sâlih ve zâhid kişi vardı. Bu arada şehirdeki kütüphaneler de yakıldı ve sadece bir kısmı kurtarılabildi. Nîşâbûr'un bu esnada neredeyse boş ve dümdüz bir araziye dönüştüğü nakledilir.¹²¹⁸ Sultan'ın ileri gelen devlet adamlarından Abdürreşîd el-Eş'asî de öldürüldü. Devlet işlerini bırakmış, ilimle meşgul oluyor ve inziva hayatı sürüyordu. Yine fazilet erbabından özellikle edebiyat sahasında üstün bir zat olan Ebü'l-Hasan el-Fenderûcî de öldürülen âlimlerden biridir.¹²¹⁹

Ebû Nasr Mansûr b. Nasr el-Şevkânî¹²²⁰ ile Ebü'l-Kâsım Abdülmelik b. Abdullah el-Herevî¹²²¹ Haberân yolunda öldürülmüşlerdir.

Oğuzların gelmekte olduğunu haber alarak Horasan bölgesini terk eden pek çok âlim bulunmaktadır. Belh'e yerleşmiş olan Endülüslü fakih Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Ensârî, bu esnada Horasan'ı terk ederek Halep'e yerleşmiştir.¹²²² Nesefli Seyyid Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Cîlânî, Buhara'ya hicret etmiştir.¹²²³ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Felekî el-İsfahânî, Nîşâbûr'u terk ederek Semerkant'a gitmiştir.¹²²⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Es'ed et-Tûsî ise Nîşâbûr'dan Irak'a gitmiştir.¹²²⁵

Horasan'ı terk etmeyerek üçra köşelere giden ve inzivâ hayatı süren âlimler de vardır.

¹²¹³ Ravendî, I, s. 176-177.

¹²¹⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 996.

¹²¹⁵ Sem'ânî, Ebü'l-Berekât Abdullah el-Furâvî'nin Oğuz istilâsı ardından meydana gelen kıtlık esnasında öldüğünü ifade etmektedir. Bkz. Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 954.

¹²¹⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1498-1499.

¹²¹⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. s. 1562-1563.

¹²¹⁸ Bünderî, s. 254; Ravendî, I, s. 177; Yezdî, s. 115; Devletşah, s. 113; İbnü'l-Esir, XI, s. 155, 158.

¹²¹⁹ İbnü'l-Esir, XI, s. 158.

¹²²⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1758.

¹²²¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1123.

¹²²² Sübkî, *Tabakât*, VI, s. 152-153.

¹²²³ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 298.

¹²²⁴ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1250.

¹²²⁵ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1397-1398.

Ebü'l-Feth el-Muhsîn b. Abdülmelik et-Temîmî el-Hüsrevşâhî (ö.559/1163) bu isimlerden biridir.¹²²⁶ Ebü'l-Meâli Mes'ûd b. Ahmed el-Hâfî ise Merv'de Oğuzlar tarafından yaralanıp, bir gözünü kaybetmesine rağmen Horasan'da kalmaya devam etmiştir.¹²²⁷

Oğuzların istilâları sırasında kaybolan ve kendilerinden bir daha haber alınamayan âlimler de vardır. Merv'de fakih ve dilci olan Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan ez-Zevzenî ile Vâiz Ebû Sa'd Muhammed el-Gâzî¹²²⁸ yanı sıra Ebü'l-Fazl el-Abbâs b. Ca'fer el-Hemedânî¹²²⁹ ile Nîşâbürlü kadın muhaddislerden Aîşe bint Ebî Nasr Ahmed es-Saffâr'ın akıbeti bilinmemektedir.¹²³⁰ Oğuzlar Bağşûr'a geldikten sonra ise Ebü'l-Fazl el-Leys b. Ahmed el-Begavî'den haber alınamamıştır.¹²³¹

Oğuzların gelmesiyle birlikte onların safına geçen ve bölge halkı aleyhine davranışlarda bulunan Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Câmi en-Nîşâbüri es-Sûrî, Sultan Sencer'in emriyle Belh'te öldürülmüştür.¹²³²

Oğuz istilâları esnasında şair ve ediplerin öldürülmemesi ise ilginç bir durumdur. Muhtemelen saray şairlerinin yazdıkları methiyelerin önemi farkına varılmış olmalıdır. Nitekim Enverî, Oğuz şeflerinden Tûtî Bey'e kasideler yazmıştır.¹²³³

Sultan Sencer'in vefat etmesi ve ardından Melik Muhammed'in ise hastalanarak güçten düşmesiyle, 1157 yılında Selçuklu imparatorluğunun çöktüğünü söylemek mümkündür.¹²³⁴ 553 (1157) yılından itibaren Oğuz taifeleri Belh'te ikamet etmeye başladılar. Artık Horasan yöresinde yağma ve katliam yapmıyorlardı. Horasan'da herkes Sencer'in yeğeni olan Hakan Mahmûd b. Arslan'a itaat etmişti. Hakan Mahmûd sultan olmasına rağmen devlet işlerini Müeyyed Ayaba idare ediyor ve hakan da onun fikrine göre hareket ediyordu. Hakan Mahmûd ve Müeyyed, 1158 yılında tekrar Oğuzlarla savaştılar ve yenilerek Tûs'a geri döndüler. Ardından Merv'e girdiler. Bu esnada halka çok iyi davranmışlardır. Tâceddin Ebû Saîd es-Semânî ve Şeyhülislâm Ali el-Belhî ve

¹²²⁶ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1678.

¹²²⁷ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1715-1716.

¹²²⁸ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1430.

¹²²⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1279.

¹²³⁰ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1898-1899.

¹²³¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 1342.

¹²³² Sem'ânî, *el-Müntehab*, s. 377-379.

¹²³³ Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilas", s. 582 (Dipnot kısmı)

¹²³⁴ Peacock, s. 126.

diğer bazı âlimlere ve imamlara saygı gösterip ikramda bulundukları ifade edilmektedir.¹²³⁵ Bu süreçten sonra artık Müeyyed Ayaba ve Hârizmşâh idarecileri tarafından yönetilen bölgede yeni bir süreç başlamıştır.

4.4. Bölgedeki İlmî Faaliyetleri Etkileyen Diğer Faktörler ve İlmî Miras

Horasan bölgesinde Oğuz istilâsı yanı sıra ilmî hayatı etkileyen pek çok faktör bulunmaktadır. Bunlar bazı emirlerin isyanları ve yağma faaliyetleri, mezhepler arası çatışmalar, kıtlık, deprem gibi doğal felaketler, İsmâîlîler ve Bâtınîlerin saldırıları ile farklı grupların yağmaları olarak sıralanabilir. Tüm bunlar Oğuzların yağma faaliyetleri esnasında hızla artmıştır. Bilhassa, Oğuz saldırılarını kendileri için fırsat olarak gören pek çok taife bu yağma faaliyetlerine ortak olmuştur. İsmâîlî grupların ve metbû emirlerin saldırıları bu meyandadır.

532 (1138) yılında Horasan bölgesinde şiddetli bir kıtlık olmuş, halk çok zor durumda kalarak farklı bölgelere gitmek zorunda kalmıştı.¹²³⁶ Bölgedeki bu kıtlık ve depremler birkaç yıl aralıklarla devam etmiştir. 1157 yılında yine büyük bir kıtlık olur ve halkın çoğu Horasan'ı terk etmek zorunda kalır.¹²³⁷ Aynı yıl Horasanlı hac kafilesi, İsmâîlî gruplar tarafından saldırıya uğrar. Bu çatışma esnasında da neredeyse tüm kafile öldürülmüştür. Öldürülenler arasında çok sayıda âlim ve zâhid kimseler vardır.¹²³⁸ Yine 1156 yılında Kuhistan'daki İsmâîlîler, Horasan'da Hâf ve civar beldelelere yayılmaya başlayarak Tabes'e yürüdüler. Burada karışıklar çıkarıp, yağmaladılar. Bu esnada Oğuzlarla devam eden mücadeleler, İsmâîlîğin bölgede yayılmasına ve Sünnî âlimlerin buradan uzaklaşmasına sebep oldu.¹²³⁹

Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesi ardından metbû emirler, Sencer'i kurtarmak için bir teşebbüste bulunmamışlardır. Bu sırada Hârizmşâh Atsız, Sultan Sencer'den bazı toprak ve kaleler istemiş ve yeğeni Yınaltekin'le birlikte Horasan'da bazı yağma faaliyetlerinde bulunmuştur.¹²⁴⁰ Emir İnanç da bu esnada güç kazanmış ve bazı Horasan topraklarını ele geçirmiştir.¹²⁴¹ Tüm bu karışıklıklar esnasında Müeyyed Ayaba önemli

¹²³⁵ İbnü'l-Esir, XI, s. 194-195.

¹²³⁶ İbnü'l-Esir, XI, s. 66.

¹²³⁷ İbnü'l-Esir, XI, s. 192.

¹²³⁸ İbnü'l-Esir, XI, s. 189.

¹²³⁹ İbnü'l-Esir, XI, s. 171.

¹²⁴⁰ Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 288.

¹²⁴¹ İbnü'l-Esir, XI, s. 160.

mevkiler elde etmiş, şöhreti artmış ve etrafında pek çok emir toplanmıştı. Nîşabûr, Tûs, Nesâ, Ebîverd, Şehristân ve Damgân'ı ele geçirip Oğuzları bütün bu şehirlerden uzaklaştırdı. Bu esnada halka iyi davrandığı ve adaletle hükmettiği ifade edilmektedir. Bu sayede halkı kendi tarafına çekebilmiştir. Bu sırada Mahmûd Han'ı ise bir miktar mal vererek uzak tutmayı başarmıştır.¹²⁴²

Oğuzların Nîşâbûr'daki yağmaları ardından burayı terk etmeleriyle karışıklıklar sona ermemiş; bu kez geriye kalanlar mezhep hilâfları dolayısıyla birbirlerinin evlerini, mahallelerini ateşe vermeye başlamışlardı.¹²⁴³ Yezdî, tüm bu olup bitenler esnasında bazı yerel halkın da bu yağma faaliyetlerine ortak olduğunu ifade etmektedir.¹²⁴⁴ Ravendî, tüm bu mezhep çatışmaları ve şehirdeki kargaşanın, Oğuzların yağmalarını dahi unutturduğunu nakleder. Üstelik bu olaylar ardından Nîşâbûr'da kıtlık ve veba salgını da hızla yayılmıştır.¹²⁴⁵

1159 yılında Gazan Han'ın Nişabur'a hamlesi ve yıkımları söz konusudur. Ardından Alevîler ve Şâfiîler arasında büyük bir karışıklık başlamış ve Şâfiîler'in çoğu öldürülmüştü. İmamü'l-Haremeyn'in evi, bazı medreseler ve mescidler yıkıldı. Şâfiîler ise intikam amacıyla Hanefîlerin Sandaliyye Medresesi'ni yaktılar. Bu esnada Nişâbur medreselerinin çoğu derslerine ara vermek zorunda kaldı. Hatta bu kargaşalar sonucunda şehrin çoğu kısmının harabe hale geldiği nakledilmektedir.¹²⁴⁶ Aynı yıl, Aleviler ve onları destekleyen Şiîler ile Şâfiîler ve onlara katılanlar arasında Esterâbâd'da da büyük çatışmalar yaşanır. Bu çatışmalar, Alevîlerin galibiyetiyle sona ermiş ve bu kez Şâfiîler'den birçok kişi öldürülmüştür.¹²⁴⁷

Sultan Sencer'in vefatı (1157) ve ardından Melik Muhammed'in hastalanarak güçten düşmesiyle, Selçuklu imparatorluğunun çöktüğünü söylemek mümkündür.¹²⁴⁸ Kısa bir süre sonra Hârizmliler, Oğuzları zapt etmeyi ve kendilerine tabi kılmayı başararak onların Horasan'daki siyasî güçlerini kırmışlardır. Ancak bu esnada bölgede Atsız'ın soyundan gelenlerin hâkimiyeti altında kırılğan bir siyasal yapı oluşmuştur. Bu yapı XII. yüzyıl

¹²⁴² İbnü'l-Esir, XI, s. 159.

¹²⁴³ Ravendî, I, s. 178; Yezdî, s. 116.

¹²⁴⁴ Yezdî, s. 118.

¹²⁴⁵ Ravendî, I, s. 178.

¹²⁴⁶ Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, s. 235; Kisâi, *Medâris-i Nizâmiyye*, s. 84

¹²⁴⁷ Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, s. 284; İbnü'l-Esir, XI, s. 207-208.

¹²⁴⁸ Peacock, s. 126.

sonuna kadar devam etmiştir. Bilhassa İl-Arslan b. Atsız ile Müeyyed Ayaba arasında Horasan'a sahip olup Selçuklu mirasını elde etmek için mücadeleler olmuştur. Bölge şehirleri, tahkimat kuvvetlerine ve liderlerinin kabiliyetine göre bu süreçten farklı şekillerde etkilenmiştir. Hârizm hükümdarı ise Sultan Sencer'in düşüşünden yaklaşık 30 sene sonra sultan unvanı iddiasında bulunabilmiştir. Bu nedenle Horasan'daki imparatorluğun düşmesi aslında Oğuz isyanından ziyade, Melik Süleymanşah ve Mahmûd Han'ın kendi otoritelerini tesis etmeyi başaramamalarının bir neticesi olarak da görülebilir.¹²⁴⁹ Horasan bölgesindeki emirler XII. yüzyıl sonlarında dahi iktidarı kendi isimleriyle değil, sözde bir Selçuklu sultanının meşruiyeti altında yürütmüşlerdir.¹²⁵⁰

Son Selçuklu hükümdarı olarak kabul edilen III. Tuğrul (ö.1194), Hârizm güçleriyle yaşanan muharebede atından düşerek vefat etmiştir. Ardından Halife Nâsır ise Hârizmlilerle ittifak yapmış ve Selçuklu hâkimiyeti sona ermiştir. Hârizmşahlar, Selçuklu topraklarının tamamına yakınına hâkim olmuş; Alâeddin Tekiş, 590 (1194) tarihinde tahta çıkmış ve bölgedeki ilmî faaliyetler yeniden canlanmaya başlamıştır.¹²⁵¹

¹²⁴⁹ Peacock, s. 133.

¹²⁵⁰ Hârizmşahlıların idaresi ve bu esnada âlimlerin durumları için bkz. Gülseren Ceceli Dursun, *Hârizmşâhlar Devleti'nde İlmî Hayat (1097-1231)*, Doktora Tezi, İstanbul 2015.

¹²⁵¹ Peacock, s. 132.

SONUÇ

Orta Çağ Türk-İslâm devletleri arasında mühim bir yere sahip olan Selçuklular, Irak, Mâverâünnehir ve Horasan gibi bölgelerde hâkimiyet kurmuşlardır. Bu bölgeler, İslâm dünyasının karışıklıklar içinde olduğu bir dönemde, âlimlerin ve ilmî faaliyetlerin artışıyla ön plana çıkmıştır. Horasan bölgesi ise ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü Sâ mânî ve Gaznelilerden devralınan ilmî mirasın Selçuklular aracılığıyla devam etmesi söz konusudur. Diğer yandan devletin dört başkentinden ikisi olan Nîşâbûr ve Merv bu bölgededir. Bu nedenle ilmî kurumlar hızla inşa edilmiştir. Bölgede medreselerin yanı sıra cami ve mescidler, kütüphaneler, âlimlerin evleri, hankâh ve hastanelerden eğitim kurumu olarak istifade edilmiştir.

Modern çalışmaların çoğunda Bağdat Nizâmiye medresesi esas alınarak, tüm Nizâmiye medreseleri hakkında genelleyici ifadeler kullanılmaktadır. Ancak bu medreseler arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bağdat Nizâmiye medresesinde dinî ilimlerin yanı sıra aklî ilimler de okutulurken Horasan bölgesindeki Nizâmiye medreselerinde yalnızca dinî ilimler okutulmaktadır. Sadece devrin bazı müelliflerinin, Nizâmiye medreseleri kütüphanelerinde astronomi, matematik, fizik gibi ilimlere dair eserlerle karşılaşmaları söz konusudur. Bu durum talebelerin ve müderrislerin kütüphanelerde bu ilimlerle meşgul olduklarını düşündürmektedir.

Selçuklular zamanında medreselerin inşasının temel sebebi, İslâm dünyasının fikrî ve mezhebî karışıklıklar içinde olduğu bir dönemde, Ehl-i sünnet inancını yaymak ve Şîa, Mu'tezile ve Bâtınîlik gibi fikirlerle mücadele etmektir. Horasan'da Selçuklular tarafından inşa edilen medreselerde eğitimi tamamlayan binlerce talebe, Selçuklu hâkimiyetindeki Horasan yanı sıra Irak ve Mâverâünnehir gibi farklı bölgelerde fakih, kadı, imam, hatip, müderris ve müftü gibi pek çok farklı görevi üstlenmiştir. Bu durum hem Selçuklu otoritesine katkı sağlamış ve hem de Ehl-i sünnet inancının yayılmasını sağlayarak mezhebi kargaşaları azaltmıştır. Elbette bu gelişmeler, medreselerde sağlanan imkânlarla mümkün hale gelmiştir. Maddi imkânı yetersiz olan ya da uzak bölgelerde ikâmet etmekte olan kabiliyetli ve ilim öğrenmeye meraklı talebeler, vakıflar sayesinde geçim kaygısı yaşamadan ilmî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Muîd ve müfid gibi yardımcı görevliler sayesinde ise hem talebeler hem de müderrisler açısından öğrenme ve öğretme süreçleri daha verimli geçmiştir.

Medreselerde dersler hıfzetme, semâ‘, münâzara, imlâ ve icâzet gibi metotlarla işlenmiştir. Tüm bu metotlar medreselerin bir ihtisas kurumu olmasını sağlamış ve bu sayede belli bir eğitim disiplini oluşmuştur. Semâ‘ metodu ile, noktalama ve harekeleme işaretleri kullanılmamış olan pek çok kitabın doğru nakledilmesi sağlanmıştır. Semâ‘ edilen hocanın ismi kitaplara not düşüldüğü için nakledilenlerin ilmî güvenilirliği de artmıştır. İmlâ metodu ile kitapların yazıya geçirilmesi yanı sıra talebeler birçok önemli eseri istinsah etmişlerdir. Medreselerde kullanılan bu yöntem sayesinde pek çok kitap İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine ulaşmıştır. Nitekim bu eserlerin Arapça olarak istinsahı, bu dönemde İslâm dünyasında eğitim dilinin Arapça olması nedeniyle daha hızlı yayılma imkânı bulmuş ve âlimler arasında ortak bir dil inşa edilmiştir. İmlâ meclislerinde aynı zamanda metinler yorumlanır ve rivayet eden kişinin güvenilirliği tartışılırdı. Bu meclislere katılan talebeler, yazdıkları nüshanın üst kısmına imlâ ettiren hocanın adını, imlâ edilen yeri ve tarihi yazmışlardır. Bu şekilde telif edilen eserlerde rivayet silsilesi yer aldığı için ilmî çevrelerde daha güvenilir kabul edilmiştir. Münâzara ile yapılan ilmî tartışmalar, talebelerin fikhî birikimlerini ve görüşlerini ortaya koyabilecek bir seviyeye ulaşmalarını sağlamıştır. Medreseden mezun olan fakihler, icmâ yapabilecek düzeye ulaşmıştır. Bu sayede gayri Sünnî düşüncelere karşı kendi görüşlerini savunabilmişler ve Şîa, Mu‘tezile ve Bâtınîlik gibi fikrî akımlarla başarılı mücadele edilmiştir. Öte yandan devrin bazı müellifleri, Şâfiî mezhebinin bu denli savunulmasını mezhebî taassup olarak görmüşler ve bunun icma ile ictihad faaliyetlerinde duraklamaya sebep olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hatta felsefeye alternatif olarak kelâma yer verilmesi eleştirilmiştir. İcâzet metodu sayesinde ise medreseden mezun olan talebeler, fıkıh dersi veya fetvâ verme yeterliliğine sahip olmuşlardır. Talebelerin bir kitabı öğrendiğini tasdik etmek amacıyla müderris tarafından icâzet yazılması, hadis ilmi yanı sıra fıkıh, tefsir, edebiyat ve ensâb gibi ilimlerde de uygulanmıştır.

Selçuklulardan önce küçük çaplı olan, şahıslar aracılığıyla kurulan ve dağınık halde bulunan medreselerin, Selçuklular zamanında Nîşâbûr, Herat, Merv ve Belh gibi merkezi bölgelerde kurulmasıyla, bu bölgeler İslâm coğrafyasının dört bir yanından gelen talebe ve âlimlerin ikâmet ettiği coğrafyalar haline gelmiştir. Medreselerde uygulanan müfredat ve programlar, talebeler ve âlimler arasında ortak bir ilmî dil oluşmasını sağlamıştır. Bu durum, daha sonra kurulacak olan medreselere örnek teşkil etmiştir. Nitekim bu medreselerin bir kısmı Hârizmşâhlar devrinde dahi faaliyet göstermiştir.

Selçuklular zamanında hadis, fıkıh, tefsir, kelâm ve tasavvuf gibi dinî ilimlerin yanı sıra dil ve edebiyat, şiir, tıp, astronomi, matematik ve fizik gibi ilim dallarıyla ilgili âlimler ve çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Bu âlimlerin tamamına yakınının birden fazla ilimle meşgul olması söz konusudur. Tefsir ilminde âlimler kaleme aldıkları tefsirlerde dil, edebiyat, tarih, fıkıh ve cedel gibi ilimlere yer vermişlerdir. Müfessirlerin kendi mezheplerini yayma amacıyla kaleme aldıkları tefsirler de söz konusudur. Kelâm ilmi itikâdî konuları temellendirmek amacıyla kullanılmıştır. Bu dönemde felsefecilerin İslâm inancına yöneltilen eleştirileri kelâm ilmiyle cevaplandırılmıştır. Bilhassa medrese kadrosunda kelâm ile ilgili çalışmalar artmış ve bu sayede kelâm ilmi toplum nezdinde de kabul görmüştür. Tasavvufun gelenek ve şeriat şartlarına uyum sağladığı bir dönemdir. Selçuklu sultanlarının Hanefî ve vezir Nizâmülmülk'ün Şâfiî olması nedeniyle Mutezile ve Râfîzîlik gibi ekoller Horasan'da pek yayılma imkânı bulamamıştır. Melâmetîlik, Câmîyye ve Çiştiyye gibi Sünnî inanca sahip tasavvuf ekolleri hızla yayılmıştır. Mutasavvıf ve şeyhler İslâm'ın tebliğcileri olarak görülmüş ve Horasan coğrafyasının tamamına yakınında hankâhlar inşa edilmiştir.

Şiirlerde manevî konuların tasviri ve pek çok edebî sanattan istifade edilmesi ise “Sebk-i Selçûkî/Sebk-i Irâkî” ismiyle anılan yeni bir üslubun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Saraylarda edebiyat ve şiir meclisleri kurma geleneği Selçuklular zamanında da devam etmiştir. Şairlerin tamamına yakını saray şairi olarak anılmış ve Selçuklu sultanları tarafından himaye edilmiştir. Şiirlerin çoğu Farsça olarak kaleme alınmasına rağmen Arapça kelimelerden de sıkça istifade edilmiştir. Türkçenin ise XII. yüzyıldan itibaren bazı şiirlerde etkileri görülmeye başlanır. Bilhassa Oğuz göçleri ile Türkçe kelimelerin daha sık kullanılması söz konusudur.

Bölgede tıp, matematik, astronomi ve fizik gibi aklî ilimlerle ilgili de çalışmaları olan pek çok âlim bulunmaktadır. Astronomi çalışmaları, daha çok rasathaneler aracılığıyla yürütülmüştür. Bağdat ve İsfahan gibi şehirlerde bulunan rasathanelerde Horasanlı astronomi âlimleri çalışmışlardır. Bu dönemde gözleme dayalı astronomi çalışmaları vardır ve pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler güneş, ay, gezegen ve yıldızların konumları ve hareketleri, enlem-boylam tespiti, bölgeler arası mesafe ve saat farkları, kible tayini ve yön bulma yöntemleri, önemli günlerin tespiti ve gözlem teknikleri gibi konuları kapsamaktadır. Tıpla ilgili olarak felç, inme gibi ağır hastalıklar, göz hastalıkları,

nabız, kalp ve ateş kontrolü, kan alma, diyet, idrar muayenesi, çeşitli ilaçlar ve ilaç formülleri gibi konular ele alınmıştır. Matematikte sayılar ve kesirler, kare ve kök hesapları, problemler, cebirsel denklemler ve geometrik çözümleri, oran ve orantı ile analitik geometriyle ilgili çalışmalar mevcuttur. Nüfus sayımları, devletin gelir ve giderlerinin hesaplanması gibi sosyal hayata dair konularda da matematik ilminden istifade edilmesi söz konusudur.

Horasan âlimlerinin, ilmî hayat yanı sıra siyasî ve sosyal hayata da dahil oldukları görülmektedir. Âlimlerin yönetici kesim ve toplum nezdindeki saygınlıkları, devlet erkânıyla yakın ilişkileri, bilgi birikimleri ve farklı dillere vâkıf olmaları, münâzara ve hitabet yetenekleri yanı sıra uzun yıllar süren ilmî seyahatlerinin getirdiği tecrübeleri, farklı görevleri üstlenmelerine sebep olmuştur. Müderrislik, vezirlik, elçilik, divan başkanlığı ile kadı, müftü ve hatip gibi devlet kademesindeki pek çok önemli görevde istihdam edilmişler ve üstelik savaş ve kuşatmalarda dahi önemli roller üstlenmişlerdir. Âlimlerin sultanlar ve devlet erkânı tarafından himaye edilmesi ve yakın ilişkiler kurmaları da önem arz etmektedir. Sultanların şiir, edebiyat, hadis, fıkıh ve astronomi gibi bazı ilimlere olan şahsi ilgileri âlimlerle yakın ilişkiler kurmalarına sebep olmuştur. Ulemânın nasihatlerine başvurarak; münâzara meclisleri ve ilmî sohbetlere katılmışlardır. Hatta zaman zaman kendi gelirlerini ilim ehli ve medrese inşası için bağışlamışlardır. Âlimlerin, sultanlar nezdindeki saygınlıkları bazılarının devlet siyasetinde de önemli roller üstlenmesine sebep olmuştur.

Sultan Sencer devrinin sonlarına doğru, göçebe Oğuzlar tarafından Horasan bölgesindeki pek çok şehrin yağmalanması ve bu esnada âlimlerin ve ilmî kurumların zarar görmesi söz konusudur. Ancak Selçukluların inşa ettiği ilmî birikimin tamamen ortadan kaybolduğunu söylemek doğru olmaz. Bölgede bir müddet karışıklıklar olsa da Hârizmşâh hâkimiyetiyle birlikte sükûnet sağlanmış ve pek çok kurum onarılmıştır. Horasan'dan uzaklaşmış olan birçok âlim, ilmî çalışmalarını Hârizmşâhlar idaresinde sürdürmüşlerdir.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

AHMED B. MAHMUD, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.

AHVÂZÎ, Ebû Ali Hasen b. Alî, *el-Vecîz fî şerh-i-kırâ'âti'l-kurrâti's-semâniyye*, thk. Derîd Hasen Ahmed, Beyrut 2002.

ATTAR, Feridüddîn, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, nşr. Reynold A. Nicholson, Tahran 1394hş.

AVFÎ, Nûreddîn Muhammed, *Lübâbü'l-elbâb*, tsh. Edward G. Browne, Tahran 1389hş.

AZÂDİYÂN, Şehrâm-HEKÎMÎ, Hamîd Rızâ, "Selçukiyyân ve himâyet-i ez edebiyât-i Fârsî", *Edeb-i Fârsî*, 4/1, Tahran 1393hş.

BAĞDÂDÎ, Zeynüddîn Abdurrahman, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymîn, Riyad 1425/2005.

BÂHARZÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali b. Ebî't-Tayyib, *Dümyetü'l-kasr ve 'usratü ehli'l- 'asr*, Beyrut 1414hş.

BEGAVÎ, Ebû Muhammed el-Ferrâ, *et-Tehzîb fî fıkhi'l-imâm eş-Şâfiî*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, 1418/1997.

BELAZÛRÎ, *Fütûhu'l-büldan*, trc. Mustafa Fayda, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

BEYHAKÎ, Ebû'l-Fazl Muhammed, *Târîh-i Beyhakî*, trc. Necati Lûgal, haz. Hicabi Kırilangıç, TTK Yay., Ankara 2019.

BEYHAKÎ, Zahîrüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî (İbn Fınduk), *Tarih-i Beyhak*, tsh. Kârî Seyyid Kelîmullah Hüseyinî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1396hş.-Dimaşk 1325.

_____, *Tetimmetü Sivâni'l-hikme (Târîhu hükemâ'i'l-İslâm)*, ty.

BAIHAQI, "Tatimma Siwan al-Hikma Texts and Studies", *Historiography and Classification of Science in Islam*, vol. VIII, ed. Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt 2005.

_____, *Lübâbü'l-ensâb ve'l-elkâb ve'l-a'kâb*, ty.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, thk. Abdülmu'tî Kal'acî, 1408/1988.

_____, Ebû Bekr Ahmed, *Şuabü'l-İmân*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut 1421/2000.

_____, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ', Beyrut 1424/2003.

_____, *el-Medhal ilâ Kitâbi's-sünen*, Beyrut 1437/2017.

BÜNDÂRÎ, Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1999.

CÂMÎ, Abdurrahman, *Nefehâtü'l-Üns*, trc. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, *Evliya Menkıbeleri*, Pinhan Yay., İstanbul 2011.

CÜRCÂNÎ, Ebû Bekr Abdülkâhir, *Derecü'd-dürer fî tefsîri'l-âyî ve's-süver*, thk. Velîd b. Ahmed-Abdüllatîf el-Kaysî, Britanya 2008.

CÛZCÂNÎ, Ebû Amr Minhâceddîn Osân b. Sirâceddîn, *Tabakât-ı Nâsirî*, Trc. ve Notlar Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2015.

CÜVEYNÎ, Ebü'l-Meâlî Abdülkerîm, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmûde ed-Dîb, Dârü'l-minhâc, 2007.

CÜVEYNÎ, Müntecibeddîn Bedî' Atabek, *Atebetü'l-Ketebe*, tsh. Muhammed Kazvînî, Abbas İkbâl Aştîyânî, Tahran 1384hş.

DÂVÛDÎ, Şemseddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Beyrut ty.

DEVLETŞAH, *Tezkiretü's-şuarâ*, çev. Necati Lugal, Pinhan Yay., İstanbul 2011.

EBÛ'L-FİDÂ, *Takvîmü'l-büldân*, nşr. J. T. Reinaud-M. G. de Slane, Paris 1840.

EDNEVÎ, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî, Medine 1417/1997.

ENVERÎ, *Dîvân*, nşr. Saîd-i Nefisî, Tahran 1337hş.,

ENDELÜSÎ, Mühelleb b. Ahmed, *el-Muhtasarü'n-nasih fî tehzibi'l kitâbi'l-camii's-sahih*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Riyad 1430/2009.

FÂRİSÎ, el-Hâfız Ebü'l-Hasan Abdulgâfir b. İsmâîl, *Târih-i Nîşâbûr el-Müntehab min es-Siyâk*, hulasa İbrâhim b. Muhammed es-Sârîfinî, haz. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, Tahran 1362hş.

GAZZÂLÎ, *Mişkâtü'l-envâr*, nşr. Ebü'l-Alâ Afîfî, Kahire, t.y.

_____, *el-Münkız mine'd-dalâl*, nşr. Abdülhalîm Mahmûd, Mısır, t.y.

GERÂYLÎ, Ferîdûn, *Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze*,

GERDÎZÎ, Ebû Saîd Abdülhay b. Dahhâk, *Zeynü'l-ahbâr*, tsh. Rahîm Rızâzâde Mülk, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1384hş.

GREGORY ABÛ'L-FARAC, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1987.

HÂFİZ EBRÛ, Şehabeddin Abdullah b. Lütfullah, *Coğrafya-yı Hâfiz Ebrû*, thk. Sâdık Seccâdî, Dijital nşr. Merkez-i Tahkikât-ı Râyâne-i Kâimiye İsfahân, 3 cilt.

Coğrafya-yı Hâfiz Ebru -Kısmet-i Rub-ı Horâsân Herat-, nşr. Gulâm Rızâ Mâyil-i Herevî, İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran 1349hş.

HÂKİM en-NİŞÂBÛRÎ, *Târih-i Nişâbûr*, Farsça trc., Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin Halîfe-i Nişâbûrî, tsh. Behmen Kerimî, nşr. Kitâbhâne-i İbn Sinâ, Tahran ty.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ, Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed el-Kazvînî, *Târih-i güzide*, Leiden, E. J. Brill, 1910.

HASAN-I RÂZÎ, Seyyid Murtaza b. Dâî, *Tebsirâtü 'l-avâm fî mârifet-i makâlâtî 'l-enâm*, tsh. Abbas İkbâl, Tahran 1383hş.

HATÎB el-BAĞDÂDÎ, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut 2001.

_____, *el-Fakih ve 'l-mütefakkih*, II, thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Yûsuf el-Arrâzî, Kahire 1421hş.

HEREVÎ, Seyf b. Muhammed b. Yakûb, *Târihnâme-i Herat*, tsh. Gulâmrızâ Tabâtabâyî, İntişârât-ı Esâtîr, 2. Bsm, Tahran 1385hş.

HEREVÎ, Ebû Sehl, *İsfâr el-fesîh*, thk. Ahmed b. Saîd b. Muhammed Kuşâş, Medine 1420hş.

HUDÛDÜ'L- ÂLEM -Mine 'l-Meşrik İle 'l-Magrib, Trc. Mir Hüseyin Şah, Tsh. Meryem Mir Ahmedî, Tahran, 1372hş.

HÜCVÎRÎ, *Keşfü 'l-Mahcub*, trc. Süleyman Uludağ, *Hakikat Bilgisi*, İstanbul 1982.

HÜSEYNÎ, *Ahbârü 'd-devleti 's-selcukiyye*, çev. Necati Lugal, Ankara 1999.

İBN ASÂKİR, Ebü'l-Kâsım Alî b. Hasan b. Hibetillâh, *Tebyînu kezibi 'l-müfterî fî mâ nusibe ile 'l-imâm Ebi 'l-Hasan el-Eş 'arî*, Beyrut 1404hş.

_____, *Mu 'cemü 'ş-Şüyûh*, thk. Vefâ Takiyyüddîn, Dımaşk 1421/2000.

_____, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Amr b. Gurâme el-'Umrevî, 1415/1995.

İBN CEMÂ'A, Bedrüddîn İbn Ebî İshâk İbrâhim İbn Ebî'l-Fazl el-Kinânî, *Tezkiretü 's-Sâmi' ve 'l Mütekellim fî Edebi 'l-Âlim ve 'l-Müte'allim*, thk. Muhammed Hâşim en-Nedvî, Beyrut 1354hş.

İBN CÜBEYR, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinânî el-Endelüsî, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut, ty.

İBN EBÛ YA'LÂ, Ebü'l-Hüseyin Muhammed el-Bağdâdî, *Tabakâtü 'l-Hanâbile*, nşr. Muhammed Hâmid el-Fıkî, Kahire 1371/1952.

- İBN EBÛ USAYBİA, *Uyûnü 'el-enbâ' fî Tabakâti 'l-etıbbâ'*, thk. Nezzar Rıza, Beyrut ty. (768 syf)
- İBN FAZLULLAH el-ÖMERÎ, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh, *Mesâlikü 'l-Ebsâr fî Memâliki 'l-Emsâr*, nşr. el-Mecmaü's-Sekafi, Abudabi 1423hş.
- İBN FADLAN, *Seyahatnâme (el-Rihle)*, trc. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.
- İBN HACER, Ebû'l-Fazl Ahmed el-'Askalânî, *Lisânü 'l-Mîzân*, Beyrut 1390/1971.
- İBN HALDÛN, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- İBN HAVKAL, *Kitâbu sûretül- 'arz*, trc. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İBN HALLİKÂN, *Vefeyâtü 'l-a 'yân ve enbau ebnaî'z zaman*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1968.
- İBN HAYR, Ebû Bekr Muhammed, *Fehresetü mâ revâhü 'an şüyûhihi mine'd-devâvîni 'l-musannefe*, nşr. Muhammed Fuad Mansûr, Beyrut 1419/1998.
- İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hibbân, *Meşâhiru ulemâi 'l-emsâr*, nşr. M. Fleischhammer, Kahire 1959.
- İBN HURDÂZBİH, *el-Mesâlik ve 'l-memâlik*, trc. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.
- İBN KÂDÎ ŞÜHBE, Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed el-Esedî ed-Dimaşkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfi' iyye*, thk. Hâfız Abdülalîm Han, Beyrut 1407hş.
- İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer el-Busrâvî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, c. XI- XII, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.
- _____, *Tabakâtü 'l-fukahâi 'ş-şâfi' iyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim-Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb, Kahire 1993.
- İBN MÂKÛLÂ, Ebû Nasr Alî el-İclî, *el-İkmâl fî ref'î 'l-irtiyâb 'ani 'l-mü'telif ve 'l-muhtelif mine 'l-esmâ' ve 'l-künâ ve 'l-ensâbl*, II, Beyrut 1411/1990.
- İBN MÜNEVVER, Muhammed, *Esrâru 't-tevhîd fî Makamâtı 'ş-Şeyh Ebî Sa'îd*, çev. Süleyman Uludağ, Tevhidin Sırları, İstanbul 2004.
- İBN NÂSİRÜDDÎN, Ebû Bekr Şemsüddîn, *Tavzîhu 'l-müştebih*, nşr. Muhammed Naîm el-Araksûsî, Beyrut 1993.
- İBN RÛSTE, *el-A'lâku 'n-nefîse*, trc. Ali Fuat Eker, *Dünya Coğrafyası*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

- İBN SA'D, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî, *et-Tabakātu'-Kübrâ-Mütemmimü's-Sahâbe-et-Tabakâtü'r-Râbi'a*, yay. Haz. Abdülaziz Abdullah es-Selûmî,
- İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn, *el-İstiḳāme*, nşr. Muhammed Reşâd Sâlim, Riyad 1403/1983.
- İBN VÂSİL, Ebû Abdullah el-Mâzenî, *Müferricü'l-kürûb fî Ahbâr-ı Benî Eyyüb*, Kahire 1377/1907.
- İBN TAĞRÎBERDÎ, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, ty.
- İBNÜ'L-ADÎM, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, trc. Ali Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989.
- İBNÜ'L BELHÎ, *Fârsnâme*, ed. Reynold Alleyne Nicholson, Guy le Strange, Cambridge University Press, 1921, İntişarat-ı Esâtir, Tahran 1385hş.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Alî b. Muhammed, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, c.IX-XVIII, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1412hş/1992.
- _____, *el-Kussas ve'l-müzekkirin*, thk. Muhammed Latifî es-Sabbağ, Beyrut 1409/1988.
- İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil fî't-târîh*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, c. VIII-XII, İstanbul 1991.
- _____, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, II, Beyrut, ty.
- İBNÜ'L-FUVATÎ, Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed, *Mecma'î'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb*, thk. Muhammed el-Kâzım, İran 1416hş.
- İBNÜ'L-HÂCC, Ebû Abdullah Muhammed, *el-Medhal*, II, ty.,
- İBNÜ'L-İMRÂNÎ, *el-İnbâ fî Târîhi'l-hulefâ*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî, Kahire 2001.
- İBNÜ'L-KIFTÎ, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *İhbârü'l-'ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn, Beyrut 1426/2005.
- _____, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Beyrut 1406/1982.
- İBNÜ'L-MÜLAKKIN, Ebû Hafs Sirâcüddîn, *el-'İkdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb*, nşr. Eymen Nasr el-Ezherî-Seyyîd Mühennâ, Beyrut 1417/1997.
- _____, *Tabakâtü'l-Evliyâ*, Kahire 1415/1994.

- İBNÜ'L-MÜSTEVFÎ, *Târîhu Erbil*, thk. Sâmî es-Sakkâr, Irak 1980.
- İBNÜ'L-VEZİR, *el-'Avâsım ve'l-kavâsım fî'z-zeb 'an sünneti Ebi'l-Kâsım*, I, Beyrut 1415/1994.
- İBNÜ'S-SÂÎ, *ed-Dürrü's-semîn fî esmâ'ü'l-musannifîn*, thk. Ahmed Şevkî Benbîn-Muhammed Saîd Haneşî, Tunus 2009.
- İBNÜ'S-SALÂH, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Abdurrahman, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyye*, thk. Muhyiddîn Alî Necîb, Beyrut 1992.
- _____, *Mukaddime*, thk. Nureddin Itr, Beyrut 1406/1986.
- İBNÜ'T-TİLİMSÂNÎ, Ebû Muhammed Abdullah, *Şerhu'l-me'âlim fî usûl-i fikh*, nşr. Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Şeyh Alî Muhammed Muavvez, Beyrut 1419/1999.
- İBN KUTLUBOĞA, Ebü'l-Adl Zeyneddîn Kâsım b. Kutluboğa el-Cemâlî el-Mısırî, *Tâcü't-Terâcim*, ty.
- İBNÜ'N-NEDİM, *Kitâbü'l-Fihrist li'n-Nedim*, thk. İbrâhim Ramazan, Beyrut 1997.
- İBN RECEB, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahman Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Riyad 1425/2005.
- İSFİZÂRÎ, Muînüddîn Muhammed, *Ravzâtü'l-cennât fî evsâfi medîneti Herat*, thk. ve nşr. Seyyid Muhammed Kâzım İmâm, 2 cilt, Tahran 1338/1339hş.
- İSNEVÎ, Ebû Muhammed Cemâlüddîn, *Tabakâtü's-şâfi'îyye*, thk. Kâmil Yusuf el-Hût, _____, *el-Mühimmât fî şerhi'r-Râfi'î ve'r-Ravza*, I, Beyrut 1430/2009.
- İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhî, *Mesâlik ve'l-memâlik*, tsh. İrec Avşar, İntişarat-ı Subgâh-ı tercüme ve neşr-i kitab, Tahran, 1340hş.
- _____, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, trc. Murat Ağarı, *Ülkelerin Yolları, Ayışığı Kitapları*, İstanbul 2015.
- KÂDÎ İYÂZ, Ebü'l-Fazl İyâz, *el-Gunye: fihristi şüyûhi'l-Kâdî İyâz*, thk. Mahir Züheyr Cerrâr, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1982.
- KATÎB ÇELEBÎ, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Bağdat 1941.
- _____, *Süllemü'l-vüsûl ilâ Tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnâvut, IRCICA Yay., İstanbul 2010.
- KAZVÎNÎ, Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd, *Asârü'l-bilâd ve ahhârü'l-i'bâd*, Farsça trc. Cihângir Mirzâ Kâcâr, tsh. Mir Haşim Muhaddis, Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran 1373hş.

- KETTÂNÎ, Abdülazîz b. Ahmed, *Zeyli Târîhi mevlidi'l-'ulemâ' ve vefetâtihim*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamid, Riyad 1409h.
- KUREŞÎ, Abdülkadir, *Cevâhirü'l-mudîyye fî Tabakâti'l-hanefiyye*, nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1978.
- KUŞEYRÎ, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm, *Letâifu'l-işârât*, İbrâhim el-Besyûnî, Mısır, ty.
- KÜTÜBÎ, Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir, *Fevâtü'l-vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1973.
- LEKNEVÎ, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Mısır 1324hş.
- MAKDÎSÎ, Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm, trc. Ahsen Batur, *İslam Coğrafyası*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- MAKDÎSÎ, Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahhâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrâhim ez-Zeybek, Beyrut 1997.
- MAKRÎZÎ, Ebû Muhammed Takıyyüddîn, *el-Mevâ'iz ve 'l-i'tibâr bi zikrî'l-hıtat ve'l-âsâr (el-Hıtatü'l-Makrîziyye)*, Beyrut 1418hş.
- _____, *el-Mukaffâl kebîr*, nşr. Muhammed el-Ya'lâvî, Beyrut 1427/2006.
- MEVLEVÎ, Abdülhamid, *Asâr-ı Bâstânî-yi Horâsân*, 1. c, Tahran 1382hş.
- MEYDÂNÎ, *Mecmâ'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyîddîn Abdülhamîd, Beyrut, ty.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh, *Ravzatu's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, çev. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2015.
- MÜNECCİMBÂŞI, *Câmi'u'd-düvel: Selçuklular Tarihi I*, haz. Ali Öngül, Kabalcı Yay., İstanbul 2017.
- NAHCUVÂNÎ, Hindûşâh b. Sencer b. Abdullah, *Tecâribü's-selef der tevârîh-i hulefâ ve vüzerâ-yı îşân*, tsh. Abbas İkbâl, Tahran 1357hş.
- _____, Şemsüddîn Muhammed b. Hindûşâh, *Destûrü'l-kâtib fî tâ'yîni'l-merâtib*, tsh. Mahmûd Tavûsî, Tahran 1390hş.
- NÂSIR-I HÜSREV KUBÂDİYÂNÎ, *Sefernâme-i Hekim Nâsır-ı Hüsvrev*, tsh. ve nşr. Mahmud Ganizâde, İntişârât-ı Esâtîr, 2. bsm. Tahran 1393hş.
- NEVEVÎ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ, *Tehzîbü'l-esma' ve'l-lugat*, I, Beyrut, ty.
- NİŞÂBÛRÎ, el-Hâkim Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Târih-i Nîşâbûr*, Farsça trc. Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed el-Maarûf (Halifetü'n-Nîşâbûrî), haz. Behmen Mirza Kerimi (1338), Ketâbhâne-i İbn Sina, Tahran 1338hş.

- NİŞÂBÛRÎ, Feridüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, tsh. Reynold Alleyne Nicholson, Tahran 1394hş.
- NİZÂMÜLMÜLK, *Siyâset-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982.
- NUAYMÎ, Ebü'l-Mefahir Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer, *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris*, 927/1521, thk. Cafer el-Hasenî, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 1988.
- NÜVEYRÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, Kahire 1423hş.
- RÂFÎÎ, Abdülkerîm b. Muhammed, *et-Tedvin fî ahhâri Kazvîn*, nşr. Azîzullah el-Utâridî, Haydarâbâd 1407/1987.
- RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü's-südûr ve ayetü's-sürûr*, c. I-II, çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999.
- REŞÎDÜ'DDÎN, Fazlullâh, *Cami'ü't-tevârih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014.
- SAFEDÎ, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut ve Türkî Mustafa, Beyrut 1420/2000.
- SA'LEBÎ, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. İmâm Ebî Muhammed b. Âşûr, Beyrut 2002.
- SEÂLİBÎ, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*, thk. Müfid Muhammed Kumahye, Beyrut 1983.
- SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd., 1382hş 1962.
- _____, *el-Müntehab min mu'cemi şüyûhi'l-İmâm*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Riyad 1417hş/1996.
- _____, *et-Tahbîr*, thk. Münîre Nâcî Sâlim, Bağdat 1395/1975.
- _____, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, thk. Max Weisweiller, Beyrut 1981.
- SEM'ÂNÎ, Ebü'l-Muzaffer Mansûr, *Kavâtü'l-edille fî'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâîl eş-Şâfî, Beyrut 1418hş/1999.
- _____, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim ve Ebû Bilâl Ganîm b. Abbas, c. I-VI, Riyad 1418/1997.
- SEMERKANDÎ, Ahmed Nizâmî 'Arûzî, *Çehâr makâle*, nşr. Muhammed Kazvînî, 9. Bsm., Tahran 1391hş.

- SEMERKANDÎ, Ebû Bekr Alâüddîn, *Mîzânü'l-usûl fî netâ'ici'l-'ukûl*, nşr. Zeki Abdülber, c.1., Devha-Katar 1404/1084.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemsüddîn Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*, Dımaşk 1434hş/2013.
- SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Tedrîbü'r-râvî*, nşr. Abdülvehhab Abdüllâtîf, Kahire 1379/1959.
- _____, *Hüsni'l-muhâdara*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Mısır 1967.
- _____, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1396hş.
- SÜBKÎ, Tâcüddîn Abdülvehhab b. Takıyyüddîn, *Tabakâtü's-şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1413hş.
- _____, *Mu'idü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*, Beyrut 1407/1986.
- SÜBKÎ, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdülkâfi, *Fetâva's-Sübkî*, nşr. Dârü'l-ma'arif, ty.
- SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahmân Muhammed, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1419/1998.
- SÜYÛTÎ, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdî ed-Demirdâş, 1425/2003.
- _____, *Bugyetü'l-vuât fî Tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, ty.
- _____, *Tedrîbü'r-râvî*, nşr. Abdülvehhab Abdüllâtîf, 1959.
- ŞA'BÎ, Ebû Abdullah Muhammed el-Hatîb, *Teysirü'l-beyân lî ahkâmi'l-Kur'ân*, Dımaşk 1433/2012.
- ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'ü'l-ensâb*, 1.C., tsh. Mir Hâşim Muhaddis, Tahran 1393hş.
- ŞEHHÂMÎ, Ebü'l-Kâsım Zahir, *Cüz-i tuhfe*, thk. Abdülazîz Muhtâr İbrâhîm, Suud 1429h.
- ŞEHREZÛRÎ, Şemsüddîn Muhammed, *Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzatü'l-efrâh*, Türkçe trc. Eşref Altaş, ed. İlhan Kutluer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul 2015.
- ŞEHREZÛRÎ, Ebû Amr Takıyyüddîn, *Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Nureddin Itr, Beyrut 1406/1986.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebû Bekr, *el-Milel ve'n-nihal*, trc. Mustafa Öz, *İslam Mezhepleri*, İstanbul 2005.

- ŞERÎF EL-MURTAZÂ, *Emâlî el-Murtazâ; Gururü'l-fevâid ve dürerü'l-kalâid*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire 1373/1954.
- ŞÎRÂZÎ, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1970.
- TEMÎMÎ, Takıyüddin b. Abdülkadir ed-Dârî, *Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* ty.
- TİNBÜKTÎ, Ahmed Bâbâ, *Neylû'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dîbâc*, Trablus 2000.
- TURTUŞÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Velîd, *Sirâcu'l-mülûk*, Mısır 1289/1872.
- VAHÎDÎ, Ebü'l-Hasen Ali, *et-Tefsîrû'l-basît*, thk. Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430hş.
- VATVÂT, Reşîdüddîn, *Nâmehâ-yi Reşîdüddîn Vatvât*, nşr. Kâsım Tûyserkânî, Tahran 1383hş.
- YÂFÎÎ, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Süleymân, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, Beyrut 1997.
- YA'KUBÎ, *Kitâbü'l-büldân*, trc. Murat Ağarı, *Ülkeler Kitabı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.
- YAKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1995.
- _____, *Mucemü'l-Udebâ-İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 1995.
- YEZDÎ, Alâeddin Muhammed el-Hüseynî, *el-Urâza fî'l-hikâyeti's-Selcûkiyye*, Türkçe trc. Mehmet Çalışkan, Selenge Yay., İstanbul 2020.
- YEZDÎ, Ebûbekir Mutahhar Cemâlî, *Ferruhnâme*, tsh. İrec Avşar, Tahran 1386hş.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Dârü'l-hadis, Kahire 2006.
- _____, *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, c. XXIV-XXV, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut 1992.
- _____, *Tezkiretü'l-huffâz*, nşr. Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut 1998.
- _____, *el-İber fî haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî, Beyrut, ty.
- _____, *el-'Ulûv li'l-'aliyyi'l-gaffâr fî sahîhi'l-ahbâri ve sekîmihâ*, nşr. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd, Riyad 1416/1995.

ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Bedrüddîn, *Selâsilü 'z-zeheb*, nşr. Muhammed el-Muhtâr b. Muhammed el-Emîn eş-Şinkitî, Medine 1423/2002.

Araştırma Eserler

ABATTOUY, “Khazini, Abu al-Fath ‘Abd al-Rahman al-Khazini”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ss. 630.

_____, Mohammed, “İsfizari: Abu Hatim al-Muzaffar ibn İsmâil al-İsfizari”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed. Thomas Hocker, New York 2007, ss. 577-578.

ACHENA, M., “Abû ‘Alî”, *El² Supplement*, s. 14-15.

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, “Siyâsetnâme”, *DİA*, XXXVII, s. 304-306.

ADLE, C., “Zawzan”, *El²*, XI, s. 470-471.

ADLE, Chahryar, “Damgan”, *Elr*, VI, s. 632-638.

AĞARI, Murat, “İslâm Coğrafyacılarında Yedi iklim Anlayışı”, *AÜİFD*, c. 47, sa. II, 2006, ss. 195-214.

AHMED, Munir-ud-Din, “Muslim Education Prior to the Establishment of Madrasah”, *Islamic Studies*, 26/4, London 1987, ss. 321-349.

AHMED, Ramazan Ahmed, *el-İcâzât ve't-Tevkî'âtü'l-Mahtûtat fî'l-Ulûmi'n-Nakliyye ve'l-Akliyye mine'l-Karni 4h. İlâ 10h.*, Vezâretü's-Sekâfe, Kahire 1986.

AKPINAR, Cemil, “Harakî”, *DİA*, XVI, s. 94-96.

_____, Cemil, “İcâzet”, *DİA*, XXI, s. 393-400.

AKSOY, Soner, “Abdülkâhir el-Cürcânî'ye Nispet Edilen Dürücü'd-Dürer İsimli Tefsirin Aidiyetine Dair Bir İnceleme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 3/1, ss. 107-120.

AKYÜZ, Hale, *Büyük Selçuklular Döneminde Beyhak (1040-1157)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2021.

ALGAR, Hamid, “Abu Ya'kûb Hamadânî”, *Elr*, s. 395-396.

ALTINKULAÇ, Tayyar, “Hüzelî”, *DİA*, XIX, s. 69-70.

APAYDIN, Hasan, “Abdülcelîl el-Kazvinî'nin “en-Nakz” Adlı Eseri ve Şiîler Hakkındaki Bilgiler”, *Turkish Journal of Shiite Studies*, 2019, c. 1, sa. 1, s. 49-75.

ARMUTLU, Sadık, *Büyük Selçuklu Şiiri*, Selenge Yay., İstanbul 2021.

ATVAN, Hüseyin, *ed-Dirasatü'd-diniyye bi-Horasan fî'l-asri'l-Ümevi*, Beyrut 1993.

- AVCI, Casim, “Nâib”, *DİA*, XXXII, s. 311.
- AYAN, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.
- AYDINLI, Abdullah, “İmlâ”, *DİA*, XXII, s. 225
- _____, Abdullah, “Semâ”, *DİA*, XXXVI, s. 457.
- AYGÜN, Abdullah, “Sem‘ânî, Ebü’l-Muzaffer”, *DİA*, XXXVI, s. 463-464.
- ÂZÂDİYÂN, Şehrâm – HEKÎMÎ, Hamîd Rızâ, “Selçukiyyân ve himâyet-i ez edebiyât-i Fârsî”, *Edeb-i Fârsî*, 4/1, Tahran 1393hş., ss. 73-92.
- AZAMAT, Nihat, “Melâmet”, *DİA*, XXIX, s. 24-25.
- BAHÇIVAN, Seyit, “Sâidî Ailesi”, *DİA*, XXXV, s. 581-583.
- BALLAND, Daniel, “Faryab”, *Eİr*, IX, s. 379- 382.
- BARDAKÇI, Mehmet Necmettin, “Tasavvufun Teşekkül Devrinde Melâmetîlik”, *Uluslararası Melâmîlik ve Seyyid Muhammed Nûru’l-Arabî Sempozyumu Bildirileri (9-10 Mayıs 2015)*, Ankara 2016.
- BARTHOLD, W.-Spuler, B., “Bushandj”, *Eİ²*, I, s. 1342-1343.
- BARTHOLD, W., *An Historical Geography of Iran*, İng. trc. Svat Soucek, ed. C. E. Bosworth, Princeton University Press, 1984.
- _____, “Badakhshan”, *Eİ²*, I, s. 851-855.
- _____, “Badghis”, *Eİ²*, c. I, s. 857.
- _____, “Bâdgîs”, *İA*, II, s. 192.
- _____, “Bamiyan”, *Eİ²*, I, s. 1009-1010.
- _____, “Bâmiyân”, *İA*, II, s. 296-298.
- _____, “Bedahşan”, *İA*, II, s. 435-438.
- _____, “Bûşenc”, *İA*, II, s. 825-826.
- _____, “Tohâristan”, *İA*, XII, s. 399-400.
- BAŞARAN, Selman, “Ebu Berze”, *DİA*, X, s. 114-115.
- BAŞTÜRK, Nadir, *Büyük Selçuklular Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Doktora Tezi, T. C. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2019.
- BERTHELIS, E., “Muizzi”, *İA*, VIII, s. 560-561.

_____, “Nâsır-ı Hüsrev”, *İA*, IX, s. 96-97.

BEVERIDGE, A. S., “Câmi”, *İA*, III, s. 15.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *İlm-i Kelâm Dersleri (Muvazzah İlm-i Kelâm)*, sad. Salih Sabri Yavuz, Faruk Sancar, Semerkand Yay., İstanbul 2015.

_____, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn)*, 2 Cilt, Semerkant Yay., İstanbul 2018.

BİRİŞİK, Abdülhamit, “Tefsir”, *DİA*, XL, s. 281-290.

BİVAR, A. D. H., “Gardiz”, *El²*, II, s. 978.

_____, “The History of Eastern Iran”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, c. 3/ 1, 1983, ss. 181-232.

BLOİS, F. C., “Shahristan”, *El²*, IX, s. 220.

_____, “Rashīd al-Dīn Waṭwāṭ”, *El²*, (İng.), VIII, s. 444-445.

BOSWORTH, C. E., “Abivard”, *Elr*, I, s. 218-219.

_____, “Anbar”, *Elr*, II, s. 6.

_____, “Andarab”, *Elr*, II, s. 10.

_____, “Asadabad”, *Elr*, II, s. 697-698.

_____, “Asfezar”, *Elr*, II, s. 748.

_____, “Azadvar”, *Elr*, III, s. 179.

_____, “Baban”, *Elr*, III, s. 306-307.

_____, “Badgis”, *Elr*, III, s. 370-372.

_____, “Bakarz”, *Elr*, III, s. 533-534.

_____, “Bayhaq”, *Elr*, III, s. 888-889.

_____, “Dandanqan”, *Elr*, VI, s. 645.

_____, “Esfarayen”, *Elr*, VIII, s. 595.

_____, “Farava”, *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/farava>. (Erişim Tarihi 18.10.2022).

_____, “Fusanj”, *Elr*, X, s. 229-230.

_____, “Garcestan”, *Elr*, X, s. 292.

- _____, “Jebal”, *Elr*, XIV, s. 617-618.
- _____, “Jovayn”, *Elr*, XV, s. 59-61.
- _____, “Jowzjan”, *Elr*, XV, s. 81-82.
- _____, “Kandahâr”, *El*², IV, s. 535-538.
- _____, “Khaf”, *El*², IV, s. 910.
- _____, “Khost”, *El*², V, s. 36-37.
- _____, “Khulm”, *El*², V, s. 47-48.
- _____, “Khurasan”, *El*², V, s. 55-59.
- _____, “Khuttalan”, *El*², V, s. 75-76.
- _____, “Kottal”, *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/kottal-province-of-medieval-islamic-times-in-modern-tajikistan>. (Erişim Tarihi 18.10.2022).
- _____, “Kubadhiyan”, *El*², V, s. 286-287.
- _____, “Kunduz”, *El*², V, s. 388-389.
- _____, “Marw al-Rûdh”, *El*², VI, s. 617-618.
- _____, “Mayhana”, *El*², VI, s. 914.
- _____, “Ostova”, *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/ostova>. (Erişim Tarihi 18.10.2022).
- _____, “Rudhbar”, *El*², VIII, s. 586.
- _____, “Sabzawar”, *El*², VIII, s. 694-695.
- _____, “Sarakhs”, *El*², IX, s. 34.
- _____, “Tabas”, *El*², X, s. 22- 23.
- _____, “Tahirids and Saffarids”, *The Cambridge History of Iran*, IV, New York 1993, v. IV, ss. 90-136.
- _____, “Tukharistan”, *El*², X, s. 600-603.
- _____, “Tun”, *El*², X, s. 623.
- _____, “Tus”, *El*², X, s. 740-745.
- _____, “Walwalidj”, *El*², XI, s. 133-134.

- _____, “Cest”, *Elr*, V, s. 333.
- _____, “İsfarâyîn”, *El²*, IV, s. 107.
- _____, “Maymana”, *El²*, VI, s. 915.
- BOYLE, J. A., “*Gurgân*”, *El²*, II, s. 1141.
- BOZKURT, Nebi-KAYA, Nevzat, “İstinsah”, *DİA*, XXIII, s. 369-371.
- BOZKURT, Nebi, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, s. 323-327.
- BÖWERİNG, G., “Abu Sa‘id Fazlallah b. Abi’l-Kayr”, *Elr*, I, s. 378.
- _____, *Elr*, X, Fasc. 4, s. 358-363.
- BROCKELMANN, C.- (GARDET, L.), “al-Djuwaynî”, *El²*, II, s. 605-606.
- BROCKELMANN, C., “Beyhak”, *İA*, s. 582.
- _____, *GAL (Geschichte Der Arabiscen Litteratur)*, I, Leiden 1943.
- _____, *History of the Islamic Peoples*, çev. Joel Carmichael-Moshe Perlmann-Lund Humpries, 4. Press, London 1982.
- _____, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Supplementband, III, Leiden 1937.
- BROWNE, Edward Granville, *A Literary History of Persia*, vol. II, 1997.
- BRUJİN, J. T. P., “Faryabi”, *Elr*, IX, s. 383.
- _____, “Khargird”, *El²*, IV, s. 68-69.
- BULLIET, Richard W., *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*, Harvard University Press, Cambridge 1972.
- BÜCHNER, V. F., “Hulm”, *İA*, V, s. 583-584.
- BÜLBÜL, Tuncay- TOMBAK, Süleyman Anıl, “Sebk-i Türkistânî/Horâsânî’ye Dair”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. V, sa. 1, ss.270-287.
- CAHEN, Claude, “Tribes, Cities and Social Organization”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, New York 1993, v. IV, ss. 305-329.
- CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay., Ankara 2014.
- CERRAHOĞLU, İsmâîl, *Tefsir Tarihi*, 2 cilt, Fecr Yayınevi, Ankara 1996.

- CHAMBERLAIN, Michael, *Ortaçağ'da bilgi ve sosyal pratik*, trc. Büşra Kaya, Klasik Yay., İstanbul 2009.
- CHAUMONT, E., “al-Shīrāzī”, *El*, IX, s. 481-483.
- CHITTICK, W.C., “al-Sam‘ānī”, *El*, VIII, s. 1024-1025.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Ebū’l-Berekât el-Bağdādī”, *DİA*, X, s. 300-309.
- _____, “Gazzālī”, *DİA*, XIII, s. 489-492.
- ÇAKAN, İsmâîl, *Ana Hatlarıyla Hadis*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1990.
- ÇELEBİ, Ahmed, *İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi*, Damla Yay., İstanbul 1983.
- ÇELEBİ, İlyas, “Nîşâbûrî, Selmân b. Nâsır”, *DİA*, XXXIII, s. 141-142.
- ÇELİK, Mehmet, “Selçuklular’ın Ayrılıkçı Cereyanlara Karşı Devlet-Ümmet Bütünlüğünü Sağlama Politikasının Temel Uhdeleri”, *Prof. Dr. Abdulhalık Çay Armağanı*, Ankara 1998, ss. 321-342.
- ÇETİN, Osman, “Horasan”, *DİA*, XVIII, s. 234-241.
- DAĞ, Mehmet-ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit, *İslâm Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974.
- DAYF, Şevkî, *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî*, V, Mısır 1960-1995.
- DEFÂ, Ali Abdullah, *Meşâhir-i Fizik der Temeddün-e İslâm*, trc. Rezâ Muhammdzâde, Tahran 1382hş.
- _____, *Meşâhir-i Geyâh Şenâsî der Temeddün-e İslâm*, trc. Ferzâne Gaffârî, Tahran 1386hş.
- DEMİRCİ, Mustafa-SAÇAR, Sinan, “Selçukluların Nîşâbur’a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi”, *Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (41), ss. 281-292.
- DHAHANİ, Alnoor, “Juzjani, Abu Ubayd Abd al-Wahid ibn Muhammad al-Juzjani”, *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ss. 604-605
- DOĞRUYOL, Hasan, “İbnü’t-Tilmîz”, *DİA*, XXI, s. 233-234.
- DUMAN, Zeki, “Gazâlî’nin Tefsir Metodu”, *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî*, Kayseri 1988.
- ed-DÎB, Abdülazîm, “Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn”, *DİA*, VIII, s. 141-142.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, “Sem‘ânî, Muhammed b. Mansûr”, *DİA*, XXXVI, s. 464-465.
- _____, “Sem‘ânî, Abdülkerîm b. Muhammed”, *DİA*, XXXVI, s. 461.

- EHLERS, Eckart, “Bojnurd”, *EIr*, IV, s. 326-327.
- EISENSTEIN, H., “al-Sam‘ânî”, *EI*², VIII, s. 1024.
- ELGOOD, Cyril, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge University Press, 1951.
- ERDEM, Sargon, “Abdülvehid el-Cûzcânî”, *DİA*, I, s. 277-278.
- ERDEMÇİ, Cemalettin, “Selçuklu Siyasetinin Eş‘ariliğin Sistemleşmesindeki Rolü”, *Selçuklularda Bilm ve Düşünce*, II, ss. 239-265.
- EROĞLU, Muhammed, “Dahhâk b. Müzâhim”, *DİA*, VIII, s. 410-411.
- ERÜNSAL, İsmâîl E., *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne*, İstanbul 2008.
- _____, “Dârülim”, *DİA*, VIII, s. 539-541.
- _____, İsmâîl, “Kütüphane”, *DİA*, XVII, s. 11-32.
- ESİN, Emel, “Merv”, *Türk Ansiklopedisi*, XXIV, MEB Basımevi, Ankara 1976, s. 20.
- EYİCE, Semavi, “Mescid”, *DİA*, VIII, s. 1-118.
- FAZLIOĞLU, İhsan “Nesevî, Ali b. Ahmed”, *DİA*, XXXII, s. 575-576.
- _____, “Hâzin, Ebû Ca‘fer”, *DİA*, XVII, s. 126-129.
- Fedâilu’l-enam min resâili Huceti’l-İslâm*, trc. Merve Kelebek, *Gazzâlî’nin Mektupları*, İnkılâb Yay., İstanbul 2017.
- FERRUH, Rükneddin Hümayun, *Tarihçe-i Kitâbhane-i İran ve Kitâbhânehayı Umûmî*, Tahran, c. I, Tahran 1375hş.
- FERŞÂD, Mehdî, *Târîh-i ilm der Îrân*, 2 cilt, Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1365-66 hş.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Abdülkâhir el-Bağdâdî”, *DİA*, I, s. 245-247.
- FRYE, R. N., “Balkh”, *EI*², I, s. 1000-1002.
- _____, “Faryab”, *EI*², II, s. 52- 53.
- _____, “Ghardjistan”, *EI*², II, s. 1010-1011.
- _____, “Harât”, *EI*², III, s. 177-178.
- _____, “*Harirud*”, *EI*², III, s. 207.
- GANJİ, Mohammad-Hasan, “Birjand”, *EIr*, IV, s. 272-274.

- GARTHWAITE, Gene R., *İran Tarihi*, trc. Fethi Aytuna, İnkılâp Yay., İstanbul 2007.
- GAUBE, H., “Abarsahr”, *Elr*, I, s. 67.
- _____, “Asfand”, *Elr*, II, s. 743-744.
- GERÂYLÎ, Ferîdûn, *Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze*, 3. Bsm, 1374hş.
- GIFFEN, L. A., “Abîvardî, Abu'l-Mozaffar”, *Elr*, I, Fascicle 2, 219-221.
- GİBB, H. A. R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.
- GİMARET, Daniel, “al-Mutawallî”, *El²*, (İng.), VII, s. 781.
- GOLDZİHER, Ignaz, “İcâzet”, *İA*, V/II, s. 921.
- _____, *Zahiriler*, Ankara Üni. İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1982.
- GÖKER, Lütfi, *Matematik Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.
- GÖKMEN, Gökhan, *Mu‘izzî'nin şiir dünyası*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale 2018.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Gri Yayın, İstanbul 1992.
- GÜNER, Ahmet “Ortaçağ İslâm Dünyasında Gözde Bir Tıp Kurumu: Adudî Hastahânesi (el-Bîmâristânü'l-‘Adudî)”, 38. *Uluslar arası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, I, Ankara 2005, ss. 357-374.
- _____, “Sâbûr b. Erdeşîr”, *DİA*, XXXV, s. 362.
- HACİMÜFTÜOĞLU, Nasrullah, “Abdülkahir el-Cürcânî”, *DİA*, I, s. 247-248.
- HAİĞ, T. W., “Sebzvar”, *İA*, X, s. 299-300.
- HAKÎKAT, Abdürrefî‘, *Ferheng-i Şâirân-ı Zebân-i Fârsî*, Tahran 1368hş.
- HAMİD-Reza Giahi Yezdi, “Nasawi: Abu Al-Hasan Ali ibn Ahmed al-Nasawi”, *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ss. 820.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Şehristânî”, *DİA*, XXXVIII, s. 467-68.
- HARTMANN, R., “Belh”, *İA*, II, s. 485-487.
- _____, “Cûzcân”, *İA*, III, s. 229-230.
- _____, “Djuwayn”, *El²*, II, s. 604-605.
- _____, “Djuzdjan”, *El²*, II, s. 608-609.

- HASAN, Sıddık, *Ebcedü'l-ulûm*, nşr. Abdülcebbar Zekkâr, Dimaşk 1978.
- HASHEMIPOUR, Behnaz, "Qattan al-Marwazi: 'Ayn al-Zaman Abu Ali Hasan ibn Ali Qattan al-Marwazi", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ss. 943-944.
- _____, "Khayyam: Ghiyath al-Din Abu al-Fath", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ss. 627-628.
- HİDÂYET, Rızâ Kulî Han, *Mecma'u'l-fusahâ*, nşr. Müzâhir Musaffâ, Tahran 1382hş.
- HODGSON, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, haz. Metin Karabaşoğlu, İz Yay., İstanbul 1995.
- HONİGMANN, E.-Bosworth, C. E., "Nishapur", *EI²*, VIII, s. 62-64.
- _____, "Nişâpûr", *İA*, IX, s. 302-305.
- HUART, Cl.,-Bosworth C. E., "Turshiz", *EI²*, X, s. 737.
- HUART, Cl., "Bâharz", *İA*, II, s. 222.
- _____, "Abdülvâsi", *İA*, I, s. 103-104.
- _____, "Horasan", *İA*, V, s. 560-562.
- _____, "İsferâyîn", *İA*, V, s. 1074.
- _____, "Tâlekân", *İA*, XI, s. 694-695.
- _____, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, trc. Cemal Sezgin, TİSA Matbaacılık, Ankara 1971.
- HUSAİNİ, Qari Syed Kalîmullah, "Contribution of Zahiru'd-Din al-Bayhaqi to Arabic and Persian Literature", *Islamic Culture*, XXXIII, ss. 77-89.
- HÜMÂYÎ, Celâleddîn, *Gazzâlînâme: şerh-i hâl u âsâr u efkâr-ı imâm-ı Muhammed-i Gazzâlî*, 2. Bsm., ty.
- HÜSEYNOV, Rafael, *Mehseti Gencevî Neğmeleri*, Bakü 2013.
- İKBAL, Abbas, *Vezaret der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-i Selçukî*, Tahran 1338hş.
- İSA, Ahmed, *Târîh-i Bîmâristânât fî'l-İslâm*, Beyrut 1401/1981.
- İZGİ, Cevat, "Ebîverdî", *DİA*, X, s. 76-77.
- JUYNBOLL, "Mustamli", *EI²*, VII, s. 725.
- KALLEK, Cengiz, "Rıtl", *DİA*, XXXV, s. 52-55.
- KANDEMİR, M. Yaşar, "Abdülgâfir el-Fârisî", *DİA*, I, s. 203-204.

- _____, “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, *DİA*, VI, s. 58-61.
- KARA, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yay., İstanbul 1980.
- KARA, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009.
- KARAHAN, Abdülkadir, “Enverî, Evhadüddîn”, *DİA*, XI, s. 267-268.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Abdülvâsi-i Cebelî”, *DİA*, I, s. 283.
- _____, “Karahanlı-Gazneli ve Selçuklu Devletlerinin Edebî Faaliyetlerdeki Etkinliği”, *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Ankara 2001.
- _____, Adnan, “Muizzî”, *DİA*, XXXI, s. 98-99.
- KARLIĞA, Bekir, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, s. 520-521.
- _____, “İbn Sînâ”, *DİA*, XX, s. 345-353.
- KASKA, Çetin, “Fars Edebiyatında Melikü’ş-Şuarâ Unvanını Alan Fars Şairleri”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sa.2, ss. 426-438.
- _____, *İran Şairleri Sözlüğü*, Hiperyayın, İstanbul 2020.
- KAYA, Mahmud, “Âmirî, Ebü’l-Hasan”, *DİA*, III, s. 70.
- KAYACIK, Ahmet, “Sâvî, Ömer b. Sehlân”, *DİA*, XXXVI, s. 202-203.
- KAYHAN, Hüseyin, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, *History Studies*, Vol.3 (2011), ss. 155-163.
- KAZICI, Ziya, “İslâm Eğitim Tarihi ve Önemi”, *Yükseköğretimde Din Bilimleri Öğretimi Sempozyumu*, OMÜ İlahiyat Fakültesi Yay., Samsun 1988, ss. 251-262.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, Beyrut 1993.
- KEYÂNÎ, Muhsin, *Târîh-i hânkah der Îrân*, Tahran 1369hş.
- KHARBUTLI, Shukran, “Selçuklu Dönemi Sultan ve Vezirlerinin Fikrî Hayatın Canlanışındaki Rolü: Horasan Bölgesi Örneği”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, IV, ss. 409-426.
- KHAZENÎ, Arash-*Eİr*, “Herat i. Geography”, VII, s. 203-205.
- KIRCA, Celal, “İbn Ya‘mer”, *DİA*, XX, s. 447-448.
- KIRLANGIÇ, H., “Şair”, *DİA*, XXXVIII, s. 301-302.
- KISÂÎ, Nurullah, “Ebû İshâk Şîrâzî”, *DMBİ*, V, 167-171.

_____, *Medâris-i nizâmîyye ve tesîrât-ilmî ve ictimâ-yî ân*, Müessese-yi İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran, 1374 hş.

KOÇAK, İnci, “Selçuklu Türklerine Yazılmış Bazı Arapça Şiirler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, c. 32, sa. 1-2, Ankara 1988, ss. 141-155.

KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis Istılahları*, AÜİF Yay., Ankara 1981.

KOHLBERG, Etan, *A medieval Muslim scholar at work: Ibn Tawus and his library*, E.J. Brill Leiden, New York 1992.

KONUKÇU, E., “Gazne”, *DİA*, XIII, s. 479- 480.

KONUR, Hikmet, “Horasan’ın İslâm ve Tasavvuf Tarihine Katkısı”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. XXI, İzmir 2005, ss. 3-27.

KORKMAZ, Zeynep, “Selçuklu Çağı Türkçesi’nin Genel Yapısı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten 1972)*, XX, ss. 17-34.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Beyhakî”, *İA*, II, s. 584.

_____, *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, Alfa Yay., İstanbul 2016.

KÖSE, Saffet, “Ebû Ganim”, *DİA*, X, s. 126-127.

KÖYMEN, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, c. II, TTK Yay., Ankara 2011.

_____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri*, TTK Yay., Ankara 2000.

_____, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilasası”, *AÜDTF Dergisi*, c. V, sa. V, ss. 563-660.

KRAMERS, J. H., “Coğrafya”, *İA*, III, s. 203-220.

_____, “Kuhistan”, *EP*, V, s. 354-356.

_____, “Kuhistan”, *İA*, VI, s. 970-972.

KUMMÎ, Necmeddin Ebü’r-Reca, *Tarihü’l-vüzerâ*, haz.: Muhammed Taki Dânişpejûh, Tahran, 1363/1985.

KURT, Hasan, “Tahiriler”, *DİA*, XXXIX, s. 403-404.

KURTULUŞ, R., “Câcerm”, *DİA*, VI, s. 542.

_____, “İsfizârî, Ebû Hâtim”, *DİA*, XXII, s. 518-519.

_____, “Tus”, *DİA*, XLI, s. 431-432.

KUTLUER, İlhan, *İslâm'ın Klâsik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

LAMBTON, A. K. S., "Bayhak", *EF*, I, s. 1130.

_____, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", Türkçe trc. Nejat Kaymaz, *Belleten*, XXXVII, Sa. 147 (Temmuz 1973), ss. 365-394.

LAPIDUS, Ira, "The Separation of State and Religion in the Development of Early Islamic Society", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, Cambridge 1975, ss. 363-385.

LEE, J. L., "Shibarghan", *EF*, IX, s. 431.

_____, "Talakan", *EF*, X, s. 157-158.

LOCKHART, L., "Dinawar", *EF*, II, s. 299-300.

_____, "Hulwan", *EF*, III, s. 571-572.

LOMBART, Maurice, *İslâm'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 2002.

MA'RÛF, Nâcî, *'Ulemâü'n-nizâmiyyât ve'l-medârisü'l-meşriki'l-İslâmî*, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdat 1973.

MADELUNG, W. F., "Mâturîdîliğin Yayılışı ve Türkler", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, ed. Sönmez Kutlu, Kitâbiyât Yay., çev. Muzaffer Tan, Ankara 2003, ss. 305-368.

_____, "Abu'l-Barakat al-Bagdadî", *Elr*, I, s. 266-268.

_____, "İsmâîliyya", *El*, IV, s. 198-206.

MAKDÎSÎ, George, *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007.

_____, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2009.

_____, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu- Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul 2021.

_____, "al-Kiyā al-Harrāsī", *EF*, V, s. 234.

MALAMUD, Margaret, "Sufi Organizations and Structures of Authority in Medieval Nishapur", *International Journal of Middle East Studies* 26/, 1994, p. 427-442, Türkçe trc. Hicret Karaduman, "Orta Çağ Nîşâbûr'unda Tasavvufi Teşkilatlar ve Otorite Yapıları", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, sa. 16, 2016, ss. 217-242.

- MARCOTTE, Roxanne D., "Preliminary Notes on the Life and Work of Abu al-‘Abbās al-Lawkarī", *Anaquel de Estudios Arabes*, vol. 17, 2006, ss. 133-157.
- MASSE, H., "Gürgani", *El²*, II, s. 1142-1143.
- MATINI, J., "Am‘aq", *Elr*, I, s. 924.
- MEFTÂH, Elhâme, *Coğrafya-yı Tarih-i Belh ve Ceyhun ve Mezâfât-ı Belh*, Pejûheşgâh-ı Ulûm-u İnsânî ve Mutâlaât-ı Ferhengî, Tahran 1384 hş.
- MERÇİL, Erdoğan, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", *Selçuklular-Makaleler*, İstanbul 2011, ss. 133-143.
- _____, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2015.
- _____, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Yay., Ankara 2007.
- MEVSÛATÜ'L-FIKHÎ'L-İSLÂMÎ, 28 cilt, Mısır 1386-1442hş.
- MEYERHOF, Max, "İbnütilmîz", *İA*, V/2, s. 875-876.
- MEYMENÎ, Abdülaziz, *Buhûs ve tahkîkât*, 1.c., Beyrut 1995.
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şâban, İnsan Yay. İstanbul 2000.
- MİNORSKY, V.-Bosworth, C. E., "Sawa", *El²*, IX, s. 85-87.
- _____, "Abiward", *El²*, I, s. 99-100.
- _____, "Andarab", *El²*, I, s. 504.
- _____, "Ebîverd", *İA*, IV, s. 5-6.
- _____, "Nesâ", *İA*, IX, s. 198.
- _____, "Nihawand", *El²*, VIII, s. 23-24.
- _____, "Ömer Hayyâm", *İA*, IX, s. 472-480.
- _____, "Tûs", *İA*, XII, s. 123-130.
- MOAYYAD, Heshmat, "Ahmad-e Jam", *Elr*, I, s. 648.
- MOHAMMAD-HASAN, "Birijand", *Elr*, IV, s. 272.
- MONNOT, G., "al-Shahrastânî", *El²*, IX, s. 214-216.
- MOTTAHEDEH, Roy, "The Abbasid Caliphate in Iran", *The Cambridge History of Iran*, New York 1993, The Cambridge Press, c. IV, ss. 62-63.

- MUHAMMEDCANOV, Abdullah, “Tirmiz”, *DİA*, XLI, s. 200-202.
- MUKADDEM, Ali Rıza, “Büyük Selçuklular Dönemine Ait Bir Şîî Müdafaa-Namesinde Türkler”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kitabı*, c. II, TTK Yay., s. 41-50.
- MUSÂHİB, Gulam Hüseyin, *Hekim Ömer Hayyâm be unvan-ı Âlim-i Cebr*, Tahran 1379hş.
- MUVAHHID, Samed, “İbn Sehlân”, *DMBİ*, III, s. 726.
- MÜRŞÎ, Muhammed Münir, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyye ve Usûlühâ ve Tetavvurihâ*, ty.
- NASR, Seyyid Hüseyin, “Sufism and Spirituality in Persia”, *Islamic Spirituality: Manifestations*, ed. Seyyed Hossein Nasr, New York 1991.
- _____, *İslâm ve İlim-İslâm Medeniyetinde Aklî İlimlerin Tarihi ve Esasları*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay., İstanbul 1989.
- NUAYMÎ, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, c. I, Publications of Arab Academy, Şam 1951.
- NÜVEYHÎZ, Adil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatte'l-'asri'l-hâzır*, I, Beyrut 1988.
- OCAK, Ahmet, “Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim”, *Türkler Ansiklopedisi*, 2002, V, ss. 721-727.
- _____, *Nizâmiye Medreseleri*, Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2017.
- _____, *Selçukluların Dini Siyaseti*, TATAV (Tarih ve Tabiat Vakfı) Yay., İstanbul 2002.
- ÖKTEN, Sadettin, “Abdurrahman el-Hâzinî”, *DİA*, I, s. 164-165.
- ÖNGÖREN, Reşat, “İbrâhim b. Edhem”, *DİA*, XXI, 293-295.
- ÖNKAL, Ahmet-BOZKURT, Nebi, “Cami”, *DİA*, VII, s. 46-56.
- ÖRS, Derya, “Vatvât, Reşîdüddîn”, *DİA*, XLII, s. 573-574.
- ÖZ, Mustafa, “Tabersî”, *DİA*, XXXIX, s. 324-325.
- ÖZARSLAN, Selim, “Selçuklularda Kelâm İlmi ve Kelâm Âlimleri”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, c. II, T.C. Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 2001, ss. 225-237.
- ÖZAYDIN, “Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdî”, *Şarkiyat Mecmuası*, sa. 26 (2015-1), ss. 85-99.
- _____, “Beyhakî, Ali b. Zeyd”, *DİA*, VI, s. 62-63.
- _____, Abdülkerim, “Büyük Selçuklular'da Ulema/Sûfî-Devlet İlişkileri”, *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı, Osmanlı'nın İzinde*, II, İstanbul 2013, ss. 335-345.

- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Nizâmiye Medresesi”, *DİA*, XXXIII, s. 188-191.
- ÖZEL, Ahmet, “Kinânî, Yahyâ b. Ömer”, *DİA*, XXVI, s. 33-34.
- _____, “Tûsî, Şerefeddin”, *DİA*, XLI, s. 445-446.
- _____, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, TDV Yay., Ankara 2018.
- ÖZGEL, İshak, “Ebü’l-Kâsım el-Kuşeyrî’nin Tefsir İlmine Katkısı ve Az Bilinen “et-Tefsîrü’l-Kebîr” Adlı Tefsirinin Tanımı, *Tasavvuf*, 3 (9), Ankara 2002, ss. 273-292.
- _____, “Selçuklu Dönemi Tefsir Hareketleri ve Müfessirleri”, *Selçuklularda Bilim ve Düşünce*, I, Konya 2013, ss. 93-136.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. I, sa. 2, 2014, ss. 39-67.
- _____, “İran”, *DİA*, XXII, s. 395-400.
- _____, “Merv”, *DİA*, XXIX, s. 223-225.
- _____, “Nîşâbûr”, *DİA*, XXXIII, s. 149-151.
- _____, *Ortaçağ Türk-İran Araştırmaları*, İstanbul 2006.
- ÖZTÜRK, Murat, “Bilâdü’ş-Şam’daki Haçlı Tehlikesi Karşı Sesini Duyuramayan Kadı, Âlim, Sefir: Ebû Sa’d el-Herevî”, *USAD*, Güz 2019; (11), ss. 153-170.
- ÖZTÜRK, Mürsel, “Edîb Sâbir”, *DİA*, X, s. 425.
- _____, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı: Horasan*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2020.
- PEACOCK, A. C. S., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İletişim Yay., İstanbul 2020.
- PEDERSEN, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, trc. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yay, İstanbul 2013.
- _____, “Mescid”, *İA*, VIII, s. 18-20.
- PEDERSEN, J.-MAKDİSİ, G., “Madrassa”, *EI²*, V, s. 1123-1134.
- PELLAT, C. H., “Ghur”, *EI²*, II, s. 1096-1097.
- PİNGREE, D., “Bahâ’-al-Dîn Karaqî”, *EIr*, III, s. 431.
- _____, “Abu Ja’far al-Kazen”, *EIr*, I, s. 326.
- _____, “Alî b. Bamşad Qa’eni”, *EIr*, I, s. 870.

_____, “Asfezârî”, *Elr*, II, s. 748-749.

PİYADEOĞLU, “Büyük Selçuklu Coğrafyasında Yaşamış Kadın Âlimler”, *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yay., Ankara 2011, ss. 459-469.

_____, *Büyük Selçuklular*, Kronik Yay., İstanbul 2020.

_____, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan: Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

_____, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi: Çağrı Bey*, Timaş Yay., İstanbul 2017.

_____, *Sultan Alparslan*, Kronik Yay., İstanbul 2019.

PLANHOL, X. de, “Balk”, *Elr*, III, s. 587-596.

_____, “Busehr”, *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/bushehr-01-city>. (Erişim Tarihi 18.10.2022).

_____, X. de, Bamian”, *Elr*, III, s. 657- 661.

POLAT, Salahattin, “Müdebbec”, *DİA*, XXXI, s. 464.

POTTER, Lawrance G., “Religion and Society in Islamic Iran during the Pre-Modern Era”, *Iranian Studies*, XXVII, 1/4, 1994, s. 77-102; Türkçe trc. Hanifi Şahin, “Moğollar Sonrası İran’da Sûfiler ve Sultanlar”, *Tasavvuf*, 28, 2011/2, ss. 215-243.

RADFER, Ebü’l-Kâsim, “Şâirân-ı Merv”, *Mecelle-i Tahkikât-ı Tarihi (Mervnâme)*, sayı: 6-7, Tahran 1371 hş.

RAGAB, Ahmed, *The Medieval Islamic Hospital*, Cambridge University Press, New York 2015.

RAHMANÎ, Mehdî, *Târîh-i Ulemâ-i Belh*, I-II, Meşhed 1386hş.

RANTE, Rocco, “Nishapur”, *Elr*, <https://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-06-archeology>. (Erişim Tarihi 18.10.2022).

REFİİ, Ali, “İbnü’t-Tilmîz”, *DMBİ*, III, s. 153-154.

RİPPİN, A., “Tafsir”, *Elr*, X, s. 84.

ROSENFIED, Boris A.-İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and their Works (7th-19th c.)*, IRCICA Yay., İstanbul 2003.

RUSKA, J., “Serahs”, *İA*, X, s. 502.

RYPKA, Jan, *Edebiyyat-ı İran der zeman-ı Selcukiyan ve Mogulan*, Farsça trc. Yakûb Ajend, Tahran 1364hş.

- SÂBÎT, Abdülhâlik b. Esed, *el-Mu‘cem*, thk. Nebîl Sa‘düddîn Cerrâr, 1434/2013.
- SAFÂ, Zebîhullah, “Abd al-Vase Jabali”, *EIr*, s. 171.
- _____, “Adib Saber”, *EIr*, I, s. 460-461.
- _____, *Târîh-i Ulûm-i Aklî der Temeddün-i İslâmî*, c.1., Tahran 4. Bsm. (Tarih 2536h. Dördüncü basımın tüm nüshalarında hatalı)
- _____, *Tarih-i Edebiyyât der İran ve der Kalemrov-i Zebân-ı Fârsî*, I-II., Tahran 1385hş.
- SAÎD EL-HÛFÎ, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kurân*, Malezya 1436/2010.
- SAKKAR, Sâmî, “Muîd”, *DÎA*, XXXI, s. 86-87.
- SALÎM, Mohammad N.,-SOOFÎZADEH Abdülvahid, “Selçuklu Devrinin Sonuna Kadar Horasanda Tasavvufun Gelişimi”, *IV. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (24-26 Ekim 2019)*, Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., ss. 148-154.
- SALMAN, Hüseyin, “Toharistan”, *DÎA*, XLI, s. 214-215.
- SANECÎ, Kâzım Müdîr, “İcâze”, *DMBİ*, VI, s. 596-598.
- SARAY, Mehmet., “Bedahşân”, *DÎA*, V, s. 291-292.
- SAYAN, Yüksel, “Serahs”, *DÎA*, XXXVI, s. 539-542.
- SAYILI, Aydın, *The Obsevatory in Islam*, TTK Yay., Ankara 1960.
- SCHIMMEL, Annemarie, *Mystical Dimensions of Islam*, The University of North Carolina Press, 1975.
- SCHWARZ, P., “Hâf”, *ÎA*, V, s. 61.
- SECCÂDÎ, Seyyid Mansûr Seyyid, *Merv: Bâzsâzî-yî Coğrafyâ-yî Târîhî Yek Şehr ber pâye-i neviştehâ-yî târîhî ve şevâhid-i bâstân şînâsî*, İdare-i Külli Amûzeş, İntişârât ve Tovlîdât-ı Ferhengî, Tahran 1383hş.
- SELLHEIM, R., “al-Maydani”, *EI2*, VI, s. 913.
- _____, “al-Sam‘ânî”, *EI2*, VIII, 1024-1025.
- SERKÎS, Yûsuf b. İlyân, *Mu‘cemü’l-Matbûâtî’l-Arabiyye ve’l-Muarrebe*, Mısır 1346/1928.
- SEZGİN, Fuat, *GAS (Geschichte Arabischen Schrifttums)*, V, VI, VII, ed. Fuat Sezgin, E. J. Brill, Leiden 1974, 1978, 1979.

_____, *GAS (Geschichte Arabischen Schrifttums)*, XIII, ed. Fuat Sezgin, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt 2007.

SİNANOĞLU, Mustafa, “Şehristânî”, *DİA*, XXXVIII, s. 468-470.

SOURDEL, J.-Thomine, “Bust”, *EI*², I, s. 1344-1345.

SÖNMEZ, Mehmet Ali, “Hakem b. Amr”, *DİA*, XV, s. 175.

SPULER, B., “Bakharz”, *EI*², I, s. 857.

_____, “Dihistan”, *EI*², II, s. 253.

STOREY, C. A., *Persian Literature*, V, Brill, Leiden 2020.

STRANGE, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, İstanbul 2015.

STRECK, M., “Enderâb”, *İA*, IV, s. 268.

_____, “İstakhr”, *EI*², IV, s. 219- 222.

SULTANZÂDE, Hüseyin, *Târîh-i Medâris-i Îrân ez ahd-i bastân tâ te'sis-i dari'l-fünûn*, Tahran 1985.

SUTER, Henrich, *Die Mathematiker Und Astronomen Der Araber Und Ihre Werke*, Leipzig, 1900.

ŞAHİN, Mustafa, *Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar) (961-1507)*, Doktora Tezi, Tokat 2013.

ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, “Vatvât”, *İA*, XIII, s. 235-240.

ŞENEL, A., “Mâlinî”, *DİA*, XXVII, s. 535.

ŞEŞEN, Ramazan “Selçuklular Devrindeki İlme Genel Bir Bakış”, *III. Uluslararası Mevlâna Kongresi Bildiriler*, Konya 2004, ss. 235-236.

ŞEŞEN, “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002)*, c. I, Ankara, s. 441-452.

TACBAHŞ, Hüseyin, *Tarih-i Bîmâristânâ-yı İran (ez-Âğâz tâ asr-ı hâzır)*, Tahran 1379 hş.

TALAS, M. Asad, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, trc. Sadık Cihan, Samsun 2000.

TALU, Mehmet, “Bâharzî, Alî b. Hasan”, *DİA*, IV, s. 474.

TERZİOĞLU, Arslan, “Bîmâristan”, *DİA*, VI, s. 163-178.

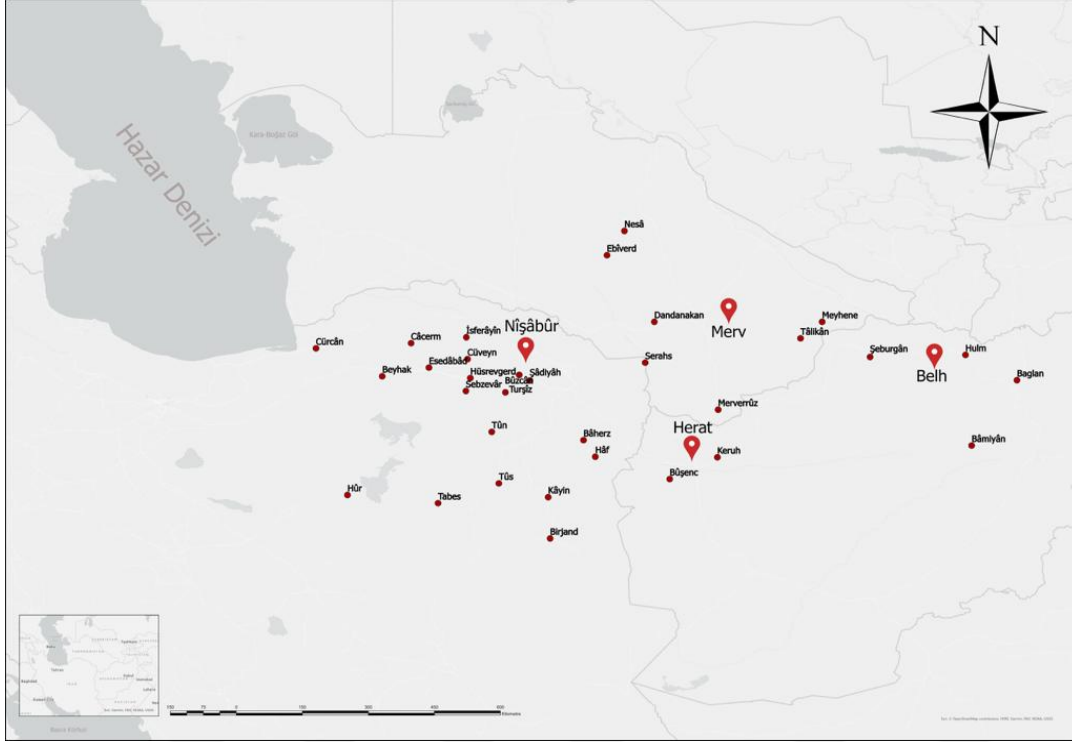
- _____, “Ortaçağ İslâm-Türk Hastaneleri ve Avrupa’ya Tesirleri”, *Belleten*, XXXIV, S.133 (1970), ss. 121-149.
- The Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed. Thomas Hocker, New York 2007.
- TOGAN, Z. V., “Herat”, *İA*, V, s. 429-442.
- TOPALOĞLU, Nuri, *Hadisçilerin Geçim Kaynakları (Hicrî II-V. Asırlarda)*, İzmir 1999.
- _____, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1988.
- TOSUN, Necdet, “Yûsuf el-Hemedânî”, *DİA*, IVL, s. 12-13.
- TRİMİNGHAM, J. Spencer, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, Oxford 1971.
- TUDELALI BENJAMIN-RATISBONLU PETACHIA: *Ortaçağ’da (12. yy.) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., 24. Bsm, İstanbul 2021.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Ahmed el-Gazzâlî”, *DİA*, II, s. 70.
- _____, “Câmî, Ahmed-i Nâmekî”, *DİA*, VII, s. 100.
- _____, “Câmiyye”, *DİA*, VII, s. 136-137.
- _____, “Gazzâlî”, *DİA*, XIII, s. 515-518.
- _____, “Herevî, Hâce Abdullah”, *DİA*, XVII, s. 222-226.
- _____, “Kuşeyrî, Abdülmelik b. Hevâzin”, *DİA*, XXVI, s. 473-475.
- _____, “Mevdûd-i Çiştî”, *DİA*, XXIX, s. 430.
- _____, “Hankah”, *DİA*, XVI, s. 42- 43.
- _____, “Hargûşî”, *DİA*, XVI, s. 167-168.
- UNAT, Yavuz, “Ömer Hayyâm ve Melikşâh Gözlemevi”, *Bilim ve Ütopya*, İstanbul 2006, sa. 145, s. 13-14.
- _____, “Ömer Hayyâm”, *DİA*, s. 66-68.
- _____, *İlk Çağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001.
- USLU, R., “Halef es-Saffâr”, *DİA*, XV, s. 238-239.
- _____, “İstahr”, *DİA*, c. XXIII, s. 202-203.

- _____, “Herat”, *DİA*, c. XVII, s. 215-218.
- _____, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi (Basılmamış Doktora Tezi)*, 1997.
- USTA, Aydın, “Sâmânîler”, *DİA*, XXXVI, s. 64-68.
- _____, *Selçuklular*, Yeditepe Yay., İstanbul 2020.
- ÜNALAN, Abdülkerîm, “Kiyâ el-Herrâsî”, *DİA*, XXVI, s. 126.
- ÜNVER, Selçuk Tababeti, TTK Yay., Ankara 2014.
- ÜZÜM, İlyas, “İyâzî, Ebû Nasr”, *DİA*, XXIII, s. 499.
- VANLIOĞLU, Mehmet, “Horasan’ın Gözyaşları”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2002.
- WATT, W. Montgomery, “al-G̃hazālî”, *EI2*, II, 1038-1041.
- WHITEHEAD, R. B., “Meymene”, *İA*, VIII, s. 180.
- WIEDEMANN, E., “al-Kharakî”, *EI2*, IV, s. 1059.
- _____, “Hâzinî”, *İA*, V/1, s. 414.
- _____, “Hırakî”, *İA*, V/1, s. 449.
- YAKUBOVSKİİ, A. Yu-BOSWORTH C. E., “*Marw al-Shâhidjân*”, *EI2*, VI, s. 618-621.
- YAKUBOVSKİY, A., “Merv”, *İA*, VII, s. 773-777.
- YAVUZ, H. Kamil, *İslâm Tasavvufu*, Erkam Yay., İstanbul 2016.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Fûrekî”, *DİA*, XIII, s. 219-220.
- _____, “Münâzara”, *DİA*, XXXI, s. 574-576.
- YAZICI, Tahsin, “Am‘ak-ı Buhârî”, *DİA*, II, s. 555.
- _____, “Ebû Alî el-Fârmedî”, *DİA*, X, s. 90.
- _____, “Ebû Saîd-i Ebü’l-Hayr”, *DİA*, X, s. 220-222.
- _____, “Büst”, *DİA*, VI, s. 495.
- _____, “Cûzcân”, *DİA*, VIII, s. 96- 97.
- _____, “Ebû Hafs el-Haddâd”, *DİA*, X, 127-128.
- YERİNDE, Adem, “Nişâbûrî, Mahmûd b. Ebü’l-Hasan”, *DİA*, XXXIII, s. 140.

- YEŞİLYURT, Zenzem, *Selçuklu Başkenti Merv (Kuruluşundan 1157'ye Kadar)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.
- YETİK, Erhan, “Ebû Osman el-Hirî”, *DİA*, X, s. 208.
- YILDIRIM, Nimet, “İmam Gazzâlî ve Kardeşi”, *Doğu Esintileri*, sa. 8, 2018, s. 131-161.
- YILMAZ, H. Kamil, *Tasavvufî Hadis Şerhleri*, İFAV Yay., İstanbul 1990.
- YURDAGÜR, Metin, “Haşviyye”, *DİA*, XVI, s. 426-427.
- YÜCEL, Ahmet, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi – Hicri İlk Üç Asır*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996.
- YÜKSEL, Emrullah, “İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir”, *DİA*, XXII, s. 517-518.
- ZANJANÎ, Habib-Allah, “Gorgan”, *Eİr*, XI, s. 139-142.
- ZERRİNKÛB, Hüseyin, *Medreseden Kaçış: İmâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, trc. Hikmet Gök, Ağaç Yay., İstanbul 2007.
- ZİRİKLÎ, Hayreddîn b. Muhammed, *el-A 'lâm*, nşr. Dârü'l-İlm, 2002.
- “Herî-rûd”, *İA*, s. 444.
- “Huttel”, *İA*, V, s. 620- 621.
- “İbn Bâmşâd”, *DİA*, XIX, s. 358
- “Karukh”, *Eİ²*, IV, s. 673.
- “Ustuwa”, *Eİ²*, X, s. 928.

EK

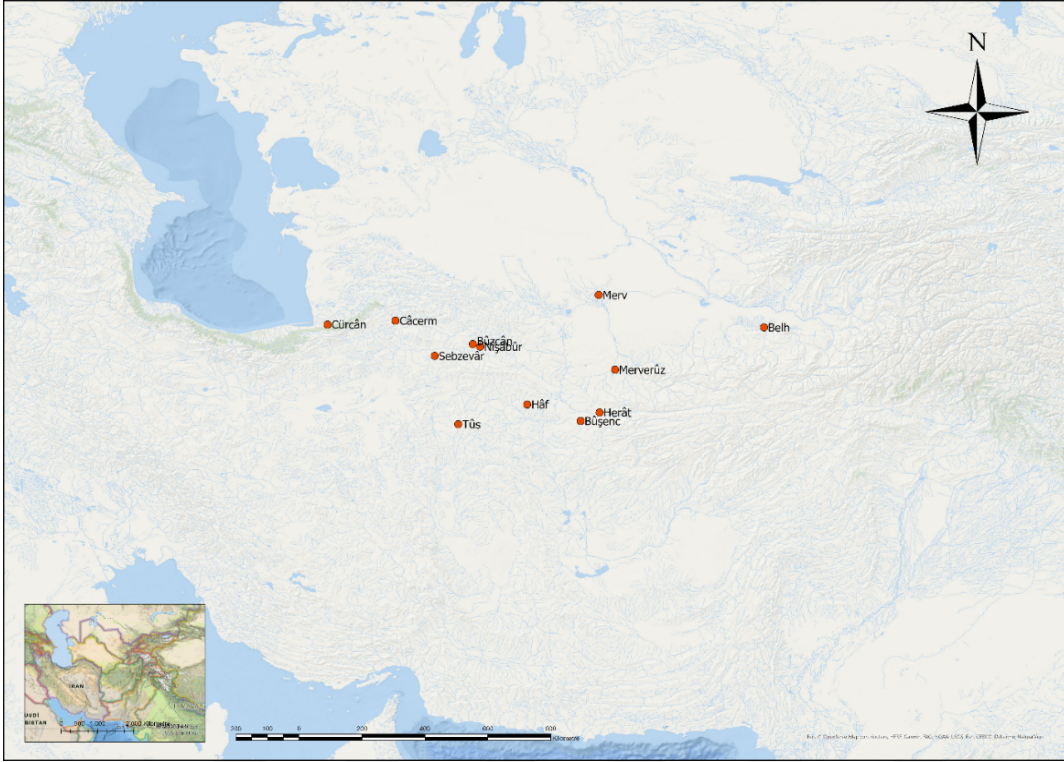
EK 1: Horasan Şehirleri Haritası¹²⁵²

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

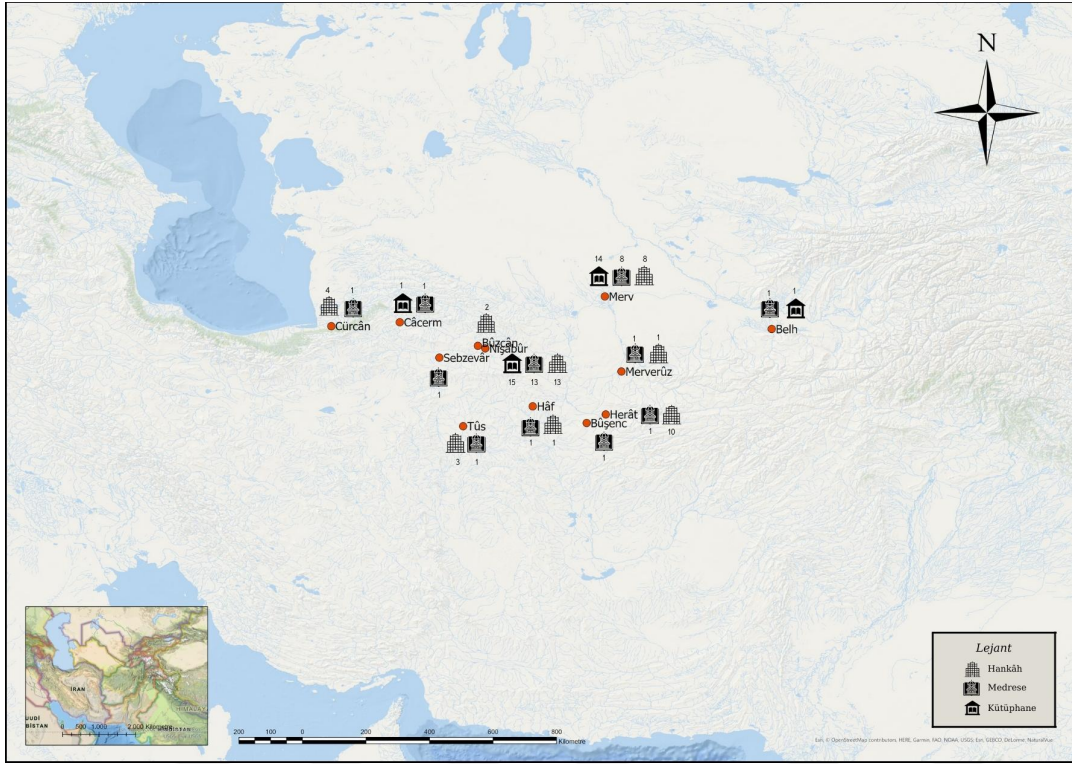
¹²⁵² Çalışmanın ek bölümünde yer alan haritalar Coğrafi Bilgi Sistemleri programlarından ArcGIS kullanılarak hazırlanmıştır. Tarihi kaynaklarda adı geçen şehirlerin koordinatları bu şehirlerin güncel konumları referans alınarak haritaya eklenmiştir. Bu koordinatlara göre tespit edilen şehirler günümüz siyasi ve topografik haritaları altlık olarak kullanılarak haritalanmıştır. Günümüzde var olmayan ancak devrin coğrafya eserlerinde adı geçen bazı önemli şehirler ise tarihî haritalar esas alınarak ilave edilmiştir.

EK 2: Horasan Bölgesinde Medrese, Kütüphane ve Hankâhların Bulunduğu Şehirler

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

EK 3: Horasan Bölgesinde Bulunan Medrese, Kütüphane ve Hankâhların Şehirlere göre Dağılımı¹²⁵³

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹²⁵³ Hankâh, medrese ve kütüphaneler için lejant eklenmiştir. Haritada yer alan her bir lejantın üzerinde, o şehirde ilgili kurumdan kaç tane bulunduğu rakamla belirtilmiştir. Bu rakam belirlenirken, kurumların Selçuklular devrinde faaliyet halinde olup olmadıkları bilgisi esas alınmıştır. Sâve, Bağşûr, Harakân ve Cerbâzkân şehirlerinin koordinatları bulunamaması sebebiyle EK 4’de yer alan tablodaki yapılar haritada bulunmamaktadır.

EK 4: Haritada Bulunan Medrese, Hankâh ve Kütüphanelerin Listesi

İsim	Şehir	Tür
Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Ebû Sa'd Abdülmelik b. Ebî Osman el-Hargûşî Ktp.	Nîşâbûr	Kütüphane
Amîdülmülk Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Şeyh Nâsihüddeve el-Fenderûcî Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Sandalî Medresesi Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Akîl Mescidi Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Nîşâbûr Camii Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Kadî İbn Hibbân Medresesi Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Hâtûn Mehd-i Irak Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Sâbûnî Medresesi Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Şecerî Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Emîrek Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Münia Camii Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Akil Mescidi Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Nâsr et-Tûsî Kütüphanesi	Nîşâbûr	Kütüphane
Merv Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Aziziye Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Merv Camii Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Kemâliyye Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Şerefülmülk Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Muînüddîn Ebûbekr e-Sem'ânî Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Şehâbüddîn es-Sem'ânî Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Amidiyye Medresesi Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Hatuniyye Medresesi Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Abdullah b. Ahmed b. Hamdûye Ribatı Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Muhammed b. Sa'd ed-Dibâcî (Câmi'ül-ekber) Ktp.	Merv	Kütüphane
Ebû Alî Hasan b. Ali el-Kattan Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Sultan Sencer'in Saray Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Damiriyye Kütüphanesi	Merv	Kütüphane
Ebû Saîd Halil b. Ahmed b. İsmâîl Kütüphanesi	Belh	Kütüphane
Muhammed b. Mansûr es-Serahsî Kütüphanesi	Serahs	Kütüphane
Ebû Alî İsmâîl el-Câcermî Kütüphanesi	Câcerm	Kütüphane
Ebû Tahir el-Hâtunî Kütüphanesi	Sâve	Kütüphane
Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Sâlim en-Nîşâbûrî Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Sultânîyye Medresesi	Nîşâbûr	Medrese

Beyhakîyye Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Emîr Ebî Naasr b. Ebî'l-Hayr Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Şerefiyye Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Serhenk Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Remcâriyye Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Sehl es-Sa'lûkî Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Suyûrî (Sûrî) Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Nâsîhiyye Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Sâbûnî Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Sandalî Medresesi	Nîşâbûr	Medrese
Câcermî Medresesi	Câcerm	Medrese
Merv Nizâmiye Medresesi	Merv	Medrese
Amîdiyye (Temîmî) Medresesi	Merv	Medrese
Hâzeniyye Medresesi	Merv	Medrese
Hâkâniyye Medresesi	Merv	Medrese
Hâtûniyye Medresesi	Merv	Medrese
Ebû Bekr el-Ersâbendî Medresesi	Merv	Medrese
Müstevfî Şerefûlmülk Medresesi	Merv	Medrese
Şehâbî Medresesi	Merv	Medrese
Münî'â Medresesi	Merverûz	Medrese
Herât Nizâmiye Medresesi	Herât	Medrese
Belh Nizâmiye Medresesi	Belh	Medrese
Hargerd (Hâf) Nizâmiye Medresesi	Hâf	Medrese
Îyâzî Medresesi	Serahs	Medrese
Serre Merd (Serahs) Medresesi	Serahs	Medrese
Ziyâdî Medresesi	Serahs	Medrese
Ebû Tâhir eş-Şebbâk Medresesi	Cürcân	Medrese
Cerbâzkân Medresesi	Cerbâzkân	Medrese
Hâce Emîrek en-Nezlâbâdî	Sebzevâr	Medrese
Buşenc Medresesi	Buşenc	Medrese
Merv Hankâhı	Merv	Hankâh
Ebû Alî Siyâh Hankâhı	Merv	Hankâh
Hâce Yusuf el-Hemedânî Hankâhı	Merv	Hankâh
Şatt el-Razîk Hankâhı	Merv	Hankâh
Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdurrahmân el-Hatîb Hankâhı	Merv	Hankâh
Ebî Bekr el-Vâsîfî Hankâhı	Merv	Hankâh
Mâcân Hankâhı	Merv	Hankâh
Ebî Bekr eş-Şerâbî Hankâhı	Merv	Hankâh
Merverûz Hankâhı	Merverûz	Hankâh

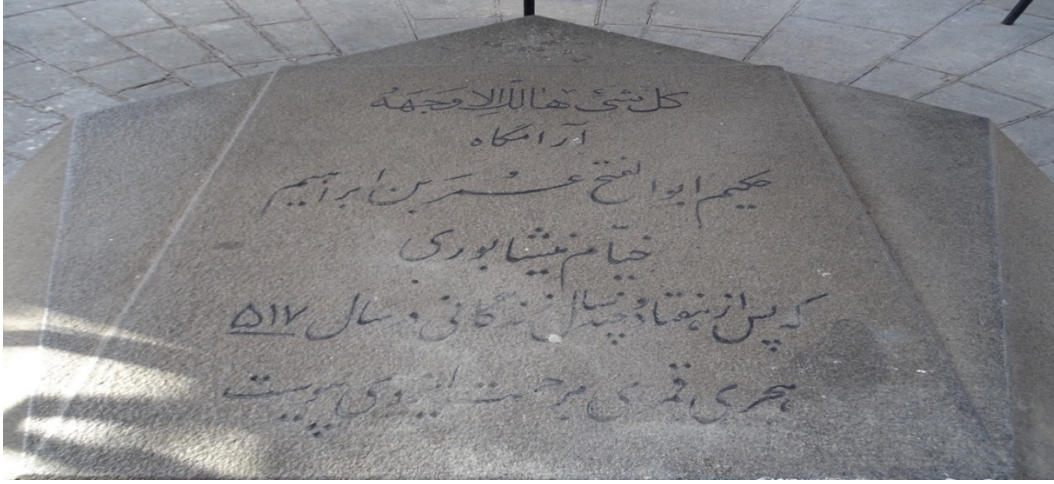
Hâce Muhammed b. Mansûr Hankâhı	Serahs	Hankâh
Ebü'l-Hasen b. Muhammed Hankâhı	Serahs	Hankâh
Şeyh Lokman Hankâhı	Serahs	Hankâh
Hâce İmâm Muhammed b. Mansûr Hankâhı	Serahs	Hankâh
Şeyh Ebû Sa'îd Hankâhı	Serahs	Hankâh
Şeyh Ebû'l-Fazl Hasen Hankâhı	Serahs	Hankâh
Ebü Sa'îd Ebû'l-Hayr Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Ebü Abdurrahman es-Sülemî Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Abdullah el-Bâkû Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Ebü Osman el-Hîrî Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Ebü'l-Hasen el-Büşencî Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Sandûkî Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Sandalî Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Ebü Ali et-Tarsûsî Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Ebü'l-Fazl el-'Amîd Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Mahmûd Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Serâvî Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Ahmed b. Abdülaziz Mülkâbâzî Hankâhı	Nişabur	Hankâh
Şeyh Ebû İsmâîl Ahmed b. Hamza es-Sûfî Hankâhı	Herat	Hankâh
Nebâzân Hankâhı	Herat	Hankâh
Abdullah b. Ebû Sa'îd el-Herevî Hankâhı	Herat	Hankâh
Ebü Abdullah Ahmed el-Kâyînî Hankâhı	Herat	Hankâh
Şeyh Ebû Abdullah Leys el-Büşencî Hankâhı	Herat	Hankâh
Şeyh Ammû, Hâce Abdullah el-Ensârî Hankâhı	Herat	Hankâh
Ebü Sa'îd Hankâhı	Herat	Hankâh
Çişt Köyü Hankâhı	Nebâzân (Herat)	Hankâh
İsferez Hankâhı	Nebâzân (Herat)	Hankâh
Kevsûye Hankâhı	Nebâzân (Herat)	Hankâh
Huttel Hankâhı	Cürcân	Hankâh
Beyâr Hankâhı	Cürcân	Hankâh
Cürcân Hankâhı	Cürcân	Hankâh
Fâryâb Hankâhı	Cürcân	Hankâh
Şeyh Zeynüddîn Hâfî Hankâhı	Hâf	Hankâh
Arslan Cazib Hankâhı	Tûs	Hankâh
Hâce Ahmed Hankâhı	Tûs	Hankâh
İmam Gazzâlî Hankâhı	Tûs	Hankâh

Reis ‘İmâdüddîn Hamza en-Nesevî Hankâhı	Nesa	Hankâh
Ebû Ali Dukâk Hankâhı	Nesa	Hankâh
Şeyh Ahmed Nasr Hankâhı	Nesa	Hankâh
Üstad Osmân Hankâhı	Bûzcân	Hankâh
Dânişmend Ali Beyhakî Hankâhı	Bûzcân	Hankâh
Ebü’l-Hasen Alî b. el-Mukarrî el-Begavî Hankâhı	Bağşûr	Hankâh
Şeyh Ebül Hasan el-Harekânî Hankâhı	Harakân	Hankâh

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

EK 5: Nîşâbûr'da Bulunan Ömer Hayyâm Türbesi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

EK 6: Nîşâbûr Şâdiyâh Şehrindeki Medrese Kalıntıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

EK 7: Tûs Taberân'da Bulunan Medrese Kalıntıları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

EK 8: Tûs'ta Bulunan İmam Gazzâlî Türbesi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

EK 9: Merv’de Bulunan Yusuf el-Hemedânî Türbesi ve Mescitler

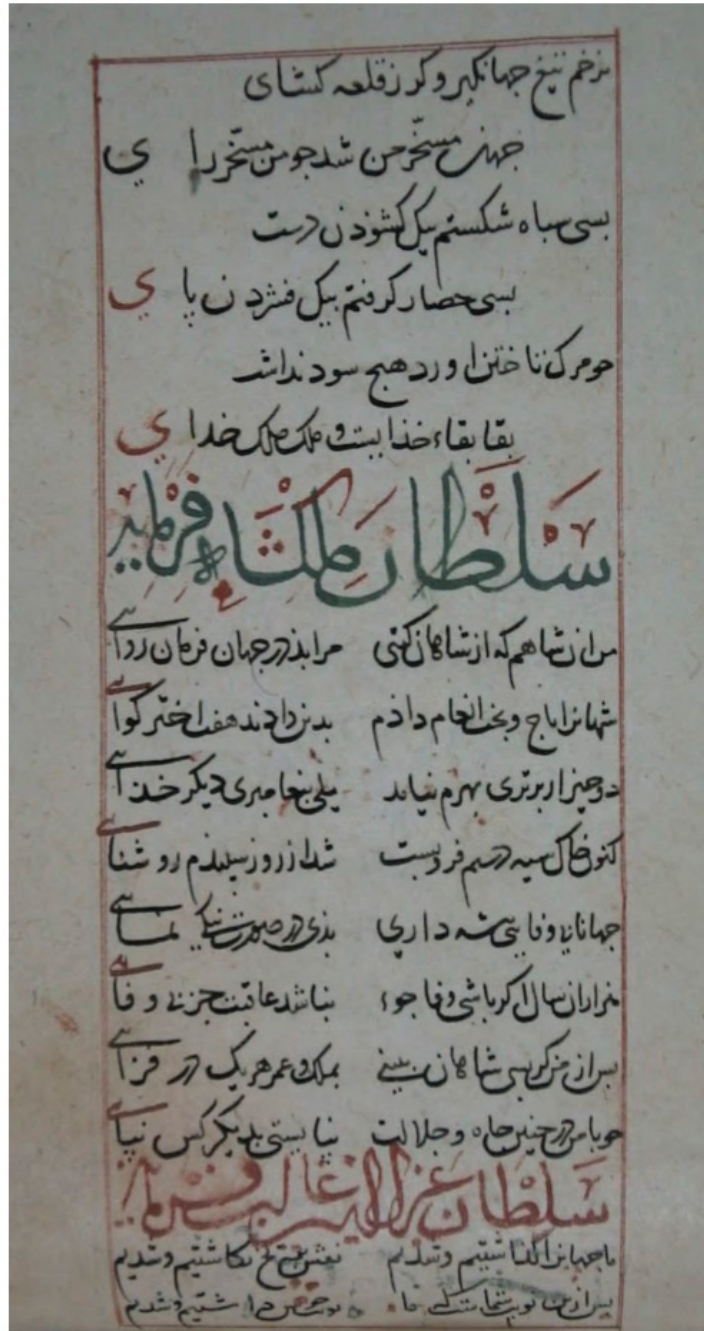
Kaynak: “Merv”, DİA.

سلطان سنجر رحمہ اللہ سید الشہداء عبد فطربود سلطان بمانہ دین بیرون آ

امام دین سلطان بمانہ درمہاک کرده معزی برید بہدین ز باغی ک

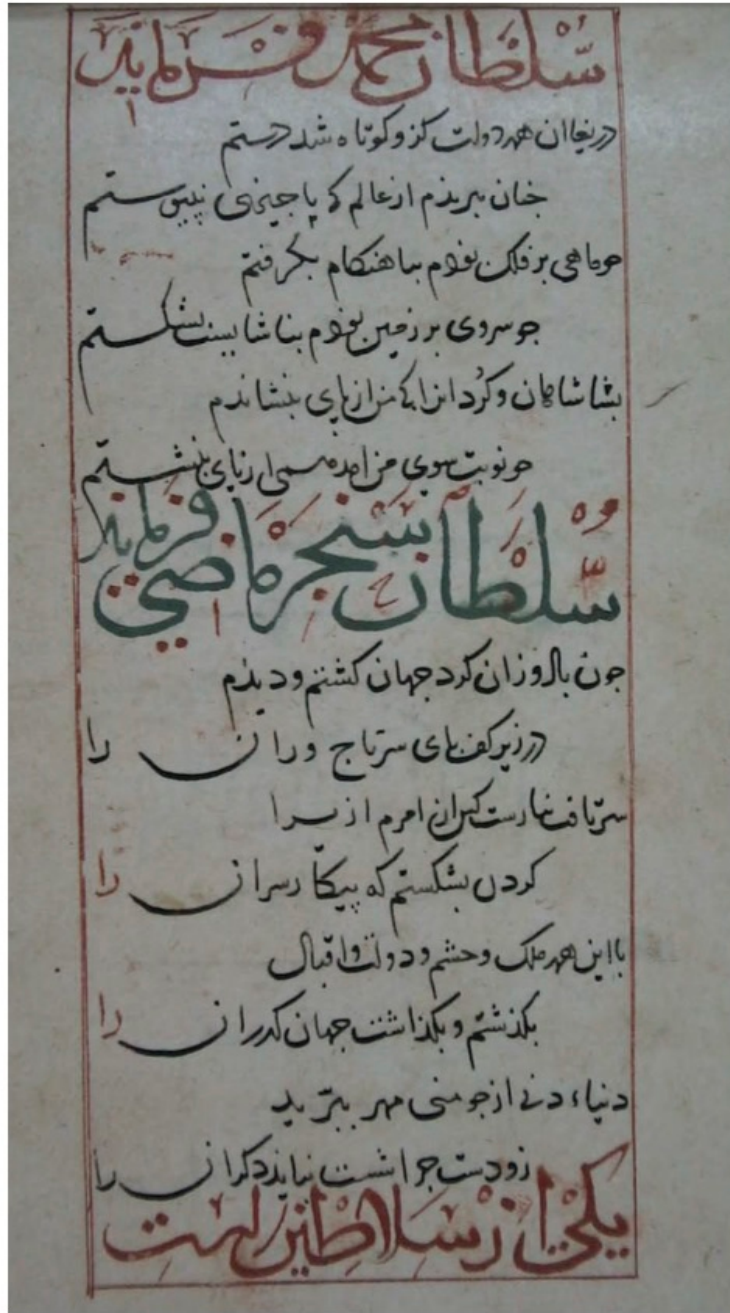
318

EK 11: Sultan Melikşah'a Ait Şiir

Kaynak: Osman G. Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. I, sa. 2, 2014, s. 63. (Musâfir b. Nâsir el-Malatevî, *Enîsu'l-halve ve celîsu's-salve*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1670, vr. 64b)

EK 12: Sultan Sencer'e Ait Bir Şiir

Kaynak: Osman G. Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. I, sa. 2, 2014, s. 64. (Musâfir b. Nâsir el-Malatevî, *Enîsu 'l-halve ve celîsu 's-salve*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1670, vr. 64a)

EK 13: Sultan Sencer'e Ait Rubâ'î

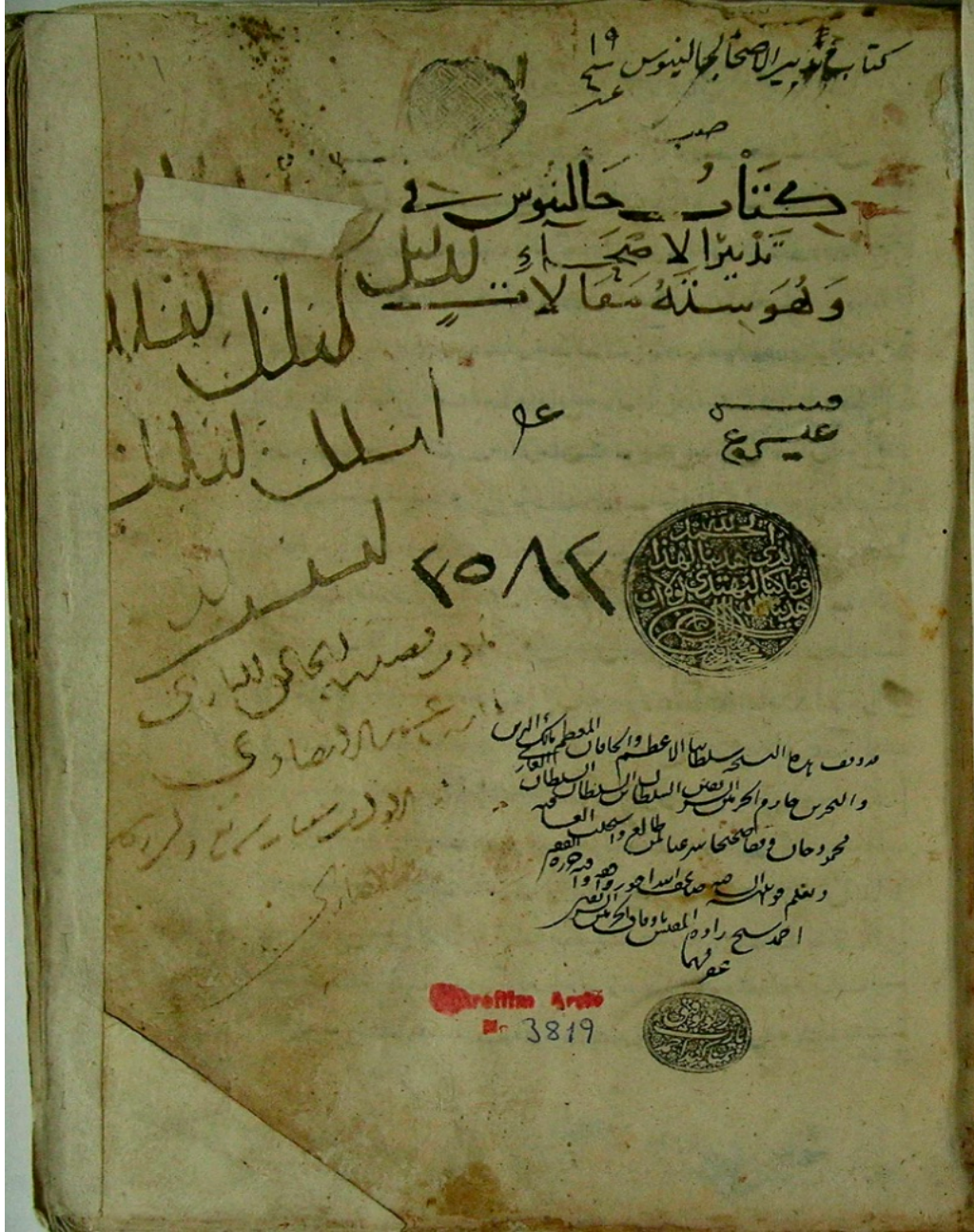
Kaynak: Osman G. Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. I, sa. 2, 2014, s. 65. (Cong, Bodleian Library, Oxford, Elliot 292, vr. 117a)

EK 14: Hibbetullah b. Melkâ'nın Adûdî Hastanesinde Okuttuğu "Kitâb-ı Câlînûs"un Son Sayfasına Yazdığı İcâzetnâme Notu

Kaynak: Ayasofya Kütüphanesi, Numara 3583.

EK 15: Hibbetullah b. Melkâ'nın Adûdî Hastanesinde Okuttuğu "Kitâb-ı Câlinûs"
İsimli Eserin İlk Sayfası

Kaynak: Ayasofya Kütüphanesi, Numara 3583.

EK 17: İmlâ Yoluyla Yazılmış Hadis Cüz'üne Yapılmış Semâ ve Kırâ'at Kayıtları

بیردن بنا قدر ما فیزداد شوقنا اذا از داد طول العهد
والشمل يتقص
اسدی عی اومصور عبد الواحد بن محمد المسدد
لابن لنگک
جار الزمان علینا فی تصرفه وای دهر علی الاحرار
فی من الحکم مالو ان انیسو یلق علی الفلک الدوار
لم یذیر

احمر المجلس والحمد لله وحده وصلى الله على سيدنا محمد وآله

صورة السماع على الاصل بلغ مراد المجلس سلمًا على السبع اى بكر
الاشرفى الله الله الله صاحبه ابو الجبهر هار سب بن عوف بن الحسن
واو الفصل عبد الملك بن علي بن عبد الملك بن يوسف وابو طاهر احمد بن
محمد بن سيفه الاصفهاني بعداه السبع الحافظ اى السداد عبد
الوهاب بن الممارك بن احمد بن الحسن الاطراقي ومسعود بن سعيد بن علي
الناقد وولده ابو الرضا احمد وجماعه درجوا ذلك في يوم الاثنين
سبع سوال سده سبع وسبعين واربع مائة

صورة سماع حسان الطفيل سمع سبع السبع على الامام اى الرضا احمد
بن مسعود الناقد وولده ابو محمد عبد العزيز وابو نفقور بن شرف بن هبة الله بن
محمد بن الطفيل الموسلي وابو الرضا احمد بن طارقي بن سنان الطراقي
وعبد الله بن احمد بن علي بن السمين وجماعه درجوا ذلك في
ليلة الثلاثاء من شهر ربيع الاول سنة سبع واربعين وخمس مائة

Zâhiriyye 1783.

İmlâ yoluyla yazılan bir hadis cüz'ü ve okunduğuna dâir başındaki
ve sonundaki V/XI-VIII/XIV. asırlarda yapılmış semâ ve kırâ'at kayıtları.

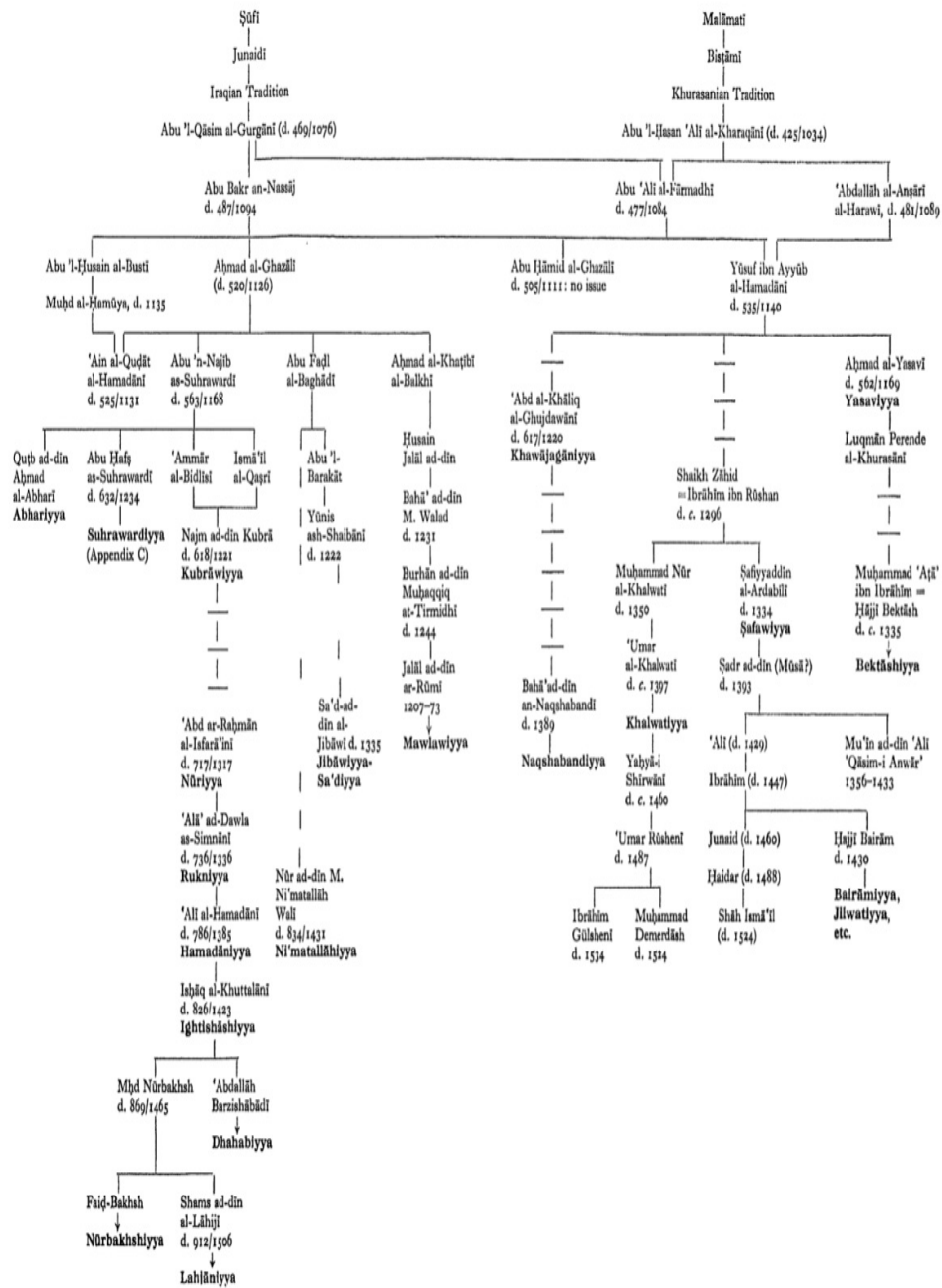
Kaynak: İsmail E. Erünsal, Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphaneler, s. 566.

EK 18: Hekim Ebû İsmâîl el-Cürcânî'nin Eserinin İlk Sayfaları

Kaynak: Ayasofya Kütphanesi, Numara 3565.

EK 19: XI- XV. Yüzyıllar Tasavvuf Silsileleri

Kaynak: The Sufi Order in Islam, p. 44.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Efe YEŞİLDURAK	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Fakülte	Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Ortaçağ Tarihi
Programı	Tarih
Makale ve Bildiriler	
1. Efe Yeşildurak, “Türkiye’de Tasavvuf Konulu Sempozyum ve Kongre Bildirileri Bibliyografyası”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD), vol. 15, pp. 467, ISSN: 1303-9369-2020.	
2. Efe Yeşildurak, “V./XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri: Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk’ün Siyasî ve İdarî Etkinliği”, VAKANÜVİS, Vol.1 - pp.407 - ISSN: 2149-9535-DOI : https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1061000 - 2022.	
3. Efe Yeşildurak, “Nizâmiye Medreseleri: Müfredat ve Öğretim Metotları”, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Vol.4, pp. 499 - 512, ISSN: 2667-5366, 2022.	
4. Batır, İ. B., Yeşildurak, E. "Selçukluların Askerî Üssü: Hûzistân", Ortaçağ Araştırmaları Dergisi (OAD), 5 (2022), s.100-108.	
5. Efe Yeşildurak, “Sultan Sencer Devri Selçuklularda İlmî Hayat (İlim Adamları, Aklî İlimlerde Yapılan Çalışmalar ve Türk-İslâm Medeniyetine Katkıları)”, The Journal of International Social Research, 2015, s. 441-452.	
6. E. Yeşildurak-M. Demir, “Danışmendliler Devrinde Sivas Şehri: Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat”, Danışmendliler Sempozyumu Bildirileri Kitabı, 2015.	